Andreas Rot

JOHAN ALBREHT FON RAJSVIC (1899–1962)

Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika

IES
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962)

Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu
do zaštitnika spomenika

Andreas Rot

Priredio i preveo
Zoran Janjetović

Urednici
Dr Miša Đurković
Dr Nebojša Kuzmanović

Recenzenti
Dr Mile Bjelajac
Prof. dr Milan Ristović

ANDREAS ROT

Johan Albreht fon Rajsvic
(1899–1962)

Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu
do zaštitnika spomenika

Priredio i preveo
Zoran Janjetović

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
IES
Novi Sad – Beograd
2022

Naslov originala

Andreas Roth:
Johann Albrecht von Reiswitz (1899–1962)
Vom unbequemen Südosteuropaexperten zum Kunstschützer

Predgovor

Johan Albreht fon Rajsvic je kod nas, čak i među istoričarima, malo poznata figura. O njemu je u memoarima njegovih beogradskih saradnika ostalo nekoliko tragova ali su oni nepotpuni i – iskrivljeni. Andreas Rot, koji je više godina bio nastavnik istorije u nemačkoj gimnaziji u Beogradu, svojom knjigom o Rajsvicu bacio je više svetla na tu neobičnu pojavu u još uvek nedovoljno istraženom nemačkom okupacionom aparatu u Srbiji 1941–1944. Knjigom koja samo sticajem okolnosti nije postala njegova doktorska disertacija, Rot je pokazao da se i o trećerazrednim istorijskim figurama može napisati prvorazredna monografija, iz koje je moguće crpsti obilje podataka i novih saznanja.

Rajsvic je bio jedan od onih Nemaca (a takvih ljudi ima u svim narodima) koji se u mladosti oduševe jednom zemljom ili, bolje rečeno, jednim regionom, i ostanu za njega vezani, lično i profesionalno, tokom celog života. Rajsvic je u Jugoslaviji našao svoju ljubav i poslanje, ostajući uprkos tome Nemac koji na prvo mesto stavlja nemačke interese, istovremeno kombinujući iskrene simpatije sa željom i potrebom da ostvari profesionalnu karijeru. Rot ga na osnovu obimne lične zaostavštine i drugih dokumenata, kao i vrlo opsežne literature, slika nimalo idealizovano. Naprotiv: prikazuje nam čoveka od krvi i mesa, sa vrlinama i manama – od kojih neke i nisu bile male. Istovremeno, kroz Rajsvicovo viđenje, i kroz odnose s njim, prikazuje nam i ljude i prilike koje su ga okruživale. Preko njenih stranica defiluje ceo niz ovde vrlo poznatih domaćih naučnika i političara, kao i našoj javnosti mnogo manje poznata galerija istaknutih ličnosti nemačkog akademskog života tridesetih i četrdesetih godina XX veka, upoznajući nas sa mnoštvom ličnih veza i odnosa koji su uticali na dešavanja u oblastima kojima se bave istoriografija, arheologija, etnologija, muzeologija, bibliotekarstvo, arhivistika i, naravno, zaštita spomenika. Zbog toga, iako knjiga koja je pred čitaocima nije prava biografija – jer ne prati detaljno junakov život od početka do kraja,

pa ni intelektualna biografija, jer se ne upušta dovoljno u analizu Rajsvicovih naučnih radova – ona daje vrlo celovitu sliku Rajsvicovog intelektualnog stasavanja i njegovog angažmana u izgradnji mreže poznanstava, arheološkim istraživanjima i zaštiti kulturno-istorijskih spomenika u Jugoslaviji i Srbiji između dva svetska rata i tokom nemačke okupacije 1941–1944.

Iz finansijskih razloga, pred srpske čitaoce ova knjiga izlazi u nešto skraćenom prevodu. Skraćivanja se odnose pre svega na izostavljanje najvećeg dela autorovih fusnota. Manji broj fusnota je načinjen na osnovu autorovih, dok su napomene prevodica označene sa *prim. prev.* Bez obzira na veliku redukciju naučnog aparata, čitalac može biti potpuno ubeđen da je sve što je u knjizi rečeno, vrlo dobro dokumentovano. Stručnjake koji bi se eventualno zainteresovali da pođu nekim od bezbrojnih tragova, možemo preporučiti originalno izdanje. Skraćenja glavnog teksta su označena zvezdicama, ukoliko je reč o većim pasažima, a kraći delovi sa tri tačke u uglastim zagradama. Da bi čitaoci ipak mogli da prate priču, važnije biografske delove je prevodilac sažeo i oni su odštampani kurzivom.

Na kraju, autoru treba odati priznanje ne samo na veoma dobro istraženoj i zanimljivo napisanoj knjizi, već i na tome što je novac od prava za prevod rešio da donira ustanovama kulture u Republici Srbiji.

Prevodilac
U Beogradu, marta 2022.

I. Obrazovanje za naučnika

Johan Albreht fon Rajsvic (Johann Albrecht von Reiswitz) rodio se u Švajcarskoj, na Luganskom jezeru 8. jula 1899. godine. Majka mu se zvala Marija Tereza, rođ. Kraker fon Švarcenfeld (Maria Thersa Kracker von Schwarzenfeld), a otac, baron Albreht fon Rajsvic je bio bivši konjički kapetan. Godine 1904. porodica se preselila u Berlin, gde je Johan Albreht (zvani Ali /Ally/ ili Hans) od 1909. išao u gimnaziju. Njegov šest godina stariji brat Rolf poginuo je 1915. na Istočnom frontu, na čemu mu je Johan Albreht zavideo. Otac im je umro 1917, a Johan Albreht je krajem jula te godine kao zastavnik stupio u 1. gardijski puk poljske artiljerije. Ubrzo se razočarao u vojsku i uvideo svu besmislenost rata u kome su, po njegovom mišljenju, Nemačku vodili idioti. U januaru naredne godine njegova jedinica je poslata na zapadni front, gde je on već 4. aprila teško ranjen u glavu od čega će mu do kraja života ostati oslabljeni vid i česte glavobolje.

Posle oporavka, u oktobru 1918, maturirao je po skraćenom postupku. Već u to vreme ostao je bez političkih i vojnih iluzija, smatrajući da će Nemačka zbog zastarelog režima i nesposobnog cara izgubiti plodove svojih pobeda. Nadao se da će parlamentarni režim spasiti situaciju. Zbog toga je imao razumevanja za socijaldemokrate na vlasti, dok je naprotiv bio oštro protiv komunista koji su u januaru 1919. pokušali da dignu ustanak u Berlinu. Kao mladokonzervativac, politički je najbliži bio Nemačkoj demokratskoj narodnoj stranci. Za razliku od većine mladokonzervativaca, nije delio njihovu odbojnost prema Jevrejima. Iako je tek početkom marta te godine službeno otpušten iz vojske, već od novembra 1918. slušao je kao gost predavanja iz filozofije i književnosti na Univerzitetu u Berlinu, na koji se i formalno upisao krajem januara 1919. Uz filozofiju, slušao je predavanja iz književnosti, istorije umetnosti, psihologije, medicine i biologije. Tema njegove doktorske teze bila je Šopenhauerova (Artur Schopenhauer) filozofija istorije. Doktorirao je

sredinom avgusta 1922. godine sa laudabile. Tokom druge polovine te godine putovao je po južnoj Nemačkoj i Austriji, a u prvoj polovini sledeće, po Češkoj.

Do tada su se njegova interesovanja već okrenula Istoku o kome je dosta čitao. Isto tako, pohađao je na univerzitetu seminare o Istočnoj Evropi, a u potrazi za zaposlenjem upoznao je i nekoliko ljudi iz Ministarstva spoljnih poslova. Desetog avgusta 1924. godine iz Berlina je, preko južne Nemačke, Švajcarske i Austrije, krenuo ka Kraljevini SHS.

Njegov odlazak iz Beča je malo odložen jer mu je ukraden novčanik sa „šest pfeniga" i ključem od kofera. Dalje je krenuo 26. avgusta u 8 sati vozom za Zagreb, koji mu se učinio samo „vrlo zanimljivim", iako je put vozom do tamo bio „krasan". Tokom njega je upoznao „gostioničara" iz Osijeka, „mešavinu Jevreja, Mađara i Srbina" koji mu je preporučio hotel „Imperijal", umesto „Palasa" u kome je već rezervisao sobu. Iz Zagreba je sutradan otputovao za Slavonski Brod gde ga je čekalo sledeće noćenje u hotelu „Central", a kome je prethodila večera „uz dobru muziku i dobro pivo". Iz Broda je pošao 28. avgusta rano ujutro kupivši kartu za drugu klasu, a u Sarajevo je stigao posle dvanaestočasovnog putovanja vozom.

Iz glavnog grada Bosne i Hercegovine Rajsvic je onda, sa poštanskim žigom od 6. septembra, poslao pismo, pisano olovkom na više strana, uz koje je dodao dve razglednice Sarajeva „gospođici Frezenijus" (Fresenius) koja je stanovala u Burgštrase 9 u Auerbahu (Benshajm, Hesen), obrativši joj se sa „voljeno detešce srca mog". U njemu je opširno opisao svoje utiske o prva četiri dana u Sarajevu.

Od 2. do 5. septembra je stalno, po nekoliko sati, sâm obilazio grad, posetio Zemaljski muzej, jednu „tursku kafanu", a 5. septembra je imao čas jezika: svoj prvi „čas hrvatsko-srpsko-slovenskog". Na njega je ostavio utisak geografski položaj Sarajeva, obgrljenog „planinama od 1.000 do 1.700 metara, uz čije obronke se grad terasasto uspinjao". Spomenuo je „paklenu" vrućinu i opisao etničku šarolikost: „Srbi-Bošnjaci, Hrvati, Srbi, Crnogorci, Hercegovci, likovi kao sa Kurfirstendama,[1] sefardski Jevreji, derviši, turske žene, slovenske žene, turske devojke, slovenske devojke, žene sa Kurfirstendama, devojke sa Kurfirstendama. Svi drugačije obučeni, ali nikad bez ukusa." Kurfirstendamskim epitetom je Rajsvic verovatno hteo da kaže da su žene koje je tako označio, iz srednjih i viših društvenih slojeva koje nije posebno cenio, bile obučene po zapadnom velegradskom uzoru.

1 Kurfürstendamm, najraskošnija ulica u zapadnom delu Berlina. (*Prim. prev.*)

Kao oduševljenom baštovanu koji je i sam posedovao plac u Bornimu kod Potsdama, gde je radio baštovan i uzgajivač grmlja Karl Ferster (Foerster, 1874–1970) koga je od 1912. dobro poznavao, zapale su mu za oko geomorfologija i vegetacija. U jednom pismu je do detalja nacrtao građu krečnjaka, „mase koja se lako rastvara, usijava se, dobija smeđe mrlje, postaje smeđa i raspada se. Masa koja dobija najgroteskniје oblike. Masa koja daje skrovište najrazličitijem bilju (vidi Fersterove alpske vrtove koji se sastoje samo od krečnjaka)".

Onda se okrenuo ljudima i životinjama koji rade unaokolo po tom predelu oko Sarajeva: „Na toj ugrebanoj [*sic*] krečnjačkoj vegetaciji pasu nebrojena stada ovaca sa čobanima koji na čudnim drvenim frulama sviraju razvučene monotone melodije. Potpuni praljudi po običajima i svom odnosu prema svojim kulturnim mogućnostima koji su od mene žickali cigarete i zahvaljivali na svom jeziku sa povikom 'Živ bio, velikodušni darodavče' koji je nadaleko odjekivao."

U daljem opisu još se više udaljio od samog grada: „Kad stojiš na nekom uzvišenju, kraj oko tebe sa svojim patuljastim drvećem izgleda kao reljefna karta od gipsa, tako pregledno. Tokovi reka blistaju baš 'srebrno', a svetlucajuće bele linije presecaju zemljište kao putevi."

Na kraju se u mislima vratio u Sarajevo. Spomenuo je brojne „kafane" sa „zadivljujućim pogledom" koje se sreću po obroncima brda, gde se služi „limunada" i kafa u „sasvim malim šoljicama" koja se prethodno „priprema u malim otvorenim bakarnim fildžanima". Da bi gospođica Frezenijus stekla bolju predstavu, Rajsvic je na ovom mestu dodao i skicu tipične džezve, dodavši „tako!". Kafa se služi bez mleka, sa puno šećera, a uz to „se puši bezbroj cigareta". Došao je do zaključka da su „nikotin i kofein tako jaki da jedan drugom potiru učinak".

Sledi uporedni pregled za posetioca najvažnijih cena koji je obuhvatao kafu, dinje, jaja, maslac, vino, karte za tramvaj, kao i patke i guske.

Potom se Rajsvic upustio u opis sarajevskih ulica i kuća. Ulice na obroncima brda su se posebno odlikovale „romantičnošću, ali i lepotom", verovatno zbog velike krivudavosti. Inače je svoju šetnju uporedio sa hodom kroz „jedinstvenu veliku tvrđavu" jer su svi prozori prema ulici bili zatvoreni rešetkama, a nije bilo ni prostora među zgradama, tako da čovek prolazi „pored zidina tvrđave sa stalno zatvorenim vratima". Površina ulice se sastojala samo od „smeđe zemlje" sa krečnjakom, „tako da je isprva pešačenje bilo pravo mučenje".

Kuće su svake godine krečene u belo, tek ponegde „bledoružičasto, plavo, smeđe, žuto ili zeleno“. Rajsvic je onda za svoju prijateljicu Frezenijus napravio još dve skice da predstavi različite oblike turskih i slovenskih kuća. Iz skica proizlazi da su turski krovovi bili ravniji, a slovenski vidno strmiji.

Strme su bile i ulice, što je dokumentovao još jednom skicom, na kojoj, međutim, iz pukotina i procepa svuda uspeva bujno rastinje.

Potom slede primedbe o zabrađenim „turskim ženama“ i slovenskim devojkama koje nose duge marame na glavi, „koje znamo iz knjiga“. Dužina marama za glavu je u pismu prikazana još jednim crtežom olovkom. Bezbrojna dečurlija i mazge natovarene drvetom upotpunjuju „stalno muvanje“ na gradskim ulicama.

Ako čovek uspe da baci pogled „kroz na sekund otvoren procep“ videće „mirna začarana dvorišta sa cvećem i bunarima i ženama koje bojažljivo spuštaju veo“.

Rajsvic je opis svojih utisaka iz prvih dana u Sarajevu završio obećanjem da će u sledećem pismu više napisati o „Turcima i Srbima“. Pomalo zabrinuto je dodao: „Nadam se da ti detalj [*sic*] nije dosadan.“

U poslednjim redovima pisma Rajsvic se pozabavio svojom domaćicom u Sarajevu. Stanovao je u sobi zgrade u kojoj je, nedaleko od reke Miljacke, bio smešten nemački konzulat. To mu je omogućila deset godina starija rođaka Matilda „Tila“ Betuzi-Huk (Mathilda Tilla Bethusy-Huc), rođena Castrov (Zastrow), supruga nemačkog konzula grofa Eugena fon Betuzi-Huka.[2] Konzulova porodica je živela sa svoja dva sina Karlom Augustom (1909–?) i Hajnrihom (Heinrich, 1911–?) i kćerkom Marijom-Elizabetom (Maria-Elisabeth, 1917–?) u obližnjoj vili.

Već 30. avgusta 1923. Tila je izričito pozvala Rajsvica. Međutim, u tom trenutku je u Sarajevu imala samo jedan mali stan, a sobu za goste u konzulatu je zauzeo novi otpravnik poslova. Rajsvic je mogao doći od oktobra, sve je zavisilo od njegove „lične hrabrosti“. U Sarajevu čovek ne treba da dozvoli da ga zavedu „ovdašnji malograđani“ nemačke zajednice koji misle da u glavnom gradu Bosne i Hercegovine čovek mora da živi velegradski kao u Berlinu. Pokušala je da Rajsvicu omili posetu i u jednom nedatiranom pismu iz ranog leta 1924. i napisala: „Ova zemlja ima šarma [*sic*], ali se teško otkriva, bar sam ja to tako iskusila.“ Sada, međutim, posle jedne trodnevne ture „kao Cigani“ van grada po „predivnim predelima“, počinje da voli tu

2 U diplomatskoj službi od 1912, konzul u Sarajevu od 2. marta 1922. do 8. novembra 1924.

zemlju. Pa ipak, ima „mnogo ekstrema“. Spomenula je i „ravnodušnost orijentalaca“. Ipak, njen sud o mesnom stanovništvu je u celini bio pozitivan: „Kod ljudi ipak nalazim stvarno mnogo toga prijatnog, katolika koji je postao musliman, muslimana koji je postao katolik, kustose muzeja koji poznaju zemlju kao svoj džep.“ Najzad, javila je mlađem rođaku, njena porodica je našla odgovarajuću kuću, pa Rajsvic odmah može da krene na put.

U pismu od 29. juna 1924. Tila je Rajsvicu ponudila dalje političke i etnografske podsticaje da poseti Jugoslaviju. Trebalo je da upozna mentalitet južnih Slovena, „na koje smo mi u Nemačkoj, sigurno upućeni“. Južni Sloveni su „najnekulturniji [od svih Slovena], pa ih zato čovek može najbolje upoznati, jer razlike najviše upadaju u oči, a karakterne crte se najjasnije pokazuju“. Nju lično su posebno zanimale nošnje: „Čovek ovde od mnoštva nošnji može dobiti mnogo podsticaja i naučiti da vidi boje, materijale i mnogo toga što samo primitivan čovek vidi; preko veštine kako stavlja prirodu u svoju službu i prerađuje je i koristi za svoje potrebe. Na najjednostavnijem predmetu za svakodnevnu upotrebu čovek nauči… zakone prirodne umetnosti“. Poučan je njen opis proslave srpskog nacionalnog praznika, Vidovdana, 28. juna, u znak sećanja na Kosovski boj. Tu se, po Tili, videla „suštinska različitost ljudi“, govorila je čak o „suštinskom neprijateljstvu“, jer je, doduše, „javna proslava ubistva [austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda 18. juna 1914]“ bila zabranjena, ali ipak „vrlo lukavo“ organizovana kao sokolski slet, „od društva koje je pre rata propagiralo srpsku stvar“. Konzulova porodica je dobila službeni poziv koji je i prihvatila, iako se Tila intimno tome opirala: „I mi smo morali da slavimo, jer to je bio samo gimnastički slet, i smeškali smo se sa drugima. A ja bih radije kukala.“

Između redaka ovog iskaza krije se Tilin politički stav prema Jugoslaviji. Kao ni većina njenih zemljaka, ona nije prebolela poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu, a u Jugoslaviji je pre svega i dalje videla nekadašnjeg neprijatelja, Srbiju. Na drugom mestu o tom pismu izlaže da zamišlja „Nemačku kao isceđen limun, koji svako stiska a koji se onda postepeno osuši“.

Mesec dana kasnije, 24. jula 1924. opet je pisala Rajsvicu. On je 19. jula 1924. jednim „oduševljenim potvrdnim pismom“ čvrsto pristao da dođe, a ona ga je sad molila da dođe najkasnije do 15. septembra, jer su do tada još mogući izleti u brda. Sem toga, 25. septembra se održava i hodočasnička proslava, na kojoj učestvuje „više hiljada ljudi u narodnim nošnjama“ – što je izjava koja naglašava Tilino zanimanje za narodne nošnje. Da je porodica Betuzi-Huk mnogo uživala u izletima na čistom vazduhu proizlazi iz toga

što mu je usrdno preporučivala da ponese bicikl: „Ovde svi vozimo, na užas domorodaca“. Onda se izrazila o verskoj trpeljivosti u Sarajevu: „Ovde se, naime, u verskom pogledu svi dobro slažemo, a svi idu na sve verske praznike.“

Da bi Rajsvicu omogućila da stekne krug poznanika, trebalo je da nabavi preporuke neke izdavačke kuće ili novina, „kako bi lakše upoznao intelektualne krugove“. Najbolje je da se pravi da „ima ovde nešto da proučava, da bi Srbima polaskao“. U tom trenutku je, po Tili, bilo suviše vruće: u Mostaru su se „topili olovni krovovi“.

Rajsvic je opisao prve dane u Sarajevu i u svom dnevniku. Prvi, da mu se po dolasku vreme isprva učinilo „sivim“. Bio je smešten u jednoj sobi nemačkog konzulata i već ujutro 29. avgusta je na svoju ruku krenuo da upozna grad, iako je u svom dnevniku priznao da se pomalo plašio, jer nije znao jezik. Tila ga je pokupila oko podne pa su lutali muslimanskim delom grada. Na njega je orijentalni karakter delovao zagonetno, ali fascinantno: „Gledao sam kako moj put vodi od lepog, do još lepšeg, a onda prelazi u retko i čarobno.“ I sledećeg dana, 30. avgusta, bio je očaran utiscima Orijenta. Sa Tilom je obišao Baščaršiju, poslovnu četvrt u centru grada: „Zar tako nešto zaista postoji!“ Trideset prvog avgusta se sa Tilinim sinovima i njihovim privatnim učiteljem popeo na 1.627 m visoku planinu Trebević južno od grada. Dan kasnije je po prvi put posetio Zemaljski muzej, a od narednog dana počeo sa „osvajanjem“ (kako ih je označio) pojedinih gradskih četvrti – delom sam, a nekad u društvu Tile ili sluge konzulata Purgštalera (Purgstaller). Četvrtog septembra je posetio jevrejsko groblje. Dan kasnije je opet bio u Zemaljskom muzeju i imao prvi čas domaćeg jezika kod službenika konzulata, Šobera. Dva dana kasnije je sa kućnim učiteljom i dva sina Betuzi-Huka, autom preko Ilidže i vrela Bosne išao na planinu Igman, uz noćenje u Velikom Polju.

Tada je vrućina zaista namučila Rajsvica. Dvanaestog septembra je javio gospođici Frezenijus da je već ujutro bilo 45 stepeni. Uz to, „nije imao mira da piše“, jer je u njegovoj sobi u konzulatu bilo „suviše bučno“. Smrdelo je na „crni i beli luk i kozji loj“, a odmah ispod je živeo „bačvar koji je stalno lupao čekićem“. Ni u kući Betuzi-Huka nije mogao da piše jer su tamo „bučno vladala“ deca. Pa ipak, opirao se ovim nepovoljnim okolnostima. Doduše, 8. i 10. septembra je napravio samo izlete od tri-četiri sata, zbog vrućine, ali je 11. seo na bicikl koji je poneo, i odvezao se u Pazarić, što je put od šezdesetak kilometara, tamo i nazad.

Tad je u njemu sazrela odluka da profesionalnu budućnost, koja je posle diplomiranja 1922. još bila potpuno nejasna, takođe potraži u diplomatskoj

službi: „Diplomatija mi je od namere postala volja. Izložio je da „gen“ – tj. konzul Eugen Betuzi-Huk – zarađuje 1.000 maraka, i to na jenom „relativno niskom radnom mestu“. Za službene obaveze mu ne treba više od tri sata dnevno. Iako „gen“ nema nikakvo imanje, u Sarajevu za svoju porodicu ima kućnog učitelja, guvernantu i troje slugu. Neka ipak gđica Frezenijus ovu poverljivu informaciju zadrži za sebe i ne prenese je dalje „pre svega ne onim“ – ne zna se pobliže kojim – „demokratama“ ili svojoj majci.

Iz dnevničkih beležaka iz 1924. godine pred Rajsvicovo putovanje ne može se jasno naslutiti ova konkretna profesionalna želja. Doduše, promena paradigme u njegovim istraživačkim interesovanjima vidi se u zapisu od 2. aprila 1924: „Nalazim se u stanju čudne opijenosti. Za mene nema ništa dirljivije nego da posmatram sudar kultura. Sad mi je jasna zapadna Azija! Asirsko-vavilonska; medsko-persijska, arapska, osmanska i indijska kultura. Kako malo znamo o tome! O toj igri kulturnih divova! Koliko je to važno. Kako me neviđeno fascinira drama njihove teze, antiteze i sinteze. Sad sam više nego ikad došao u duševno stanje da opet posetim Ministarstvo inostranih poslova. Bio sam u opijenosti koja je bila skoro nepodnošljivo lepa. Satima sam sedeo u kožnoj naslonjači i pušio i posmatrao velike kulture i njihovu međusobnu povezanost.“ […]

***

Konzulske obaveze Eugena Betuzi-Huka su izgleda bile vrlo ograničene, jer je sledećih dana i sedmica pratio Rajsvica na više izleta. Sedmog septembra su se popeli na preko 2.000 m visoku Bjelašnicu. Put ka vrhu – verovatno sa Ilidže –vodio je kroz „pravu prašumu“, kako je napisao Rajsvic na jednoj razglednici gospođici Frezenijus 9. septembra 1924. U dnevničkoj belešci od 7. septembra detaljno je opisao biljke koje je primetio prilikom uspona. Na vrhu je otvorio *Fosiše cajtung* (Vossische Zeitung) koji je poneo: „Nekako me je uhvatila nostalgija za Šarlotenburgom“.[3]

Dvanaestog septembra je na redu bio porodični izlet. Prvo su se odvezli u Tarčin, zapadno od Sarajeva. Tu je počeo uspon na Mečkinu luku, u kome je učestvovalo svih petoro Betuzijevih i dadilja. Jahali su na mazgama, opet kroz „prašumu“, i prenoćili u jednoj planinskoj kolibi do ponedeljka 15. septembra.

3 Deo Berlina u kome je stanovao. (*Prim. prev.*)

Izgleda da je tri dana ranije neki medved posetio to mesto. Šumar koji je pratio izletnike je isprva imao problema da nađe konja, ali im je na kraju jedan seljak ustupio ne samo konja, nego i sina kao pratioca. Na Rajsvica je ostavila utisak „tišina šume", starost i visina drveća. Ali nije samo priroda na njega ostavila dubok utisak. Srpski seljaci su, kako je pisao Frezenijusovoj, još radili „kao u doba Noe, ili kao afrički divljaci. Skoro nijedan ne zna da čita i piše". Plug im je od drveta, a „vršidbu obavljaju tako što teraju konja oko drvenog kolca preko žita koje leži unaokolo. O đubrenju još niko nema pojma, a vremena imaju uvek. Vode potpuno biblijski život".

Dalje je beležio etnografske stvari: „Bosnu naseljavaju Sloveni. Ali od tih Slovena su nastale dve potpuno različite rase. Oni koji su prešli na islam, tzv. „Turci", su pošteni, prijateljski, kultivisani, žive samo na mestima sa kojih se pruža lep pogled, izgradili su gradove i u njima uglavnom žive, npr. Sarajevu daju karakterističan pečat i u svakom pogledu su prijatni ljudi. Zbog vere su postali potpuno zasebna rasa… Oni koji su ostali verni svojoj staroj veri su „Srbi". U stanju naših merovinških vremena… evropejski prefarbani, koji se brzo degenerišu; (jer se slovenska kultura tek budi…). Osobenost ovih Slovena koji preuzimaju evropsku kulturu i civilizaciju je tako jaka, da npr. modu potpuno preoblikuju na svoj način; međutim, drugi Sloveni ih preziru, a njima i ne pristaje da ih se gura u tu neorgansku jaknu. Ili se potpuno degenerišu, ili stara koža opet probije. „Srbin" nikada neće da sedi u istom lokalu sa „Turčinom". Bosanski Srbi i muslimani su kao psi i mačke.

Čim se vratio sa izleta na Tarčin, Rajsvic se opet bacio na učenje zemaljskog jezika, čitao knjigu „Turska: slike i skice zemlje i naroda" Franca Karla Endersa (Franz Carl Enders, 1878–1954), oficira u turskoj službi, koja je izašla 1916, a 18. septembra 1924. je zabeležio da je delimično pročitao „Srpsku revoluciju" Leopolda fon Rankea koja je izašla 1829. Sutradan je u dnevnik zabeležio da je pročitao romantičnu pesmu „Demon" Mihaila Ljermontova (1814–1841), čija se radnja dešava na Kavkazu. Desetog oktobra je, pak, čitao o vizantijskoj istoriji.

Dvadeset prvog septembra je Rajsvic napravio izlet u Taorinu, gde se povodom neke svečanosti moglo videti mnoštvo narodnih nošnji. „Seoskom knezu" su sve žene iz tog mesta morale da poljube ruku. Svi muškarci su nosili pištolje „velike kao top", koje su onda „ispalili u vazduh, puni veselja". Na njega je cela predstava delovala kao „ratni pohod".

Mnoštvo utisaka koje je tokom prvih sedmica stekao u Sarajevu i okolini su mu već 12. septembra dali povoda za sledeće poređenje: „Ovde nema

analogije s Italijom nego ovde počinje Orijent. Počinje mirisom kozje masti sa kojom bi se dalje, u Maloj Aziji, pomešala kamilja balega. Verujem i da Italija ima potpuno drugačije noći, sigurno pune lepote, ali ne pune bajki i čarolije. Sarajevo je ipak pravi turski grad, dok su sela kroz koja sam se juče provezao na biciklu, bila slovenska. Ovi beli zidovi, stepenice i stepeništa na mesečini, ove verande sa rešetkama i jednolična tiha muzika; ova turska groblja sa belim nadgrobnim spomenicima; zbrkano, neodržavano i sablasno je kad mesec sija na to belo zbrkano kamenje." Četiri dana kasnije je dodao u sličnom romantičarskom tonu: „Ova zemlja ne onesposobljava, ali me prenosi u neki do sada nepoznati mir kontemplacije i uzbuđuje maštu do krajnjih granica."

Dvanaestog oktobra 1924. je, već došavši u Dubrovnik, u podužem pismu svojoj prijateljici u Hesenu sažeto opisao svoje dotadašnje doživljaje u Bosni. Prvo je opisao biciklistički izlet sa „genom" iz Sarajeva u više od 100 km udaljeni Višegrad, koji je Rajsvic opisao kao „naporan". Prvog oktobra se odvezao do Jablanice da bi se sreo sa konzulom kako bi se popeli na „divlju" planinu Prenj. Biće da nije bila potpuno „divlja", jer su u Bedekerovom izdanju „Dalmacija i Jadran" iz 1929. godine, već opisane brdske ture na Prenj, uz spominjanje planinarskih domova. Doduše, tamo piše i sledeće: „Od kuće poneti planinarski štap i udobne cipele; provijant potreban." U svakom slučaju, Rajsvic je bio potpuno oduševljen i pisao je da je „ovaj izlet u srce Hercegovine, bio najgrandiozniji tokom celog mog putovanja po Bosni".

Trećeg oktobra je, posle više od jednomesečnog boravka, napustio Sarajevo i otputovao dalje – prvo u Mostar, „oazu usred najnestvarnijeg najočajnijeg krša", gde je ostao dva dana. Posebno mu je bio upadljiva suprotnost između negostoljubive okoline grada i plave Neretve.

U pismu od 12. oktobra izričito je pohvalio „genijalnost sa kojom su Austrijanci izgradili puteve i železničke pruge kroz ova divlji svet." Posebno je bio oduševljen svojim daljim putovanjem vozom iz Mostara za Dubrovnik 5. oktobra u 4 ujutro, posebno kada je sat vremena pre dolaska pukao pogled na „neopisivo plavi Jadran". Iz Gruža su ga kola dovezla u grad u užem smislu, u hotel „Odak", u kome je rezervisao sobu, a o kome Bedeker iz 1929. godine beleži: „Na moru, istočno od starog grada, 10 minuta od sahat-kule, sa pogledom na Lokrum. 85 kreveta".

Rajsvic je tek posle nedelju dana u Dubrovniku, 12. oktobra, shvatio „šta je tako lepo" na tom mestu: „Do sada me je kontrast od bajke preko pustinje do lepote tako zaslepeo da … su pojmovi zakazali."

Pismo je nastavio posle duge crtice: „Gde sedim? Na otvorenom prozoru svoje sobe. Ona je na drugom spratu, sa pogledom na Jadran i Lokrum, nadsvođen noćnim nebom; jako osvetljen mesečinom. Mesec tako svetlo sija da bih pri njegovoj svetlosti mogao da pišem." Opisuje terase i klupe hotela, odmah uz more, „bujnu vegetaciju palmi, kaktusa i zimzelenog rastinja; cveća, aloje".

Posle ovih romantičnih primedbi, postao je vidno prozaičniji i spomenuo da je soba koštala samo dve marke, a ručak „kao u Bristolu u Berlinu" samo 1,25 do 1,75 maraka.

Dodao je da tu „može da radi, kao da je rad samo kupanje". Nije odao o kakvom je „radu" reč. Međutim, jeste rekao da zahvaljujući „dobrim preporukama" sa kojima je došao u Dubrovnik, „upoznaje mnoštvo ljudi."

U Rajsvicovim pismima i dopisnicama gospođici Frezenijus o prva dva meseca boravka u Bosni vidi se radoznali, potpuno otvoreni putnik koji tačno opaža i kome posebno upadaju u oko priroda i ljudi. Doduše, kratko spominje i posete Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ali izgleda da on na njega isprva nije ostavio neki veliki utisak, iako je kompleks podeljen na četiri zgrade i završen 1912. u bedekeru obeležen sa jednom zvezdicom kao „posebno vredan pažnje", iako je u levom krilu severne zgrade bila smeštena praistorijska zbirka. U stručnom muzejskom časopisu se u vreme Rajsvicovog boravka u Sarajevu pojavio članak izvesnog Georga Vilkea (Wilke) pod naslovom „O značenju pojedinih simbola na bogumilskim spomenicima". Ta tema će uskoro Rajsvica postati posebno važna. Vilke navodi kukasti krst kao jedan od bogumilskih simbola i tumači ga kao indoevropsku predstavu Meseca.

Od prirodnih lepota na Rajsvica su posebno ostavljali utisak krševiti predeli i planine. Ali i grad Sarajevo je ostavio pozitivan utisak. Sasvim je drugačije to doživeo Rajsvicov dobar poznanik novinar Maks Fišer (Max Fischer, 1893–1954). U jednom dvodelnom izveštaju o putovanju u Dalmaciju i Italiju, Fišer, koji je taj grad 1913. već posetio, sudio je: „Nekada dobro održavane ulice su zapuštene, broj stanovnika je opao; zapuštenost skoro svih zgrada prevazilazi čak i berlinske prilike iz doba inflacije; osiromašenje svih slojeva je očigledno. …ni u jednom mestu Jugoslavije koje sam posetio na svom putovanju, nije se kod svih slojeva stanovništva nezadovoljstvo izražavalo tako jednodušno i neskriveno kao ovde u Sarajevu."

Koliko drugačije je grad video Rajsvic! Dakako, njemu je nedostajalo bilo kakvo putno iskustvo, budući da je do 1924. izvan Nemačke posetio samo Čehoslovačku i zemlju u kojoj je rođen, Švajcarsku. I dok se čitanjem

Rajsvicovih pisama gospođici Frezenijus stiče utisak da je u Sarajevu vladala orijentalna, pastoralna idila sa stidljivim muslimankama i čobanima koji sviraju u frulu, iz knjige novinara i poznavaoca Jugoslavije Hermana Vendela (Hermann Wendel) „Od Beograda do Bukarija", koja je izašla 1922, slika je drugačija. On je o Sarajevu napisao sledeće: „Ali zapadna civilizacija je nagrizajuća kiselina; pod njom se sve što je romantično, srednjovekovno i orijentalno rastvara u ništavilo. Danas se ide dobro popločanim ulicama sa visokim zgradama i uglancanim izlozima i kejom uz Miljacku sa masivnim službenim zgradama kao u Zagrebu ili Ljubljani, kao kroz Beč ili Budimpeštu. Samo ispred evropejske pozadine ovog grada lutaju zabrađene žene kao utvare vremena koje tone." Po jednom biografu, socijaldemokrata Vendel je „pozdravio osnivanje južnoslovenske države", „izjasnio se za tesnu ekonomsku i kulturnu saradnju" sa Nemačkom i dobio 1928. počasni doktorat Univerziteta u Beogradu – iste godine kada je sa Rajsvicom, koga je upoznao 1927, zajedno putovao po Bosni. Njegov spis „Od Beograda do Bukarija" je čak u inostranstvu, na Zapadu, pohvalio jedan istaknuti poznavalac jugoistočne Evrope. Robert Vilijam Siton Votson (Robert William Seton Watson, 1879–1951) koji je od 1922. držao katedru za „Slovenske studije" na Londonskoj školi slovenskih i istočnoevropskih studija, posvedočio je Vendelu u julu te godine „dubinsko poznavanje jugoslovenske istorije, politike i književnosti iz prve ruke".

Ali, prognati Rajsvicova posmatranja potpuno u carstvo sentimentalno-romantičnog i kliširanog, nije moguće, iako mu društvene i privredne prilike u Sarajevu nisu odmah zapale za oko, bar ne u pismima gospođici Frezenijus. I Vendel je, kao i Rajsvic, pohvalno komentarisao dobro izgrađenu mrežu puteva i železničkih pruga: „Tako se lagano klackajući vozom kroz zemlju, kotrljajući se glatkim putevima bez opasnosti po život i zdravlje, … čovek počne da oseća nešto kao pupeću blagonaklonost prema Austrijancima. Gradili su železnice, gradili su puteve – sve što treba!" U sledećim pasažima se pojavljuju tiha dvorišta kuća nalik tvrđavama koje je Rajsvic primećivao: „U predgrađima se prolazi pored zatvorenih, negostoljubivih seoskih kuća sa zaštićenim verandama i skrivenim dvorištima."

Kako se Rajsvic pre početka svog prvog puta na Balkan obaveštavao o Jugoslaviji? Konkretnih izvora o tome nema, bar ne iz vremena početka putovanja. Njegov prvi direktni kontakt sa Hermanom Vendelom u februaru 1927, nešto više od dve godine posle završetka njegovog prvog putovanja, imao je ipak velike posledice. Rajsvic je pisao u jednom pismu od 4. februara

1927: „Gospodin Horovic, predstavnik jugoslovenskih studenata na Bečkom univerzitetu me je ohrabrio da Vam najzad pišem. Pročitao sam valjda sve vaše knjige o Jugoslaviji i Jugoslovenima i neizmerno sam Vam zahvalan. Tako mi je već odavno želja da sa Vama stupim u kontakt; osobito jer među mojim zemljacima ne znam nikoga ko stvarno nešto zna o južnim Slovenima."

Do početka Rajsvicovog putovanja u Jugoslaviju u avgustu 1924, Vendel, koji je rođen u Mecu 1884, napisao je već nekoliko spisa o Srbiji i Jugoslaviji i više puta proputovao Balkan. Tako je u uvodu svoje knjige „Pitanja Jugoistočne Evrope" u septembru 1918. napisao: „Neka ne ostane nespomenuto da zemlju i ljude na Balkanu znam ne samo sa pisaćeg stola. Boravio sam 1909, 1910, 1911, 1912. u Srbiji, Bugarskoj, Crnoj Gori i evropskoj Turskoj…" Tokom Balkanskih ratova izveštavao je kao dopisnik direktno iz Beograda. Njegova druga knjiga o Jugoslaviji pojavila se 1920. („Iz Jugoslavije i o njoj"), godinu dana posle „Iz južnoslovenskog Rizorđimenta" i „Od Maribora do Monastira"[4], za kojima je sledila „Od Beograda do Bukarija" 1922. Godinu dana kasnije objavio je dve poslednje knjige zajedno u jednom zborniku pod naslovom „Uzduž i popreko po slovenskom jugu". Godine 1924. Rajsvic je pre polaska na put mogao možda još da prouči knjige koje su se te godine pojavile, „Jugoslovenske siluete" i „Habzburgovci i južnoslovensko pitanje".

Sam Vendel je, po srpskom istraživaču književnosti Zoranu Konstantinoviću (preminuo 2007), bio pod jakim uticajem filologa i istoričara Hajnriha Gelcera (Hinrich Gelzer, 1847–1906), koji je 1900. podsticao ujedinjenje Južnih Slovena. „Deluje neodoljivo smešno kad čovek vidi kako se slovenski naučnici vatreno prepiru oko toga da li su pojedini srezovi istočne Makedonije srpski ili bugarski. Sámo stanovništvo to ne zna. Vidi se kako su jake te pregrade koje odvajaju narode. Nacionalno ogorčenje koje cepa pojedine balkanske države je dokaz političke inferiornosti sadašnjeg pokolenja koje vlada u pojedinim državama. Možda će novo stoleće dovesti na kormilo nove naraštaje i nove ljude, koji se neće smatrati u prvoj liniji Srbima, Bugarima, Grcima, Rumunima itd., nego će na način starih vremena ponovo podići staru zastavu pravoslavne vere. Kad bi bilo moguće u tom tako pobedničkom znaku opet ostvariti solidarnost hrišćanskih balkanskih naroda, bio bi to element svetskoistorijske snage i jemčio bi sjajnu budućnost za te tako bogato nadarene narode. Ali ako pojedini narodi i narodići budu sve čvršće zagriženi u neprijatnoj i čak samoubilačkoj bratskoj zavadi, onda je njihova

4 Bitolj. (*Prim. prev.*)

sudbina zapečaćena." Gelcer je u gornjem pozivu na južnoslovensko ujedinjenje dakako imao na umu samo hrišćanske etnije, dok je npr. muslimane u Bosni ostavio potpuno po strani.

Vendelu je bilo veoma stalo da se promeni mišljenje u nemačkoj političkoj javnosti. Još pre kraja oružanih dejstava 1918. upozoravao je da „čista i glatka podela balkanskih naroda na one u koje moramo uperiti mašinsku pušku i one s kojima smemo popiti čašicu šljivovice, na opasan način zavodi na neistorijsko mišljenje." Po njegovom shvatanju „nazivi kao Srbi, Bugari, Hrvati, Slovenci u današnjem oštrom vidu, su tvorevina tek XIX veka. Grad kao Ohrid još u XVII veku pripisivan čas Srbiji, čas Bugarskoj, čas Makedoniji." Za Vendela je južnoslovensko ujedinjenje bio proces koji je, na kraju krajeva, bio nezadrživ i koji je Nemačka trebalo da podrži, jer je i Nemačka na putu ka osnivanju Rajha 1871. godine, prošla sličan razvoj: „Takav pokret se može omesti, ali ne i ugušiti, a kao što je nemačka nacija uprkos samoživosti sopstvenih dinastija i uprkos zavisti stranih sila, savladala zadatke koje joj je istorija postavila, tako će se i Južni Sloveni probiti do svog cilja."

U dodatku o „samoživosti sopstvenih dinastija" se indirektno već prepoznaje još jedan znak Vendelove jugoslavofilije, naime njegovo divljenje za demokratske sklonosti Južnih Slovena, posebno Srba: „Za Vendela je Srbija bila mesto gde su preduzimani najveći napori za demokratsko oblikovanje života, gde je najdublje razvijena građanska hrabrost dolazila do izražaja i gde je čovek mogao da bude svedok praktičnog pozitivizma: u svakom selu se nalazila po jedna škola, u svakom seljačkom domu novine, a u svakoj glavi izraženo i jasno političko mišljenje."

Time je Vendel odudarao od ostalih novinara, filologa i pisaca nemačkog govornog područja 1920-ih godina koji su se bavili Jugoslavijom, u čijim je tekstovima, ako su Srbiji i Srbima uopšte bili naklonjeni, Srbin kao hrabri vojnik često bio u prvom planu, a njegovo vojno junaštvo u Prvom svetskom ratu s obzirom na uspešne odbrane zemlje protiv austrougarske premoći u početnoj fazi ratovanja 1914, s obzirom na oslobođenje Beograda posle kratkotrajne okupacije od strane carsko-kraljevskih trupa, s obzirom na marš srpskih oružanih snaga preko Albanije ka Krfu koji je praćen sa mnogo gubitaka, bilo je izvan sumnje.

Ovakvo stanovište je jasno zastupao i publicista Fridrih-Vilhelm fon Ercen (Friederich-Wilhelm von Oerzen, 1898–1944), Rasjvicov dugogodišnji prijatelj i podstanar u Karmelštrase 10 u Šarlotenburgu u Berlinu, u svom prilogu „Veliki rat i južnoslovenski vojnik" za zbornik *Kraljevina Jugoslavija,*

koji je 1935. izdao Franc Tirfelder (Franz Thierfelder, 1896–1963) u vezi sa Odborom za Jugoistok „Nemačke akademije za naučno istraživanje i negovanje nemstva“, skraćeno Nemačke akademije, koja je osnovana dvanaest godina pre toga. Njegov prilog se završava rečima: „Nemački vojnik je u svom srpskom protivniku upoznao druga na drugoj strani, protiv koga se nije lako boriti i zato je pobediti ga bila posebna čast, jer mu je tu stajao nasuprot protivnik koji je na vojnom polju ostvarivao izuzetna dostignuća.“

Ovom mišljenju se pridružio i slavista Gerhard Gezeman (Gesemann, 1888–1948) koji je takođe bio zastupljen u Tirfelderovom zborniku, čiji je samoproklamovani cilj bio da bude „izvor stručnih informacija o sadašnjoj južnoslovenskoj državi.“ Gezeman je to mišljenje zastupao i u svom ratnom dnevniku „Bežanija“ koji je izašao iste godine i bio posvećen srpskom geografu Jovanu Cvijiću (1865–1927). Gezeman, koji je u prvom braku bio oženjen Srpkinjom, upravo je u vreme prvog Rajsvicovog putovanja na Balkan postao redovan profesor na Nemačkom univerzitetu u Pragu. Gezeman je u doba između dva svetska rata važio za „najboljeg poznavaoca srpske narodne epike, jezika i književnosti i najznačajnijeg prevodioca srpskih dela na nemački“. Srbin je za Gezemana bio idealan tip tragičnog, herojsko-patrijarhalnog čoveka. Na Balkanu je, 1928. godine, u „tipologiji narodnih karaktera“ razlikovao balkansko-vizantijsku, italo-romansku, srednjoevropsku, muslimansko-tursku i patrijarhalnu zonu. Ova poslednja je obuhvatala Crnu Goru i Srbiju južno od Save i Dunava. Osnova patrijarhalnog uređenja je bila porodična zadruga. Za Gezemana je postojao „odlučujući značaj patrijarhalnih narodnih masa za fizičku i duhovnu strukturu celokupanog srpskohrvatskog naroda.“

Gezeman se u svojoj studiji izričito orijentisao prema Jovanu Cvijiću, koji je od 1893. predavao na Velikoj školi, kasnije Beogradskom univerzitetu. Cvijić je posmatrao Balkan kao geodeterminističku osnovu, kao međusobno povezanu humanogeografsku tvorevinu. Gezeman je Cvijića obilno navodio u svojoj „Tipologiji narodnih karaktera“. U pogledu civilizacijske nadmoći patrijarhalnog, dakle srpsko-crnogorskog, odnosno „dinarskog“ tipa se kaže: „To su najplodnija i najekspanzivnija plemena iz kojih gotovo neprestano teku naseljavanja i preplavljuju susedne krajeve. Svi su uglavnom stočari, ljudi puni snage i jačine, u najvećem broju slučajeva visoki… najlepši soj na Balkanskom poluostrvu. … Među njima gotovo da nema degenerisanih tipova. Još više … zaslužuju simpatije zbog svog čvrstog, brđanskog morala, svojim viteškim, često otmenim osobinama, svojim dubokim osećajem za

zajednicu i samopožrtvovanjem, koje ne preza ni pred najvećim žrtvama. Gezemanove formulacije se ovde tesno naslanjaju na Cvijićevo delo izašlo u izbeglištvu u Parizu, 'Balkansko poluostrvo. Ljudska geografija'."

Kada je tačno Rajsvic pročitao „Balkansko poluostrvo" nije sasvim jasno, ali je posle svog prvog puta na Balkan, 16. oktobra 1926. od Cvijića dobio pisano odobrenje da njegovo delo sme da prevede na nemački i objavi. Na to se Rajsvic 20. novembra 1926. obratio izdavačkoj kući Oldenburg (Olednbourg-Verlag), štaviše, vodećoj ličnosti u njoj: „Uvaženi gospodine Oldenburg! Od 1918. postoji jedno delo nekadašnjeg rektora Beogradskog univerziteta, prof. Jovana Cvijića … Po mom sudu ta knjiga sadrži najtemeljitiji i najpoučniji sažetak i objašnjenje istorijskih i aktuelnih balkanskih problema, te zato bezuslovno zaslužuje da se prevede. Hoću prvo Vama da ponudim da budete … izdavač. U izboru reči Rajsvic se gotovo doslovno držao predloga formulacija koje mu je dao njegov prijatelj, orijentalista Hans Hajnrih Šeder (Hans Heinrich Schaeder, 1896–1957). Posle predstavljanja Cvijićeve ličnosti i akademske karijere, Rajsvic je objasnio suštinu dela: „Knjiga … prvo obrađuje tako zamršenu geografiju Balkanskog poluostrva; onda na osnovu ove u najširem smislu geografske baze raspliće etničku zbrku Balkanskog poluostrva i, najzad, kulminira u sveobuhvatnoj sociološkoj i psihološkoj karakterologiji mnogih, zbunjujuće mnogih plemena koja žive na Balkanskom poluostrvu jedna pored drugih, među drugima i iznad drugih. Celo delo se odlikuje zadivljujućom objektivnošću, čak i na mestima koja su za Srbe osetljiva; ono će postati standardno delo svakog istorijskog istraživanja u Jugoistočnoj Evropi. – To što 'Balkansko poluostrvo' još nije prevedeno na nemački, treba objasniti samo nesrećnom 1918. godinom. Južnoslovenska istorija – pre svega posrednička uloga između vizantijske civilizacije i zapadnoevropske kulture u srednjem veku; i njihovo nazadovanje tokom duge turske epohe; – a onda njihovi sadašnji problemi; ona sve više dolazi u središte istorijskog, ali i političkog interesovanja. Prava južnoslovenska istoriografija tek počinje. A tu će 'Balkansko poluostrvo' koje svojom dubinom i obimom prenosi mnoštvo objašnjenja i podsticaja, i daleko preko esnafske [*sic*] nauke, naići na živo zanimanje."

Dakle Rajsvic je ovde jasno povezao dva aspekta koji je trebalo da ubede Oldenburga. S jedne strane, „Balkansko poluostrvo" je nemačkom čitaocu nudilo da u naučnom smislu bolje razume istoriju Jugoistočne Evrope. S druge strane, Nemačka je trebalo da nadoknadi što je od kraja Prvog svetskog rata politički propustila, da bi se opet intenzivnije okrenula Jugoistočnoj

Evropi. Uz to, on je video Balkan kao most između Istoka i Zapada, kao prenosni kaiš između Rima i Vizantije čiju je ulogu trebalo razumeti i uvažiti.

Razmišljanja koja je Rajsvic poverio izdavaču Oldenburgu bila su potpuno u duhu vremena. Tako je nemački ministar inostranih poslova Gustav Štrezeman (Gustav Stresemann, 1878–1929) 22. marta 1926. u Rajhstagu ukazao na sledeće: „Potpuno pogrešna predstava o balkanskim državama koju je Nemačka pre rata stalno izražavala, a koja je delom pothranjivana sa drugih strana [Austrija], dosta je doprinela tome da su se nacije, koje su se sa svoje strane junački borile, u toj svetskoj borbi stajale na drugoj strani." Momčilo Ninčić (1876–1949) je nemačkom poslaniku u Beogradu Francu Olshauzenu (Franz Olshausen, 1872–1962) izrazio je tada svoje zadovoljstvo što su Srbija i Balkan u Nemačkoj najzad počeli da se gledaju drugačije nego pre Prvog svetskog rata.

Rajsvic je Oldenburgu ukazao i na to da je Cvijić svoja autorska prava na prevod ustupio, iako „copyright" francuskog izdanja deli sa francuskom izdavačkom kućom Arman Kolen (Armand Colin), sa kojom Oldenburg onda mora da pregovara. Konačno, Rajsvic je izložio i svoj plan rada, po kome je nameravao da prvi deo prevede do 1. januara 1927. Ceo poduhvat bi mogao biti gotov do 1. jula, možda čak i do 1. maja 1927. Skromno je primetio da visinu svog honorara prepušta izdavaču. Oldenburgov odgovor nije sačuvan u Rajsvicovoj zaostavštini, ali se iz jednog koncepta, tj. kopije jednog nepotpuno sačuvanog, nedatiranog pisma, koje je sudeći po kontekstu negde sredinom septembra 1927. upućeno jugoslovenskom poslaniku u Berlinu, vidi da „su pregovori o *copyrightu* između francuskog izdavača Armana Kolena i R. Oldenburga doveli do dogovora."

Cvijić je umro 16. januara u Beogradu, što, međutim, nije ometalo Rajsvicove napore. Do trenutka prvog kontakta sa Vendelom u februaru 1927. Rajsvic je po sopstvenim navodima, zaista već završio „grubi prevod" prvog dela knjige, a onda je pokušao da ubedi Vendela da mu pomogne da nađe izdavača: „Kako Vam je gospodin [Aleksandar] Horovic verovatno već rekao posle Vašeg predavanja u Gospodskoj kući, u novembru 1926. sam sa, Cvijićevim odobrenjem i najživljim zanimanjem, počeo prevođenje „Balkanskog poluostrva", jer to delo smatram za jedno od standardnih dela, ako ne i za najstandardnije. Večeras sam završio grubi prevod prvog dela, koji bih ove godine hteo da dam da se izda. Šta smo Cvijićevom smrću izgubili, ne treba ni da govorim. Nemačko izdanje Cvijićevog dela je njegovom

smrću izgubilo pokrovitelja, a molba ovog mog pisma bila bi da Vi zauzmete Cvijićevo mesto."

U svom odgovoru na Rajsvicov upit od 14. februara 1927. Vendel je izrazio zadovoljstvo što će Cvijić „postati dostupan Nemcima" i ponudio se da pomogne „rečju i delom". Pre nego što je dobio Vendelov odgovor, Rajsvic se i sam angažovao i poslao 26. februara 1927. pismo francuskom izdavaču Armanu Kolenu: „Imam nameru da na nemački prevedem 'Balkansko poluostrvo'." Za manje od mesec dana, 19. marta 1927, Vendel je onda predložio da se Rajsvic obrati izdavaču proširenog srpskohrvatskog izdanja „Balkanskog poluostrva" da bi obezbedio pravo prevođenja. Vendel se 6. juna 1927. kod Rajsvica raspitao kako stoje stvari i podvukao značaj njegove namere: „Što se tiče savremenih studija slavizma [*sic*], Francuzi, koji su se ranije s mukom vukli za nama, odavno su nas pretekli, jer su shvatili vrednost tog pitanja. Mi smo tu bliži, ali ništa ne shvatamo."

Posle Cvijićeve smrti, Rajsvic se trudio da pored Vendela za svoj naum iskoristi i Cvijićevog učenika i naslednika na katedri za geografiju Beogradskog univerziteta Borivoja Milojevića (1885–1967). Već u februaru 1927. obratio se pismom „upravniku Instituta za geografiju i geologiju Beogradskog univerziteta", pri čemu je svojim redovima kao osiguranje priložio „overen i utemeljen dopis predstavnika srpskih studenata Berlinskog univerziteta, gospodina Aleksandra Horovica, koga već godinama poznaje(m)". Ipak, izgleda da na ovo nije bilo reakcije, jer je Rajsvic 13. avgusta 1927, s pozivom na svoju nameru da prevodom „Balkanskog poluostrva" u Nemačkoj širim krugovima nego što je to do tada bilo moguće olakša razumevanje južnoslovenskog pitanja i time poveća interesovanje za Jugoslaviju, molio Milojevića da mu javi „ko je postao naučni naslednik gospodina Cvijića i ko upravlja njegovom naučnom zaostavštinom". Milojević je Rajsvicu pozitivno odgovorio već 12. septembra 1927, i kao Vendel, ponudio pomoć „rečju i delom".

Rajsvic je 24. avgusta 1927. obavestio Vendela da je završio grubi prevod drugog dela „Balkanskog poluostrva". Nažalost, izgleda da izdavačka kuća Oldenburg kojoj se obratio, još nije uspostavila kontakt sa francuskim izdavačem. Rajsvic je sad hteo da potraži potencijalnog drugog nemačkog izdavača Cvijićeve knjige, ali nije baš znao kome da se obrati. Vendel se 17. oktobra 1927. izvinio što je tek tog dana na poštu predao svoje pismo za jugoslovenskog poslanika u Berlinu Živojina Balugdžića (1868–1941) u kome je izrazio svoju podršku Rajsvicovoj prevodilačkoj nameri. Nedugo zatim, 28. oktobra 1927. Rajsvic je pisao Vendelu da je „njegov ljubazni dopis poslaniku"

obezbedio „karijeru“ „Balkanskom poluostrvu“ na nemačkom i spomenuo iznos od 100.000 dinara. U nedatiranom konceptu Rajsvicovog pisma Balugdžiću spomenuta je suma od 6.000 maraka, što je otprilike iznosilo 100.000 dinara. Tu je Rajsvic nagovestio i ciljanu publiku u Nemačkoj: studenti i „obrazovani laici“. Ovi bi, pak, mogli da kupe knjigu samo po umerenoj ceni koja bi se mogla spustiti sa 24 na 15 maraka, samo uz dotaciju za troškove štampanja i „uz moje odricanje od svih ličnih zahteva“. Konačno, 8. decembra 1927. Rajsvic je javio da je Balugdžić njegovu molbu za novčanom podrškom, s preporukom da se prihvati, prosledio Ministarstvu inostranih dela u Beogradu. Pa ipak, 9. januara 1928. Rajsvic je bio razočaran: „Zamislite, još nema odgovora iz Beograda da li će mi Srbi dati predujam za izdanje ‘Balkanskog poluostrva’!“ Dva meseca kasnije, 6. marta 1928. za Rajsvica je još uvek bila „neizvesna sudbina „njegovog“ „Balkanskog poluostrva“. On je, doduše, „već često“ sretao poslanika, a ovaj je uz službenu molbu poslao i dva privatna pisma Ministarstvu inostranih dela u Beogradu, ali je „trajna kriza“ u Jugoslaviji sigurno doprinela odugovlačenju.

Do željene finansijske pomoći izgleda nikad nije došlo, jer se Rajsvicov prevod „Balkanskog poluostrva“ nikad nije pojavio – samo su u njegovoj ostavštini sačuvani fragmenti prevoda. Ta se tema ni u ostatku sačuvane prepiske sa Vendelom više ne pominje. Tokom Drugog svetskog rata Rajsvic je pitao svoju ženu da li razmišljala o tome da „prekucani prevod Cvijića“ iz bombama ugroženog Berlina prebaci na sigurno. Nemački prevod bi sigurno našao kupce jer je Cvijićeva antropogeografija Balkanskog poluostrva „na nemačko istraživanje Balkana imala izuzetan uticaj“.

Nesumnjivo je da su dve godine po završetku njegovog putovanja na Balkan, a možda još pre toga, dela Cvijića i Vendela bila ta koja su imala najveći uticaj na Rajsvicove predstave o Balkanu i Južnim Slovenima. Obojici je sigurno bilo zajedničko snažno zalaganje za južnoslovenski pokret za ujedinjenje – Cvijićevom ugledu i delovanju treba pripisati što je 1919. Jugoslavija nastala u granicama koje će imati do 1941, a Vendel je kasnije, uprkos svom socijaldemokratskom usmerenju, podržavao autoritarne težnje kralja Aleksandra da dalje razvije jugoslovenski identitet. Za obojicu je Srbija bila pijemont jugoslovenskog ujedinjenja. Međutim, njih dvojica su vrlo različito prosuđivali srpski nacionalni karakter. Za Vendela je u prvom planu bilo demokratsko, za Cvijića i njegovog sledbenika Gezemana, patrijarhalno-herojsko. Rajsvic će u budućnosti crpsti iz oba izvora.

Vrlo lični „balkanizam“

Međutim, Rajsvicovo oduševljenje za Jugoslaviju nisu raspalili samo Vendel, Cvijić i Gezeman. U svom pismu Vendelu od 4. februara 1927. otvoreno je priznao: „Za mene je Jugoslavija nešto što je za Nemačku nekada početkom XIX veka bila Italija, jednostavno: obožavam je!“ Ta romantična naklonost se kao crvena nit provlači kroz njegovu prepisku. Sedam godina kasnije u jednom dopisu neimenovanom savetniku poslanstva u nemačkim Ministarstvu inostranih poslova koji je tražio „kratke podatke“ o Rajsvicu, ovaj je pisao da je 1924. putovao po Jugoslaviji, „čiji utisak je na mene bio posebno jak. Jedan moj rođak, grof Betuzi [*sic*], je tada bio nemački konzul u Sarajevu. Zahvaljujući njemu i ‘planinarima’[5] upoznao sam Bosnu i Hercegovinu. Usledio je duži boravak u Dubrovniku. Tada se kod mene javila želja da se posvetim istoriji Podunavlja i Balkanskog poluostrva. Imati neku ‘strast’ je teško definisati. Ono što je za Nemce pre sto godina često bila Italija, za mene je postao Balkan, i pogotovo Jugoslavija. Ne znam da li ne-nemački mentalitet to može da razume da tek u tuđim predelima i njihovim stanovnicima i njihovoj istoriji čovek može da otkrije svoj pravi poziv.“

Treba istaći da je Rajsvic svoje oduševljenje Balkanom posmatrao kao nešto tipično nemačko. Deset godina posle ovih izjava Ministarstvu inostranih poslova, njegova sklonost je u službenom kontekstu ponovo primećena, a da nije, kako je Rajsvic to sam video, bila samo pozitivno konotirana. U poslednjoj fazi njegovog delovanja kao zaštitnika kulturnih spomenika u Srbiji, 6. maja 1944. državni upravnik SS ustanove Anenerbe (*Ahnenerbe*) sastavio je službenu belešku o razgovoru koji je sa Herbertom Skurlom (Scurla), višim savetnikom u Ministarstvu obrazovanja Rajha imao 26. aprila 1944, a koji se ticao i Rajsvica. Po Sifersu (Sievers), „Skurla je Rajsvica označio kao romantičara koji je rođen sto godina prekasno, ali koji se možda baš zato tako dobro kretao po srpskom prostoru“. Time je Rajsvic potpuno smešten u nemačku tradiciju: „romantizam je ostavio u nasleđe oduševljenje folklorom i jezikom, u samom središtu nemačke akademske tradicije bavljenja Balkanom“.

Rajsvicova romantika u odnosu prema Jugoslaviji nije se, međutim, zasnivala samo na osećanju za zemlju i ljude uopšteno, iako su 1924. turističke draži, posebno Dalmacije, bile dovoljne da ostave utisak na mnoge inostrane posetioce. Tako se u jednoj putopisnoj reportaži objavljenoj u londonskom

5 „Planinari“ u originalu. (*Prim. prev.*)

„Tajmsu“ kaže: „Čari dalmatinske rivijere ubrzano postaju poznate turistima. Bogato rastinje, pomorandže, fascinantni starorimski spomenici, odlični putevi, a pre svega devizni kurs koji za nekoliko gineja[6] nedeljno čini dostupnim moderne hotele, udružili su se da privuku Engleze, Amerikance, Čehe i Skandinavce koji traže mesto pod suncem.“

To „mesto pod suncem“ je za Rajsvica ipak krilo još jednu „draž“ druge vrste. Po dolasku u Dubrovnik 5. oktobra 1924. upoznao je Vidu Davidović. Između njih se razvila ljubavna afera koja je trajala bar do aprila 1926, a još 1941. je izazivala setu.

Gospođica Frezenijus verovatno nije bila svesna svoje suparnice. Iako joj je Rajsvic još 16. septembra pisao da „jako mnogo“ misli na nju i na „već ponešto turske noći u Šarlotenburgu“, sa „njihovom skoro preterano finom i prefinjenom seksualnošću i erotikom“, i izrazio želju da je tu „… sa svim tvojim mogućnostima i sposobnostima, kao žena, umetnica, naložnica u najboljem značenju te reči“, ipak svojoj dotadašnjoj „naložnici“ nije odao ništa o svojoj novoj simpatiji. Dvanaest dana nakon Vidinog odlaska iz Dubrovnika, 22. oktobra, Rajsvic je pisao gospođici Frezenijus: „Druga sedmica ovde u Raguzi[7] je bilo veliko buđenje. Svaki dan sam išao u duge šetnje; svako veče sam pisao do duboko u noć.“ Šta se dešavalo prve sedmice je prećutao. Ali je onda zagonetno dodao: „Znao sam da će ovo putovanje izraziti veliki preokret koji se spremao već mesecima, čak godinama.“ Ostaje otvoreno šta je mislio tim „preokretom“. Pred gđicom Frezenijus je preobražaj sveo samo na profesionalni: „U srcu tog preokreta stoji diplomatija.“

Međutim, „preokret“ se sigurno u još većoj meri ticao njegovog ličnog života. U njegovoj zaostavštini se nalazi dvadeset pet rukom pisanih Vidinih pisama Rajsvicu koja obuhvataju vreme od 15. oktobra 1924. do 14. aprila 1926. Uz neka pisma su priložene i fotografije koje prikazuju verovatno Vidu na plaži sa raznim drugim odmorašima. Istovremeno, pored dnevničkih zabeležaka, podeljeno u tri koverte, sačuvano je više fragmenata Rajsvicovih tekstova napisanih rukopisnom goticom, koji su verovatno služili kao predlošci za pisma, jer se Vida u nekim pismima osvrće na delove tih fragmenata. Iz pisama se vidi da je njena porodica bila poreklom iz Hercegovine, ali da je ona već četiri meseca živela u Velikom Bečkereku (danas Zrenjaninu) gde je radila u nekoj kancelariji. Bračni par koji je vodio hotel „Odak“, u kome

6 Nekadašnji britanski zlatnik, vredan malo više od sadašnje funte. (*Prim. prev.*)

7 Stari naziv za Dubrovnik. (*Prim. prev.*)

je na početku i Rajsvic stanovao, poznavala je godinama. Njena starost se ne može jasno odrediti, ali spominje da je siroče i da ima starije sestre koje joj dopuštaju malo slobode. Sudeći po fotografijama, verovatno je bila u ranim dvadesetim godinama.

O ljubavnom odnosu Vide i Rajsvica vrlo su informativni nepovezani listovi koji se u zaostavštini nalaze u koverti br. 2. Radi se prvo o kratkoj belešci upućenoj Vidi: „Ove redove polažem pred tvoje noge. Oni kazuju poslednje i najbolje što bih ti mogao reći; više nego mnoga pisma. Kako ćeš odgovoriti? Kako Bog da! Ja ne znam [*sic*]!" Pored beleške nalazi se pet, olovkom dvostrano ispisanih listova u koverti, od kojih su dva po Rajsvicovoj tvrdnji, prepis iz njegovog dnevnika od 10. oktobra 1924, a tri preostala koncept pisama od 10. odnosno 11. oktobra.

Iz ovih stranica se može zaključiti da je Rajsvic Vidu morao sresti odmah po svom dolasku u Dubrovnik 5. oktobra 1924, jer na jednom mestu govori o „tri večeri" kada su zajedno stajali na određenom mestu na „nasipu". Vida je otputovala rano ujutro. Rajsvic je veče pre toga svoja hotelska vrata samo pritvorio, ali do četiri ujutro ona nije došla u njegovu sobu. U 4 je onda zatvorio vrata. Onda je sebi predstavljao Vidinu vožnju vozom ka Jablanici: „Sada je tačno 9. Znaš da smo se za to vreme u mislima dogovorili?" Onda se sećao kako se postepeno Vidin „ledeni oklop" topio, „dok sloj leda nije dobio pukotine i na kraju se poslednjeg dana raspao". „Poslednji dan" je očito bio četvrtak, 9. oktobar 1924. Oboje, Rajsvic i Vida su sledećih meseci stalno ukazivali na „četvrtak", kao na ključni dan svoje veze. Rajsvic je nastavio: „To je bio trenutak kada si me iza crkve Sv. Jakova obgrlila oslobođenim 'da'. I tako su taj dan i to popodne i to veče na Lokrumu postali mogući."

Zajedno provedeno vreme na Lokrumu nije samo za Rajsvica bilo od ključne važnosti. U svom prvom pismu Rajsvicu, pet dana posle svog odlaska iz Dubrovnika, ona je pisala: „Pozdravi mi Lokrum – lepi zalazak sunca – ne, neću o tome da govorim, hoću da zavijam [*sic*], kad pomislim na mogućnost da je sve to možda bio samo san, koji se nikad neće ponoviti."

Ljubavna veza sa nemačkim plemićem je Vidi zaista morala izgledati kao san, posebno ako se ima na umu kako su malo vremena njih dvoje imali da se upoznaju. U jednoj belešci iz koverte br. 3 Rajsvic govori o četiri dana koja su proveli zajedno. Verovatno su sve vreme stanovali u odvojenim sobama u hotelu „Odak", iako je Rajsvic u jednoj belešci iz koverte br. 3 primetio: „Pozvao sam gazdu, dao mu svoju posetnicu i pitao da li, ako se unapred najavim, u svako doba mogu da dobijem dve jednokrevetne sobe sa

zajedničkim balkonom sa pogledom na more. Odmah je odgovorio potvrdno!!!“ Znakovito je i da je Rajsvic u konceptu pisma od 11. oktobra upozorio Vidu: „Govori mi ‘ti’, bar u pismima.“ Ne samo način oslovljavanja, već i klasna razlika kao takva su bili prepreka: „Još se jako ne slažeš sa onim ‘baron’ … Veruj mi, draga, Bog zna da ne treba to da ti smeta; imaš ti više rase od deset zapadnoevropskih plemkinja zajedno.“

Vida o sebi kaže u jednom pismu Rajsvicu od 18. januara 1925. da je „srcem i dušom komunista“. Pa ipak, kad ju je Rajvic podstakao, više je volela da se ne izjašnjava o političkim pitanjima. Ipak, u pismu od 18. januara 1925. navela je da nije, kako je to Rajsvic pretpostavljao, u srodstvu sa političarem Ljubomirom Davidovićem (1863–1940) koji je kao vodeći predstavnik liberalne i projugoslovenske Demokratske stranke bio spreman na saradnju sa Hrvatskom seljačkom strankom Stjepana Radića (1871–1928). Iz njenih izlaganja se vidi da su joj i Davidović i Radić bili odbojni. Zato ne čudi što je u pismu od 24. februara 1925. sebe opisala kao „ludu Srpkinju“. Samo na jednom mestu je Vida ničim podstaknuta, sama komentarisala političke događaje – iako u Nemačkoj. Svom pismu od 4. marta 1925. priložila je zasebno malu noticu: „Reci, dragi, je li smrt [Fridriha] Eberta za Nemačku zaista tako veliki gubitak kako naglašavaju naše novine?“

Rajsvicov odgovor na ovo nije sačuvan, ali on u doba novembarske revolucije u Berlinu nipošto nije bio Ebertov protivnik. Međutim, u konceptu svog pisma Vidi od 2. avgusta 1925. se začudo, prikazao kao pristalica Nikole Pašića (1845–1926), verovatno međunarodno najpoznatijeg srpskog političara onog vremena. Pašić je bio pre Prvog svetskog rata srpski, a posle nekoliko puta jugoslovenski predsednik vlade i predvodnik nacionalističke Narodne radikalne stranke. Rajsvic prvo piše da je u „poslednje vreme bio dosta u društvu Srba koji ovde [u Berlinu] studiraju. Aleks. Horovic, moj nastavnik srpskog i prijatelj, student hemije iz Beograda (štampanje knjiga) koji sada ovde u Berlinu radi doktorat iz hemije, predstavnik je svih srpskih studenata pred nemačkim vlastima. Tako preko njega upoznajem mnoge mlade Srbe. On je Pašićev pristalica, ali se verovatno baš zato dobro slažemo, jer sam i ja radikal!“

U ovom odlomku se vidi ne samo Rajsvicov nastavak učenja srpskog, nego i početak određenog stvaranja mreže poznanika. Prijateljstvo i razmena sa Horovicom, koji je već bio veza između Cvijića i Rajsvica, nastaviće se do kasnih tridesetih godina. To što je sebe označio kao „radikala“ ukazuje na to da je njegova sklonost Jugoslaviji imala jaku prosrpsku crtu.

I dok je Vida, dakle, pokazivala malo zanimanja za politiku, bila je itekako zainteresovana da unapredi svoj nemački i zahvalna na preporukama literature. Rajsvic joj je, očito, kako se vidi iz pisma od 4. marta 1925, preporučio „Svetu Jovanu" Džordža Bernarda Šoa (George Bernard Shaw, 1856–1950). Ona je izrazila žaljenje što „jugoslovenske biblioteke" nažalost, nemaju u svojim fondovima „najbolje nemačke stvari".

Iz Vidinih pisama se ne vidi kako je ona naučila nemački. Pisala je vrlo razumljivo, njen rukopis se lako čita, a jezik njenih pisama je prema današnjim kriterijumima (po Evropskom referencijalnom okviru) na visokom nivou B-2.

Rajsvicovo zanimanje za Srbiju i Jugoslaviju u nastanku ne ogleda se samo u tome što je svoju novu prijateljicu podstakao na političko izjašnjavanje koje je njoj bilo neprijatno. Vida je spomenula kako je 23. oktobra 1924, dakle nekoliko dana pošto ga je upoznala u Dubrovniku, tako i 4. marta 1925, izrazio želju koju da još što pre napiše pismo na srpskom. Drugog maja 1925. je čak spomenula jedan „mali stih" na srpskom koji joj je on poslao.

Ona je bila ponosna Srpkinja, iako o stanovnicima prestonice Beograda nije imala baš visoko mišljenje. U pismu od 30. januara 1925. je izložila da su njeni zemljaci ranije svi bili „trgovci svinjama", a da su sada beogradski Srbi „uobraženi hohštapleri". Dodala je i da u Beogradu, uz nekoliko izuzetaka, skoro svi pate od „ludila veličine". Rajsvic se očigledno nije slagao sa njenom kritikom navodne promene mentaliteta njenih zemljaka, budući da mu je 18. januara 1925. pisala: „Ti si baš dobro raspoložen prema Jugoslaviji, ovde ti se baš sviđa."

Iz Vidinog pisma od 18. januara 1925. proizlazi da je Rajsvic u svom pismu od 1. janauara1925. spomenuo da se trudio da dobije radno mesto u Beogradu. Ovo pokazuje da želja za diplomatskom službom koju je 6. septembra 1924. iskazao gospođici Frezenijus nije bila kratkotrajna. Izgleda da se sada sasvim konkretno bacio oko na Beograd kao mesto diplomatskog zadatka. Vida time nije bila oduševljena: „Ja, pak, mislim da životom u Beogradu uopšte ne bi bio zadovoljan, ovde se ipak živi sasvim drugačije nego kod vas – posebno u Beogradu! Čak se i ja, kao Srpkinja, u Beogradu osećam sasvim loše. Život tamo smatram nekako neprirodnim – nezdravim – grozničavim – nesimpatičnim." Očito, Rajsvic je imao čak konkretne planove da u junu 1925. poseti Beograd, što je Vida 18. januara 1925. kratko spomenula.

I 26. marta 1925. bavila se mogućim Rajsvicovim zaposlenjem u Beogradu i njegovim naporima da nauči srpski. Pošto se pozabavila njegovim

objašnjenjem zbog neredovnog javljanja – što je bio nemar za koji se izgovarao prezauzetošću poslom – opet se osvrnula na njegova nastojanja da dobije posao u Beogradu, izrazivši razumevanje, pošto je „mnogo posla koji imaš od tolike važnosti, jer stojiš pred odlukom od koje možda zavisi tvoja egzistencija."

Međutim, u Vidinim pismima se uskoro primećuje njeno rastuće nezadovoljstvo što joj Rajsvic nije pisao tako često kao ona njemu. S druge strane, i učestalost njenih pisama od sredine 1925. počinje da opada. Njegova se nagoveštena poseta Beogradu u junu 1925. nije ostvarila, iako su tokom te godine ipak ponovo sastali. Tridesetog jula 1925. kod Vide se pojavila mogućnost da se susretnu u Parizu. Njih dvoje su zaista proveli nekoliko dana u ranu jesen te godine u francuskoj prestonici, smešteni u „Hotel de Femilles", u Ulici Ge Lisak (Gay Lussac) 14. U jednoj nedatiranoj beležci Rajsvic spominje „četiri dana: jedan četvrtak, petak, subotu i jednu nedelju. … A završili su se nedeljnim popodnevom u Luksemburškom parku s tobom." Rajsvic je morao ranije da otputuje – razlog nije poznat. Ipak, izgleda da boravak u Parizu nije uspeo da učvrsti njihov odnos. U istoj zabeleški Rajsvic je zagonetno primetio: „Velika celina naših pariskih dana se sve jasnije zaokružuje kao događaj. – Prvi osećaj je bio bol i vrisak i ljubav i sve to je bilo bezimeno."

Vida se tokom sledećih šest meseci Rajsvicu javila samo još šest puta. U njihovom poslednjem sačuvanom pismu od 14. aprila 1926. se bez sumnje opaža ko je izgubio interesovanje: „Moram li se zaista pomiriti s činjenicom da si me potpuno zaboravio?" Ali, Vida ipak nije potpuno potonula u zaborav. U jednom spisu napisanom mašinom, a olovkom datiranom 18. avgusta 1929, naslovljenom „Testament" stoji da „dnevnik iz prvih dana oktobra 1924. iz Raguze i moja pisma Vidi Davidović, spakovanima u jednu kutiju" treba poslati u „Veliko [*sic*] Bečkerek, Cara Dušana 17, sa kratkim obaveštenjem o mojoj smrti." Pomalo nejasnu formulaciju „moja pisma" treba tako razumeti da se radi o njenim pismima njemu, jer su ona u ostavštini nađena zajedno sa odlomcima dnevnika. U testamentu se, doduše, govori o Vidinim pismima i njegovom dnevniku, ali ne i o Vidinom oproštajnom poklonu koji mu je dala pri rastanku u Dubrovniku: ćilibarskoj muštikli. Sa svoje strane, on je njoj uskoro poslao u Bečkerek svoju tabakeru o kojoj se takođe ne zna gde se nalazi, baš kao što nema podataka ni o daljem životu Vide Davidović. Ona nije bila vlasnica kuće u Ulici cara Dušana, tako da nije upisana u katastru. Rajsvic nije – bar na osnovu dostupnih izvora – pokušao da s

njom stupi u kontakt tokom svojih kasnijih putovanja u Jugoslaviju, dakle 1928, 1929, 1931, 1932. ili 1937. Izgleda, međutim, da je Rajsvic tokom Drugog svetskog rata Vidu sreo nekoliko puta u Bečkereku i Beču, jer se u više beležaka u vezi s tim spominje neka „Vida".

Nakon što je Vida 10. oktobra 1924. napustila Dubrovnik, Rajsvic je ostao u gradu još do novembra, pre nego što se uputio za Nemačku preko Italije i Švajcarske.

Trinaestog oktobra je upoznao novopostavljenog nemačkog poslanika u Beogradu, Franca Olshauzena, koji je sa ženom, sinom i kćerkom boravio u Dubrovniku, a koga je i naredna dva dana posetio. Verovatno su razgovori sa Olshauzenom ojačali Rajsvicovu želju da otpočne diplomatsku karijeru. Devetnaestog oktobra napravio je jedan spisak u dnevniku koji počinje godinom 1922. i označen je beleškom „Dr. phil." Za 1925. godinu stoji „habilitacioni rad. Atašee [*sic*]," kod 1929. „Dr. jur. et rer. Pol. Vicekonzul", a kod 1932. „Konzul". Tog dana se opet sreo s Olshauzenom.

Rajsvic je još bio potpuno pod utiskom svog susreta s Vidom. Olshauzen je po njemu bio „vrlo prijatan čovek", ali je imao „malo smisla za romantiku", koja je ležala u „malim uličicama i sokacima". Rajsvic se 22. oktobra konačno oprostio od Olshauzena koji mu je rekao: „Javite mi ako budete imali problema oko prijema [u diplomatiju]." O konkretnoj prirodi ove ponude ne može se iz konteksta izvesti nedvosmislen zaključak.

Iz pisma gospođici Frezenijus od 1. novembra 1924. proizlazi da je još u pratnji „Čoko-Hildebranda" (Hildebrandt)[8] i njegove žene i još jednog para preduzeo izlet autom u Boku kotorsku, Lovćen i Cetinje. Bokokotorski zaliv se Rajsvicu učinio kao „norveški fjord na Jadranu". Na putu za Cetinje su „na svakih 1.000 metara" stajale „dvostruke straže Crnogoraca, tolika je tamo opasnost od bandita!" Šestog novembra je brodom prošao pored Visa i Korčule, preko Splita u Trst, od 7. do 11. novembra bio je u Veneciji, da bi odatle preko Padove i Bolonje otputovao dalje u Firencu. Pre dolaska u Berlin početkom decembra 1924. zadržao se u iznajmljenoj porodičnoj vili na Luganskom jezeru i Švajcarskoj.

Da je njegov prvi boravak u Jugoslaviji predstavljao prekretnicu u njegovom ličnom i profesionalno-naučnom životu, videlo se već po zapisu u dnevniku od 1. decembra 1924: „Negde se drugi život prekinuo, a treći je počeo." Biće da je ovo i Vidi saopštio, što proizlazi iz kratkog nagoveštaja u

8 Jedan iz porodice fabrikanata čokolade iz Belina. (*Prim. prev.*)

pismu od 3. decembra 1924: „Kažeš … 'Ovo veliko putovanje stoji na prekretnici ka mom trećem životu'."

Važnost 1924. godine za usmerenost njegovog života ka jugoistoku Evrope je dodatno naglašena time što je dva dana po dolasku u Beograd, kao zaštitnik kulturnih spomenika, 5. jula 1941. svojoj dugogodišnjoj prijateljici Elizabeti Mariji Domeniki Hekelman (Elisabeth Maria Domenica Heckelmann, 1905–1959)[9] pisao o „najzad dobijenoj mogućnosti da ostvari(m) i radi(m) ono što već … 17 godina [od 1924.] želi(m)." Već 8. decembra 1924. bio je u Ministarstvu inostranih poslova, baš kao i 11. i 15. decembra, kada mu je saopšteno da u februaru treba da dostavi „tri biografije".

Svakako je razumljivo da je Rajsvic posle doktorata i naučnog okretanja od filozofije ka istoriji i kulturi hteo da stupi u stalni radni odnos koji bi mu osigurao nezavisni prihod. Kontakti sa Rihthofenom (Richthofen), Erdmansdorfom (Erdmannsdorff) i Olshauzenom pre i tokom puta po Jugoslaviji su ga u sigurno učvrstili u ubeđenju da je Ministarstvo inostranih poslova pogodan poslodavac. Znanje engleskog i francuskog nužno za diplomatsku karijeru počeo je da stiče odmah po povratku u Berlin u decembru 1924. Nastavio je i svoje studije srpskohrvatskog koje je počeo još u Sarajevu, ali konkurisanje u Ministarstvu inostranih poslova nije donelo očekivani uspeh. Tako je od januara do juna 1925. radio kao „pomoćni naučni radnik" pri Berlinskoj industrijskoj i trgovačkoj komori, „mesece kojima dugujem vrlo važne utiske i podsticaje". Po njegovom svedočanstvu, učestvovao je na raznim sednicama i bio uključen u rad „privrednih i juristićkih pravnih savetnika". Pokazao je „marljivost i gorljivost". Posebno se posvetio pitanjima spoljne trgovine i carinske politike.

Prema njegovim dnevničkim zabeleškama i pismima gđici Frezenijus, Rajsvica je verovatno uhvatila i jedna vrsta balkanizma. Za razliku od orijentalizma „'balkanizam' je zamišljao predmet svoje mašte ne kao potpunu suprotnost evropskom sopstvu, već zbog pretežno hrišćanskog karaktera, više kao prelaznu zonu od Zapada ka Istoku". Ta „prelazna zona" se pred Rajsvicom vrlo jasno otvorila u Sarajevu, gde je doživeo Istok i Zapad u svakodnevnom suživotu. Kada bi sredom lutao turskom pijacom, ili u njenom ateljeu na ulazu u grad posećivao hrvatsku skulptorku Ivu Despić, udatu za jednog Srbina, ili se divio seoskom knezu zaogrnutom u narodnu nošnju u Taorini. Krš je u svojoj nestvarnosti na njega delovao potpuno kao „herojski

9 Njen deda je bio Indus, pa ju je Rajsvic zvao Hindukind (Hindu dete). (*Prim. prev.*)

predeo". Kao i Ljermontov koga je usvojio, u svojoj pesmi „Demon" koja se bavi Gruzijom, i Rajsvic je pri svojim lutanjima i izletima na biciklu prirodu Bosne osetio kao vrlo romantičnu: „Jedna rajski zemljica lepa / ruševine na šumskom visu".[10] Mogao je samog sebe da vidi kao nemirnog demona na početku epa: „U pustom predelu dugo luta / bez cilja i utočišta".[11] Njegovo lično utočište je bila Vida Davidović, koju je Rajsvic, stalno opisivao kao „rasnu". U svojoj dnevničkoj zabeleški od 7. oktobra, na drugi dan njihovog poznanstva, s obzirom na veliku privlačnost koju je Vida za njega imala, postavio je pitanje: „Da li ovo treba da bude izraz sinteze dvoje eksponenata kultura. Najrasnija poslednja zapadna kultura i najrasnija poslednja slovenska kultura, pokazuju jedna prema drugoj tako jak afinitet da prelaze jedna u drugu sa tolikom sigurnošću?" Čovek se može zapitati da li je ovde Rajsvic podsticao stapanje germansko-zapadnog sa slovensko-balkanskim, da bi sprečio propast Zapada u Špenglerovom smislu. U svakom slučaju, doživljaji sa puta po Jugoslaviji davali su mu krila, a kad se vratio kući sa proslave u Berlinu u novogodišnjoj noći 1924/25, zaključio je dnevnik za tu godinu rečima: „Bio je to dobar završetak jedne dobre godine."

***

Tokom leta 1925. Rajsvic je boravio u Oksfordu da bi usavršio svoj engleski. Tu je imao aferu s jednom učiteljicom sa kojom se dopisivao do decembra te godine. Prema Vidi se ohladio i od prvog kvartala 1926. godine više nije odgovarao na njena pisma. Pored toga, imao je afere i sa izvesnom Helenom Ji (Yee ili Yii), a istovremeno sa Paulom Frezenijus i Sabinom Lepsijus. Godine 1925. je upoznao i Ernu Boks (Bocks, 1906–1988), kćerku minhenskog fabrikanta sa kojom se venčao 28. avgusta 1926. Medeni mesec su proveli u Švajcarskoj do 12. septembra te godine. Između oktobra 1926. i marta 1928. učio je o istoriji Podunavlja i Balkana. Slušao je predavanja Ota Heča (Otto Hoetzsch, 1876–1946) i pomalo putovao. Pročitao je Vendelovu knjižicu o Dragutinu Dimitrijeviću Apisu.

***

10 Iz Ljermontovljeve pesme „Demon". (*Prim. prev.*)

11 *Isto.*

II. Na putu ka istraživanju jugoistočne Evrope

***

U svom pismu [Vendelu] od 24. avgusta 1927. Rajsvic javlja da je od puta u Jugoslaviju, na njegovu „veliku žalost", te godine morao da odustane, jer mu „nije preostalo dovoljno novca". Ipak, sa „90-postotnom sigurnošću" je želeo da od aprila do oktobra 1927. „ode na Balkan". Pored toga, pitao je Vendela i za savet u pogledu planiranog putovanja. Vendel je pozvao Rajsvica 25. avgusta 1927. kod sebe u Frankfurt, uz molbu da ga [Rajsvic] obavest tri dana unapred. Taj prvi lični susret desio se u Frankfurtu u oktobru 1927. godine.

U svom pismu od 8. decembra 1927. Rajsvic se po prvi put pozabavio dvema temama koje mu narednih godina neće davati mira: s jedne strane su bili bogumili, s druge prusko-srpski odnosi u drugoj polovini XIX veka. Tražio je pogodan materijal za svoju habilitaciju,[12] a Vendelu je poverio da ga „tema bosanskih bogumila jako mami" i zamolio ga mu pošalje uputstva o izvorima koje mu je stavio u izgled prilikom susreta u Frankfurtu. Istovremeno, Rajsvic je hteo da mu Vendel još jednom imenuje „drugu temu" koju mu je u Frankfurtu preporučio, a koja se ticala „diplomatskih dokumenata." Priznao je da ju je „zaboravio".

Iz konteksta se nedvosmisleno vidi o kojim „dokumentima" se radilo. Vendel je 1927. godine objavio svoju monografiju „Bizmark i Srbija 1866. godine, na osnovu dokumenata Ministarstva inostranih poslova u Berlinu, Domaćeg, dvorskog i državnog arhiva u Beču i srpskog Državnog arhiva u Beogradu", koja je naišla na pomešane kritike. Vendelova studija je dokazala da se Bizmark jedno kraće vreme bavio mišlju da u pretećem sukobu sa Austrijom, po Vendelu, ovoj ne samo „potpali mađarsku vatricu", nego i

12 U Nemačkoj neka vrsta drugog doktorata, potrebna da bi se steklo pravo predavanja na univerzitetu. (*Prim. prev.*)

da privuče Srbiju na prusku stranu. Na kraju, ovaj plan destabilizacije nije ostvaren. I dok je R. V. Siton-Votson knjigu pohvalio kao „zadivljujuću kratku monografiju“ i „vrednu fusnotu njegovom [Vendelovom] proučavanju jugoslovenske istorije“, Erdman Haniš (Erdmann Hanisch, 1876–1953) koji je od 1927. bio profesor slavistike u Breslau (sada Vroclav) zamerio je što je Vendel Bizmarka označio kao „revolucionara“. Po Hanišu, „i ovde … provejava … tendencija“ – svakako se misli pripadništvo socijaldemokratskom taboru Vendela – koji je omalovažen kao „poznati srbofilski pisac“. Ipak, po Hanišu, Vendel zaslužuje pohvalu što je priložio arhivalije koje je pregledao, srpske čak u originalu i prevodu. Dodatak izvora zaista i čini okruglo polovinu knjige od 134 strane. Vendel se u predgovoru izričito zahvalio za pristup dokumentima koji mu je omogućen. Istakao je Slobodana Jovanovića (1869–1958), „profesora Beogradskog univerziteta“ koji je stekao zasluge pribavljanjem dokumenata iz srpskog Državnog arhiva i svojim dubokim poznavanjem tog razdoblja pomogao da se neke stvari pojasne.“ Neće proći dugo i Rajsvic će imati razloga da bude Jovanovićev dužnik u vezi sa omogućavanjem pristupa dokumentima.

Rajsvicova studija „Beograd–Berlin. Berlin–Beograd 1866–1871“, objavljena 1936, biće u mnogo čemu nastavak Vendelovog rada o Bizmarku i Srbiji. Rajsvicova odluka da istraži prusko-srpske odnose od 1866. do osnivanja Rajha nije još sasvim sazrela, ali 3. marta 1928. Vendelu je spomenuo da mu profesor Heč daje savete o Milanu i srpskim dokumentima. Misli se na Milana Obrenovića koji je od 1868. kao knez, a potom kao kralj, vladao Srbijom.

Na kraju pisma od 8. decembra 1927. Rajsvic je izrazio želju da uskoro opet poseti Vendela u Frankfurtu, gde mu je prošlog puta bilo „vrlo prijatno“. Ispostaviće se da je prijatno druženje u oktobru 1927. imati mnogo veće posledice nego što se možda pretpostavljalo. Naime, i druga tema kojom će se Rajsvic narednih godina zanimati, pitanje bogumila, pojavljuje se u tom pismu.

***

Ta tema mora da je zaista bila primamljiva, jer „jugoslovenska istoriografija … skoro da ne poznaje nijedan problem o čijim skoro svim aspektima bi mišljenja bila tako suprotstavljena.“ Rajsvicu je 1927. bilo praktično nemoguće da toj temi priđe naučno bez znanja srpskohrvatskog. Kontroverza je započela tako što je hrvatski istoričar i teolog, kasnije i političar, Franjo Rački (1828. ili 1829–1894) 1870. godine izneo tezu zasnovanu na

višegodišnjim arhivskim istraživanjima u Rimu, da bogumile ne treba svrstati ni u katolički, ni pravoslavni crkveni krug, nego među pripadnike jednog dualističkog i sa stanovišta spomenutih hrišćanskih crkava jeretičkog učenja poreklom iz Bugarske. Ova interpretacija se posebno svidela muslimanskim Bošnjacima koji su tako mogli da izvedu svoju predislamsku istoriju iz ne-hrišćanskog jezgra.

Time je Rački protivrečio tezi Božidara Petranovića (1809–1874), advokata iz Zadra i suizdavača više časopisa, koju je on objavio 1867. godine. Za razliku od Račkog, on svoja istraživanja nije zasnovao na latinskim izvorima papske provenijencije, nego na mesnom predanju Balkana, zaključivši da na bosanskoj crkvi nije bilo ničega jeretičkog, već da je ona samo bila lokalna varijanta Srpske pravoslavne crkve. Pravi bogumili bili su samo mala grupa jeretika iz inostranstva koji su se kratko i u malom broju zadržali u bosanskim manastirima. Ovo viđenje je, pak, naišlo na veliki odjek kod srpskih intelektualaca.

Ni dela ova dva glavna protivnika nisu bila prevedena na nemački, ni dela njihovih epigona, koja su do tog vremena izašla prevashodno u južnoslovenskim časopisima. Nije poznato odakle je poticalo Vendelovo interesovanje za bogumile, jer u njegovoj putopisnoj literaturi do 1927. nisu ostavili traga.

Rajsvic ga je, ipak, u pismu 9. januara 1928. podsetio da mu pošalje „onaj spisak literature o bogumilima". Onda je 6. marta 1928. Rajsvic javio Vendelu da su bogumili „isključeni kao tema habilitacionog rada". Ali tema ga je i dalje zaokupljala. U jednom pismu supruzi od 25. jula 1929. opisao je Rajsvic jednu večeru kod istoričara i orijentaliste Franca Babingera (Franz Babinger, 1891–1967) koji je u to vreme predavao na Univerzitetu Fridriha-Vilhelma u Berlinu. Tu je upoznao jednog „simpatičnog, potpuno uvrnutog, suvog, zrikavog, čupavog, pogrbljenog, zabavnog i od znanja potpuno razjedenog profesora iz Atine", pri čemu se radilo o profesoru Nikosu Atanasiosu Beesu. Bees je bio „stručnjak za grčko-slovenske kulturne odnose". Zbog toga mu je poznata „gomila nepoznate literature o bogumilima".

Na raznim mestima u njegovoj zaostavštini spominje se da se Rajsvic bavio sastavljanjem materijala o bogumilima, pre svega u vidu bibliografije, kao u pismu neimenovanom „savetniku poslanstva" u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova od 17. juna 1934: „Od 1929. sastavljam jednu kritično-sistematičnu zbirku svih dostupnih izvora o problemu bogumilstva i njegovog uticaja na zapadnu i srednju Evropu."

U konceptu jednog pisma Otu Heču od 10. januara 1934. Rajsvic se opširno posvetio toj tematici: „Za mene je u prvom planu društveni značaj ovog pokreta. Tek kroz plansko izučavanje bogumilstva, ne samo njegove teško razumljive dogmatike, nego i njegovih društvenih posledica, istorija balkanskih naroda mi se čini razumljivom. Bezgranično teške jezičke pretpostavke i neobično razgranata kulturno-istorijska znanja koja su preduslov za to, podstakli su me da prvo samo sakupim sav dostupan materijal, dok u međuvremenu pokušavam da steknem te preduslove. Verujem da ću za neke dve godine biti u stanju da dam u štampu moju prvu publikaciju o društvenoj ulozi bogumilstva u Bosni sredinom XV veka."

Ta publikacija, međutim, nikad nije napisana. Jednom takvom studijom Rajsvic bi sigurno bio ispred svog vremena jer je „društvena uloga" bogumilstva ozbiljno izučena tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Tada su tumačenja išla dotle da bogumile treba videti kao „klasni pokret" koji je postao „preteča nove epohe seljačkih revolucija u srednjovekovnoj Evropi".

Malo je verovatno da je Rajsvic zastupao takav marksistički pogled. Moguće je, međutim, da su ga bogumili privlačili kao pokret koji je svojim jedinstvenim odlikama u odnosu na katolicizam, pravoslavlje i islam mogao da posluži kao transcendentna tačka dodira za učvršćenje jugoslovenskog identiteta. To bi bilo proširenje pokušaja nekadašnjeg austrougarskog guvernera Bosne i Hercegovine Benjamina Kalaja (Benjamin Kallay, 1839–1903) koji je hteo da instrumentalizuje bogumile radi stvaranja „natkonfesionalnog bosanskog nacionalnog identiteta".

Rajsvicovo zanimanje za bogumile je, međutim, imalo još jednu komponentu. Devet godina posle pisma Heču, u jednoj službenoj belešci o čuvanju spomenika od 20. jula 1943. Rajsvic je izložio da se bogumilstvom bavio još od 1924. godine. U toj službenoj belešci Rajsvic je podvukao pretpostavljenu vezu bogumila i Gota: „Veza između bogumilske sekte i gotskog naseljavanja postoji utoliko što se vera bogumila javlja svuda gde su se nekad naseljavali Goti. Međutim, ta veza je postojala još u praistorijsko vreme, tako da pojavljivanje istih motiva kod Gota i na bogumilskim nadgrobnim spomenicima predstavljaju samo jednu kariku u lancu veza između Švedske i Šar-planine." Očito da su za vreme Drugog svetskog rata SS organizacija Anenerbe i [folksdojčerska] divizija „Princ Eugen" bili zainteresovani za istraživanje veza Gota i bogumila.

Isto tako, nije bila slučajnost što je Rajsvicova najbliža saradnica – i ljubavnica – u Beogradu za vreme Drugog svetskog rata, Sabine Lauterbah

(Lauterbach, 1919), svoju disertaciju napisala o jednom delimičnom aspektu bogumilstva, tj. „Bosanske crkve". U prvom delu svoje disertacije Lauterbahova je preduzela jezičku analizu jednog testamenta zapisanog 1446, koji je redak primer sopstvenog bogumilskog svedočanstva o sebi. Tekst je ponovi otkrio Ćiro Truhelka (1865–1962) u Dubrovačkom arhivu. U drugom delu Lauterbahova je analizirala ulogu bogumila na Balkanu i tzv. „Bosansku crkvu" koju je ona videla kao izraz bogumilstva, a u njoj „spiritus agens" izgradnje bosanske države u srednjem veku. Za Lauterbahovu je „Bosanska crkva" predstavljala samostalnu jeres, a ne nekakvu lokalnu varijantu katolicizma ili pravoslavlja.

Rajsvic joj je 1. jula 1944. čestitao ispit koji je položila 28. juna 1944. sa *magna cum laude*. Njegov lični doprinos istraživanju Lauterbahove se indirektno iščitava u jednoj uzgrednoj primedbi u pismu Elizabeti Hekelman („Hindukind") iz jula 1944. gde je, s obzirom na položeni usmeni ispit Lauterbahove, govorio o „njenom-mom doktoratu". I svojoj ženi je javljao o napretku Lauterbahove, kao npr. 20. marta 1943: „Sabinica vredno radi na disertaciji." Rajsvic ju je u tome podržavao gde god je mogao. U pismu direktoru Nemačkog naučnog instituta (NNI) u Beogradu, Alojzu Šmausu (Alois Schmaus, 1901–1970), od 13. juna 1943. saopštio je da Lauterbahovoj i dalje treba da bude dozvoljeno posećivanje biblioteke Instituta. Začudo, ispalo je da je Šmaus ostvario Rajsvicov projekt bibliografije o bogumilima, iako tek posle Drugog svetskog rata. Nije jasno da li je Rajsvicova namera Šmausu bila od koristi. On je zahvalio samo istoričarima Francu Babingeru i Francu Delgeru (Franz Dölger, 1891–1961). Ni monografiju o bogumilima Rajsvic nije napisao. Tu su ga pretekla dva istoričara koji su pisali na engleskom –ruski emigrant Dmitri Obolenski (1918–2001) i Stiven Ransiman (Steven Runciman, 1903–2000) koji će postati poznat po svojoj „Istoriji krstaških ratova", koji su nedugo posle rata izdali monografije o bogumilima.

U gore spomenutoj službenoj belešci o zaštiti kulturnih dobara od 20. jula 1944. Rajsvic je video bogumile kao „beočug u lancu veza od Švedske do Šar-planine". Ovde je – uz bogumile i istoriju prusko-srpskih odnosa – nesumnjivo vidljivo i treće Rajsvicovo polje interesovanja u vezi s Balkanom, arheologija. On će se sasvim konkretno angažovati u tome tek tokom višemesečnog boravka u Jugoslaviji od aprila do decembra 1928. Međutim, nedugo pre početka tog putovanja, metafore koje je upotrebio u pismu Vendelu od 6. marta 1928. ukazuju na buduće glavno polje njegovih interesovanja. U pogledu usmerenosti nemačkog naučnog zanimanja na nekadašnju

saveznicu iz Svetskog rata, Bugarsku – što je po Rajsvicovom mišljenju bilo za žaljenje – a čije je teritorijalne zahteve za Makedonijom visoka nemačka politika podržavala, žalio se da „ u čistoj nauci [u Nemačkoj] i dalje vlada hladni vazduh ledenog doba“ i da su iz „paleolitskih razloga“ Bugari još uvek naši „stari saveznici“.

***

Pred put u Jugoslaviju u aprilu 1928. Rajsvic je za Uskrs (7/8. april) po drugi put lično posetio Vendela. Petnaestog aprila je zahvalio Vendelu na „uskršnjoj večernjoj šetnji i tako prijateljskom prijemu“ u njegov „ljubazni krug, kome je pripadao i socijaldemokrata i kasniji saradnik britanske obaveštajne službe Jakob Altmajer (Altmeier, 1889–1963).

Mesec dana kasnije Rajsvic je oduševljeno pisao Vendelu iz Beograda, četrnaest dana posle svog dolaska tamo. Prvo mu je zahvalio na „preporukama“, koje su mu „od prvog dana otvorile sva vrata“. Dalja zahvalnost je po Rajsvicu pripadala jugoslovenskom poslaniku Živojinu Balugdžiću. Za vrlo kratko vreme Rajsvic je počeo da, Vendelovim posredništvom, gradi mrežu poznanstava koju će narednih godina negovati i proširivati: „Pre svega Slobodan Jovanović, neverovatno duhovita i fina diplomatsko-naučnička glava, zatim Stanoje Stanojević, kod koga sam prvi put prisustvovao slavi … od muzeja [direktor Narodnog muzeja Vladimir] Petković (1871–1956) i njegovi asistenti, direktori Državnog arhiva i Diplomatskog arhiva – to su mi sad sve postali poznanici, pa se otvara tako široko polje rada da čovek sebe stalno mora da smiruje da bi stigao do pravog i mirnog početka.“

Mnogi detalji o drugom Rajsvicovom boravku u Jugoslaviji se mogu tek indirektno izvući iz zaostavštine. Ovog puta nije putovao sam – supruga ga je pratila. Putovanje je počelo iz Berlina, preko Minhena do Ljubljane. Prvog maja je stigao u Beograd. Pošto je sklopio prva poznanstva, 14. maja je otputovao u Makedoniju, da bi pre svega posetio Ohrid. U pismu Vendelu od 14/15. maja 1928. Rajsvic je naveo da je na taj put otišao snabdeven pismom preporuke od „velikog župana“. „Veliki župani“ su od 1922. do 1929. bili predstavnici vlasti u svakom od 33 okruga Jugoslavije. Rajsvic je ovde verovatno mislio na župana Budimira Borisavljevića (1883–1953) u čiji je okrug spadao Ohrid. Rajsvic je dodao da misli da „u Makedoniji neće dugo ostati, nego da će se uskoro opet vratiti.“ Međutim, 12. avgusta javio je Vendelu da je u Makedoniji bio pet nedelja. Šta je prouzrokovalo ovu promenu plana?

Da Ohrid treba da bude cilj proizlazi iz već više puta spomenutog pisma Heču od 10. januara 1934. Tu Rajsvic govori o tri tzv. „provalna mesta" [*sic*]. Prvo od tih „provalnih mesta" za njega je „predstavljanje onih godina u kojima su nemački i južnoslovenski pokreti za ujedinjenje klizili jedan mimo drugog i u kojima su nastali začeci kasnijih resantimana i predrasuda koji su na kraju omogućili izbijanje Svetskog rata." Ta „provalna mesta" nameravao je da ispuni svojim habilitacionim radom. Drugo „provalno mesto" je bilo „na polju srednjovekovne istorije bogumila", tema čijoj konačnoj obradi će doprineti disertacija Sabine Lauterbah koju je Rajsvic na određeni način pratio.

Konačno, treće „provalno mesto" „leži u inicijativi da se započne proučavanje još potpuno mračne istorije severozapadnog Balkana s one strane drugog veka pre nove ere, temeljnim istraživanjem ohridskog kraja lopatom. U Ohrid me je dovelo razumevanje stečeno mojim berlinskim zimskim radom 1927/28". Pred svoje putovanje na Balkan 1928. Vendela nije obavestio o svojim arheološkim ambicijama u celini ni posebno o Ohridu, bar ne u sačuvanoj prepisci.

U čemu se moglo sastojati to „razumevanje" koje ga je odvelo na Ohridsko jezero i koje ga je navelo da 9. oktobra 1933. svom dnevniku poveri da bi „sada trebalo da napiše jednu knjigu: Ohrid, istorija jedne strasti"? U vreme drugog Rajsvicovog puta na Balkan, Ohrid je faktički tek desetak godina pripadao Kraljevini SHS. Danas arheolozi smatraju da se najranije naseljavanje može dokazati za doba neolita (3.000–2.000 pre n. e.). Kod Strabona (64/63. pre n. e. – 24. n. e.), koji se pak, poziva na Polibija (200–118. pre n. e.), pojavljuje se naziv „Lihnidos" za mesto koje će kasnije, u doba Slovena, postati poznato kao Ohrid: „Od Apolonije (sada Pojani u Albaniji) ide Egnacijev put (Via Egnatia); njegov pravac je ka istoku, a udaljenost se meri stubovima na svaku milju (…) Njegov prvi deo se zove put za Kandaviju, što je ilirska planina. Prolazi kroz Lihnidos, koji je grad, i Pilon, mesto koje razdvaja Iliriju od Makedonije. Odatle je njegov pravac pored Barnusa preko Herakleje, Linceste i Eordija do Edese (Vodena) i Pele, pa sve do Soluna. Polibije kaže da je to udaljenost od 267 milja."[13] U ovom odeljku se pojavljuje pojam koji je pokretao Rajsvica, „Iliri" – koje je Lauterbahova identifikovala kao „prve poznate stanovnike zapadnobalkanske zone."

Šta je tačno naziv „Iliri" značio je podjednako mutno i sporno kao i pitanje bogumila: „Nema ništa novo u tvrdnji da su drevni Iliri konstrukt

13 Strabon, Geografija, knj. VII, poglavlje VII, odeljak 4.

razvijen u grčko-rimskoj starini koji je ovekovečen u raznim kontekstima od ranog novog veka, pa sve do najnedavnije istorije."[14] Sa stanovišta stare Grčke, Ilirija je postala geografski pojam za ne-grčke narode u „Ilirskom trouglu" između Alpa, Jadrana i Dunava. Ta predstava se javlja i kod austrijskog putnika po južnoslovenskim krajevima, Feliksa Kanica (Felix Kanitz, 1829–1904) koji je govorio o „maloj srpskoj državi u Ilirskom trouglu". Tokom XIX veka Iliri su ponovo otkriveni: „Delom sačuvano znanje iz antike je 'rastopljeno' i uliveno u nove kohezivne narative o prošlosti."[15] Pre svega, južnoslovenski nacionalni pokret je pokušao da se definiše kao naslednik Ilira. Rajsvic, koji je naravno poznavao Vendelova dela, mogao je u njegovoj monografiji „Pitanja Jugoistočne Evrope" da pročita sledeće: „Međutim, osećaj krvnog srodstva i sličnosti sudbine sa susedima gurao je [Ljudevita] Gaja i njegove sledbenike od hrvatske isključivosti ka južnoslovenskoj, ilirskoj ideji. U svom čuvenom članku on je uporedio Iliriju, trougao između Filaha (Beljaka), Skadra i Varne, s lirom u ruci deve Evrope i opominjao da se raštimovane i neskladne muzičke strune Koruška, Gorica, Dubrovnik, Bosna, Crna Gora, Hercegovina, Srbija, Bugarska… opet uštimaju u jaki sklad." Ljudevit Gaj (1809–1872) je bio i osnivač hrvatskog književnog jezika. Vendel je u svojoj knjizi koja je izašla 1918. i Srbe video kao „ilirsku naciju", iako je Ilirski pokret u potpunosti bio hrvatski obojen. Stojeći na Markovu trgu u Zagrebu razmišljao je tri godine kasnije: „Kud god da kreneš odavde, u svim pravcima nailaziš na tragove ilirizma; između jula [1830] i Martovske revolucije [1848] taj pesnički pokret je izgradio u vazdušnom carstvu misli jednu Iliriju, nazovimo je pravim imenom: jednu Jugoslaviju". Posle 1848. pojam „Ilirija" se zaista ređe pojavljivao u vezi sa južnoslovenskim nastojanjima za ujedinjenjem.

Zato je albanski nacionalni pokret preuzeo ilirstvo u svoj politički rečnik da bi sa svoje strane iskonstruisao teritorijalnu, ali i etničku i lingvističku, povezanost. Nije nevažan doprinos koji je tome dao engleski oficir i arheolog Vilijam Martin Lik (William Martin Leake, 1777–1860); on je 1816. došao do zaključka da su Albanci „ostatak starog plemena, što je činjenica koju potvrđuje ceo tok njihove istorije". Deset godina pre toga Lik je skoro zauvek izgubio deo „Elginovog mermera", kada je njegov brod „Mentor",

14 Danijel Džino, Constructing Illyrians. Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early and Early Modern Perceptions, Balkanistica, 27, 2014.

15 Džino, Constructing Illyrians, 9.

natovaren blagom lorda Elgina (1766–1841), potonuo južno od Peloponeza. Likov zemljak Artur Evans (Arthur Evans, 1851–1941) koji se proslavio iskopavanjem minojske palate u Knososu, proputovao je Balkan 1870-ih godina i „priznaje da su Albanci pravi potomci Ilira".[16] Istovremeno, on je identifikovao i stanovništvo južne Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore kao direktne potomke Ilira. Dubrovnik je za njega bio „izvorište ilirske kulture. … To je slatki posrednik između mudrosti starih naroda i grubog slovenskog uma".

Pa ipak, obe interpretacije Ilira nadahnute romantizmom, o Ilirima kao precima južnih Slovena, odnosno Albanaca, nisu jedine koje su bile dostupne Rajsvicu u zimu 1926/27. Godine 1902. arheolog i osnivač „naseobinske arheologije" Gustaf Kosina (Kossinna, 1858–1931) objavio je članak „Arheološki odgovor na indogermansko pitanje". Iste godine je za njega na Berlinskom univerzitetu osnovana katedra za „nemačku arheologiju" na kojoj je postao vanredni profesor. Time je nagrađen za svoju teoriju po kojoj su „kulturne oblasti" uvek i „etničke oblasti". On je postavio, u njegovo vreme, više puta razmatranu i priznatu hipotezu da se „jasno razgraničene kulturne oblasti u svako doba poklapale sa tačno određenim narodima ili plemenima". Kada školovani arheolog uoči materijalne ostatke nekog jasno definisanog prostora kao povezanu celinu, iz toga je sledilo da su ljudi koji su tu živeli pripadali jednoj narodnoj zajednici ili etniji. Kosina je praistorijske i ranoistorijske evropske arheološke nalaze tako tumačio da su otprilike između 1800. i 1700. pre n.e. Germani koji su došli iz Skandinavije proterali domorodačko indoevropsko stanovništvo, koje je zato bilo prinuđeno na veliko migraciono kretanje u pravcu Jugoistočne Evrope. Među ta domorodačka plemena, su po njegovom shvatanju, spadali i Iliri: „Verujem da možemo pretpostaviti da unetički grobovi [nalazi unetičke kulture iz ranog bronzanog doba dokumentovani su od Saksen-Anhalta do Donje Austrije][17]… potiču od početaka ilirsko-grčkih plemena, koja su uskoro zajedno prešla Dunav, a u daljem toku bronzanog doba se širila sve više na jug." Jasno da je ovakva teza pala na plodno tlo kod svih koji se nisu slagali sa do tada preovlađujućom teorijom da se praistorijska i ranoistorijska kulturna progresija u Evropi odvijala od istoka ka zapadu – *ex oriente lux* – već su, nasuprot tome, pokušavali da dokažu da su narodi sa severa Evrope bili ti koji su kulturno oplodili Jug, posebno Grčku – *ex sptentrione lux*. Po Kosininim rečima: „Oko 2000. godine [pre n. e.],

16 Džino, Constructing Illyrians, 12.

17 Kultura je dobila ime po mestu u Češkoj. (*Prim. prev.*)

sa Sale i Labe su se proširila plemena u Češku, Moravsku, Donju Austriju (unetički tip), od kojih su neposredno proizašli Iliri i Grci."

Arheolog Karl Šuhart (Carl Schuchhrdt, 1859–1943) je malo drugačije akcentuirao predstavu da su Iliri imali korene u srednjoj Evropi. Šuhart je 1908. postao direktor Ranoistorijskog odeljenja Etnografskog muzeja u Berlinu, što je ostao do penzionisanja 1925. Nasledio ga je Vilhelm Unfercagt (Wilhel Unverzagt, 1892–1971) koga će malo kasnije Rajsvic lično upoznati i sa kojim će 1931. početi iskopavanja na Ohridskom jezeru, iste godine kada se Etnografski muzej reorganizovao kao Državni muzej za praistoriju i ranu istoriju. Unfercagt je bio posebno blizak sa Šuhartom koji mu je profesionalno pomagao. Šuhart se, za razliku od svog kolege i konkurenta Kosine, nije bavio politički motivisanim „nacionalističkim istraživanjima praistorije". On je zastupao mišljenje – koje je doduše objavio tek 1937 – da su Iliri nastali mešanjem Germana i lužičke kulture, koja se pri svojoj seobi na jug pomešala sa neolitskim narodima u Podunavlju („Prailirima"), da bi potom nastavili put ka jugu kao Iliri.

Po povratku sa svog drugog (1928), a onda i trećeg (1929) putovanja po Balkanu, Rajsvic je počeo da intenzivno proučava Šuhartov opus, o čijem je značaju za svoje poimanje arheologije, u jednom pismu Unfercagtu iz maja 1933, opširnije napisao: „Neometano vreme ovde sam upotrebio da dubinski iščitam i proradim Šuhartova sabrana dela. Nikad ne bih pomislio da istoričar toliko od njega može da upotrebi." Devetnaestog juna 1933. je zabeležio u dnevnik da je Šuhartovu „Praistoriju Nemačke", koja je prvi put objavljena 1928, „dva puta pažljivo proradio". Od 12. jula 1933. čitao je Šuhartovu „Staru Evropu", prvi put objavljenu 1919. U tom izdanju Šuhart se već bavi migracionom problematikom Indogermana: „Celom našom arheološkom osnovom stičemo nešto drugačiju, a pre svega određeniju predstavu o indogermanizaciji Evrope, nego što je ranije bilo naznačno ili pretpostavljano. O nekakvom zavičaju Indogermana u centralnoj Aziji se jednom za svagda više ne može misliti." Rajsvic je već imao pri ruci drugo izdanje iz 1926. koje se nalazi u njegovoj zaostavštini, snabdeveno podvlačenjima i jasnim datiranjima iz kojih proizlazi kada je Rajsvic čitao pojedina poglavlja. U njega je Šuhart ubacio najnovija istraživanja koja je povezao „u zaokružene slike". U poglavljima 6–9 se bavi „severnoevropskim i srednjoevropskim" kamenim i bronzanim dobom, govori o „indogermanskom" razvoju i prati „njegovo širenje prema Jugoistoku i sve do Azije". Konačno, u poglavljima 10–12 prikazao je kako se „zapadni i južnoevropski razvoj" „na Balkanu

sreo sa predindogermanskim“ koji je opisao u poglavlju 5, „i stvorio Grke, te kako se iz tih ranijih i kasnijih faza razvio obrnuti kulturni tok Dunavom uzvodno – onaj povratni kulturni tok iz koga je nauka tako dugo izvlačila uverenje da je taj uticaj i u ranijim mračnim razdobljima već postojao i da je svuda važilo ‘ex oriente lux’.“ Po Šuhartovom tumačenju arheoloških nalaza kulturni uticaj Istoka u pravcu zapada je bio samo neka vrsta povratnog toka ranijeg kulturnog transfera *ex septentrione,* sa indogermanskog severa. Trinaestog jula 1933. Rajsvic je zabeležio: „Oko ilirskog problema: Sad još za dvanaest nedelja savladati i Šuhartovu „Staru Evropu“. Posle je nameravao da se pozabavi i Šuhartovom „Knjigom o utvrđenjima“. Prvog avgusta je i „Staru Evropu“ takođe pročitao po drugi put, rezimiravši: „Ne može se ni iskazati koliko sam od Šuharta naučio“. Drugog avgusta je kupio „Knjigu o utvrđenjima“ i do 10. avgusta proveo najveći deo raspoloživog vremena nad tim štivom – u leto 1933. živeo je na imanju Edhof (Oedhof) u Ajzenerctu, u okrugu Kim, koje je kupio 1932. godine. Da je za Rajsvica postojala veza između bavljenja Ilirima i njihove navodne seobe u pravcu Balkanskog poluostrva i kraja oko Ohrida, proizlazi – iako ne sasvim jasno – iz dnevničke zabeleške u kojoj se osvrće na vreme od 14. jula do 1. avgusta 1933: „Već neke tri nedelje sam pod unutrašnjim pritiskom, koji me tera da stalno i trajno mislim na Ohrid, da ubrzam pripreme za Ohrid, stvarajući u meni neko neodređeno ubeđenje da se u Ohridu nešto dešava, da neko tamo pokušava da me osujeti. Naučno je ovih 19 dana jedna jedinstvena priprema odbrane, i to odbrane ofanzivom na ilirskom ratištu.“

Ali, ko je to 1933. hteo da ga „na ilirskom ratištu“ u Ohridu „osujeti“? Da bismo odgovorili na to pitanje, moramo se ponovo pozabaviti početnom Rajsvicovom motivacijom u vezi sa Ohridom, koja „leži u inicijativi da se započne proučavanje još potpuno mračne istorije severozapadnog Balkana, s one strane drugog veka pre nove ere, temeljnim istraživanjem ohridskog kraja lopatom.“

Dvadesetog maja 1918. bugarski vojnici su prilikom popravke puta naišli na jedan grob sa raznim pogrebnim predmetima među kojima su, pored posuda, bila i dva šlema i jedna zlatna maska. Narednih dana su u neposrednoj okolini iskopana još četiri takva groba u kojima je bio sahranjen po jedan ratnik. Narodni muzej u Sofiji je obavešten, pa su svi nalazi tamo preneti. Onda su 1927. Bogdan Filov (1883–1945), profesor Sofijskog univerziteta i tadašnji direktor Bugarskog arheološkog instituta, i Karel Škorpil (1859–1944), profesor gimnazije i direktor Arheološkog muzeja u Varni na Crnom moru

koji je kao prvi stručnjak, po nalogu Narodnog muzeja, pregledao nalaze i u julu 1918. otkrio još dva groba zahvaljujući posredništvu predsednika Nemačkog arheološkog instituta Gerharta Rodenwalda (Rodenwaldt, 1886–1945), objavili nalaze na nemačkom.

Nalazište se nalazi tačno 9 kilometara severozapadno od Ohrida i otprilike 1,5 km severno od Via Egnatia, puta koji je već Strabon opisao, a koji se pruža uz obalu jezera. Reč je o ukupno 258 predmeta, pri čemu su zlatne maske nađene u grobovima I i V teške 46,7 odnosno 15,9 grama, sigurno najznačajniji nalazi jer po obliku i veličini podsećaju na maske koje je u Mikeni otkrio Hajnrih Šliman (Heinrich Schliemann, 1822–1890), koje su doduše skoro 1.000 godina starije od onih iz Trebeništa. Filov je nastanak nekropole na Ohridskom jezeru smestio između VII i V veka pre n. e. Budući da istorija naseljavanja oblasti oko Ohrida, izuzev iskaza antičkih pisaca koji su ga pripisali Ilirima, nije bila poznata, na osnovu grčkog porekla grobnih priloga, Filov je došao do sledećeg zaključka: „Najverovatnija mi se čini pretpostavka da su grobovi iz Trebeništa prevashodno pripadali grčkim najamnicima koji su svoju ratničku veštinu stavili u službu nekog domaćeg kneza."

Rajsvic je spomenuo u jednom podužem, nedatiranom pismu Unfercagtu koje, međutim, mora da je poticalo iz marta 1933, da on u doba svog putovanja na Balkan još nije pročitao Filovljevu knjigu koja je izašla 1927. godine. Činjenica je, međutim, da je kratko pre svog trećeg put na Balkan, 25. jula 1929, na jednom prijemu Nemačko-bugarskog kluba u Berlinu lično upoznao Filova, koji je napisao „najveću knjigu o Ohridskom jezeru", kako je Rajsvic obavestio svoju ženu. U zapisima na šest stranica iz aprila 1927, Rajsvic spominje svoje „pažljivo proučavanje Filovljevih publikacija".

Inače ga Bugari nisu mnogo oduševili: „Ne smeju se, svi su ružni, nespretnih manira, fanatični, zatvoreni – svakako ne narod koji bi čovek zavoleo." Pod „najvećom knjigom" je morao misliti na knjigu o Trebeništu, jer Filov do 1927. nije objavio nikakvu monografiju o Ohridskom jezeru.

Posle izlaska Filovljeve knjige, jedan od najpoznatijih srpskih arheologa, Nikola Vulić (1872–1945), počeo je 1930. sa iskopavanjima na Ohridskom jezeru. Te godine otkrio je još jedan grob, a 1932. i 1934. još po četiri. Rajsvic je 15. avgusta 1933. javio Unfercagtu da je Vulić otkrio „još jedan grob" u Trebeništu. Zbog jednog novog nalaza u Štajerskoj sad se navodno pokazalo da „bronzane [*sic*] maske i rukavice" iz Trebeništa svedoče da se radi o ilirskim grobovima.

I zaista, opet su nađene dve zlatne maske. Vulić je grobove smestio na kraj VI veka pre n. e. Nasuprot Filovu, za njega nije bilo sumnje da su pokojnici bili domaći Iliri a ne grčki najamnici: „Jer ne treba pretpostavljati da bi najamnik, ili čak vođa najamnika na ratnom pohodu bio sahranjen sa takvim blagom." Naravno, Rajsvicu ta teza, pre njegovog drugog puta na Balkan 1928, još nije bila poznata, ali sledećih godina će saznanje da su u ukupno 16 grobova kod Trebeništa bili sahranjeni tamo naseljeni Iliri, delovati elektrizirajuće. Zaista se činilo da se mogla dokazati seoba sa severa na jug koju je Kosina već 1902. postulirao, a koju je u modifikovanom obliku prihvatio Šuhart koga je Rajsvic toliko cenio. Ako su grobovi Trebeništa sa dragocenim pogrebnim prilozima, dakle, pripadali domaćim Ilirima, postavljalo se pitanje gde su živeli. Treba pretpostaviti negde u blizini nekropole, gde je verovatno na uzvišenju moralo postojati neko utvrđenje. Potraga za nečim takvim je onda Rajsvica, posle njegovog drugog puta na Balkan 1929, podstakla da potraži kontakt sa Nemačkim arheološkim institutom i nadležnim srpskim instancama, da bi sâm *in situ* „na ilirskom ratištu" krenuo u potragu lopatom. U tome bi ga mogao „osujetiti" samo Nikola Vulić koji je imao istu nameru. „Čovek se pita gde je bilo stanište tih Ilira, recimo njihovih kneževa, koji su bili tako bogati da su sahranjivani sa tolikim dragocenim predmetima". Međutim, nijedan od njih dvojice u prvom trenutku nije mogao da u svoju korist reši takmičenje oko nalaženja ilirskog utvrđenja.

Nasuprot tome, izgledalo je da se potraga za dokazima ilirske seobe primiče uspešnom završetku. Austrijski arheolog Fric Šahermajr (Fritz Schachermeyr, 1895–1987), koji će posetiti Rajsvica u Beogradu 1943. i 1944, napisao je 1939: „U doba seobe između 1200. i 1000. [pre n. e.] doći će drugi ne-grčki Indogermani u Heladu, pre svega Iliri…"

A jedva četiri meseca pošto je preuzeo svoju dužnost zaštite spomenika u Srbiji, koja će obuhvatati i iskorišćavanje dotadašnjih arheoloških iskopavanja i inventarisanje nalaza, izvršni direktor SS-ovskog Anenerbea, Volfram Sivers (Wolfram Sievers, 1905–1948) pisao je svom pretpostavljenom rajhsfireru SS, Hajnrihu Himleru (Heinrich Himmler, 1900–1945), pohvalno komentarišući dotadašnji Rajsvicov rad: „Koliko se do sada moglo videti, ovdašnji nalazi su od odlučujućeg značaja za dokazivanje seobe sa severa na jug Grka i Ilira, i uopšte za razjašnjenje prvobitnog naseljavanja Balkana."

Dakle, Rajsvicovo okretanje Ohridskom jezeru treba pripisati njegovom zanimanju za pitanje da li je teza *ex septentrione lux* bila tačna. Prilikom dokazivanja, centralnu ulogu igrali su Iliri, čiju je seobu iz srednje Evrope

na Balkan trebalo dokazati. U tom kontekstu, Rajsvic je jasno davao prednost Šuhartovoj politički neopterećenoj tezi – Kosinu ne spominje nijednom rečju, ni u kasnijoj službenoj prepisci ni u privatnim pismima. Svoju Istoriju Balkana, koja je trebalo da ima više tomova i koju je počeo posle trećeg putovanja na Balkan ali je nikad nije završio, stalno je interno zvao svojim „Ilirikonom". A u Beogradu će najzad upoznati jednog pravog Ilira. Dvadeset četvrtog jula 1942. vratio se sa službenog puta i na pristaništu je tražio nosača koji bi mu odneo prtljag do Terazija. Svojoj ženi je sutradan napisao ko mu je obavio tu uslugu: „jedan zlatokosi momčić plavih očiju, čije su roditelje pobili Hrvati i koji je peške ovamo dobegao, … pravi mali Ilir iz Dalmacije".

Izgradnja mreže poznanstava i drugo putovanje u Jugoslaviju 1928.

Od aprila do decembra 1928. Rajsvic je bio u Jugoslaviji. Nedugo pred polazak se, međutim, ukazala prilika da svoja od 1924. autodidaktički stečena znanja o Jugoslaviji pretvori u konkreteno zaposlenje. Jedna poznanica njegove majke iz Šlezije, baronica Rut fon Roter (Ruth von Rother) je 15. aprila 1928. skrenula Rajsvicovu pažnju na upražnjeno asistentsko mesto u deset godina ranije osnovanom Istočnoevropskom institutu u Breslau. Baronica, rođena Švajnic (Schweinitz) i supruga vlasnika riterskog imanja i upravnog činovnika Vilija fon Rotera (Willy von Rother), već je razgovarala sa ekonomistom Albertom Hermanom Heseom (Albert Hermann Hesse, 1876–1965), koji je vodio tamošnji institut od 1921. do 1933. godine. Mesto, doduše nije bilo „sjajno plaćeno", ali je Rajsvicu moglo poslužiti kao „odskočna daska za budućnost".

Rajsvic je zaista konkurisao kod Hesea deset dana kasnije. Ukazao je na svoj doktorat iz 1922, odbranjen „sa 23 godine" i svoju želju da „što je pre moguće" završi habilitaciju sa radom o južnoslovenskoj istoriji. Da bi istakao svoja predznanja iz oblasti nacionalne ekonomije, spomenuo je svoj šestomesečni rad u Trgovačkoj komori. Predusretljiva baronica je Rajsvicu već stavila do znanja da „mora potpuno da vlada nekim slovenskim jezikom". Ovo škakljivo pitanje je on u pismu kojim je konkurisao vrlo vešto dotakao. „Što se tiče slovenskih jezika, trenutno se nalazim na višemesečnom putovanju po Jugoslaviji, pre svega da bih naučio da tečno govorim srpsko-hrvatski.

Pošto mi učenje jezika ne pada teško, verujem da ću svaki slovenski jezik do koga je Istočnoevropskom institutu stalo, moći da savladam za relativno kratko vreme." Na kraju je najavio da će iz Beograda, gde je trebalo da stigne 1. maja, poslati opširnu biografiju ako bude došao u obzir za radno mesto o kome je bila reč. Očito konkurisanje nije urodilo plodom.

Da bi smanjio putne troškove, Rajsvic se trudio da dobije besplatnu voznu kartu. Jugoslovenska ambasada u Berlinu mu je, međutim, 14. aprila 1928. dala malo nade u pozitivno rešenje, na šta se Rajsvic dan kasnije dobro raspoložen, ali rezignirano prepustio „pesimizmu koji zaslužuje zahvalnost", ali navodeći da će do 22. aprila biti dostupan u Minhenu.

Iz pisma „ujka Ernstu",[18] ujaku svoje supruge od 13. maja 1928, proizlazi da je Rajsvic u Beograd došao 30. aprila: „Ovde je neverovatno zanimljivo. Beograda, u stvari, još nema nego se još gradi. Veliko tursko selo dobija asfaltirane i cementirane ulice … Vredno se radi i čovek potpuno ima osećaj da je u državi u usponu." Uzgred je pokušao da za firmu Lajc sklopi veće narudžbine, što je „uz arheologiju i istoriju… smatrao za malu protivtežu loncima i poveljama".

Rajsvicu je 26. maja 1928. odgovorio ne „ujka Ernst" nego Henri Dumur, prokurist Prve Lajcove fabrike i nećak-unuk osnivača preduzeća, Ernsta Lajca I (1843–1920). On je pozdravio Rajsvicov poslovni angažman i spomenuo sopstvena balkanska iskustva: „Čoveku, kao zapadnom Evropljaninu je žao da vidi koliko je to stanovništvo stalnim ratovima propalo, trebaće dugo dok se opet oporavi, a tek kad vidi te prilike, čovek oseća koliko će biti teško da se makar malo uznapreduje u ujedinjavanju Evrope, jer su ipak razlike na svim poljima drastične."

Slične primedbe, posebno što se tiče zaštite spomenika, uskoro će i sâm Rajsvic napraviti. Za početak, odseo je u hotelu „Moskva" i bio odlično raspoložen: „…za samo dve nedelje u Beogradu toliko toga sam dobio za moje radove, da već sada mogu da odem na kraći put u Makedoniju. Sutra krećem." O kakvim radovima se radilo?

Godine 1925. Rajsvic je u Berlinu upoznao Aleksandra Horovica koji je studirao hemiju i obavljao dužnost predstavnika srpskih studenata. Isprva je Horovic bio samo Rajsvicov nastavnik srpskog i pomagao mu da stekne kontakte među jugoslovenskim studentima. Pišući iz Beograda 13. marta 1928. Horovic je obavestio Rajsvica da ima loše vesti o „obrenovićevskim dokumentima".

18 Ernst Lajc (Leitz II, 1871–1956.)

Očito je Rajsvic zamolio Horovica da sazna da li i kako se može dobiti pristup arhivalijama koje se tiču godina vladavine kneza, pa kralja, Milana Obrenovića koji je vladao od 1868. do 1889. Naravno, Rajsvicovo zanimanje za Milana je bilo usredsređeno na prusko-srpske odnose tih godina. Horovic je obavestio Rajsvica da su srpski arhivi posle Svetskog rata generalno u „priličnom neredu", da jugoslovensko Ministarstvo inostranih dela „nije zainteresovano" da „sredi obrenovićevska dokumenta", da bi onda prešao na stvarno „neprijatno", naime da „niko ne dobija odobrenje da vidi arhivska akta". Upozorio je Rajsvica i na to da su dokumenti isključivo na srpskom.

Pa ipak, devet dana kasnije, stanje se promenilo. Horovic je pisao 22. marta 1928. da je sa „potpuno pouzdanog" mesta saznao da samo treba podneti molbu da bi se dokumenti pogledali. Akta posle 1870. nalaze se u Ministarstvu inostranih dela, a stariji fondovi u Državnom arhivu. Rajsvic je, dakle, mogao biti miran, jer su mu direktori obe ustanove, naravno, već bili „poznanici".

Tako je 14/15. maja 1928. pisao Vendelu da uskoro „može da pređe na rad sa srpskim knjigama i u arhivima, pri čemu Slobodan Jovanović i Stanoje Stanojević posebno hoće da mi pomognu. Mislim da ću se baviti spoljnom politikom kralja Milana, o tome smo makar Slobodan Jovanović i ja bar do sada razgovarali."

Preko Niša, gde se zadržao samo jedan dan, Rajsvic je otputovao prvo u Skoplje, gde je ipak proveo 36 sati, i uz posredništvo novinara „Politike" Budimira Grahovca, upoznao upravnika tamošnjeg Higijenskog zavoda dr Milivoja Rankova. Rajsvic je do Skoplja putovao vozom, a dalje autom, zajedno sa „pet službenih putnika koji rade za Shell-Oil ili se bave pređom, papirom i četkama", kako je 2. juna 1928. pisao Dumuru.

Glavni zadatak Higijenskog zavoda je bila borba protiv malarije. S tim ciljem su po Makedoniji od 1925. osnivane zdravstvene stanice, od kojih je jedna bila u Ohridu, a jedna u susednoj Strugi. Tu je Rajsvic boravio od 15. maja do 24. juna 1928. godine. Njegova žena Erna, „Boksica", stigla je 25. maja posle dugog i komplikovanog puta preko Beča, prešavši poslednju etapu „malom i klimavom uskotračnom železnicom" koja je bila „jedina nit koja povezuje Ohrid sa kulturnim svetom". Već 21. maja se zahvalio Rankovu što je posle „vašljivih noći" koje je proveo u Nišu i Skoplju, sada primljen i „dobro zbrinut i dobro smešten u Vašoj malarijskoj stanici". Tako mu je omogućeno da „dobije mnogo više od Makedonije i da može da radi mnogo bolje".

„Rad“ se isprva sastojao u učenju jezika u mesnim kafanama, pri čemu se na porodičnim slikama više puta nalazi kafana „Jugoslavija“.

Mesec dana kasnije, 21. juna 1928. Rajsvic se opet obratio Rankovu i istakao da je umesto dve-tri nedelje, kako je prvobitno planirao, u Ohridu ostao celih pet sedmica. Kao razlog je naveo da ga jako zanima „pacifikacija Makedonije higijenom“. To, međutim sigurno nije bio razlog za njegov produženi ostanak u Ohridu. U jednom nedatiranom pismu ocu svog prijatelja Horovica, Rajsvic je izložio da ga je „za ovih prvih 14 dana“ boravka u Ohridu najviše zanimalo „mnoštvo arheoloških nalazišta i pacifikacija Makedonije higijenom“. U međuvremenu je stigla i Boksica, tako da je njegova „hrabra mlada supruga“ sada mogla da ga prati na četiri „duža izleta“ koji su bili planirani za sledeće dve nedelje.

Dumuru je Rajsvic pisao 2. juna 1928. o „neverovatnom mnoštvu starih kulturnih spomenika, za koje bi trebalo ispitati da li su bugarski ili srpski“. To mu je bilo bitno za uvod u njegov prevod „užasno debele geografsko-etničke“ knjige, koja sada najzad treba da izađe. Mislio je, naravno, na „Balkansko poluostrvo“.

U jednom na tri strane rukom pisanom „Pregledu“ o svom ohridskom angažovanju od 1928. do 1931, Rajsvic je na početku, o 1928, rekao sledeće: „Obilazim Jugoslaviju. Svuda nalazim spomenike a nigde istraživanje spomenika. Hoću da istoriji taj materijal učinim dostupnim i da ga sačuvam. Hoću da našim Nemcima otvorim tu mogućnost. Najviše mi se sviđa Gradište.“

Pod „našim Nemcima“ je mislio na Nemački arheološki institut. Jasno se vide njegovi ciljevi. Starine je trebalo obezbediti za večnost, praktični naučni rad je trebalo da se odvija u saradnji s nemačkim stručnjacima, da bi doneo zajedničke nemačko-jugoslovenske koristi.

U maju je Rajsvic u Beogradu, uz Vendelovo posredovanje, upoznao Vladimira Petkovića, direktora Narodnog muzeja u Beogradu, koji je 1923. otvoren za javnost. Jedva pola godine kasnije, Rajsvic je opet sreo Petkovića, ovog puta u Berlinu, gde je ovaj od 21. do 25. aprila 1929. učestvovao na proslavi stogodišnjice Nemačkog arheološkog instituta. Rajsvic je posle razgovor sažeo na šest strana u „Usmenom izveštaju na adresu g. profesora dr Vl. Petkovića“. Tamo stoji: „Oko 3 km zapadno od Ohrida, severno od puta Ohrid–Struga, ima jedno brdo koje narod zove ‘Gradište’. To ime mi je zapalo za uvo. Od mog prijatelja Jovančića, profesora gimnazije u Ohridu, saznao sam da je po priči tu stajao stari Ohrid. Pošto su ohridsku oblast u antici naseljavali Iliri, da li bi, dakle, Gradište moglo biti ilirsko naselje?“

Rajsvic je nastavio: „On [Jovančić], je i sâm bio tu sa svojim đacima, i pokušali su da povade kamenje iz jednog bunara koji se nalazi na vrhu brda, jer po priči u tom bunaru leži blago – ali osim nekoliko beznačajnih kamenova iz zida, nije bilo ničega da se otkrije." Ko je bio taj gimnazijski nastavnik koji je Rajsvicu ukazao na Gradište?

Jovančić je rođen 1893. u banatskom selu Izbištu nedaleko od Vršca, gde je završio osnovnu školu. Maturu je položio 1912. u Novom Sadu. Pošto je prvo godinu dana studirao medicinu u Budimpešti, 1914. se upisao na filozofiju u Beču. Ubrzo po izbijanju rata je, zbog velikosrpske propagande, „to jest zbog pevanja pesama koje slave srpski narod i podstiču ga na borbu protiv Austrougara", strpan u zatvor iz koga je pušten tek 1915. Nedugo zatim je uzet u ugarsku vojsku i poslat u borbu u Galiciji. Godine 1916. je dopao ruskog zarobljeništva i bio odveden u Kijev. U junu iste godine je promenio stranu i stupio u jednu srpsku dobrovoljačku jedinicu organizovanu u Odesi, u kojoj se borio u Dobrudži do 1919. godine. Posle Oktobarske revolucije je preko Sibira i Mandžurije dospeo na Krf. Po završetku rata, Jovančić je o trošku srpske vlade otišao u Francusku, gde je 1923. položio svoj prvi državni ispit iz hemije, botanike i zoologije. Po povratku na Balkan iste godine radio je prvo kao sudski pripravnik, a pošto je 1928. položio državni ispit, kao nastavnik ohridske gimnazije. Godinu dana kasnije u Ohridu je osnovao pevačko društvo „Biljana", za koje je i komponovao nekoliko melodija. I njegova žena Bosiljka je u ohridskoj gimnaziji predavala crtanje i krasnopis. Ipak ju je 1928. njen direktor izgrdio „zbog nedoličnog ponašanja". I Jovančić je pao u nemilost, zbog čega je 1929. prešao u Beograd i radio u jednoj muškoj školi. Godine 1933. objavio je jednu knjigu o praistoriji ljudskog roda. Posle nemačko-italijanskog napada na Jugoslaviju, Jovančić je mobilisan, ali je 13. aprila 1941. dopao italijanskog zarobljeništva. U Beograd se vratio tek u junu 1945, i nastavio svoju predavačku delatnost, prvo u školi, pa na univerzitetu. Godine 1960. je doktorirao biologiju, a iste godine je penzionisan. Umro je bez dece u Beogradu 1977. godine.

Vratimo se u 1928. godinu. Rajsvic je dopustio Jovančiću da mu ovaj lično pokaže Gradište, napravivši više fotografija. Te slike pokazuju ostatke zidina, koje su Rajsvicu „sa devedesetoprocentnom sigurnošću ukazivale na ostatke arhajskog naselja sa ostacima kiklopskih zidina". Položaj mesta i povezanost sa Filovljevim radovima naveli su ga na zaključak bi „naknadna iskopavanja … morala dovesti do zanimljivih i važnih rezultata".

Ipak, Rajsvic je ukazao Petkoviću da taj zaključak treba tretirati kao poverljiv: „Jer, Vi i ja smo se složili da istraživanje u okolini Ohridskog jezera … treba po mogućnosti dobiti za neku nemačku koncesiju."

Kako se može zaključiti iz „Usmenog izveštaja", pored Gradišta Rajsvic je 1928. „istražio" i druge starine oko Ohrida. Pre svega je uočio da u crkvenim objektima oko Ohridskog jezera nema nikakvog inventara. I spisateljici putopisa Rebeki Vest (Rebbeca West, 1892–1983) upalo je u oči loše stanje sakralnih građevina u Ohridu: „Skoro sve pravoslavne crkve izgledaju kao da su đubretari bili na delu, i da su bili neefikasni". Ovo je po Rajsvicu imalo za posledicu da je sve više umetnina „uništavano varvarstvom sveštenika ili nemarom". Za ovo prvo je Petkoviću ponudio i konkretan primer.

U blizini železničke stanice Podmolje, severno od Ohrida, po Rajsvicu se 1928. nedaleko od jednog malog seljačkog imanja nalazio „sveže ozidani bunar". Pri kopanju bunara seljak je otkrio skoro dva metra visoke zidine i jedan „još dobro očuvani oltar", zatim komade grnčarije, eksere, ugljenisane ostatke i jedan „nesahranjeni kostur". Iz toga je Rajsvic zaključio da je to morala biti neka kapela, koja je pri iznenadnom napadu spaljena. Da je pozvan neki stručnjak, verovatno bi se naišlo i na druga „iznenađenja". Ali se za „brzo uništenje ostataka" nije pobrinuo niko drugi do „arhiepiskop" lično. Reč je o Nikolaju Velimiroviću (1881–1956) koji je od 1921. bio na dužnosti u Ohridu. Studirao je u Švajcarskoj i Engleskoj, ali se posle Prvog svetskog rata odvratio od Zapada. Nekoliko godina posle Rajsvica, i Rebeka Vest je upoznala vladiku Nikolaja: „Na mene je ostavio utisak… najizuzetnijeg ljudskog bića koje sam srela, ali ne zato što je bio mudar ili dobar … nego zato što je bio vrhovni čarobnjak." Nikolaj je do danas vrlo sporan zbog navodnih antisemitskih iskaza i bliskosti sa autoritarnim režimom: „U svom spisateljskom stvaralaštvu posle 1920. Velimirović je često zazivao sliku Jevreja kao Hristoubica i satanskog naroda koji izdao Boga."[19]

Za Rajsvica je, dakako, vladika bio manje izdajnik Boga, nego izdajnik zaštite spomenika. Nikolaj je, po Rajsvicu, „smatrao tu brigu nepotrebnom, jer je oko Ohrida bilo još toliko kapela i crkava, pa jedna više ili manje nije bila važna. Uostalom, on je navodno znao šta njegovi seljaci hoće, a to je bilo nova crkva na mestu stare."

19 Jovan Byford, From „Traitor" to „Saint". Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory, u: Analysis of Current Trends in Antisemitism, 22, 2004, str. 5.

I tako je po Rajsvicu došlo do toga da je stara crkva potpuno žrtvovana izgradnji bunara, tako da sada svako veče stado koza „veselo boravi nad ostacima zidina", dok su seljaci počeli da „gore na brdu" grade novu kapelu, „da bi ih vladika pohvalio".

Jedan istorijski spomenik je zauvek nestao bez bilo kakve dokumentacije. Kapela je dalje živela još samo u usmenom predanju. Jedna starica je pričala Rajsvicu da se kapela zvala „Sv. Nikola" i da su je Turci razrušili. Njoj je, pak, njena baka pričala da je okolina kapele nekad bila tako gusto naseljena da je „jednog dana bilo 99 svadbi". Naravno, Rajsvicu je bilo jasno da su to preterani brojevi, ali je naglasio da čak i da je samo desetina tog usmenog predanja istina, „to bi omogućilo mnoštvo zaključaka i dalo mnogo indicija". Takve nagoveštaje stanovništva je trebalo sistematski slediti i zabeležiti, jer će inače za nekoliko godina sve „presahnuti".

Zbog ovim dalekovidih primedaba Rajsvic se može smatrati pretečom klasičnog filologa Milmana Perija (Milman Perry, 1902–1935) koji je od 1933. do svoje tragične smrti u nesrećnom slučaju putovao po Jugoslaviji i tamo sakupio skoro 13.000 narodnih pesama u 800 beležnica, koje je kasnije ostavio Harvardskom univerzitetu.

Pa ipak, Rajsvicov izveštaj o crkvi prepuštenoj kozama nije ostao bez dejstva. „Vreme" je 1. februara 1930. pisalo o kulturno-istorijskim spomenicima na Ohridskom jezeru koji su uništavani uz saučesništvo Pravoslavne crkve. Po tom pitanju je opširno citiran Petković, koji je pri ruci imao nekoliko konkretnih primera. On je spomenuo lični susret sa jednim „uglednim Nemcem" u Berlinu koji mu je ukazao na jednu „slučajno pronađenu crkvu kod Podmolja" koju su seljaci iskopali, za šta im je njihov vladika dao odobrenje. Iako Petković nije poimence spomenuo Rajsvica, nema sumnje da se ovde pozvao baš na njega. Na to se vladičina kancelarija obratila uredništvu „Vremena" 6. februara sa ispravkom koju je list objavio 10. februara 1930. U njoj je stajalo da vladika nipošto nije dao odobrenje da se iskopa kapela, nego da su seljaci pri kopanju bunara naišli na njene zidove i da su dalje kopali.

Pored kapele Sv. Nikole zabrinuti Rajsvic je Petkoviću spomenuo i dva mermerna reljefa koji su stajali bez vlasnika u zvoniku Crkve Sv. Klimenta, jedan veliki podni mozaik pored jedne crkve u mestu Veleste koji je bio prepušten propadanju „pod đubretom" seoskog imanja. Dalje je ukazao i na to da su zidine Ohrida i pojedine građevine unutar njih velikim delom neistražene i da se nalaze u velikoj opasnosti, jer su se vlasnici skoro stotinu kuća snabdevali kamenjem Samuilove tvrđave kao dobrodošlim građevinskim

materijalom. S druge strane, uništenju mnogih starina pretila je izgradnja velikog parka koji su planirale ohridske gradske vlasti. U tom kontekstu je ukazao na primer makedonskog grada Herakleje Linkestis pored Bitolja, gde je park sa „restoranom…i psevapticima [*sic*] velikim delom, bez ikakvog istraživanja, potpuno uništio jedno od najvažnijih kasnoantičkih naselja".

Krajem juna 1928. bračni par Rajsvic je napustio Ohrid, ostavši prvo tri dana u Bitolju. Od 28. do 30. juna oboje su posetili Solun, a od 2. do 5. jula je na programu bila Atina. Tu su im se putevi razdvojili, jer je Boksica direktno preko Dubrovnika otputovala za Sarajevo, dok se Rajsvic prvo vratio u Beograd, da bi onda sredinom avgusta i on došao u Sarajevo.

Rajsvicov put u Jugoslaviju 1928. je u zaostavštini bogato ilustrovan fotografijama. Po njihovim motivima i pojedinim podacima na poleđini se može zaključiti da su između ostalog posetili Dubrovnik, Trebinje, Kotor i Mostar – pored obližnjeg izvora Bune u Blagaju sa tamošnjom derviškom tekijom. Na nekoliko snimaka se prepoznaju bogumilski grobovi. Većina slika, međutim, prikazuje scene iz Sarajeva, npr. ljude pri uličnoj proslavi Male Gospojine u septembru.

Nedugo pre toga je bio zajednički izlet kolima sa Vendelom, koji se takođe vidi na nekoliko slika. Pišući 22. avgusta 1928. iz Sarajeva, Rajsvic se zahvalio Vendelu za „automobilski poziv" koji je bio „velika i prijatna pauza usred boravka u Sarajevu". Rajsvic piše o „neverovatno lepoj vožnji" i najavljuje da će Vendelu poslati „nekoliko vrlo uspelih fotografija."

U istom pismu Rajsvic je spomenuo da ga je u Sarajevu posetio i penzionisani general Fridrih fon Tajsen (Friedrich von Taysen, 1866–1940): „Celo jedno veče smo pili jako crno vino." Tajsen je godinu dana ranije objavio spis pod naslovom „Jugoslovenski problem", u kome je spomenuo i Vendela, tačnije njegov prevod Stanojevićeve knjige o Sarajevskom atentatu. Tajsenovu knjižicu na 120 strana je pozitivno prikazao Kurt fon Regenauer (1888–1945) koji je u to vreme radio kao arhivski savetnik (visoki službenik) Arhivu Rajha u Potsdamu i koji je važio kao stručnjak za Balkan, a koji će kao poverenik šefa vojnih arhiva za Jugoistok od maja 1941. do decembra 1943. u Beogradu imati službene kontakte sa Rajsvicem kao zaštitnikom spomenika: „Knjiga namenjena širokoj publici je napisana izuzetno nepristrasno". Tajsen se Rajsvicu javio iz Beograda 9. oktobra 1928. na post restant u Nemačkom konzulatu u Sarajevu. Javio je Rajsvicu da on i njegova žena nisu, kako je planirano, iz Sarajeva otputovali za Ohrid, nego su prvo posetili Skoplje gde

su po Rajsvicovoj preporuci „bezvašno“ prenoćili u hotelu „Bristol“, da bi potom posetili Kosovo polje, gde je general u penziji „proučavao bitku iz 1389“.

Treba pretpostaviti da su se u Sarajevu Boksica i Rajsvic sreli sa poznatom skulptorkom Ivom Despić (1890–1960). Rajsvic je Despićevu upoznao već 1924. u njenom ateljeu. Ona je bila kćerka austrougarskog generala Julija Simonovića i odrasla je u Zagrebu. Po jednom Rajsvicovom pismu Boksici iz 1929, Iva je, „kao sasvim mlada devojka, godinama krišom dostavljala hranu zatočenom Pribićeviću“. Godine 1920. udala se za sarajevskog preduzimača Acu Despića i preselila se u Sarajevo. Dva Rajsvicova pisma Ivi Despić posle njegove posete Sarajevu 1928, pokazuju velika bliskost između njih. On se raspitivao za njenu decu, muža i mačku i s veseljem se sećao „poslednje večernje posete, u doba korzoa“, kad su zajedno išli „na cigaretu i kafu“. U tom pismu Rajsvic spominje i zajedničkog prijatelja: Slobodana Jovanovića, „za mene najdražeg južnog Slovena“, čije je pozdrave preneo Despićki. Početkom januara 1930. Rajsvic je Depićki opet pisao, ovog puta iz Pazinga, „pod najlepšim božićnim snegom“. Naveo je da mu je u Beogradu sve uspelo što je naumio i saopštio joj je da „u Jugoslaviji sada ima stvarno dobre prijatelje“.

Prijateljstvo između Ive Despić i bračnog para Rajsvic je opstalo. Ona je pisala Rajsvicu 13. maja 1932. i molila ga da je ipak poseti u Sarajevu, gde je u četvrti Vasin Han, izradila „malu kućicu“, sa „prilično velikim ateljeom“. Na svom put po Jugoslaviji 1928. bračni par Rajsvic je stanovao u osmanskoj vili Despićevih u srcu Sarajeva. Danas je u toj kući Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine. Na jednoj savremenoj fotografiji te kuće u zaostavštini Rajsvic je krstićem označio „naš apartman“. Godinu dana kasnije, 11. decembra 1933. Rajsvic je svojoj ženi u jednom pismu predložio da pozovu Ivu za božićne praznike u Edhof u okrugu Kim.

Nedugo pred početak rata s Jugoslavijom, stanje se promenilo. U proleće 1941. Rajsvic je bio zabrinut za Ivu: „Samo da ne napadnemo Jugoslaviju“. Četrnaestog jula 1941. je napisao da je morao mnogo da misli „na Ivu“. Dve nedelje kasnije je još bio bez vesti iz Sarajeva. Dvadeset drugog septembra 1941. Iva se molbom obratila Boksici. Spomenula je „veliku nesreću“ koja ju je zadesila. Između ostalog je spomenula rat koji je za nju bio „potpuni slom“. U njihovoj kući je bilo 70 evakuisanih. „Nismo sigurni za sopstveni život, Srbe stalno proganjaju i maltretiraju kao Jevreje.“ Ovo pismo je stiglo do Rajsvica u Beograd i on je odlučio da odmah deluje. Dvadesetog decembra 1941. je zamolio SS šturmbanfirera i zubara dr Ernsta Vajnmana (Weinmann, 1907–1947) da sazna da li je njegova prijateljica još živa i da li

„postoji mogućnost da se izvede iz NDH. I da li bi bilo bolje u Rajh ili u Srbiju." Vajnman je odgovorio 12. januara 1942. da se Despićka nalazi u Sarajevu, ali da „nema mnogo volje" da ga napusti. To je Rajsvica malo uvredilo, pa je Boksici pisao 25. marta 1942. da više ništa ne može da preduzme „ako ona sama neće ništa da preduzme nego rezignirano kuka". Ipak je, 29. juna 1942, obavestio Ivu Despić da u svako doba može da ode kod njegove žene u okrug Kim. Ponudio je i pomoć svog nadleštva oko preseljenja. Trideset prvog marta 1943. javio je Boksici da „misli na Ivu Despić u Sarajevu … ali da još nije mogao da nađe nikoga ko tamo putuje". Dva meseca kasnije je do njega najzad stiglo jedno pismo od Ive od 28. maja 1943. koje je doneo neki kaplar Horst Rojter (Reuther) koji je Despićku upoznao u Sarajevu. U njemu je samo kratko iznela svoju brigu za dobrobit Boksice, Rajsvicovog sina i Tili Betuzi-Huk i javila Rajsvicu da živi „na selu".

Tamo je boravila do kraja rata. Međutim, u junu 1945. je uhapšena kao monarhista. Na to je, ironijom sudbine, već Rajsvic ukazao u svojoj molbi Vajnmanu, dakako, da bi opravdao svoje zauzimanje za nju. „Ona je bila vrlo bliska sa kraljevskom porodicom a svoj uticaj je uvek vršila u pronemačkom smislu". Iva Despić je zaista održavala tesne veze sa kraljevskom kućom, npr. napravila je jednu bistu kralja Aleksandra Karađorđevića, a od njegove žene Marije je jednom dobila pun vagon cveća za baštu svoje „male kućice" koju je izgradila 1931. Kad je puštena iz istražnog zatvora, radila je dalje, napravivši između ostalog jednu bistu Alekse Šantića za grad Mostar. Ipak, umrla je zaboravljena i osirotela u svom ateljeu 1961. godine.

Rajsvic je, ipak, u svom prvom pismu Ivi Despić vreme u Sarajevu od avgusta do novembra 1928. u celini negativno ocenio: „Za dve nedelje u Beogradu sam više postigao i više naučio nego za dva meseca u Sarajevu". I zaista, o ovim mesecima u zaostavštini gotovo da nema izvora. Iz kratke prepiske sa orijentalistom Francom Babingerom iz decembra 1928. proizlazi, međutim, jedan neprijatan događaj zbog koga se Rajsvic sa malo radosti vraćao na dane u Sarajevu. Nedugo po svom dolasku upoznao je istoričara i učitelja Hamdiju Kreševljakovića, koga je u jednom pismu tadašnjem nemačkom konzulu u Sarajevu, Ernstu fon Drufelu (Ernst von Druffel, 1887–1961), koji je 1924. nasledio Betuzi-Huka i u Bosni radio do 1932, označio kao „brata", kome duguje veliku zahvalnost. U isto vreme je i Babinger kratko boravio u Sarajevu, gde se njegova žena može videti sa baronom i baronicom fon Rajsvic na jednoj fotografiji. Izgleda da je Kreševljaković imao sumnje oko jedne Babingerove knjige. Rajsvicu je izneo sumnju da su neki njeni delovi

plagirani iz knjige na turskom. Rajsvic je o tome izgleda obavestio Babingera koji se, pak, postarao da Krešeljaković doživi neprijatnosti, što je, opet, naljutilo Rajsvica, jer je sad on u mesnim naučničkim krugovima važio za čoveka kome se ne može verovati. Iz pisma Dufelu se, međutim, može zaključiti da su se za neko vreme stvari opet smirile.

Međutim, iz prepiske Rajsvica sa Babingerom može se izvući još jedan postupak koji je mogao da bude povod zašto Rajsvicu boravak u Sarajevu 1928. nije ostao u lepoj uspomeni. Tako je 19. decembra 1928. Babinbger prosledio Rajsvicu prepis jednog pisma koje je Krešeljaković 2. decembra 1928. poslao predsedniku Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, istoričaru i vizantologu Gavri Manojloviću (1856–1939). Iz tog dopisa, koji je očito Manojlović u nemačkom prevodu prosledio Babingeru, Krešeljaković reaguje na neka prebacivanja koja je Babinger u prepisci sa Manojlovićem izrekao na Krešeljakovićev račun. Manojlović se očito s tim obratio Krešeljakoviću. Po tim prebacivanjima, Krešeljaković je tvrdio da „JAZU skuplja orijentalne rukopise samo prividno za sebe, a u stvari za Berlin". U te mahinacije je navodno bio upleten Babinger, jer je rukopise kupovao u Sarajevu ispod cene, pa uz sopstveni dobitak, dalje prodavao Akademiji, koja ih je onda predavala „Berlinu". Koja nemačka ustanova se krila iza „Berlina", nije jasno.

Krešeljaković je Manojloviću naveo da jedini kome je pričao o navodnim Babingerovim mahinacijama, nije niko drugi do osoba kojoj je govorio i o navodnom Babingerovom plagijatu: Rajsvic.

Dakako, po Krešeljakoviću, Rajsvic je na to samo rekao da je Babinger spise „jeftino dobio", jer se ponuđač nalazio u „vrlo teškim materijalnim prilikama". On nikako nije rekao Rajsvicu da Babinger robu uz zaradu prodaje dalje: „Jedan profesor univerziteta nije na to primoran".

Ali od koga je Babinger rukopise prvo nabavljao? Pre svega, iznenađuje da je to, po Krešeljakoviću, bio vrlo ugledni bibliofilski orijentalista Safet-beg Bašagić (1870–1934) koji je do penzionisanja 1927. radio kao kustos u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Pa ipak, on od 1926. više nije napuštao krevet – bar je sâm Krešeljaković tako napisao 1934. u nekrologu preminulom Bašagiću – što bi opet, moglo da bude objašnjenje za njegovo teško materijalno stanje. Svoju ličnu biblioteku, koju je njegov otac započeo, već je prodao Univerzitetu u Bratislavi, pri čemu je vrednih rukopisa bilo 266.

Pa ipak, prodaja Babingeru – „akviziteru rukopisa", bila je po Krešeljakoviću pojedinačan slučaj, i iza toga nije stajao sistem za krijumčarenje bosanskog kulturnog blaga u Nemačku. To su pored Bašagića mogla da

potvrde još dva istaknuta intelektualca iz Sarajeva, sakupljač knjiga i direktor Zemaljske banke Aleksandar Poljanić (?–1948) i Vejsil Čurčić, koji je do 1924. takođe bio zaposlen kao kustos u Zemaljskom muzeju, a deset godina kasnije preuzeo upravljanje muzejom i vodio ga do 1945.

Optužbe na Babingerovu adresu koje je Krešeljaković u najstrožem poverenju izneo Rajsvicu, o kojima je ovaj nepažnjom obavestio Babingera, a ovaj ih preneo Manojloviću, dovele su do toga da Manojlović Krešeljakovića kazni za primer drugima. Krešeljaković je 1929. premešten na bugarsku granicu, a 1932. je penzionisan iz zdravstvenih razloga. Završna rečenica njegovog pisma Manojloviću od 2. decembra 1928. dakle, nije mogla da ga spasi: „Jugoslavenska akademija i Zagrebačko sveučilište su za mene kao Hrvata svetinja prema kojima ja … nisam grešio."

S druge strane Rajsvic je isprva bio vrlo oneraspoložen zbog Babingerove indiskrecije. Devetog decembra 1928. saopštio mu je pismom „to što ste Kr. stvar ipak izmeli Manojloviću nije bilo lepo od Vas. Već sam Vam u Sarajevu rekao da ćete mi time silno naškoditi." Ipak, iz već spomenutog Rajsvicovog pisma konzulu Fon Drufelu iz 1930. proizlazi da su se Rajsvic i Babinger na kraju ipak pomirili: „Babinger i ja smo se tokom ove godine posle Sarajeva često viđali, čak smo sada i prijatelji, a sada kada ga bolje poznajem, znam da on nije grubi egoista kakvim sam ga ranije smatrao."

Baš kao što stanje izvora ne omogućava da se definitivno rasvetle sumnjivi momenti u vezi sa Babingerom, podjednako malo jasnoće ima u slučaju mogućeg sporednog izvora zarade za samog Rajsvica u vezi sa prenosom kulturnih dobara. U konceptu pisma svom rođaku baronu Hansu Kurdu fon Rajsvicu und Kaderžinu (Hans Kurd Freiherr von Reiswitz und Kaderžin, 1878–1949) od 10. decembra 1928, Rajsvic je objasnio svoju nameru. Tako se on jedan dan pre svog povratka u Nemačku dogovorio sa kustosom Miodragom Grbićem da ovaj „sve antikvitete koje muzej sâm ne može da otkupi, jer nema mnogo novca", ponudi po „nabavnim cenama" rođaku Hansu. Grbić je na početku navodno svakog meseca nudio čak deset figurica, ali Rajsvic je mislio da je tri realnije. Što se tiče „učešća u dobiti", neka o tome Hans Kurd odluči. U nastavku pisma Rajsvic je naglasio da je insistirao na tome da drugi kustos muzeja, Jozo Petrović, mora da se složi sa ovim dogovorom. Upitno je šta je od ove planirane poslovne ideje ostvareno, baš kao i legalnost namere. Međutim, više je nego neverovatno da bi Rajsvic tako nešto otkrio, da je u bilo kom vidu bilo pravno upitno.

Pored Krešeljakovića, Rajsvic je u Sarajevu upoznao i Derviša M. Korkuta (1888–1969). Korkut će u Drugom svetskom ratu igrati važnu ulogu u spasavanju više od 700 godina stare Sarajevske hagade, jevrejskog rukopisa izvorno iz Španije, koga je Korkut sklonio izvan nemačkog dohvata, prokrijumčarivši ga bukvalno u poslednjem minutu iz Zemaljskog muzeja i sakrivši ga do kraja rata kod jednog imama.

Međutim, Korkut, koji je bio musliman, nije spasao samo jednu jevrejsku knjigu, nego i jednu jevrejsku devojčicu, kćerku umrlog kolege, Donkicu Papo, koju je sakrio u sopstvenoj kući i koju je predstavljao kao muslimansku služavku. Za to delo je Memorijalni centar Jad Vašem 1994. njega i njegovu ženu Servetu priznao za „pravednike među narodima".

Korkut je 1921. preuzeo mesto šefa odeljenja u jugoslovenskom Ministarstvu vera, ali je 1923. dao otkaz da bi se upustio u politiku kao generalni sekretar muslimanske stranke, Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije. Pa ipak, 5. marta 1927. je opet stupio u državnu službu kao bibliotekar Zemaljskog muzeja.

Rajsvic je očigledno konsultovao Korkuta u vezi sa svojim istraživanja bogumila. U jednom pismu Babingeru od 15. novembra 1928. nalazi se jedan zagonetni odeljak: „Knjiga u zečjoj koži gospode Korkuta, Vukovića i Petronića pokazala se kao jedna od omiljenih stvari od prenaduvane važnosti, a sem toga nam je mogla napraviti i niz neprijatnosti. Sa bogumilima nema baš nikakve veze. Više o tome usmeno." Mesec dana kasnije i Babinger spominje tu zagonetnu knjigu u povezu od zečje kože u pismu Rajsvicu od 11. decembra 1928: „Jako sam radoznao šta ćete mi sve ispričati o zečjoj koži."

Drugo spominjanje Korkuta usledilo je u Rajsvicovom pismu Babingeru 19. decembra 1928. Izgleda da su Rajsvic i Korkut imali prijateljsku raspravu o pronalasku cepelina: „Korkut mi je tvrdio da je Cepelin preuzeo svoj pronalazak od jednog Hrvata po imenu Švarc.[20] Ja sam ga na to zamolio za dokaze, i pre nego što ih dobijem, neću u to verovati."

Konačno, Rajsvic je uzgred spomenuo Korkuta još jednom u pismu Boksici 25. jula 1929. Korkutova posetnica je sačuvana u Rajsvicovoj zaostavštini, a na njoj je titula „šef odeljenja" precrtana, a rukom je dopisano „kustos bos.-herc. Zemaljskog muzeja Sarajevo".

20 Reč je o Davidu Švarcu (Schwartz, 1850–1897) od čijih istraživanja je grof Cepelin zaista profitirao.

Iako mu knjiga u povezu od zečje kože nije donela napredak u proučavanju bogumila, Rajsvic je bar 1928. upoznao još jednu važnu osobu koja mu je mogla pomoći: Vladimira Ćorovića (1885–1941). Istoričar i „poslednji polihistor", Ćorović je bio iz Mostara i radio je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu pre Prvog svetskog rata. Kad ga je Rajsvic upoznao već je bio univerzitetski profesor u Beogradu. U pismu Babingeru, od 15. novembra 1928, Rajsvic je ovako prosudio: „Što se bogumila tiče, u Ćoroviću sam zaista našao čoveka kakvog ste opisali i kakav mi treba. Strasno odan svom radu i pozitivan u svemu … odmah prelazi in medias res i – ubeđen u značaj …. bibliografije o bogumilima … uradiće sve da mi skrati put." Ćorović se zaista pozabavio bogumilima, iako tek u svom *opus magnumu* dvanaest godina kasnije.[21]

Podaci o tome kako se razvijalo poznanstvo sa Ćorovićem su samo fragmentarno sačuvani. Rajsvic je 29. marta 1936. pisao Boksici da je izdavačka kuća Oldenburg njegov upravo objavljeni „Vozni red" – kako su interno u kući zavali Rajsvicovu habilitaciju koja je izašla kao knjiga – poslala Ćoroviću da za *Politiku* napiše prikaz, iako je Rajsvic za prikaz u *Politici* u stvari predvideo svog prijatelja Predraga Milojevića (1901–1999). Ubrzo potom, 30. aprila 1936. Ćorović se Rajsvicu javio jednim pismom pisanim rukom: „Sa zahvalnošću sam primio Vašu lepu knjigu i već sam je pročitao. Knjiga je jako zanimljiva i vrlo dobra … Veoma će nas radovati ako budete nastavili koristan rad; takvi prilozi će imati vrlo pozitivan učinak na dalji razvoj nemačko-jugoslovenskih odnosa." Međutim, Ćorovićev istoriografski rad 1936. godine ne bi se bezuslovno mogao oceniti kao doprinos unapređenju nemačko-jugoslovenskih odnosa.

Rajsvic je pisao majci šest godina kasnije iz Beograda, 30. decembra 1942, sedeći na petom spratu Nemačkog naučnog instituta. Ravno ispred njega su bile police u koje je bila smeštena Ćorovićeva biblioteka. Posle njegovog bega iz Beograda i fatalnog pada aviona nad Svetom Gorom 12. aprila 1941. Ćorovićeve knjige su zaplenjene i donete u Nemački naučni institut. Po Rajsvicu, „Ćorović se, nažalost, pokazao kao visoko rangirani mason" koji je „pobegao u inostranstvo i čiju smo lepu biblioteku zbog toga, kao neprijateljsku, stavili na sigurno". Dakako, nemačkim okupatorima nije, pre svega, bilo do Ćorovićevih bibliofilskih dragulja nego do njegove knjige o srpsko-austrijskim odnosima u XX veku, završene 1936, i zbirke izvora i materijala koja je spadala uz nju. U toj knjizi, čije je pojavljivanje u poslednjem

21 Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 175–189.

trenutku sprečio jugoslovenski premijer i ministar inostranih poslova, Milan Stojadinović (1888–1961), Ćorović je Austro-Ugarsku označio kao jedinu silu krivu za Prvi svetski rat. Iako je Ćorovićeva knjiga nastala po nalogu jugoslovenske vlade iz 1930. sa prvobitnom namerom da dokaže da Srbija nije bila kriva za izbijanje Prvog svetskog rata, Stojadinović je pretpostavljao da bi ta glavna teza uvredila Hitlera. Celokupan već odštampani tiraž je zadržan – što je jugoslovenske poreske obveznike koštalo 226.000 dinara.

Rajsvicovo pismo Babingeru od 15. novembra 1928. ukazuje na još jednu Rajsvicovu ideju za jačanje buduće nemačko-jugoslovenske naučne saradnje, pored tematike bogumila. Tako on piše: „I na kraju, planovi instituta. To pitanje sam pokrenuo istovremeno kod Slobodana Jovanovića, Stanoja Stanojevića i našeg ambasadora Kestera;[22] isto ću uraditi kod Šišića[23] i Manojlovića u Zagrebu. Do sada su svi bili zagrejani za tu ideju, ali su smatrali da još nije sazrelo vreme. Opširnije usmeno.“ U jednom kasnijem pismu Babingeru od 9. decembra 1928, Rajsvic je označio institut, koji je trebalo da bude u Berlinu, kao „Balkanski institut“, ne upuštajući se u pojedinosti.

***

Ideja o institutu je bila inspirisana čikaškim Orijentalnim institutom. Izgleda da je Babinger već pokrenuo ideju jedne „radne zajednice“ kao preteče instituta, koja bi okupljala stručnjake za Jugoistočnu Evropu. Međutim, on nije smatrao da ona može biti tako brzo osnovana. Uskoro je odnos sa Babingerom pogoršan, a u novembru 1933. su se definitivno razišli.

***

Pa ipak, Rajsvicova iskustva sa Babingerom u Sarajevu i posle toga ne treba da zavaraju, jer je Rajsvicov put u Jugoslaviju 1928. u celini bio uspešan. Četvrtog decembra 1928. pisao mu je germanista dr Momčilo Selesković (1890–1950), koji je do 1939. bio lektor za srpski jezik na Berlinskom univerzitetu, a pre toga predavao nemačku književnost u Dubrovniku. On je izrazio zadovoljstvo što je Rajsvicov „boravak u Jugoslaviji“ doneo „pozitivne plodove“, ali je ipak ironično žalio Rajsvicovu „gospođu suprugu“ što ima

22 Dr Adolf Kester (Köster, 1883–1930.)

23 Ferdo Šišić (1869–1940), hrvatski medijevista.

muža „koji je sebi zabio u glavu da se mesecima voza po Balkanu". Seleskovi ć je u istom pismu pitao da li je Rajsvic već upoznao etnologa i istoričara profesora Tihomira Đorđevića (1868–1944), koji mu može biti od koristi u daljem izgrađivanju mreže poznanstava, jer on ima „gomilu veza". Rajsvic je lektora molio za pomoć još pre svog puta u Jugoslaviju. Selesković mu je 29. februara 1928. poslao jedno pismo preporuke za profesora geografije Milojevića iz Beograda, koji „će sve učiniti" da Rajsvica „približi rešenju". Očito da Milojević još nije stigao da se Rajsvicu stavi na uslugu rečju i delom, kako mu je 12. septembra 1927. obećao da bi pokrenuo objavljivanje Rajsvicovog prevoda Cvijića.

Rajsvic je u svakom slučaju održavao vezu sa Seleskovićem. Iz jednog pisma Boksici od 15. septembra 1929, za vreme njegovog trećeg boravka u Jugoslaviji proizlazi da se sa Seleskovićem dogovorio da se nađu na večeri u otmenom beogradskom hotelu „Srpski kralj". Selesković se pojavljuje i šest godina kasnije kada je Rajsvic Boksicu 15. decembra 1935. obavestio da se baš sreo sa Seleskovićem u berlinskom „Jugoslovenskom klubu", gde je baš od ovog „lektora za srpski na Berlinskom univerzitetu" dobio „potvrdu da je već u septembru 1929. tečno govorio srpski".

Drugi gost na večeri u „Srpskom kralju" tog 15. septembra 1929. bio je Vladimir Šifer, generalni sekretar Apotekarske komore Kraljevine SHS. Kod Šifera je počeo put po Jugoslaviji, a i završio, ili mu je bar tako Rajsvic pisao 20. decembra 1928, završivši: „To što danas tako nepomućeno i rado mogu da mislim na sedam meseci u SHS, zahvaljujem na prvom mestu Vama". U svom odgovoru od 26. decembra 1928. Šifer je pisao o tome da je – kao hrvatski katolik – Badnje veče proveo kod „Gavrilovića", koji Rajsvicu „srdačno zahvaljuju na pozdravima". I Rajsvic je u pismu Boksici 15. septembra 1929. spomenuo posetu porodici Gavrilović u Topčideru. Taj bračni par su najverovatnije Milan (1882–1976) i Jelena (1895–1976) Gavrilović koji su živeli u Ulici Andre Nikolića 12 u spomenutoj četvrti. On je od 1924. do 1930. bio glavni urednik „Politike" a još 1922. je radio kao prvi sekretar jugoslovenskog poslanstva u Berlinu. Kao glavni urednik, od *Politike* je napravio visokokvalitetnu novinu „poput londonskog *Tajmsa*, pariskog *Figaroa* i frankfurtskog *Frankfurter cajtunga*".

I dok se Gavrilović posle nemačkog napada na Jugoslaviju sa svog mesta jugoslovenskog poslanika u Moskvi nije vratio u Beograd, nego je otišao u London i stupio u izbegličku vladu Slobodana Jovanovića kao ministar pravosuđa, Šifer je ostao u Srbiji. Rajsvic se sa njim sreo sredinom septembra

1941. u restoranu „Mali princ“ u Dečanskoj 25. Rajsvic je javio Boksici da Šifer „hoće da ostane u svojoj nekada tako psovanoj Srbiji“, umesto da se vrati „u svoju sada nezavisnu državu Hrvatsku“. Šifer zaista ranije nije skrivao šta misli o službenoj srpskoj politici. Dvadeset šestog decembra 1928. pisao je Rajsvicu: „Srbi su puno uradili za ujedinjenje svih južnih Slovena, ali izgleda nisu u to ujedinjenje ušli čistih osećanja i ciljeva. Mi [Hrvati] smo još pre 25 godina branili jugoslovensku ideologiju, a Srbi još ni danas ne mogu da se maknu ni korak od velikosrpskog stanovišta.“ Očigledno su se predznaci vremena promenili. Dok je Šifer 1928. bio nezadovoljan velikosrpskim ambicijama, 1941. ništa manje nije zagovarao ni velikohrvatske, jer nije hteo da živi u NDH.

Pošto je Rajsvic tokom svog drugog boravka zahvaljujući pripremnoj pomoći koju je dobio od Vendela i Horovica uspeo da, s jedne strane, izgradi mrežu poznanstava u akademskim krugovima u koje su se pre svega ubrajali istoričari i publicisti, sada je trebalo preći na konkretan rad o kome je bilo reči na početku ovog poglavlja. Ali, za to su mu bila potrebna finansijska sredstva.

III. Zaštita spomenika i iskopavanja u Ohridu

Babingerovim posredovanjem, Rajsvic je u januaru 1929. u Berlinu uspostavio kontakt sa tadašnjim pruskim ministrom prosvete, orijentalistom Karlom Hajnrihom Bekerom (Carl Heinrich Becker, 1876–1933) koji je Rajsvicu od proleća dodelio stipendiju privatnog docenta[24] od 175 rajhsmaraka (RM) mesečno za nastavak njegovog u Beogradu započetog istraživanja. Ova informacija se nalazi u konceptu Rajsvicovog pisma jednom neimenovanom „profesoru" od 4. marta 1931. Međutim, iz konteksta proizlazi da je ovaj morao biti član Istorijske komisije Rajha. Mogući kandidati su sâm predsednik Komisije, Fridrih Majneke (Friedrich Meinecke), ali i drugi profesori, npr. Oto Heč ili Karl Štelin. U tom pismu Rajsvic je objasnio svoj zahtev za dodatnim sredstvima za istraživanje, jer, iako je novac koji mu je Beker stavio na raspolaganje predstavljao „veliku pomoć", ipak mu nije omogućavao da „živi samo od njega". Zahtev za stipendijom privatnog docenta je snažno podržao Štelin. U njegovoj recenziji je stajalo da je Rajsvica poznavao još od 1926. godine. Rajsvic je na njega u pozitivnom smislu, ostavio „neobičan utisak" i razgovarao je s njim o „velikim planovima koji su se protezali na istraživanje religiozno-istorijskih veza bogumila". Štelin je uz to spomenuo Rajsvicov put u Jugoslaviju iz 1928, koji je ovaj iskoristio za „proučavanje dokumenata", ali i da „zemlju i ljude temeljno" upozna. Rajsvicu je tada posebno upalo u oči da se „veliko bogatstvo spomenika ovih oblasti … nalazi u stanju potpune zapuštenosti". Pored toga, Rajsvic je preveo Cvijića na nemački i posedovao „svežu, za nauku oduševljenu ličnost". Zahtev za stipendijom je „najtoplije" podržao. Štelin je i narednih godina Rajsvicu pisao preporuke, što je uvek dovodilo do produženja stipendije privatnog docenta. O okolnostima kako su se Rajsvic i Štelin 1926. upoznali, nije ništa pobliže poznato. Štelin je bio školski drug Ernsta Trelča i, kao Rajsvic, tek je kasnijih godina postao

24 Privatni docent je univerzitetski predavač koji za svoja predavanja nije plaćen. (*Prim. prev.*)

istoričar pošto je prvo, od 1886. do 1897, bio profesionalni vojnik. Oko 1914. je počeo intenzivno da se bavi balkanološkim istraživanjima.

Takođe u januaru 1929. Rajsvic je sastavio jedan dokument koji, uz „Usmeni izveštaj" Petkoviću četiri meseca kasnije, spada u centralne komponente u procesu nastanka njegove ideje o zakonodavstva o zaštiti spomenika u Jugoslaviji. Do tada su u tom pogledu postojali samo uvodni radovi arheologa Mihajla Valtrovića (1839–1915), koji je – po Milinkoviću – 1884. Srpskom arheološkom društvu predstavio „Nacrt zakona o zaštiti spomenika". Od tada se, međutim, u vezi s tim ništa više nije dešavalo.

U kratkoj preambuli Rajsvic je sada izneo tri teze. Prvo, da u Kraljevini SHS skoro da nema „rukom pisanih" ostataka sopstvene istorije, što ga je implicitno navelo na zaključak, da je očuvanje ne-pisane tradicije utoliko važnije. Drugo, konstatovao je da u jugoslovenskoj javnosti postoji tek mali stupanj obaveštenosti o sopstvenoj prošlosti. To nameće zaključak da organizovana zaštita spomenika sadrži veliki didaktički potencijal. Konačno, izložio je da gotovo ni u jednoj državi Zapadne Evrope [*sic*] spomenici nisu izloženi većoj opasnosti od konačnog uništenja nego u Jugoslaviji.

U prvom delu svog memoranduma je, onda, objasnio uzroke te ugroženosti. Glavni uzročnik je bio munjeviti ekonomski razvoj. Izgradnja infrastrukture, agrarna reforma, privođenje kulturi do tad neobrađivanih površina i stambena izgradnja, koju je u Beogradu ubedljivo opisao, ugrožavaju još neiskopane starine. Možda još opasnije po arheološke nalaze je to što nema obavezujuće regulative o daljoj sudbini nalaza.

Pored ove slučajne i nenamerne ugroženosti, postoje i „želje" pojedinih opština da svoje javne površine ulepšaju, čime će mnogi potencijalni arheološki nalazi, npr. izgradnjom, postati nedostupni za stručno istraživanje. Spomenuo je konkretni primer izgradnje parka na brdu jednog grada na kome se nalazilo antičko naselje, čiji se „redosled slojeva" više nije mogao iskopati. Tu je verovatno mislio na Bitolj koji je ranije posetio.

U ovom slučaju se Rajsvicov pesimizam ipak pokazao kao neosnovan. Tokom 1936. i 1937. Muzej kneza Pavla je, pod rukovodstvom Miodrga Grbića, izveo iskopavanja u Bitolju koja su otkrila ostatke Herakleje Linkestis, u šta su se ubrajali i jedna bazilika i mozaici.

Iz scenarija o ugroženosti Rajsvic je izvukao dva zahteva: prvo, „zaštita i sakupljanje" slučajno otkrivenih nalaza, i drugo, „zaštita države" za one areale na kojima se sa naučno zasnovanog stanovišta moglo računati na nalaze. Za obe mere su bili potrebni zakon, novac i organizaciono utemeljenje.

U drugom glavnom delu memoranduma Rajsvic je objasnio kako se paket njegovih zahteva konkretno može sprovesti u delo. Tako je u svakoj banovini trebalo zaposliti istorijski, arheološki i etnografski školovane konzervatore koji bi pak, u svojim oblastima, anketnim formularima zadužili stručno zainteresovane laike da stalno izveštavaju. Nadalje, svaki konzervator bi bio zadužen za isplatu nagrada nalazačima i obezbeđenje nalaza.

Finansijska sredstva za ovu organizacionu strukturu koju je trebalo stvoriti, potrebno je obezbediti preko budžeta za propagandu Ministarstva inostranih dela, dobrovoljnim prilozima, pre svega „darežljivih" Jugoslovena, a ako treba i „lakim" indirektnim oporezivanjem.

Zato je kao finansijer trebalo da figurira Ministarstvo inostranih poslova, jer je uspešna arheološka istraživačka delatnost bila najbolja „mogućnost reklame" za Jugoslaviju u drugim državama, akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga bi trebalo da podrže mediji i Pravoslavna crkva – iako je od ove poslednje očekivao otpor, verovatno jer je pretpostavljao da će crkvene ustanove od države oktroisanu brigu o spomenicima smatrati zadiranjem u sopstvenu nadležnost nad crkvenim kulturnim dobrima.

Po Rajsvicovim razmatranjima, najveći problem nije bilo obezbeđivanje finansijskih sredstava nego zapošljavanje dovoljnog broja obučenih kuratora, pri čemu je uveravao da to „za jednu mladu državu" ne treba shvatiti kao „prebacivanje". Rešenje je video u zapošljavanju inostranih naučnika. Ovo bi, pak, imalo za posledicu povećanu pažnju međunarodne stručne javnosti i olakšalo kasnije dobijanje sredstava sa drugih strana iz inostranstva. Ne može se isključiti da je u tom trenutku i sebe video kao jednog od tih konzervatora koji bi se regrutovali iz inostranstva.

Na kraju je dao tri predloga za zaštitu potencijalnih nalazišta. Pre svega je zahtevao zakonsku zabranu divljih iskopavanja. „Pljačkaško iskopavanje" mora biti strogo kažnjivo. Drugo, trebalo je u celini olakšati dobijanje koncesija za iskopavanja, i za inostrane podnosioce zahteva. Verovatno je i tu sebe imao u vidu. Treće, na kraju je za svako iskopavanje trebalo „jasno formulisati smernice" čije bi sprovođenje trebalo da nadziru organi bezbednosti.

Svoj memorandum je završio ohrabrujućom primedbom da Jugoslavija ima veliku prednost u pogledu organizacije arheološke zaštite spomenika: budući da još nije bilo regulative, nije se trebalo osvrtati na tradicionalne strukture. Zaštita spomenika je u određenoj meri bila pionirski rad u sopstvenoj zemlji.

Da je taj pionirski rad drugde već doneo ploda, po njemu se videlo na primerima Grčke i Italije. Apodiktički je zaključio pitanjem: „Kad počinje Jugoslavija?“

Rajsvic je od „racionalnog republikanca“ Bekera u februaru 1929. dobio posetnicu Gerharta Rodenvalda koji je od 1922. bio direktor Nemačkog arheološkog instituta. Ipak ju je tek u maju upotrebio za uspostavljanje kontakta, predstavivši se nacionalnokonzervativnom Rodenvaldu koji je naginjao Stranci centra[25] da bi mu, s jedne strane, podneo svoj „Predlog organizacije istraživanja spomenika“, a s druge, da bi mu učinio konkretnu ponudu u pogledu nemačko-jugoslovenskih iskopavanja u Gradištu na Ohridskom jezeru koje je sam pronašao. Rajsvic je za svoj projekat unapred obezbedio podršku Petkovića, koji mu je 4. maja 1929. pisao iz Beograda da, „ako Vas Ohrid još zanima, rado ću Vam stajati na raspolaganju.“ Pomalo zaverenički je dodao: „Tajnu o tome neću odati“.

Verovatno se radilo o tome da Nikola Vulić ne sazna prerano za planirani poduhvat. Rodenvald se nije oglušio. Nedugo pred Rajsvicov polazak na treće putovanje u Jugoslaviju u septembru 1929. Rodenvald mu je preneo „zadatak da dobije Gradište kao koncesiju za N. arh. inst.“. Nedugo pre toga Rajsvic je temeljno „preradio“ svoje predloge za organizaciju istraživanja spomenika u Jugoslaviji i sastavio spisak šta ovog puta hoće da postigne u Srbiji, pored postizanja koncesije za iskopavanje u Gradištu. U to je spadalo dalje učenje jezika i održavanje kontakata koje je uspostavio 1924. i 1929. Ipak, imao je i jedan politički cilj. Hteo je da „ispita raspoloženje u zemlji pod slavnom diktaturom“. […] Međutim, Rajsvica su i dalje zanimali i bogumili, baš kao i prusko-srpski odnosi u doba Berlinskog kongresa 1878.

Posle dolaska u Beograd Rajsvic se odmah povezao sa kustosima Grbićem i Petrovićem u Narodnom muzeju. Petković, direktor ustanove koja se u to vreme nalazila u Ulici kneza Miloša 58, a tek se 1935. preselila, posle spajanja sa Muzejom savremene umetnosti u tzv. „Novi dvor“ u Ulici kralja Milana, „dođavola“ nije bio prisutan, jer je bio u Parizu. Pismom je pozvao Rajsvica da ga poseti u muzeju posle njegovog povratka u Beograd 28. septembra, ili da ga sačeka na železničkoj stanici veče pre toga. Rajsvic je bio jako iznerviran što nije sreo Petkovića jer se plašio da bi ga bilo Vulić, bilo inostrani arheolozi mogli preteći u Gradištu. Od kustosa Petrovića je dobio Petkovićevu adresu u Parizu i javio mu da neizostavno mora da ga vidi jer

25 Katolička stranka u Nemačkoj. (*Prim. prev.*)

je od Rodenvalda dobio odobrenje da sa Petkovićem „konkretno i direktno" pregovara o Ohridu. Međutim, prisustvo ne-jugoslovenskih arheologa moglo je biti i prednost: „Uostalom, Englezi kopaju u okolini Beograda, tako da je presedan već napravljen, što će nama olakšati stvar." O kakvom presedanu se radilo?

Godine 1928. ser Čarls Hajd (Sir Charles Hyde, 1876–1942), engleski filantrop i vlasnik „Birmingem posta" (Birmingham Post) objavio je oglas u londonskom „Tajmsu" (Times), da bi tragao za arheološkim projektima vrednim podrške. Alek Braun (Alec Brown, 1900–1962), pisac i lektor za engleski koji je od 1920. živeo u Beogradu, a koji je bio prijatelj sa engleskim arheologom i profesorom na Oksfordu Džonom Lintonom Mirsom (John Linton Myres, 1869–1954), video je oglas i obavestio profesora arheologije na Beogradskom univerzitetu Miloja Vasića (1869–1956) o tome. Vasić je uspešno konkurisao za 500 funti podrške koju je Hajd stavio u izgled, da bi nastavio iskopavanja u Vinči na Dunavu, koju je otkrio 1908. Ta iskopavanja su počela 10. avgusta 1929, dakle okruglo mesec dana pre Rajsvicovog dolaska u Beograd, a 7. septembra je „Vreme" o tome opširno izvestilo. Po tome, Vasić je nalaze smestio u period oko 1200. pre n. e. i dokumentovao da je Vinča, kako Vasić reče u jednom intervjuu, imala važnu funkciju kao trgovački centar za cinober koji je kopan u jednom rudniku na Avali pet kilometara dalje. Trgovina ovom traženom bojom je po Vasiću, povezivala Vinču sa Egejem i Orijentom, ali i severom Evrope. Članci, kao što je jedan koji se pojavio u londonskom „Tajmsu" pod naslovom „Rani ljudi na Balkanu. Nalazi u Vinči", s obzirom na pitanje *ex septentrione* ili *ex oriente lux* morali su delovati elektrizirajuće na Rajsvica: „Nalazi … nesumnjivo dokazuju širenje egejske civilizacije od oko 1400. godine pre n. e. u dolinu Dunava, verovatno preko Crnog mora".

Čisto pravno posmatrano, o nekom presedanu ne može biti reči jer Vasićeva iskopavanja nisu omogućena i finansirana međudržavnim sporazumom, kakav je Rajsvic želeo za Gradište, već su sredstva došla iz privatnih izvora.

Rajsvic je 15. septembra napustio Beograd i uputio se u Makedoniju. Gradonačelnik Skoplja, Josif Mihajlović (1887–1941) i urednik „Politike" Grahovac, su unapred obavešteni. Ne može se isključiti da je Rajsvicov put na jug propratio službeni jugoslovenski pres-biro, čiji je zadatak bio da inostranim posetiocima prenese prosrpsku sliku. Tako je npr. Grahovac nastupio u septembru 1932. prilikom posete dvojice poslanika u parlamentu britanske Laburističke stranke. Milan Jovanović, tadašnji šef Pres-biroa u Skoplju bio je

zadovoljan Grahovcem, koga je označio kao „velikog nacionalistu“ u srpskom smislu. Baš je Higijenski zavod, čijeg upravnika Rankova je Rajsvic upoznao 1928, spadao u rado navođene tekovine koje treba da dokažu civilizatorsku misiju Srbije na Jugu. Verovatno se i od Rajsvica 1928. očekivalo da se gostoprimstvo koje mu je Rankov ukazao u Higijenskom zavodu u Ohridu, odrazi publicistički-propagandno. Međutim, to se nije desilo.

U stvari, ne bi ni bilo potrebno da se sa službene strane Rajsvic obrađuje u prosrpskom smislu. U jednom pismu direktoru gimnazije u Prizrenu, Miloradu Šoškiću od 29. oktobra 1929, Rajsvic je zahvalio na gostoprimstvu koje je našao u njegovoj kući „usred Južne Srbije“. Očigledno je Šoškić, koji je u Jeni doktorirao 1921. sa temom o kulturnoj istoriji Crne Gore, zamolio je svog nemačkog gosta da razgovara sa nemačkim poslanikom u Beogradu Adolfom Kesterom da „u što većem broju odobrava stipendije za jugoslovenske studente“. Rajsvic je javljao Šoškiću da je njegovu želju izneo Kesteru koji će učiniti sve što može da to podrži. Uz to, „rado je bio u kontaktu sa svima“ koji su kao Šoškić „studirali u Nemačkoj“, tako da će mu se sledeće godine, tokom planirane posete Prizrenu, sigurno ukazati prilika za lični razgovor.

***

Pored Skoplja i Prizrena, u drugoj polovini septembra, Rajsvic se uputio i u Tetovo, Bitolj i Stobi. U Beogradu je opet bio 26. septembra, gde je ostao do 1. oktobra. Jedna od prvih poseta je bila nemačkom poslanstvu, gde su svi prema njemu bili „zlatni“. Sa poslanikom Kesterom se našao 27. septembra u nekom vinskom podrumu. Sledećeg prepodneva, 28. septembra, najzad se sreo sa Petkovićem, a onda sa Slobodanom Jovanovićem i, konačno, sa Fridrihom Hiterom (Friedrich Hüter, 1897–1967), beogradskim dopisnikom izdavačke kuće Šerl (Scherl-Verlag), koja je pripadala Hugenbergovom koncernu. Uz to je sastavio „konkursno pismo“ za ohridsku koncesiju.

U tom pismu upravi Narodnog muzeja, molio je Petkovića da od „nadležnih mesta u vladi“ obezbedi dozvolu za iskopavanja u Gradištu u okviru jednog sporazuma između „Nemačkog državnog instituta za arheologiju“ i beogradskog Narodnog muzeja. Neka se odobrenje proteže na „brdo koje leži između Ohrida i Struge“, finansijska sredstva će obezbediti nemačka strana, a iskopavanja će izvoditi nemački i jugoslovenski naučnici. Vlasnik nalaza ostaje jugoslovenska država, ali je uskoro trebalo sklopiti jedan sporazum o regulisanju pravljenja duplikata za nemačke potrebe. Isključivo

pravo objavljivanja bi zadržao nemački Državni institut. Ugovor je trebalo da važi pet godina, uz jednogodišnji otkazni rok pri kraju isteka važenja. Samo dan kasnije Rajsvicov predlog je odobrio ministar prosvete Božidar Maksimović (1886–1969), iz čega se može zaključiti da su odlučujući pripremni razgovori sa Petkovićem doveli do, po Rajsvica, uspešnog završetka. Planirani sporazum je ionako bio u skladu sa „ideologijom evropeizacije" koja je bila „pokretačka snaga" jugoslovenske muzeološke politike 1930-ih godina. Petković je Rajsvicu 5. oktobra u Berlin poslao ministarsku odluku u nemačkom prevodu. Rajsvic ju je 15. oktobra odmah prosledio Rodenvaldu, uz napomenu da će se on (Rajsvic) sada obratiti Kesteru da ga podstakne da dokumentuje nemačkom Ministarstvu inostranih poslova hitnost planiranih iskopavanja u kontekstu nemačke spoljne kulturne politike.

Rajsvic je taj korak preduzeo 31. oktobra 1929. zapečaćenim pismom Kesteru. Obavestio ga je o „dobrom ishodu" svojih nastojanja, da izradi koncesiju za iskopavanja i istakao da sada treba obezbediti finansijska sredstva za prvu turu iskopavanja, planiranu za proleće 1930. Po njemu, bilo je jasno koliko Gradište može da bude važno da nemačkoj arheologiji obezbedi pristup jugoslovenskim nalazištima: „Svejedno da li Gradište sadrži ono što ja obećavam ili ne … u svakom slučaju naši arheolozi će biti dole, a ako Gradište i razočara, na osnovu prvog odobrenja, sigurno će dobiti i drugo." Da bi obezbedio da ministarstvo inostranih poslova odobri novac, Rajsvic je molio Kestera da se obrati neposredno centrali, čak je poslaniku unapred formulisao njegov „izveštaj", po kome je „bilo kulturnopolitički … izuzetno važno" da se Nemačka u Južnoj Srbiji založi za naučno istraživanje. Po Rajsvicovom rukopisnom pregledu na tri strane iz zaostavštine, u kojem je rezimirao svoje aktivnosti oko Ohrida od 1918. do 1930,Kester je postupio po njegovoj molbi.

U pismu od 31. oktobra Rajsvic se pozabavio drugim poljima nemačko-jugoslovenskih kulturnih odnosa. Savetovao je Kesteru da se nemački istoričari umetnosti koji se bave crkvama i manastirima u Jugoslaviji radi dobijanja mogućih dozvola, obrate direktno Petkoviću koji je „iskreni prijatelj Nemaca", koga Kester bezuslovno mora da upozna, jer ne samo što je on „najvažnija instanca za sve arheol. i istorijskoum. poduhvate", nego je i „izuzetno simpatičan čovek".

Zatim je Kesteru preporučio Milorada Šoškića, koji je uskoro hteo da poseti Kestera u Beogradu, spomenuvši dalje planirano objavljivanje Šoškićeve disertacije iz Jene u „Novoj jugoistočnoevropskoj biblioteci", što je bilo

istoznačno sa Rajsvicovom reklamom za sopstvenu stvar. Isto tako, skrenuo je Kesteru pažnju na profesora Mirka Jovanovića koji je predavao u Srpskoj pravoslavnoj bogosloviji Sv. Kirila i Metodija u Prizrenu i tražio stipendiju za jednog svog studenta koji je 1930. trebalo da završi studije, a nameravao je da u Nemačkoj studira germanistiku.

Mnogo osetljivija tema kojoj se onda Rajsvic okrenuo bilo je nemačko školstvo u Jugoslaviji. U vezi s jednom nedavno objavljenom uredbom koja je u sebi sadržala vrlo nepovoljne odredbe „po manjine", Rajsvic je saopštio Omeru Kajmakoviću (1890–1969.) koji je od jula 1929. bio ataše za štampu jugoslovenskog poslanstva u Berlinu, da je poslanik Živojin Balugdžić sâm zamolio vladu u Beogradu da nove odredbe „u pogledu Nemaca dalekosežnom administrativnom predusretljivošću prećutno poništi."

Nije poznato kako je Kester reagovao na Rajsvicova obaveštenja iz druge ruke, i da li su mu ona bila korisna. Nemačko školstvo i položaj nemačke nacionalne manjine za Kestera, koji je ranije bio nemački poslanik u Rigi, sigurno nisu bili sasvim nova problematika. On se zaista založio za „poboljšanje školskog zakonodavstva" i postigao „prve uspehe". Rajsvic je sigurno strahovao da je možda svojim savetima koji su mogli da budu shvaćeni kao indiskretni i drski, oneraspoložio poslanika. S jedne strane, Kesteru je stavio do znanja da bi mu dalje pikantne detalje o pikantnoj problematici školskih zakona radije lično saopštio, a s druge, na kraju dopisa je pomalo zbunjujuće pojasnio da nipošto ne želi da se „upliće" ili „pravi važan", već da „nastupa samo iz potrebe" da u „ovoj, na kraju krajeva, ipak tako egocentričnoj naučnoj delatnosti, kroz svoj rad i uz njega, jednom može i da praktično deluje". Očigledno je kako je Rajsvic s jedne strane hteo da iskoristi Kesterove resurse, a s druge ipak bio spreman da učini malu protivuslugu.

Rajsvicova uloga inicijatora koncesije za Gradište i posrednika između uključenih nemačkih i jugoslovenskih instanci je, za sada, bila završena. Nacrt ugovora leži u arhivu SANU u Sremskim Karlovcima i nije datiran. Kao strane ugovornice predviđeni su Nemački arheološki institut (NAI) koji predstavljaju Unfercagt i Rajsvic, i beogradski Narodni muzej koji zastupa Petković. U nekim tačkama sporazum ide i preko onoga što je Rajsvic u septembru 1929. predložio Petkoviću. Tako se NAI obavezuje da pri iskopavanju angažuje jugoslovenske radnike. S druge strane, NAI ima pravo da se povuče iz iskopavanja ako „probna iskopavanja" koja je trebalo obaviti 1930. ne bi dovela do „zadovoljavajućeg rezultata". Rok važenja sada nije ograničen na pet godina, nego dok „se ne ostvari planirani naučni cilj koji postave nemački

stručnjaci", a koji u nacrtu sporazuma nije tačnije određen. Koncesija je trebalo da važi „za istraživanje Gradišta kod Ohrida."

Petog decembra je pisao Petkoviću da bi mu ukazao na to da se obezbeđivanje sredstava za prvu kampanju iskopavanja, koja je trebalo da se obavi u aprilu ili maju, „u jednoj tako siromašnoj zemlji kako je Nemačka to sada postala", produžilo za nedelju dana i da će „samo jedan arheolog" i on sâm preduzeti prvo „malo kopanje". Najavio je da će se Rodenvald uskoro javiti Petkoviću u vezi s „pojedinostima". Uz to, obavestio je Petkovića da on lično, trenutno „jako puno" radi i „vrlo mirno" živi.

Rodenvald je onda zaista 9. decembra stupio u akciju jednim pismom Petkoviću. Ovaj je Rodenvaldu odgovorio 22. decembra 1929. obavestivši direktora NAI da će „ceo svet iskreno pozdraviti saradnju nemačke i jugoslovenske nauke". Pored toga, naveo je Miodraga Grbića kao naimenovanog predstavnika Narodnog muzeja pri iskopavanjima. Ubrzo zatim, verovatno početkom januara 1930, Petkoviću se obratio arheolog Vilhelm Unfercagt koga je NAI imenovao za projekat Gradišta i javio mu da bi probna iskopavanja u proleće 1930. trebalo da utvrde starost Gradišta i dalje „mogućnosti istraživanja". U jednom pismu koje je Unfercagt u isto vreme uputio Potpornoj zajednici nemačke nauke zamolio je za 5.000 rajhsmaraka za probno iskopavanje. I dok je Petković pisao da ceo svet pozdravlja nemačko-jugoslovensku saradnju, Unfercagt pred Potpornom zajednicom nije krio da postoji „opasnost" da bi „američka pomoć koja je već ponuđena za ovu oblast" mogla da pretekne „nemačko saučestvovanje", ako se uskoro ne bi počelo sa iskopavanjima. Kao obrazloženje svog zahteva Unfercagt je naveo i da se pretpostavlja da je pored grobova koje je Filov otkrio u Prvom svetskom ratu, postojalo i odgovarajuće naselje. Budući da je kroz ohridski kraj prolazio „veliki put naroda i kultura, koji je povezivao severnu Grčku i Makedoniju na jednoj strani, sa podunavskim zemljama i Bosforom na drugoj, iskopavanja su bila „od ogromne važnosti za očigledno bliske odnose grčko-egejskog sveta i tračko-ilirskog zaleđa". Da bi povezao ono što je Rajsvic nazvao „malim kopanjem" sa Šuhartovim pitanjem *ex oriente* ili *ex septentrione lux,* Unfercagt je još dodao su te veze sever–jug i zapad–istok u ohridskom kraju već postojale u vreme koje „je za Sever još uvek u potpunom mraku". Razjašnjenje pitanja te veze sever–jug – u kom god pravcu da se kretao tok kulture i ljudi –po njemu je „temeljno" za praistorijsku nauku. Aluzija na Filova je bila i neposrednija nego što se moglo pretpostaviti, jer je Unfercaft

ove delove od reči do reči preuzeo iz Filovljevog rada objavljenog 1927. – napravivši u određenoj meri plagijat.

U pogledu Gradišta, međutim, stvari nisu pošle tako brzo napred kako su Rajsvic i Unfercagt očekivali. Njihova namera je 28. januara 1930. predstavljena „užem odboru" NAI. Rodenvald je takođe bio prisutan na sednici. Tek pod tačkom „razno" u zapisniku, pod tačkom 4 stoji: „Srpska dozvola za iskopavanje u Gradištu kod Trebeništa. Unfercagtova predekspedicija … potreban dogovor između Atine i Carigrada o razgraničenju balkanskih odnosa, isto sa g. Unfercafgtom".

Ne može se definitivno reći zašto baš 1930. nije došlo do probnog iskopavanja. Prepiska o ohridskim iskopavanjima u njegovoj privatnoj ostavštini koju je Rajsvic hronološki numerisao, počinje stranicom 11 (4. maj 1920) i privremeno završava stranicom 23 (22. decembar 1929). Onda zjapi praznina u materijalu. Nastavlja se stranicom 59 (22. mart 1931) do 141 (28. jul 1932). U svom rukopisnom pregledu angažmana oko Ohrida od 1928. do 1930, Rajsvic je smatrao da se prvo oteglo potpisivanje ugovora zbog „šlamperaja" u Ministarstvu inostranih poslova i „Unfercagtovog puta u Alžir". Pa ipak, može se govoriti o uspehu Rajsvicovih nastojanja, jer mu je uspelo da za kratko vreme podstakne NAI i beogradski Narodni muzej na bilateralni ugovor o iskopavanjima.

Društvo za zaštitu starina

Rajsvic 1930. ipak nije živeo baš tako „mirno" kako je nagovestio Petkoviću. Osmog aprila 1930. u „Vremenu" se pojavio jedan članak pod naslovom „Osnivanje 'Društva prijatelja starina' izazvalo interesovanje i u inostranstvu". U njemu je doslovno citiran sadržaj jednog Rajsvicovog pisma Petkoviću u kome se ovaj, prvi pročitavši članak u „Vremenu", raspitivao da li i Nemci mogu postati članovi društva. Rajsvica je autor članka predstavio kao „nemačkog arheologa koji se zanima za našu srednjovekovnu umetnost i koji je proveo čitavih šest meseci u Ohridu". Spominjanje zanimanja za srednjovekovnu umetnost mogla se odnositi na bogumile, dok je u pogledu šestomesečnog boravka u Ohridu autor njega verovatno pobrkao sa celim Rajsvicovim boravkom u Jugoslaviji 1928. Na kraju teksta u dva stupca, Rajsvic je još označen kao „veliki prijatelj" i „veliki borac za jugoslovensko-nemačko zbližavanje".

Svakako nije bila slučajnost što je „Vreme“ doslovce objavilo Rajsvicovo privatno pismo Petkoviću. Dva meseca ranije, 9. februara 1930. u prostorijama tih novina je održana skupština ‘Društva prijatelja starina’, o čemu je „Vreme“ opširno i dobro opremljeno pisalo na naslovnoj i trećoj strani. Za predsedavajućeg skupa je bio izabran profesor prava Dragoljub Aranđelović (1873–1950). On je istakao da posebno srednjovekovnim kulturno-istorijskim spomenicima preti propast. Razvila se rasprava o tome ko je kriv za preteće propadanje kulturnih dobara. Za mnoge govornike glavni krivac je bila Pravoslavna crkva koja nije bila zainteresovana za očuvanje fresaka i mozaika u svojim nekretninama. U središtu kritike je bio ohridski vladika Nikolaj, koga je posebno napao Stanislav Krakov (1895–1968) koji je u to vreme bio glavni urednik „Vremena“. Nikolaj mu je navodno pre nekoliko godina u Ohridu rekao da namerava da dâ Crkvu Sv. Sofije da je ruski slikari prefarbaju uljanim bojama. Krakov je navodno bio zapanjen i podsetio je vladiku da će na taj način vredne freske u unutrašnjosti biti uništene. Pa ipak, Nikolaj je ostao nedirnut i dodao da članovi opštine žele da vide „lepu, svetlu novu crkvu“, a da „stare freske koje su već davno oštećene“ ne ostavljaju dobar utisak.

I profesor istorije Viktor Novak (1889–1977) napao je Crkvu i njen manjak interesovanja za zaštitu spomenika – iako je po njegovom mišljenju, Katolička crkva bila jednako kriva kao i Pravoslavna. Ukazao je na to da je u Zagrebu već 1850. na podsticaj vođe ilirsko-jugoslovenskog pokreta Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1816–1889) osnovano „Društvo za povesnicu jugoslavensku“.

U odbranu Pravoslavne crkve, vojni sveštenik po imenu Božidar Lukić je izneo da zna da su se neki od prisutnih i sâmi obogatili prodajom ikona u inostranstvu. Crkva će rado prihvatiti pomoć ali ne da da je stave na optuženičku klupu. I nekadašnji ministar vera, narodni poslanik i doktor teologije, Vojislav Janjić (1889–1944), koji je 1921. na engleskom objavio jednu hagiografiju srpskih svetitelja, uzeo je Crkvu u zaštitu od prisutnih. Ona, navodno, nije imala samostalnost u vezi sa zaštitom kulturno-istorijskih spomenika. Od tada, međutim, uživa autonomiju, a vođstvo Crkve je vrlo raspoloženo da prihvati jedno telo koje bi se sastojalo od društva koje se osniva, i koje bi pomagalo Patrijaršiji i bez čijeg mišljenja ne bi bile pravljene nikakve građevinske izmene u pravoslavnim manastirima. Preduslov za to je, dakako, bila složna saradnja. Ovom mišljenju se na kraju pridružio i Aranđelović, naglasivši u završnoj reči da se ne želi rat sa Crkvom.

Konkretni predlozi za unapređenje zaštite spomenika u Jugoslaviji izneti na skupu bili su raznoliki. Takođe prisutni direktor Narodnog muzeja, Petković, savetovao je da se pre svega angažuju svi učitelji koji bi izveštavali centralu „Društva prijatelja starina" koje će se osnovati. On je hteo da lokalne sveštenike isključi kao dobrovoljce, dok je Branko Popović (1882–1944), profesor istorije arhitekture na Tehničkom fakultetu u Beogradu, baš to zagovarao. Novak je bio za uključenje sveštenika, učitelja i profesora kao počasnih pomagača, a uz to je trebalo obučiti konzervatore i stvoriti jednu savetodavnu ustanovu koja bi radila paralelno sa Vladom. Po Popoviću pak ovo nije išlo dovoljno daleko, jer se on zalagao za Zavod za zaštitu spomenika sastavljen samo od stručnjaka, sa širokim ovlašćenjima, koji bi delovao i kao kontrolna instanca. On bi trebalo da izradi „umetničku topografiju" cele zemlje, od materijala koji bi sakupile lokalne „stanice". Finansijska sredstva bi trebalo da obezbede Država i Crkva. Milan Kašanin (1895–1981), novopečeni upravnik Muzeja savremene umetnosti koji je osnovao knez Pavle, smeštenog u konaku kneginje Ljubice, koji je 1928. odbranio doktorat kod Petkovića, tražio je zakon o zaštiti spomenika. Novo udruženje trebalo je da se za to zauzme, da okupi 50.000 članova, pokrene časopis, osnuje institut za istraživanje i obuku restauratora, da po školama reklamira zaštitu spomenika i osnuje komisiju koja bi na licu mesta ispitivala stepen ugroženosti pojedinih spomenika. Posle sastavljanja pozdravnog telegrama kralju, određena je komisija za izradu pravila novog društva. Uz dvanaest drugih članova, pripadali su joj i Vladimir Ćorović, Stanoje Stanojević i Vladimir Petković, koje je Rajsvic već poznavao. Član komisije je bio i arhitekta Aleksandar Deroko (1894–1988), koga će od 1941. Rajsvic vrbovati za zaštitu spomenika. Nije poznato da li je, i koliko, Rajsvic dalje bio obaveštavan o radu „Društva prijatelja starina".

***

Shvatanja „Društva prijatelja starina" o načinu rada u Ohridu uglavnom su bila saglasna sa Rajsvicovim, ali ono nije očekivalo državni novac za to (čemu se Rajsvic delimično nadao). Društvo je radilo na osvešćivanju učitelja i drugih o značaju zaštite starina, dok je za Rajsvica bilo glavno osnovati jedno stručno telo koje bi koordinisalo rad. Godine 1932. se u Ohridu ništa nije radilo, iako su Amerikanci bili zainteresovani, a Nemci voljni da se pridruže. U to vreme su u Nemačkoj pokušavali da osnuju Organizacioni komitet za

internacionalizaciju praistorijske arheologije Podunavlja. U vezi sa Gradištem, Unfercagt je za novine rekao da su Vulićevi naslazi kod Trebeništa glavni razlog što Nemci kopaju u Ohridu – iako je Rajsvic to još pre podstakao. Ti radovu su, međutim, stalno odlagani: trebalo je da počnu u proleće 1934, pa su pomereni za avgust. Uprkos tome, Rajsvic je održavao vezu s Grbićem, koji je u martu 1935. bio u Berlinu. Sâm Rajsvic nije imao novca da dođe na studijsko putovanje u Ljubljanu. U decembru 1935. Unfercagt ga je ubeđivao da će u aprilu sledeće godine početi iskopavanja u Ohridu i da će NAI za to dati novac. Međutim, Unfercagt je „zavlačio" Rajsvica i tek u decembru 1936. od NAI tražio sredstva za 1937. godinu. Ambasador u Beogradu fon Heren (Viktor von Heeren) je podržao zahtev NAI kod nemačkog MIP-a. Kašanin, direktor Narodnog muzeja, pisao je Unfercagtu da su kustosi te ustanove 1937. bili zauzeti i nedostupni za iskopavanja. I nemačke devizne vlasti su odložile finansiranje za bar šest meseci zbog lošeg stanja kliringa sa Jugoslavijom. Kašanin ni u februaru 1938. nije mogao staviti Grbića Unfercagtu na raspolaganje, ali je nudio Novakovića ili Stojkovića. Unfercagt je u julu 1938. javio da u jesen te godine ne može iskopavati zbog obaveza. U proleće 1939, uprkos tome što je NAI dobio sredstva, iskopavanje nije bilo moguće zbog italijanskog napada na Albaniju. Jugoslovenske vlasti su odobrile da iskopavanja mogu početi od septembra te godine, ali je izbijanje Drugog svetskog rata to onemogućilo. U proleće 1940. Unfercagt se kod Kašanina interesovao za otpočinjanje iskopavanja, a ovaj ga je, mimo sporazuma, uputio na jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova. Fon Heren je mislio da vojska neće dozvoliti iskopavanja.

IV. Pokušaj naučnog etabliranja

U januaru 1934. Rajsvic i Unfercagt su dobili orden Sv. Save III stepena. Rajsvicu je, međutim, smanjena stipendija Pruskog ministarstva prosvete. Pored nje, dobijao je i 1.020 rajhsmaraka (RM) godišnje istraživačke pomoći, a imao je i prihode od svoje imovine od 3.016 RM godišnje. To znači da je na raspolaganju imao 340 RM mesečno, u vreme kada je prosečna mesečna plata u Nemačkoj bila 133,75 RM. To znači da nije morao da se zaposli da bi se izdržavao, nego je mogao da se posveti svojim naučnim interesovanjima. U aprilu 1930. je dobio pristup dokumentima nemačkog MIP-a za razdoblje 1867–1899. za studiju o nemačko-austrijskim i srpsko-austrijskim odnosima. Sada je uvideo da može da izradi tri studije koje bi pokrivale razdoblja 1866–1870/71, 1871–1878/79. i 1879–1889/90. Tokom 1929–1931. išao je i na predavanja. Sredinom februara 1934. prijavio je habilitaciju, čiji je veći deo već napisao. Procedura je završena do 23. septembra 1938. Članove Filozofskog fakulteta koji su odlučivali o njegovoj habilitaciji posmatrao je kritički. Najgore je ocenjivao Unfercagta, za koga je tvrdio da ga je on sâm napravio. Optuživao ga je da je nezahvalan i egocentričan i da otežе njegovu habilitaciju dodatnim zahtevima i primedbama: da napiše članak o kritici srpskih izvora, dokaže znanje srpskog, prebacuje mu da nije objavio doktorat i da nikad nije učio staroslovenski. Oto Heč je Rajsvicov habilitacioni rad ocenio kao mršav, sa malo izvora – posebno srpskih – i bez korišćenja literature. Uprkos tome ga je propustio dalje u proceduru. Ni Rajsvicu naklonjeni Onken (Oncken) nije bio bez primedbi, a ocene drugih članova nisu bile mnogo bolje. Ipak, 1935. Rajsvic je položio srpski jezik i napisao uvod koji su od njega tražili, ali su dva njemu naklonjena člana komisije, Heč i Onken, uklonjena. Zbog toga je u junu 1936. habilitaciju prebacio sa Berlinskog na Minhenski univerzitet. Karl Aleksander fon Miler (Karl Alexander von Müller) napisao je dobar prikaz Rajsvicovog habilitacionog rada koji je već izašao. Habilitaciju je stekao 23. septembra 1938, ali još nije mogao da dobije pravo da predaje (venia legendi)

po novom zakonu iz 1934, što bi mu obezbedilo platu. Da bi dobio to pravo, morao je da odsluša kurs u „Nemačkoj akademiji" (jednoj vrsti političke škole) i održi probna predavanja u decembru 1939. Zamenik dekana Minhenskog univerziteta je hteo da mu ograniči venia legendi samo na Balkan, ali je Bavarsko ministarstvo prosvete procenilo da sa tako uskim fahom nikad ne bi od docenta dogurao do profesora. Da bi postao docent, Rajsvic je bio spreman i da se učlani u Nacionalsocijalističku nemačku radničku partiju. Docent je postao 17. februara 1942. kada je već bio na dužnosti zaštitnika spomenika u Beogradu. Docenturu je dobio zahvaljujući zalaganju rektora Vista (Wüst) koji se kod Bavarskog ministarstva prosvete založio za istoriju Balkana, a ovo kod nemačkog – jer je to postalo politički relevantno. Iako je bio na spisku predavača, tokom rata su njegova predavanja ostala samo na papiru.

Sa istraživanjem za habilitaciju je bilo problema zbog rivalstva oko pristupa arhivskim izvorima sa Vasiljom Popovićem i Eberhardom Rosom (Roos), a potom i sa pribavljanjem novca za njeno objavljivanje. I dalje živeći na stipendijama, početkom 1936. objavio je svoj habilitacioni rad, a potom nastavio istraživanja za sledeću knjigu koja bi pokrila period 1871–1875. Radi prikupljanja literature i razgovora sa profesorima opet je 1937. boravio u Jugoslaviji. Od avgusta 1937. ponovo se bavio Ilirima.

V. Pokušaji uticanja na nemačku politiku prema Jugoslaviji

Kao i mnogi drugi intelektualci mladokonzervativci, Rajsvic je bio razočaran što ga nacisti nisu pozvali u državnu službu. Iako je pozdravio dolazak nacista na vlast, zadržao je prijateljske odnose sa pojedinim Jevrejima – ne uviđajući da su baš nacisti bili ti koji su ih ugrožavali. On se lično zalagao za postupno isključenje Jevreja iz nemačke privrede, ali je bio protiv nasilja prema njima. Već 1934. bio je razočaran nacistima, iako ne i nacizmom. Nadao se da će ga pruske vojne vrline preoblikovati.

Sadržaj i dejstvo memoranduma o Jugoslaviji 1933.

U svojim nastojanjima da dobije stalno zaposlenje, da bi se preporučio novim vlastodršcima za posao u diplomatiji, u septembru 1933. napisao je i preko političkih veza nacističkim glavešinama poslao memorandum o razvoju nemačko-jugoslovenskih odnosa.

U ostavštini postoji nekoliko verzija memoranduma koje se međusobno jako malo razlikuju. Najmlađa verzija spominje „Ugovor između Italije i Austrije“, čime se moralo misliti na Rimske protokole od 17. marta 1934. Sledstveno tome, ta verzija memoranduma je morala nastati nedugo potom. Međutim, sve verzije počinju afirmativnom rečenicom: „Trenutno je Nemačka gotovo izolovana“. Nemačka je trebalo da prekine „tradiciju“ oslanjanja na saveznike iz Svetskog rata. „Put kojim mlada Nemačka treba da krene treba da počne time da se razviju one mogućnosti koje usnule miruju u seljačkom stanovništvu Podunavlja i Balkanskog poluostrva“. Bez daljeg upuštanja u analizu tog navodnog ljudskog kapitala, Rajsvic posvećuje sledeći odeljak memoranduma Jugoslaviji i postulira, oslanjajući se na svoj habilitacioni rad,

da je „zakasnelo“ južnoslovensko ujedinjenje, u neposrednoj vezi sa uspešno završenim italijanskim i nemačkim osnivanjem države, „uvuklo“ Nemačku u Svetski rat, jer su u Nemačkoj Jugoslaviju, a posebno Srbiju, sada gledali samo „očima austrougarske monarhije“. Sve do u sadašnje vreme, nije bilo nepristrasnog nemačkog viđenja tog pitanja. To je utoliko nemarnije jer će pri budućem priključenju Austrije, Jugoslavija postati susedna zemlja, a primetiće se nemačko „nepoznavanje pravog lica plemena te države [Jugoslavije]“.

U drugom delu memoranduma Rajsvic je, onda, predlagao pridobijanje Jugoslavije kao „saveznika“. Po njemu, zadatak Nemačke je bio da Jugoslaviju pomiri s Italijom. To se nipošto ne sme prepustiti Francuskoj. Kao presedan za takav zaokret nemačke spoljne politike prema nekadašnjem neprijatelju u Svetskom ratu, Srbiji, odnosno, Jugoslaviji, naveo je pakt o nenapadanju sklopljen s Poljskom 26. januara 1934. Ako bi Nemačkoj uspelo da izmiri Italiju i Jugoslaviju, u Berlinu bi mogli da računaju sa trajnom zahvalnošću Beograda.

Čim usledi zaokret prema Jugoslaviji, trebalo bi da vešta nemačka propaganda učvrsti novo partnerstvo. Ona ne bi trebalo da bude usmerena na (Rajsvicu najbolje poznati) „tanki sloj inteligencije“, nego prema jugoslovenskoj omladini i seljacima. U nastavku on daje četiri konkretna predloga. Pre svega, „mlada Nemačka“ mora da nađe „novi oblik predstavljanja u inostranstvu“. U Jugoslaviju ne treba slati diplomate, nego „mlade ljude“, „misionare“, koji „nisu nadahnuti sujetom da igraju društvenu ulogu, nego samo željom da predstavljaju duh nove Nemačke.“ Treba povećati broj konzularnih predstavništava, ali bez davanja visokih plata. Štaviše, novi tip diplomate „trebalo bi da deluje preko ličnih prijateljstava“. Ali pre svega ti novi glasnici Nemačke treba da razgovaraju sa seljacima na njihovom jeziku. Put do srca ljudi u Jugoslaviji vodi samo preko učenja njihovog jezika. Ovaj prvi predlog zvuči kao da je Rajsvic imao u vidu samog sebe kao idealan tip novog diplomate.

Drugo, Nemačka mora sve da uloži da bi jugoslovenska štampa obaveštavala široke mase svojih čitalaca o dostignućima „zakonodavstva nove Nemačke“, posebno o „seljačkim“. Novine su, u mnogo većoj meri nego u Nemačkoj, odlučujući medij, a i seljaci raspravljaju o članku koji im je pročitan „sa mudrošću prostih ljudi“. Mora da je i ovde Rajsvic mislio na sopstvenu stručnost, budući da je u Berlinu bio odlično upoznat sa predstavnicima jugoslovenske štampe.

Kod treće tačke, paralele sa njim samim su još očiglednije: trebalo je da se propaganda sprovodi „kroz organizovanu saradnju mladih nemačkih

istraživača, koji treba da prođu celu zemlju planskim studijskim putovanjima, a sa čijim radovima i rezultatima preko nemačkih i jugoslovenskih časopisa treba da budu upoznati nemački i jugoslovenski čitaoci." Ti „mladi naučnici" treba da budu „ljudi bez predrasuda i nekomplikovani", koji bi, međutim, morali da „zastupaju veru mlade Nemačke". Ovde, kao i u celom memorandumu je upadljivo da Rajsvic stalno govori o „novoj" ili „mladoj" Nemačkoj. Nigde ne koristi pridev „nacionalsocijalistički".

Kao četvrto, na kraju, upozoravao je na potrebu promene paradigme izveštavanja nemačke štampe o Jugoslaviji. Tako se nemački novinar ne sme pouzdati u „obaveštenja nekolicine intelektualaca koji govore habzburški", ili izjave „onih starijih Hrvata", koji u „državnom narodu," Srbima, vide samo – kako svojevremeno reče Vida Davidović – „perfidne svinjare". U središtu izveštavanja treba da bude – opet se prepoznaje dugoročni uticaj Cvijića – „predeo i seljak". Međutim, seljak treba da prepozna samog sebe u tom izveštavanju i ne sme prosto – orijentalistički – da bude predstavljen kao „divljak". Rajsvic je svoje čitaoce poučio i da te četiri mere treba sprovesti „istovremeno" i da treba da budu koordinisane „iz jednog jedinstvenog centra".

I dok je Rajsvic naglašavao da nemačkoj javnosti treba preneti pozitivnu sliku Jugoslavije, i posebno Srbije, isticao je istovremeno da kod južnih Slovena, a posebno kod Srba, već postoji „duboka prastara simpatija za Nemačku". Ona je, navodno, počivala na tome što je Nemačka „tokom Svetskog rata u bezbroj slučajeva spasla civilno stanovništvo od mađarskih i bugarskih grozota". Uz to, Srbi, kao pripadnici jednog „brđanskog naroda, čiji su ratni doživljaji već prešli u junačku epiku" prirodno se dive borbi Nemačke protiv nadmoćnih protivnika u Prvom svetskom ratu.

Indirektno je u sledećem delu memoranduma Rajsvic pohvalio predradnje koje je u pogledu nemačko-jugoslovenskog zbližavanja obavili poslanik Kester, kao i Herman Vendel: „Nemačka republika je na inicijativu socijal-demokrata od 1919. do 1932. već pokušala da ide tim putevima". Ipak, ti pokušaji su propali zbog manjka discipline, planskog postupka i „stvarno patriotskog nastupa".

U tipologiji Srba koja sledi ne mogu se prevideti odjeci Gezemana i Cvijića, ali ni Karla Šmita (Carl Schmitt).[26] Srbin je, po Rajsvicu, patriota, ali nipošto šovinista. Posebno seljaci i „zdravi" deo inteligencije otvoreni su za „herojski svetonazor" i odbijaju političke stranke: „Partije i ustav se lepe

26 Vodeći pravni stručnjak, oženjen Srpkinjom. (*Prim. prev.*)

za narod kao papir za kamen." Ovaj „herojski svetonazor" mora da dodeli odlučujuću ulogu „zdravom seljačkom instinktu". Na koji drugi ako ne na nacistički svetonazor je Rajsvic ovde mogao da misli? Imajući na umu primaoce, on ovde vešto pokušava da Gezemanovu narodnu tipologiju i Cvijićevu humanu geografiju zaogrne nacionalsocijalističkim plaštićem.

U zaključnom delu svog memoranduma Rajsvic je obznanio da Jugoslavija, ako se jednom „iznutra pridobije kao prijatelj" neće više imati povoda da se oseća povezano sa Malom antantom, sa Rumunijom i Čehoslovačkom, koja služi francuskim interesima. Vezivanjem Jugoslavije za Nemačku mogla se sprečiti himera nedavno osnaženog Habzburškog carstva, za šta bi i Italija trebalo da bude zainteresovana. Prijateljstvo Mađarske i Bugarske, braće po oružju iz Prvog svetskog rata, ne bi bilo ugroženo, budući da te dve zemlje nemaju savezničkih alternativa. Rajsvic je završio primedbom: „Ja sam u svakom trenutku spreman da ovde skicirano opširno obrazložim i da potpuno opravdam ovakav način mišljenja."

***

Rajsvicu nije uspelo da svoj memorandum preko posrednika dostavi na najviša mesta odlučivanja, ali su se Nemačka i Jugoslavija ipak zbližile ekonomskom saradnjom. U svojim pripremama za rat, Treći rajh je Jugoistočnu Evropu hteo da dovede u kolonijalni status, iskoristivši britansku privrednu neaktivnost u regionu.

VI. Zaštitnik spomenika (1941–1944)

Pripremna faza vojne zaštite spomenika u Srbiji

I dok je Nemačkoj uspelo da pobedom nad Francuskom na zapadu kao propratni efekat isključi kako francusku, tako i britansku, privrednu konkurenciju u Beogradu, sada je Musolini bio taj koji je na neprijatan način dodirnuo Hitlerove planove koji su bili fiksirani na napad na Sovjetski Savez. Dvadeset osmog oktobra 1940. Italija je napala Grčku koja se računala u britansku interesnu sferu, ali je neočekivano doživela ponižavajući poraz. Već 13. decembra 1940. Hitler je rešio da napadne Grčku da bi onda u junu 1941. otpočeo neprijateljstva protiv Sovjetskog Saveza. Radi obezbeđivanja napada na Grčku, sada je, međutim, postalo od odlučujuće važnosti da se Jugoslavija, ne samo ekonomski nego i vojno, čvrsto priveže za sile Osovine. Prva sondiranja su obavljena već mesec dana posle italijanskog napada na Grčku, prilikom jednog razgovora Hitlera sa Cincar-Markovićem – koga je Rajsvic upoznao četiri godine ranije, dok je ovaj još bio poslanik u Berlinu. Taj razgovor nije doneo rezultata. Do dogovora je došlo tek 4. marta 1941, istog dana kad su nemačke trupe – sa dozvolom tamošnje vlade – umarširale u Bugarsku. Regent knez Pavle je bio u tajnoj misiji kod Hitlera na Berghofu, a pristupanje Trojnom paktu mu je zaslađeno ponudom ustupanja Soluna. Pavle je isprva reagovao vrlo suzdržano, navevši – po nemačkom zapisniku – „kako mu teško pada odluka koju mu je Firer savetovao, jasno istakavši da za njega lično, naročito grčko poreklo njegove žene [i] njegove lične simpatije za Englesku … govore protiv nje“. Na Berghofu, pri razgovorima takođe prisutni ministar inostranih poslova Rajha, Ribentrop (Joachim von Ribbentrop) pokušao je da kneževe sumnje da „ako usvoji naš savet, za šest meseci više neće biti tu“, raspršio odgovorivši mu da se Ribentrop „plaši da se može desiti obrnuto, tj. da za šest meseci više ne bude tu ako ne posluša

naš savet i tako propusti jedinstvenu priliku". Ipak, Jugosloveni su najzad popustili pred nemačkim navaljivanjem. O sporazumu u pogledu Soluna, međutim, nije trebalo obavestiti javnost. Tako je Ribentrop naložio nemačkom poslaniku u Beogradu, po Rajsvicu „krutom gospodinu" fon Herenu, da jugoslovenskom ministru inostranih poslova saopšti sledeće: „Spremni smo da Jugoslaviji tajnom notom potvrdimo da će se pri novom regulisanju granica na Balkanu, o interesima Jugoslavije za slobodnim pristupom Egejskom moru preko Soluna, voditi računa. Razume se, da ovaj pristanak mora ostati strogo poverljiv."

Tako je Jugoslavija najzad pristupila Trojnim paktu koji su 27. septembra 1940. sklopile Nemačka, Italija i Japan. Isti korak su već napravile Mađarska, Rumunija, Slovačka i konačno, mesec dana ranije, Bugarska. Po slovu ugovora Nemačka i Italija su Japanu priznale vođstvo pri „stvaranju novog poretka" u istočnoj Aziji, dok je Japan to Osovini Rim–Berlin prepustio u pogledu Evrope. Sporazum je dalje sadržao obavezu vojne pomoći u slučaju napada neke treće sile, „koja trenutno nije uključena u evropski rat ili kinesko-japanski sukob" – pri čemu se mislilo na SAD.

U bečkom dvorcu Belvedere, koji je Rajsvic 1924. razgledao, predsednik vlade Dragiša Cvetković (1883–1969) i ministar inostranih poslova Cincar-Marković su, u prisustvu jugoslovenskog poslanika u Berlinu Ive Andrića (1892–1975), potpisali kratak protokol od samo tri člana. U dve posebne note Nemačka vlada je potvrdila svoju odlučnost da poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije" i da „vlade sila Osovine tokom trajanja rata neće tražiti da Jugoslavija dozvoli pravo prolaza ili prevoza trupa preko jugoslovenske teritorije." Velikonemačka štampa je likovala. Tako je sudetski pisac bečkog „Klajne blata" (Das Kleine Blatt) Sep Dobiaš (Sepp Dobiasch, 1896–1947) pisao da je „hrabri, ponosni i častoljubivi narod Jugoslavije", pošto je bio „izložen pravom jurišu anglo-američke propagande", ipak, „od slobodne volje" odlučio da pođe „putem svog sopstvenog interesa, putem svoje istorijske sudbine, putem ka novoj Evropi".

Ovim je, u stvari, ispunjena davnašnja Rajsvicova želja: Jugoslavija i Nemačka su postale saveznice. Iako se zbližavanje dve države nije ostvarilo kulturnopolitičkim i naučnopolitičkim putem nego prvenstveno zbog ekonomskih i političkih obzira, ostajala je svršena činjenica da su od neprijatelja u Prvom svetskom ratu postali bar politički partneri – iako ne ravnopravni: „U celini je nemačka spoljna politika prema Jugoslaviji do 1941. bila usmerena

na to da se ona [Jugoslavija] mirno, političko-diplomatsko-ekonomskim putem privuče u nemačku hemisferu."[27]

Teško je reći da li je to što je ova politička konstelacija, nastala tek pod jakim nemačkim političkim pritiskom, koji je nastao prvenstveno time što je pristupom Bugarske Trojnom paktu, Jugoslavija sada – sa izuzetkom Grčke – bila okružena silama Osovine, imalo uticaja na Rajsvicovu reakciju. U izvorima nema podataka ni o tome u kojoj meri je njegovo političko mišljenje o Jugoslaviji 1941. još bilo određeno idejama socijaldemokrate Hermana Vendela koji je 1936. umro u Parizu, a koji ga je kao „Praeceptor Jugoslaviae" pratio na njegovim prvim intelektualnim i akademskim koracima u pravcu Balkana i, na osnovu svojih razgranatih veza u Jugoslaviji, otvorio mu vrata kancelarija, ali i srca jugoslovenske inteligencije. Vendel, kao i npr. „su-Balkanaci" Maks Fišer, sa kojim je Rajsvic u isto vreme dobio orden Sv. Save, a koji je u tom trenutku iz svog njujorškog izbeglištva pratio dešavanja, i Herbert fon Boze (von Bose) koga su 30. juna 1934. u njegovoj kancelariji, u prostorijama vicekancelarstva, sleđa ubili još neidentifikovani batinaši nacističkog režima, a u čijoj sobi je Rajsvic stajao nedugo pre ubistva, sigurno ne bi bili oduševljeni svrstavanjem Jugoslavije uz Hitlerovu Nemačku. Kako je, dakle, ta vest delovala na Rajsvica?

Do Rajsvica je vest o jugoslovenskom pristupu Paktu stigla još istog dana u Minhenu, gde je sa tastom bio na večeri u Podrumu gradske kuće na Marijenplacu (Marienplatz). Do tog trenutka u njegovom vrlo vrednom rokovniku tradicionalne minhenske firme Prantl skoro da nije bilo beležaka. Međutim, od 25. marta do 1. maja 1941. stranice su opet bile gusto ispisane. Kao poslednju zabelešku tog dana Rajsvic je napisao: „Jugoslavija u 3-paktu. Rešio da sutra otputujem." Nepotrebno je spekulisati kakvu emocionalnu komponentu treba pripisati ovim suvim rečima, ali zar se ne bi očekivalo da posle svih njegovih dotadašnjih dugogodišnjih i napornih, samo uslovno uspešnih predradnji usmerenih ka nemačko-jugoslovenskom zbližavanju, da posle reči „Jugoslavija u 3-paktu" usledi bar uzvičnik, umesto samo obične tačke?

Rajsvicov finansijski i profesionalni položaj je tih dana bio sve samo ne ružičast. Stipendija koju je dobijao od Nemačke istraživačke zajednice istekla je u septembru prethodne godine, a docentura u Minhenu još nije bila na

27 Katrin Boeckh, „Keineswegs desinteressiert. Die Pläne NS-Deutschlands mit Jugoslawien 1940/41, u: Dragan Aleksić (ur.), *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine*. Zbornik radova, Beograd 2014, 170ff.

vidiku. U čemu je bila veza između jugoslovenskog pristupa Trojnom paktu i njegove iznenadne odluke „da otputuje" baš u tom trenutku, nije baš jasno.

Projekat koji je hteo da počne iz Berlina bila je zajednička publikacija sa Gerhardom Gezemanom, koji je u to vreme bio upravnik Nemačkog naučnog instituta u Beogradu. Tako je on dobio dopisnicu od Gezemana da „stvar sa objavljivanjem počinje." Nedugo pred polazak za Berlin, njegov „takoreći ratni plan je bio gotov". On je sadržao MIP, „stvar sa Gezemanovom publikacijom", posao koji se ticao Naučne zajednice i rad na „uvodu u Rankea".

Ujutro 27. marta je noćnim vozom, posle „neopisive vožnje" iz Minhena stigao u Berlin i odseo kod svoje majke u Karmerštrase 10 (Carmerstrasse). I dok se Rajsvic truckao kroz noć, u Beogradu je došlo do državnog udara nakon koga je vlast preuzela probritanska grupa oficira oko komandanta jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva Dušana Simovića (1882–1962). Cincar-Marković i Cvetković su uhapšeni, knez namesnik Pavle se isprva neometano uputio sa porodicom u Grčku. Pučisti su izvikali za kralja prestolonaslednika Petra, koji je imao tek 17 godina, a kome je 1935. Gering poklonio vozić igračku. Jugoslovenski vojni ataše u Berlinu Vladimir Vauhnik (1896–1955) govorio je o „najnesrećnijem danu" u svom životu. Za to vreme, Rajsvic je u Šarlotenburgu ručao kod svoje majke, a potom malo odremao.

Pozadina puča je do danas sporna. Po jednoj verziji, čak ga je podstakla sovjetska tajna služba, a s jugoslovenske strane u to je navodno bio upućen poslanik u Moskvi – isti onaj Milan Gavrilović, u čijoj je kući na Topčideru Rajsvic 1929. bio u gostima.

I dok Gavrilovićevo učešće nije nesumnjivo dokazano, jedan drugi Rajsvicov poznanik i pokrovitelj je merodavno učestvovao u prevratu: Slobodan Jovanović. Istoričar i recenzent Rajsvicovog „Voznog reda" dobio je mesto zamenika premijera. Još istog dana Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju: „Vojni udar u Jugoslaviji je promenio političko stanje na Balkanu. Jugoslaviju, čak i ako u prvo vreme daje izjave lojalnosti, treba smatrati za neprijatelja i, zato, što pre razbiti." Iza Hitlerove odluke se krila i opšta antipatija prema Srbiji. Njegov cilj je bio da preokrene ishod Prvog svetskog rata i posebno, da eliminiše srpski uticaj u Jugoslaviji. Izgleda da je Rajsvic imao loše predosećanje. U jednom pismu supruzi, koja je u to vreme boravila kod rodbine s majčine strane u Veclaru – nažalost nedatiranom, ali koje po kontekstu spada samo u poslednje dane marta – brinuo je o Ivi Despić, umetnici iz Sarajeva. Bio je uznemiren ne samo zbog zajedničke prijateljice: „Samo da ne napadnemo Jugoslovene. Ali izgleda da hoćemo."

Sutradan, 28. marta, posle doručka Rajsvic je imao termin u Ministarstvu inostranih poslova, gde je razgovarao s načelnikom arhiva, Johanesom Ulrihom (Johannes Ulrich, 1902–1965) i naučnim saradnikom i zamenikom načelnika Istorijskog refrata, Hansom Andresom (1901–1953) „o Valjavcu" i „o objavljivanju dokumenata". Pod „objavljivanjem dokumenata" Rajsvic je mislio na nameru koju je 1935. Državna istorijska komisija odbila, ali od koje on nije odustao, da izda prepisku nemačkih predstavnika u Beogradu iz druge polovine XIX veka. Međutim, kakav razlog je Rajsvic imao da priča o Valjavcu?

Valjavec, koji je rođen u Beču, a isprva odrastao u Vršcu, pa u Budimpešti, gde je na nemačkoj višoj školi 1930. maturirao, studirao je istoriju u Minhenu. Doktorirao je četiri godine kasnije kod Karla Aleksandera fon Milera. Već sledeće godine je dobio posao u minhenskom Institutu za istraživanje nemačke narodnosti na Jugu i Jugoistoku – skraćeno Jugoistočni institut –osnovanom 1930, čiji je prvi direktor do 1936. bio njegov doktorski mentor, Miler. Valjavec se tu bavio „dokazivanjem nemačke kulturne nadmoći u jugoistočnoj Evropi". Pre svega se posvetio Nemcima u Mađarskoj, ali se već u aprilu 1935. njegova aktivnost dotakla i Jugoslavije. Tako je 11. aprila 1935. održao predavanje na radiju o „Duhu i stanju jugoslovenske lirike", koje je najavljeno čak u beogradskoj „Pravdi". Tu je Valjavec predstavljen kao predstavnik akademije za naučno izučavanje i negu nemačke narodnosti, koja je kao „Nemačka akademija" bila preteča Gete-instituta. On je u stvari u to vreme bio angažovan kao „studentski pomoćni radnik".

Valjavčevo naučničko delovanje je veoma sporno, što je postalo posebno jasno prilikom konferencije koju je 24–26. oktobra 2002. organizovala Istorijska komisija za Nemce jugoistočne Evrope, pod naslovom „Istraživanje Jugoistoka u senci Trećeg rajha". Najnovije mišljenje o Valjavcu potiče od Sfateka (Svatek) iz 2016: „Valjavec se uvek s odobravanjem odnosio prema nacističkoj državi i partiji". Od 1936. je bio član Nacističke stranke, a od 1937. izvršni direktor Jugoistočnog instituta. Sfatek je dodao da je Valjavec „priznavao nacističku ideologiju, i čak učestvovao u zločinima nacionalsocijalističkog režima". Pošto je već 1939. delovao kao agent Službe bezbednosti SS-a u Rumuniji, u julu 1941. je otkomandovan u specijalnu četu 10b Akcione grupe D. Devetog jula 1941. je aktivno učestvovao u ubistvu 100 Jevreja iz Černovica pucanjem u potiljak, a potom je u hotelu „Crni orao" pričao drugovima o toj akciji. Upravo tog dana je Rajsvic, koji je jedva nedelju dana stanovao u beogradskom hotelu „Balkan", šefu Vojne uprave podneo svoj program zaštite kulturnoistorijskih spomenika.

Za svoju – od akcije u Černovicu i zločinačku – vernost režimu, Valjavec je nagrađen. Načelnik Inostranog naučnog instituta u Berlinu koji je 15. januara 1940. otvorila i kontrolisala Služba bezbednosti, Franc Siks (Franz Six), „vrhovni istraživač neprijatelja" Službe bezbednosti Valjavca je već 1940. postavio za predavača za jugoistočnoevropska nacionalna pitanja. Godine 1941. je dobio vanrednu profesuru na Fakultetu inostranih nauka Berlinskog univerziteta, koji se personalno poklapao sa istoimenim institutom. Konačno, dve godine kasnije je dobio mesto profesora istorije jugoistočne Evrope na Državnom univerzitetu u Pragu. Vest o tome je stigla do Rajsvica u Beograd i neko vreme pre službenog objavljivanja. Tako je naljućen postavljenjem Valjavca pisao majci da je „prašku profesuru dobio jedan mladić krivog lica". Rajsvic je, međutim, tragično grešio misleći da „vojnicima on [Valjavec] ne treba". Dodao je i da Valjavec „pre 20 godina još nije znao gde mu je otadžbina". Valjavec je bio austrougarski, pa jugoslovenski državljanin, a tek je 1941. naturalizovan. Za katedru u Pragu je i Rajsvic bio zainteresovan. Ipak mu je preostao ostatak optimizma. Ženi je javio da ga, doduše, prestiže za nos, ali „da će se ipak sve stvarno rešiti tek posle rata."

Međutim, konkurentski odnos prema Valjavcu nije bio samo čisto akademski – pikantan i jer je obojicu protežirao Karl Aleksander fon Miler. Najbolji dokaz za to je jedno privatno pismo na četiri strane koje je Rajsvic 12. marta 1941. poslao Ulrihu, načelniku Političkog arhiva Ministarstva inostranih poslova. U njemu je ovako opisao Valjavca: „Gospodin Valjavec mi je poznat. On je notorni intrigant. Mene već godinama progoni svojom besmislenom mržnjom koju, međutim, u nedostatku vlasti, do sada nije uspevao da ostvari." Rajsvic je celo ovo pismo napisao u vrlo poverljivom tonu, iz čega se može zaključiti da je sa Ulrihom bio u dobrim, više nego samo službenim, odnosima. Pa ipak je retrospektivno sigurno bio rizičan poduhvat tako grubo napasti člana Partije i SS-a Valjavca. I dok se u do sada poznatim izvorima ne može naći ništa o višegodišnjem neprijateljstvu o kome Rajsvic govori, u martu 1941. se može rekonstruisati jedan konkretan povod.

Valjavec je 1940. objavio obimnu monografiju pod naslovom „Nemački kulturni uticaj na bliskom Jugoistoku s posebnim osvrtom na Mađarsku", koja je „bez sumnje predstavljala doprinos tadašnjoj nacističkoj politici ekspanzije i 'životnog prostora'". Tu knjigu je hteo da proširi po nalogu Inostranog naučnog instituta (INI). U tom cilju je INI podneo zahtev za pristupom „nemačkim konzularnim izveštajima od 1867. do otprilike 1890. o Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj". Da bi naglasio hitnost zahteva, INI je Ulrihu samo

dva dana kasnije naglasio da je Valjavec profesor univerziteta, član Partije i saradnik „Partijske ispitne komisije za zaštitu nacističkih dokumenata". Pored toga, njegova naturalizacija je „skoro završena". Ulrih je obavestio INI da Rajsvic „već duže vreme radi" na „velikom delu o Srbiji 1867–1890", i zamolio da INI podstakne Valjavca da se s Rajsvicom dogovori o „razgraničenju njihovih radova". Do tada Valjavec neće dobiti uvid u dokumente. Ulrih je istog dana obavestio Rajsvica o Valjavčevom zahtevu, profilaktički ga umirivši da će, „kao i u ranijim sličnim slučajevima" – sigurno je mislio na Popovića i Lota – biti „rado spreman" da vodi računa o „Rajsvicovim ličnim željama" u vezi sa uvidom u dokumente. Ovaj korak je izgledao neobično, s obzirom na viši status i partijsko-službenu umreženost Valjavčevu u poređenju sa akademskim samotnjakom Rajsvicom. Može se samo pretpostaviti da je Ulrihova spremnost da vodi računa o Rajsvicovim „ličnim željama" bila u vezi sa činjenicom da nasuprot Valjavcu, Ulrih i Rajsvic nisu bili osvedočeni nacisti. Ulrih je, kao i Rajsvic, odbijao glajhšaltovanje nauke, a neki istoričari idu čak dotle da ga ubrajaju u otporaše.

Sad se Rajsvic uključio. Dvadeset sedmog februara 1941. izrazio je Ulrihu čuđenje što se Valjavec, pre nego što je podneo zahtev da vidi dokumente preko INI-a, nije s Rajsvicom lično sporazumeo. Onda, pak, njegovo izlaganje skreće u čudnom smeru. Po Rajsvicu, Valjavec je znao za „za moj rad po nalogu i sredstvima Nemačke istraživačke zajednice (NIZ), i bilo bi mu lako da sa mnom na miru sve unapred dogovori". Ipak, izgleda da je ovde Rajsvic malo obmanjivao. Njegova stipendija od NIZ-a za nastavak habilitacije istekla je 30. septembra 1940. Pored toga, pripreme za objavljivanje prepiske nemačkih predstavnika u Beogradu, koje je paralelno pripremao, NIZ nikad nije podržavao.

Rajsvicovo laganje se verovatno eventualno može objasniti time što je našao drugog sponzora za nameru objavljivanja prepiske: „Sa gospodinom profesorom Gezemanom sam prilikom konferencije Jugoistočnog odbora Nemačke akademije u decembru 1940. još jednom opširno razgovarao o planiranom objavljivanju beogradskih izveštaja. Naša mišljenja o tome se potpuno slažu."

Međutim, INI nije bio sasvim zadovoljan Ulrihovim rešenjem. Dvadeset šestog februara 1941. ukazao je na to da su Rajsvicova proučavanja političko-istorijske prirode i da se tiču samo Srbije, dok je Valjavčevo težište kulturnoistorijsko i on pri tom pokriva ceo Balkan. Neka mu se „što pre" omogući uvid u dokumenta. Logično, ne čudi što se Valjavec nije potrudio

da se dogovori sa Rajsvicom. Ovo je, pak, razbesnelo Rajsvica, koji je više puta uzaludno pokušavao da pismima i telefonom uspostavi kontakt sa Valjavcom. Dvanaestog marta je o tome javio Ulrihu i zaključio da je „namera" očigledna „da se razgovor sa mnom i međusobno razgraničenje izbegnu, pre nego što gospodin Valjavec ne bude verovao da mu je osigurana blanko punomoć da koristi balkanske dokumente". Molio je Ulriha da ukaže Valjavcu da „mora" da se dogovori sa Rajsvicom, jer će inače – ovde Rajsvic malo rasteže istinu – radu sprovedenom sredstvima Nemačke istraživačke zajednice, kao i publikacijama planiranim sa beogradskim Naučnim institutom biti naneta velika šteta.

Začudo, Rajsvic je istog dana poslao Ulrihu još jedan dopis, ali ovog puta „privatno". Tu je priznao da sredstva NIZ nisu bila dovoljna „da se objave veliki kompleksi izveštaja [iz Beograda]." Sada nije krio ni to da mu „potrebna sredstva" za to još nisu ponovo odobrena. Opisao je Ulrihu teškoće u vezi s njegovim *venia legendi* i najavio da „sa sigurnošću" računa da će Nemački naučni institut u Beogradu izdati njegovu „celokupnu publikaciju". S druge strane pohvalio je lojalnost Ulriha koji mu je pomogao protiv istoričara koji su „glodali njegova akta". Rajsvic je naveo i svoje lične probleme, kao što je ratna invalidnost, nedavno slomljena ruka i boravak njegove žene u bolnici. Završio je emocionalnim apelom: „ Molim Vas, pomozite mi da sredim i ovu stvar i time istovremeno najzad obezbedim planirano objavljivanje mojih lepih izveštaja."

Tri dana posle privatnog pisma Ulrihu sa jasnim napadima na „spletkara" Valjavca, došlo je nenadano do ličnog susreta Rajsvica sa Valjavcom, verovatno u Minhenu. Oba konkurenta su se složila da bi Valjavec prvo trebalo da dobije na uvid dokumenta o Rumuniji. O svemu daljem će se kasnije dogovoriti i o tome obavestiti Ministarstvo inostranih poslova. Rajsvic je o tome obavestio Ulriha 17. marta 1941, poslavši kopiju Valjavcu. Iz izvora se, nažalost, ne vidi pozadina iznenadnog prevazilaženja svađe. Na kraju je ispalo mnogo buke ni oko čega, jer Valjavec dokumenta onda ipak nije naručio, a Ulrih je postupak iz aprila 1941. stavio ad acta. Uskoro nisu više Rajsvicovi dokumenti, nego ukrajinski Jevreji bili ti koji su postali Valjavčeve žrtve.

Ipak, njihov međusobni odnos ostao je zategnut, što se videlo ne samo po Rajsvicovoj reakciji na vest o tome da je „mladi čovek sa krivim licem" prigrabio katedru u Pragu. Tako je 23. januara 1943, dakle više od godinu i po dana kasnije, Valjavec u ime INI od Rajsvica pismom zatražio da najzad pošalje svoj prilog o srpskoj istoriji za planirani „Priručnik za jugoistočnu

Evropu". Rajsvic mu je odgovorio iz Beograda – više od dva meseca kasnije – 1. aprila, s visine moleći za još vremena, uz napomenu: „Naravno, na prvom mestu je Vermaht".

Rajsvicu je pak uskoro postalo jasno da su trvenja sa Valjavcom sitnica. Oficirski puč izveden nedelju dana posle njegovog dogovora sa Valjavcom zapretio je da u mnogo opasnijoj meri pomrsi njegove planove koji su se ticali Jugoslavije: „To zaista nisam mogao da slutim, da će za pristupom Jugoslavije Trojnom paktu uslediti prevrat, a onda i da će imati takav uspeh." U istom pismu Boksici, uviđao je da sada niko više u jugoslovenskom poslanstvu neće biti spreman da raspravlja o njegovom uvodu za novo izdanje Rankeove knjige o Srbiji i odgovarajućim ilustracijama, jer oni sad „imaju druga posla". I zaista, poslanik Ivo Andrić se trudio da, u skladu sa zahtevom svog novog pretpostavljenog, ministra inostranih poslova Momčila Ninčića koji je 1926/27. bio predsedavajući Generalne skupštine Društva naroda, preduzme sve kako bi umirio Nemačku, dok god to ne bi uništavalo jugoslovensku „nacionalnu čast". Nova vlada na početku nije dovodila u pitanje pristupanje Trojnom paktu kao takvo. Vođa pučista, Simović, još istog dana kada je puč izveden, britanskom i američkom poslaniku otvoreno je ukazao na to da se u smeru jugoslovenske spoljne politike ništa neće menjati. Pa ipak, u nemačkim Ministarstvu inostranih poslova niko nije primao jugoslovenskog poslanika koji bi preneo ovu i druge umirujuće vesti, a 5. aprila Ivo Andrić je lično od šefa Protokola Ministarstva inostranih poslova Aleksandera fon Dernberga (Alexander von Dörnberg, 1901–1983) dobio pasoše.

Nasuprot tome, Rajsvic je bio željan da održi vezu sa poslanstvom: „Ako je ikako dozvoljeno", tražio je priliku, „da obavi bar jedan razgovor sa Jugoslovenima". Međutim, isprva je vikend stajao pred vratima.

Dane 29. i 30. mart 1941. Rajsvic je proveo najvećim delom sa ženskom osobom koja je u dnevniku označena sa „L." ili „Lizbet". Možda se radilo o „Hindukind", Elizabeti Hekelman. Zajedno su doručkovali, šetali Tirgartenom[28] i pogledali u bioskopu američki film „Medeni mesec na Baliju" (1939), koji se, međutim, Rajsvicu nije svideo. Verovatno nije bio raspoložen za kič romantiku u kojoj je neka vidovnjakinja proricala ružičastu budućnost. Rajsvic pri ruci nije imao kristalnu kuglu da mu pojasni pitanje Gezemanove sudbine koje se nametalo. Pretpostavljao je da je „negde na Dunavu", u sklopu evakuacije svih Nemaca iz Beograda. Rajsvic je bio posebno ljut što je rad

28 Tiergarten – zverinjak, veliki park u centru Berlina. (*Prim. prev.*)

Nemačkog naučnog instituta, svečano otvorenog tek u februaru 1941, „pretio da bude zbrisan zbog malog kluba generala i Jevreja". Na koga je konkretno mislio pod „Jevrejima" nije jasno. Možda se iskaz – ako ga ne treba shvatiti samo kao nepažljivo brbljanje – odnosio na Momčila Ninčića koji je bio jevrejskog porekla[29] i čiji otac Aron je 1880-ih bio srpski narodni poslanik.

U ponedeljak, 31. marta, Rajsvic je prvo imao termin kod Grivanka iz Nemačke istraživačke zajednice, u nadi da izradi produžetak primanja svoje stipendije. U pet posle podne istog dana posetio ga je Unfercagt sa kojim je „vrlo prijatno" ćaskao, posle do 22 sata u gostionici „Kasel": „Ništa od duge razdvojenosti se nije moglo primetiti." O samom sadržaju razgovora, međutim, u dnevniku nema nikakvih informacija.

Naredno prepodne, 1. aprila, Rajsvic je proveo u društvu Hansa Bognera. Posle podne se opet uputio u arhiv Ministarstva inostranih poslova da sa Andresom prodiskutuje „ceo kompleks dokumenata". Na kraju se uputio kod Karla Šmita. Na privatnom večernjem prijemu, koji je spomenuo i u pismu svojoj ženi a na kome je, uz crno vino u izobilju, „neljuštenih krompira i sirovog crnog luka, a posle bazlamci sa punjenjem od marmelade", bilo i otmeno društvance. Pored Rajsvica, tu je bio Juri Nikolajevič Simonov, autor bestselera „Osvajanje Sibira. Ep ljudske strasti. Roman o jednoj zemlji", objavljenog 1937, koji je Rajsvic nameravao da pokloni tastu za Božić te godine. Pored njih, tu je bio i direktor Muzeja nemačke etnografije smeštenog u dvorcu Belvi (Bellevue), Konrad Ham (Hahm, 1892–1943) sa suprugom. Kao gost je bio i pravnik i Šmitov učenik baron Eberhard fon Medem (1913–1993), koji je u to vreme radio u upravi generalnog guvernmana u Krakovu. Konačno, bila je tu i jedna „Nemica iz Rusije, koja je bila prva žena koja je u Petrogradu držala predavanja". Ova poslednja je možda bila Helen fon Sahno (Helen von Sachno, 1920–2003), kasnije književna kritičarka. Rajsvic se zadržao kod Šmita od 7 do 11 uveče, a kuću u Dalemu je napustio jer kasnije više ne bi radila podzemna železnica. Otprilike u vreme kad je Rajsvic već napustio Ministarstvo inostranih poslova i krenuo kod Šmitovih, oko 6 posle podne zazvonio je telefon u kancelariji jugoslovenskog vojnog atašea Vauhnika: „Govori jedan veliki prijatelj Jugoslavije". Zamenik pukovnika Vauhnika koji se javio na telefon nije prepoznao glas. Pa ipak, nepoznati ga je zamolio da Vauhniku prenese sledeću vest: „U nedelju, 6. aprila rano ujutro Jugoslavija će biti napadnuta. Prodoru će prethoditi jaki vazdušni napadi, a

29 Za ovaj podatak nema pouzdang dokaza. (*Prim. prev.*)

pre svega Beograd će biti sravnjen sa zemljom! Nek Bog čuva Jugoslaviju!" Identitet onoga ko je preneo opomenu, Vauhnik nije obelodanio u svojim memoarima.

Pre podne sledećeg dana, 2. aprila, Rajsvic je najzad dobio priliku da se pojavi u jugoslovenskom poslanstvu. Razgovarao je sa nekoliko diplomata. Tu su svi bili „skroz slomljeni". I suprugu je obavestio o poseti, opisavši svoj utisak ipak nešto drugačije. Kao da „vlada najveći mir", raspravljao je sa atašeom za štampu o predgovoru Rankeu. Dogovoreno je da ilustrovana knjiga treba da izađe kad opet zavladaju „normalne prilike". Taj navodni mir u poslanstvu na uglu Rauhštrase i Drakeštrase, u neposrednoj blizini Domobranskog kanala, je, međutim, bio varljiv. Još rano ujutro je Vauhnik na tri načina šifrovanim telegramima obavestio nove vlastodršce u Beogradu o Hitlerovoj nameri. Nasuprot tome, Rajsvic je bio u mraku i pisao je supruzi: „Cela ta stvar u Jugoslaviji je, međutim, po mom sudu zajednička englesko-mađarska ujdurma koju mi ne proziremo."

Trećeg aprila je prisustvovao „Konferenciji stručnjaka za antiku" gde je sreo Bognera i Rodenvalda. Ubrzo je otišao zbog „klaustrofobije" i uputio se u „vreme za čaj", nesrećan zbog „izgleda propuštene prilike", svom nekadašnjem recenzentu Otu Heču, koji ga je ponešto ohrabrio – ne čajem, koga zbog racionisanja verovatno nije bilo, nego time što nije verovao da će biti još jednog rata. Doduše, Heč pri tome nije mislio na Jugoslaviju, nego na Sovjetski Savez. Rajsvic je javio Boksici o poseti Heču i o njihovom razgovoru o predstojećem ratu sa Sovjetskim Savezom, „o kome ovde i najobičniji čovek hoće nešto da zna." Hečov optimizam ipak nije sasvim ubedio Rajsvica: „Nadam se da je u pravu".

Četvrtog aprila se konačno njegovo raspoloženje dalje popravilo kada je popodne i rano veče proveo sa svojom poznanicom Felicitas Rezniček (Reznicek), koja je „jako zanimljivo" pričala o svom putu oko sveta, koji ju je u maju 1940, između ostalog, odveo u San Francisko. Međutim, vrhunac njegovog boravka u Berlinu je tek – neposredno – predstojao.

Ni 24 sata pre nego što je Luftvafe počela da bombarduje Beograd, u subotu 5. aprila, Rajsvic je imao termin u Ministarstvu inostranih poslova. Od 11 sati je konferisao sa savetnikom poslanstva Paulom Rotom (Roth, 1885–1967), načelnikom referata za naučne veze s inostranstvom u okviru Kulturnopolitičkog odeljenja. Nije zabeleženo da su se njih dvojica ranije sreli. Onda je Rajsvic zabeležio u svom dnevniku: „[Rot] misli, da ću ja [Rajsvic] verovatno uskoro biti u Beogradu i na licu mesta čitati dokumente."

Tri meseca kasnije, Rajsvic će zaista biti u Beogradu i kao poverenik za zaštitu kulturnoistorijskih spomenika pri Vrhovnoj komandi vojske „čitati dokumente". Mnogo toga ukazuje na to da Rotova primedba nije samo slučajno bila proročka. Izgleda da je od tog trenutka Rajsvic ponovo, kao posle svog prvog putovanja u Jugoslaviju 1924, sopstvenom inicijativom postao aktivan da bi, najzad, igrao diplomatsku ulogu u sklopu nove organizacije odnosa sa Jugoslavijom koja se ocrtavala.

Posle susreta sa Rotom, imao je još i kratak razgovor sa Fon Herenom. Poslanika je već nekoliko dana „jurio", da bi mu ponudio svoje „staro dobro prijateljstvo sa Slobodanom Jovanovićem, koji je sada potpredsednik nove vlade". Ova uzvišena želja upućuje na to da Rajsvic još nije shvatio preteću ozbiljnost položaja Jugoslavije, budući da su u času njegovog razgovora sa Fon Herenom pripreme za napad na Beograd već nepovratno bile u punom jeku, iako je sâm Fon Heren odvraćao od napada na Jugoslaviju, ističući da većina Srba nipošto nije bila antinemački nastrojena.

Posle razgovora sa fon Herenom, Rajsvic je od 4 do 7 posle podne posetio udovicu Fon Herenovog prethodnika na mestu poslanika u Beogradu Adolfa Kestera. Prisutni su bili i njeni sinovi Kajus, Peter, Uve (Uwe) i Juri (Jury). Kete Kester (Käthe Köster) je pre kratkog vremena dva puta uzastopno bila u Jugoslaviji, tako da Rajvica ta tema ni kod Kesterovih nije napuštala.

„Rat s Jugoslavijom. Čuo sve vesti." Te reči stoje na kraju stranice Rajsvicovog džepnog kalendara za nedelju 6. april 1941. Već u sedam ujutro Gebels je na radiju obznanio da je Velikonemački rajh bio „primoran da kazni beogradske pučiste". Međutim, za Rajsvica tog dana nisu stajali na programu nikakvi službeni sastanci, samo su zabeleženi susreti sa „L", Fon Ercensovima (von Oertzens) i Felicitas Rezniček. Sutradan, u ponedeljak, Rajsvic se sreo sa još jednom osobom koja je do nedavno boravila u Beogradu: Herbertom Ertelom (Oertel), putopiscem, kome je neko – ko god to bio – u decembru 1940. u Beogradu poverio ominozan „posebni zadatak". Dan kasnije, u dnevniku je zabeleženo: „Čekao Ertelov poziv". Možda je to o čemu je Rajsvic tog utorka, 8. aprila 1941, u vreme ručka, trebalo da raspravlja, stajalo u vezi sa još jednim telefonskim razgovorom koji je nameravao da obavi u isto vreme, iako isprva bezuspešno: „Uzalud zvao Brinkmana (Brinkman)". Pukovinik Brinkman je radio u Uredu za inostranstvo Vojnoobaveštajne službe (Abwehr) Vrhovne komande Vermahta koji je vodio admiral Vilhelm Kanaris (Wilhelm Canaris, 1897–1945) a u okviru službene grupe Inostranstvo pod pomorskim kapetanom Leopoldom Birknerom

(Bürkner, 1894–1975), odeljenje Inostranstvo I, u čiju je nadležnost spadalo međunarodno ratno pravo. Sledeće jutro u 7.45 Rajsvic je uspostavio telefonski vezu sa Brinkmanom i dogovorio da se vide sutradan, 9. aprila 1941.

Kasnije 8. aprila 1941, Vilhelm Troje (Wilhelm Treue)[30] i Herbert Ertel su sa jednim neimenovanim „prijateljem" svratili kod Rajsvica. Ertel i njegovi pratioci su „vrlo zanimljivo izvestili o vremenu svog ratovanja u Jugoslaviji". Uveče se Rajsvic sa Trojeom uputio u gostionicu „Kasel" u Kantštrase 148 u Šarlotenburgu. Tu su prodiskutovali „celu situaciju". Troje je odvratio Rajsvica od daljeg nastojanja da u Ministarstvu inostranih poslova dobije angažman u Jugoslaviji, nego ga je ohrabrio da potraži vezu sa Vrhovnom komandom Vermahta.

Prilikom diskusije sa Brinkmanom rano pre podne 10. aprila, verovatno u Bendlerbloku,[31] Rajsvic je ipak saznao da pukovnik Brinkman, „nosilac ordena Pour-le-mérit,[32] u Vrhovnoj komandi Vermahta nažalost nije nadležan" za zaštitu spomenika. „Vrlo umoran" se odvezao kući u Šarlotenburg. Istog dana je pao Zagreb.

Rajsvic sigurno nije bio iscrpljen samo zbog razgovora s Brinkmanom, već i zato što je u noći od 9. na 10. april Berlin, kao Beograd 6. aprila rano ujutro, bio meta „vrlo neprijatnog" vazdušnog napada. Na putu u Ministarstvo inostranih poslova utvrdio je da su „razaranja u ulici Unter den Linden[33] vrlo velika". Ipak, ne tako velika kao četiri dana ranije u Beogradu, gde je pri tzv. operaciji „Kazneni sud" poginulo više hiljada ljudi. Razlika je bila i u tome što je napad na Beograd, za razliku od napada na Berlin, bio protivan međunarodnom pravu, budući da je Beograd 4. aprila proglašen za „otvoreni grad". Već je po Haškoj konvenciji o kopnenom ratovanju iz 1907. bilo „zabranjeno bilo kojim sredstvima napadati ili pucati na nebranjene gradove".

Stigavši u Ministarstvo inostranih poslova u Vilhelmštrase Rajsvic je saznao da je iz Nemačkog naučnog instituta u Beogradu stigla Gezemanova podrška nameri objavljivanja dokumenata, u trenutku kada je četiri dana ranije jugoslovenska Narodna biblioteka sa više od 500.000 knjiga, časopisa i rukopisa pala kao žrtva operacije „Kazneni sud". Desio se još jedan

30 Istoričar, od aprila 1938. radio u Istorijskom odelljenju Vrhovne komande Ratne mornarice i predavač u mornaričkoj školi u Mirviku.

31 Kompleks zgrada iz 1914. u kome su bile smeštene vojne ustanove. (*Prim. prev.*)

32 Najviše prusko vojno odlikovanje. (*Prim. prev.*)

33 Glavna ulica u istočnom Berlinu koja vodi od carskog dvorca do Brandenbuške kapije, a u kojoj su smeštene mnoge javne zgrade. *(Prim. prev.*)

bibliotečki gubitak. Izgleda da je i Gerhard Gezeman prilikom evakuacije iz Beograda ostao bez svog bibliofilskog blaga: „Sa 90% verovatnoće je izgubio svoju prekrasnu biblioteku. Jadničak."

Nasuprot tome, Rajsvicu je najteži čas Jugoslavije ponudio priliku da pretoči u delo svoj koncept zaštite spomenika koji je godinama razvijao. Odmah po poseti Ministarstvu inostranih poslova, seo je da ruča u hotelu „Leipziger Hof" sa Unfercagtom: „Raspravljali o zaštiti spomenika na okupiranom području", glasio je dnevnički zapis. Jedan dan posle sastanka sa Brinkmanom i Unfercagtom, i ženi je pisao o tome. Zapravo je trebalo da 11. aprila da otputuje kod nje u Veclar, ali je odlučio da ostane u Berlinu da bi svoje iznenadne ideje o zaštiti kulturnoistorijskih spomenika u Jugoslaviji pretočio u delo. Naglasio je hitnost: „Moram u ovoj novoj situaciji otkako je rat s Jugoslavijom, da negde nađem posao. Ostati neutralan kao do sad je isključeno. Onda je opisao svoju ideju „Komisije za zaštitu kulturnoistorijskih spomenika" kao u Francuskoj, i da je o toj ideji već razgovarao s Unfercagtom i Brinkmanom.

Prvobitna zamisao o osnivanju Zaštite kulturnoistorijskih spomenika pri Vrhovnoj komandi vojske potiče verovatno od Roberta Hieckea (Hieck, 1876–1952), koji je od decembra 1918. bio načelnik pruske službe za zaštitu spomenika, od 1934. u rangu državnog sekretara u Ministarstvu vaspitanja Rajha. Njegova deviza je bila: „Svakom posedniku nekog spomenika treba da je jasno da treba da ima na umu moralnu hipoteku na njemu." Tokom Drugog svetskog rata se jako založio da se crkvena zvona zaštite od vojnog posezanja. Vrhovna komanda Vermahta je u maju 1940. izabrala grofa Franca Volf-Meterniha (Franz Graf Wolff-Metternich, 1893–1978) za načelnika Službe za zaštitu spomenika u okupiranim oblastima pod nemačkom vojnom upravom, sa sedištem u Parizu. Meternih je studirao istoriju umetnosti, a doktorirao je kod Paula Klemena (Clemen, 1866–1947), načelnika nemačke Službe za zaštitu spomenika u Prvom svetskom ratu. Klemen je već 1919. objavio dvotomno delo o delatnosti zaštite spomenika. Meternih je kao jedan od Klemenovih naslednika, kao pokrajinski konzervator, od 1928. bio šef Službe za zaštitu spomenika u pruskoj Rajnskoj pokrajini.

I dok Boksica u Veclaru verovatno nije bila oduševljena planom svog muža da za neko vreme prvo ostane u Berlinu umesto da pohita ka njenom bolesničkom krevetu, Rajsvica su uveče na Veliki petak, 11. aprila, Troje i Unfercagt, „jako pohvalili". Troje je, dakako, i posle rata imao visoko mišljenje o vojnoj zaštiti kulturnih dobara, posebno o odbrani kulturnih dobara

od konkurentskih, kulturno-pljačkaških nemačkih instanci: „Vermaht je … nastojao da se bar drži podalje od tih prljavih stvari … ili da ih čak u interesu ugleda nemačkog naroda i nemačkog Vermahta spreči."

I dok su nemačke trupe 12. aprila zauzele Beograd, za Rajsvica je uskršnji vikend u Berlinu prošao mirno. Na uskršnji ponedeljak je napravio izlet na svoj baštovanski plac u Bornimu, u utorak je opet bio u arhivu kod Andresa. Dan kasnije, u sredu 16. aprila uveče je od pet do osam posetio Šmitove, pri čemu je prva dva sata proveo nasamo sa Šmitovom ženom Srpkinjom. Još dan kasnije, dva sata se savetovao sa Unfercagtom od 4 do 6 posle podne u gostionici „Kasel". Ta dnevnička zabeleška od 17. aprila završava se opaskom: „Primirje s Jugoslavijom". Sutradan ujutro opet se pojavio u Ministarstvu inostranih poslova kod savetnika poslanstva Rota, koji mu je jedva dve nedelje ranije prorekao da će uskoro u Beogradu čitati dokumente. Rajsvicove pripreme za zaštitu spomenika su, dakle, dobile novi zamah. Ali, kako je konkretno uspostavljen kontakt s Meternihom?

Jedna indicija je telefonski razgovor koji je Rajsvic ujutro 19. aprila vodio sa inicijatorom zaštite spomenika Hikeom, iako Rajsvicov dnevnik ne daje podatke o sadržaju razgovora. Istog dana je primio posetu dve osobe koje su kao zaposleni u NNI, kao Gezeman, posle puča 27. marta napustili Beograd: Alojza Šmausa, načelnika Istraživačkog odeljenja NNI, pod čijim rukovodstvom su bile obe institutske biblioteke – nemačka i jugoslovenska – i njegovu praktikantkinju Sabinu Lauterbah. Možda je to bio prvi Rajsvicov susret sa kasnijom ljubavnicom, koju u dnevniku zove jednostavno „gđica Lauterbah".

„Firerov rođendan", 20. april, Rajsvic je proveo uz mnogo spavanja, jela i projekciju filma „Švedski slavuj", u kome se mlada umetnica upušta u vezu sa vidno starijim grofom. U ponedeljak 21. aprila Šmaus je opet bio u gostima kod Rajsvica, od 4 do 7 po podne. Ovog puta je, međutim, došao bez pratnje.

Prepodne 22. aprila Rajsvic je proveo u Muzeju nemačke etnografije, gde je i lično konferisao sa direktorom Konradom Hamom. Ostatak dana je proveo sastavljajući pismo Meternihu, koje je istog dana poslao.

To pismo je bilo plod njegovih ranijih razgovora sa Rotom iz Ministarstva inostranih poslova, Unfercafgtom, Šmausom, Hamom i Kikeom, i može se označiti kao inicijativno konkurisanje, predato na poštu tačno pet dana nakon jugoslovenske kapitulacije. Rajsvic se u njemu izrazio na sledeći način:

„Uvaženi gospodine grofe! Kako sam tokom boravka u Berlinu povodom izbijanja rata na jugoistočnom frontu u Vrhovnoj komandi Vermahta i u Ministarstvu inostranih poslova čuo, Vama je poverena zaštita spomenika

i u okupiranim oblasti na Balkanskom poluostrvu. Ako bih Vam pri tom mogao poslužiti, rado bih Vam se stavio na raspolaganje. Ja sam istoričar, habilitirani doktor, isključivi stručnjak za istoriju i kulturu balkanskih naroda, a 17 godina rada me povezuje sa zemljom, istorijom, jezikom, spomenicima i osobama, pre svega u Srbiji, Staroj Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, severnoj Albaniji i Makedoniji. Ako bude potrebno o meni će sigurno rado dati obaveštenja: predsednik Bavarske akademije nauka, profesor K. A. fon Miler, Keplerštrase 1, Minhen 27, kao istoričar; profesor F. Delger, Kajzerštrase 50, Minhen 23, vizantolog, odnosno balkanolog. Obojica su referenti za docenturu za istoriju balkanskih naroda za koju sam konkurisao iz Minhena. – Profesor V. Unfercafgt, direktor Muzeja za praistoriju i ranu istoriju, Berlin, Princ Albreht štrase 7, sa kojim sam 1931. i 1932. iskopavao na Ohridskom jezeru. – Profesor K. Ham, direktor Instituta za istraživanje narodne umetnosti, Berlin C2, Unter den Linden 5. – Profesor G. Gezeman, predsednik Nemačkog naučnog instituta u Beogradu, trenutno u Bad Telcu, Gornja Bavarska. Srpske naučnike koji bi možda došli u obzir, poznajem bez izuzetka već godinama. Isto tako tamošnje muzeje, muzejske inicijative, crkve, manastire, nalazišta. Ja sam poručnik van službe iz Svetskog rata, i usled teške ratne povrede do sada nisam opet pozvan u Vermaht. Godište 1899. Hajl Hitler!"

Ovim pismom kojim je konkurisao, Rajsvic je preduzeo sve u svojoj moći da mu se poveri zadatak čuvanja kulturnoistorijskih spomenika, pri čemu je postojala dvostruka neizvesnost. S jedne strane, nije mogao znati da li će Vrhovna komanda vojske uopšte, a ako da, u kom vidu, ustanoviti jedan ili više ureda za zaštitu spomenika na Balkanskom poluostrvu. S druge strane, isto tako malo je mogao znati kakve su mu šanse da bude izabran na taj položaj. Za njega je, dakle, počelo vreme čekanja.

Dvadeset petog aprila Rajsvic je vozom napustio Berlin i preko Gisena otputovao za Veclar gde ga je na stanici sačekao Laicov šofer. Sledeće dane je proveo sa ženom i sinom i raznim članovima porodice Laic. Dvadeset devetog aprila, bračni par Rajsvic sa sinom Stefanom i zaovom Elen (Ellen) i njegovom majkom otputovao je za Minhen, gde su putnici odseli kod Rajsvicovog tasta. Tridesetog aprila je sreo Karla Aleksandera fon Milera. Rajsvic je bio pesimista i nije verovao da će ga „postaviti za docenta". U tom trenutku to mu je još uvek bilo „drugo gvožđe u vatri". Najzad se 1. maja uputio na Edhof u Ajzenerctu.

Sledeće tri nedelje su izgleda prošle relativno bez događaja. Čekanje je potrajalo do 23. maja, kada mu je u šest posle podne, dok je „sadio krompir" „mala devojčica" predala jedan „osakaćeni telegram". Stigao je od Meterniha koji ga je službeno pozvao u Bon. Rajsvic je isprva bio „vrlo utučen", ali posle „baš dobro raspoložen". Hoće li njegovo inicijativno konkurisanje biti krunisano uspehom?

Odluka da se Rajsvic postavi za poverenika za zaštitu spomenika u okupiranoj Srbiji doneta je verovatno pet dana ranije, kada se Meternih savetovao o „pripremnim merama za sprovođenje zaštite spomenika" sa šefom Vojnoupravnog štaba, državnim savetnikom Haraldom Turnerom (1891–1947), praunukom jednog engleskog konjanika koji se borio protiv Napoleona na Vaterlou. Meternih i Turner su se upoznali još pre rata, kad je Turner 1933–1934. bio predsednik vlade u Koblencu, a u drugoj polovini 1940. služio je kao šef Vojnoupravnog okruga Pariz. Pri susretu, Meternih i Turner su zajedno utvrdili da „stanje građevinskih spomenika … još ne može da se utvrdi." Izgleda da su posebno postradale biblioteke. Dogovoreno je da se „privremeno Vojnoupravnom štabu stavi na raspolaganje jedan stručnjak da izvrši pregled stanja građevinskih i umetničkih spomenika i da predloži nužne zaštitne mere". Reč je, dakle, o usko ograničenom zadatku. Posle dva meseca trebalo je odlučiti „da li treba predložiti osnivanje trajnog referata" kao u Parizu. Onda je sledila odlučujuća rečenica: „Kao stručnjak se imenuje srbista, privatni docent dr fon Rajsvic iz Minhena."

Odmah na dan primanja telegrama imenovani „srbista" se uputio preko Minhena za Bon. Tokom puta vozom bio je „pod velikim duševnim pritiskom". Odlučio je da ako mu se poveri zaštita spomenika u Srbiji, iz zdravstvenih razloga prihvati „samo kratkotrajne zadatke". Očito, još nije ništa saznao o prvobitno nameravanom ograničenju zaposlenja u Beogradu na dva meseca. U nedelju uveče, 25. maja, stigao je u Bon i odseo u hotelu „Bergischer Hof".

Sutradan, 26. maja, Rajsvic je doživeo klackalicu osećanja. Prvo je „uz lupanje srca" telefonom razgovarao s Meternihom. Potom je opet bio „umiren" i otišao vozom u obližnji Godesberg gde su se u 12.30 prvi put njih dvojica lično sreli, i to u kući Tišovica (Tieschowitz), koji je takođe učestvovao u razgovoru. Rajsvic je zadovoljno konstatovao: „Samo kratak zadatak planiran". Kasnije u toku dana održao se još jedan razgovor „kod Brinkmansa" [*sic*], kome Meternih više nije prisustvovao. Isprva su razgovarali u staronemačkoj pivnici „Petlić" na trgu kod katedrale, a onda „kod Brinkmansa"

privatno. Tokom tog druženja, po Rajsvicu se raspoloženje – iz nenavedenog razloga – okrenulo od „dobrog u skroz loše", a sledećeg dana se probudio u hotelu „neutešno nesrećan". Uprkos „prekrasnom majskom vremenu", plašio se „svega" – i skorog puta u Beograd. Tim zapisom se za neko vreme završavaju njegove dnevničke beleške u rokovniku „EMWE" za 1941. godinu.

Dvadeset sedmog maja je otputovao na Edhof, gde je, uz zastajkivanje u Minhenu, stigao 29. maja. Tu mu je stiglo pismo od majke koja mu je u zabrinutom tonu javljala da ga je „pre nekoliko dana" Tišovic tražio telefonom: „Bilo mu je veoma stalo da razgovara s tobom, vratio se iz Atine, pre toga je dobio tvoje pismo … Ide na nekoliko dana u Bon, [pita] da li bi i ti mogao da dođeš tamo?" Očigledno Tišovic je hteo da bude siguran da je Rajsvic dobio telegram od 23. maja. „Tvoje pismo" podrazumeva verovatno Rajsvicovo dopis od 22. aprila kojim je konkurisao. Rajsvic je majci na to objasnio svoj novi zadatak, da „otputuje u Srbiju radi nekoliko kraćih poslova i da tamo opet zaštiti istorijske spomenike i stara prijateljstva". Upadljivo je da ne spominje samo zaštitu spomenika, nego i svoja „prijateljstva". Više nema govora o strahu „pred svim". Povratak kući na Edhof je bio „zabavan". Njegov devetogodišnji sin Stefan se „sav naduo od ponosa što će Ali sada dobiti majorske epolete". Dakako, i dalje je imao izvesne sumnje da li će biti uzeta u obzir njegova povreda iz Svetskog rata: „Upravo" je sačinio „izveštaj za Meterniha o našim razmatranjima i zamolio ga da i stvarno, kako je obećao, ima obzira prema mojoj povredi". Inače je računao da će oko 10. juna još jednom morati da otputuje u Berlin i očekivao je da će od 10. avgusta biti u Beogradu.

Obzir prema njegovoj „povredi iz Svetskog rata" bila je jedna od „ograda" koje je Rajsvic naveo Meternihu u vezi sa svojim novim zadatkom. Pored toga, zamolio je i za mogućnost da završi „svoju veću publikaciju", poslaničke izveštaje. Ona će „dokazati da smo mi sa naše strane oduvek sa velikim interesovanjem i simpatijama izveštavali o Srbiji i Srbima, i da su kao i uvek, analogne protivne struje istog sloja mutile našu predusretljivost". Nije sasvim jasno na koga je tačno mislio pod „analognim protivnim strujama". U smislu njegovih dotadašnjih istraživanja i izjava, mora da je to bila Austrija. Ako je suditi po izjavama koje je Hitler dao posle prevrata od 25. marta 1941, bilo je hrabro od Rajsvica da podseti na nemačko „razumevanje" i „simpatije" za Srbiju. Nadao se da će svoj rad na tom delu moći da završi do 30. septembra 1941. Dalje je prešao na svoj „Ilirikon", balkansku istoriju, koju je nameravao da završi do novembra te godine, a spomenuo je i svoje novo izdanje Rankeove

„Srpske istorije“. Zbog projekta još dve knjige koje je trebalo zaokružiti – koje će, međutim, njegov rad u Srbiji „unaprediti i dopuniti“ – i zbog oslabljenog vida, molio je za više kraćih zadataka u Beogradu. Pismo svom novom pretpostavljenom je zaključio rečima: „Posle sedamnaestogodišnjeg balkanskog iskustva … učiniću sve da ispunim nalog koji sam dobrovoljno preuzeo.“

Sa tačno kakvim konkretnim zadacima se Rajsvic sada „dobrovoljno“ suočio? Osvrćući se na razgovore u Bonu 26. maja, njihove rezultate – definiciju svog polja delovanja – sažeo je još jednom: „Geografski, prostor staranja će za početak obuhvatati oblast između Dunava i Save na severu, Drine na zapadu, linije Kolašin–Leskovac na jugu i Timoka na istoku. Na tom prostoru treba štititi od uništavanja i oštećivanja pre svega nepokretne spomenike: istorijske crkve i manastire, utvrđenja, praistorijska i ranoistorijska nalazišta. (…) Dalje treba, na drugom mestu, zaštiti pokretna kulturnoistorijska dobra. Koliko sam do sada mogao da zaključim na osnovu izveštaja iz Beograda, pokretna umetnička dela Muzeja kneza Pavla nisu oštećena. Vojni muzej na Kalimegdanu [*sic*] je, međutim, razoren. O sudbini etnografskog blaga Etnografskog muzeja, arhivskog blaga Narodne biblioteke i političkim arhivima nemam podataka po kojima bih mogao da prosuđujem. Ni o sudbini malog, ali vrlo vrednog muzeja vinčanskih iskopavanja ne znam ništa. – Ovde intervenisati radi razjašnjenja i zaštite čini mi se najvažnije i najhitnije. – Dalje bi trebalo utvrditi u kojoj meri je inventar kraljevskih dvoraca do sada zaštićen. – I o tome treba zasebno izvestiti. Treće, smatraću svojim zadatkom da opet privučem prijatelje živom naučnom odnosu između nas i Srbije i da se pri zaštiti spomenika pre svega poslužim baš njihovom pomoći. Ko je od njih još živ i ko će biti spreman da pozitivno sarađuje može da se utvrdi samo posetom na licu mesta. Četvrto, nikako ne bih unapred propustio jedinstvenu priliku da bogate spomenike – pre svega praistorijske prirode – koje moja oblast sadrži, inventarski popišem na način naših pokrajinskih kataloga. Zato nam se nudi prilika velike naučne vrednosti, da po prvi put jednu balkansku zemlju potpuno obuhvatimo sredstvima modernog snimanja spomenika. – Predloge koji su već 1929. godine pisano izneti tadašnjem direktoru beogradskog Narodnog muzeja, ali koji zbog nedostatka osoblja i sredstava nisu mogli da budu sprovedeni, sada se mogu ostvariti, a jednim udarcem bi na pravi način osvetlili sve naše istorijsko znanje o tranzitnim područjima u dolini Morave koja su važna i za našu istoriju.“

Prva dva zadatka sigurno treba razumeti kao „klasične“ zadatke u zaštiti spomenika. Dva poslednja, međutim, da mobiliše „prijatelje živom

naučnom odnosu između nas i Srbije“ i da popiše praistorijske spomenike – predstavljaju jasno proširenje polja delovanja i bila su u neposrednoj vezi sa Rajsvicovom dugogodišnjom izgradnjom mreže poznanstava i njegovim ličnim trećim „provalnim mestom“, praistorijskom arheologijom. Rajsvic je sutradan Tišovicu revnosno poslao kopiju svog pisma Meternihu i predložio da se za „lepi zadatak“ ipak obuče već u Minhenu.

Nove epolete njegovog 1919. kao poručnika otpuštenog oca, kojima se Rajsvicov sin toliko divio, a koji je sada već postao vojnoupravni savetnik – zaista su odgovarale majorskim. Preskakanje činova natporučnika i kapetana prilikom njegovog rangiranja je, s jedne strane, odražavalo njegove kvalifikacije, posebno jer je u tom trenutku imao akademsko zvanje „dr habil.“ S druge strane, služilo je podizanju važnosti činovnika Vojne uprave koje su boračke trupe često ismevale. Sâm Rajsvic je 8. februara 1942. u Beogradu sastavio službenu belešku u kojoj se požalio na nepoštovanje koje su „pijani vojni policajci“ pokazivali prema vojnoupravnim činovnicima, čak i onima sa oficirskim činovima, u autobusu iz centra Beograda za Dedinje, gde su mnogi viši upravni funkcioneri bili smešteni.

Rajsvic je o skoku u svojoj karijeri obavestio i Gezemana, sa kojim se najzad dogovorio da u jednoj od publikacija koje finansira NNI iz Beograda objavi prepisku nemačkih diplomata iz druge polovine XIX veka koja se ticala Srbije, pri čemu je pazio da naglasi sopstvenu inicijativu: „Pošto mi sudbina Balkanskog poluostrva i posebno Beograda više nije davala mira, svojevremeno sam se stavio na raspolaganje Vrhovnoj komandi Vermahta, pa me je pre desetak dana pozvao u Bon grof Meternih iz Vrhovne komande vojske, gde me je zapitao da li bih preuzeo zaštitu spomenika u ostatku Srbije.“[34]

Jun 1941. je prošao u čekanju. Dakako, vreme je iskoristio da dalje radi na svojoj istoriji Balkana – „Ilirikonu“. U međuvremenu je, 5. juna, Vrhovna komanda vojske o službenom slanju Rajsvica obavestila beogradsku Vojnu upravu, a 20. juna – deset dana kasnije od očekivanog – on je pozvan u Berlin. Po dolasku, u nedelju 22. juna, od taksiste je saznao da „smo jutros u pola 5 objavili rat Rusiji“. U pismu ženi iz Berlina je na to ironično dodao: „Lep prijem“. Hečovo pouzdanje, koje mu je iskazao na besčajnoj čajanci 3. aprila, pokazalo se dakle kao pogrešno. U vezi sa ranije iskazanom nadom da do rata sa Sovjetskim Savezom neće doći, sledeće Rajsvicove reči supruzi zvučale su više kao svrsishodno optimističke: „Ali, imam utisak da je opet

34 Termin koji je korišćen da se označi deo Srbije pod nemačkom okupacijom. (*Prim. prev.*)

sve tako fantastično pripremljeno, da će ići dobro i brzo." O službenom karakteru puta u Berlin nije javio ništa.

„Dobro i brzo" su se odvijale pripreme za Beograd. Dvadeset osmog juna ga je obukao Vojnoodevni ured u Marburgu na Lani, a 3. jula oko 9 ujutro, stigao je u Beograd: „Teško je reći kako sam srećan."

Mobilisanje domaćih pomoćnika

Rajsvicovi pretpostavljeni u Beogradu, koji je trebalo da o njemu daju svoj sud, malo šta su mogli da mu zamere. Posle više od godine dana zaštite kulturnoumetničkih spomenika Turner mu je 5. avgusta 1942. potvrdio da je „izvrsni stručnjak na polju muzeja, zaštite spomenika i biblioteka". On je „u posebno teškim uslovima u Srbiji, postigao zadivljujuće rezultate". Vojni komandant u Srbiji, general artiljerije Paul Bader (1883–1971) složio se s ovim sudom. U martu 1943. Rajsvic je ponovo službeno vrednovan, ovog puta od Turnerovog naslednika na mestu šefa Vojne uprave Egona Benera (Böner, 1901–1981). I on je Rajsvica video kao čoveka „koji je ranijom naučnom delatnošću postao posebno pogodan stručnjak na polju zaštite kulturnoistorijskih spomenika, kao i balkanskih odnosa", koji je svoje zadatke obavljao „sa veštinom i energijom". Dakako, zbog „povrede lobanje" iz Prvog svetskog rata, „nije imao posebno vojničko držanje". Bader je opet potvrdio ocenu. Rajsvic je poslednji put vrednovan kao vojnoupravni savetnik za brigu o kulturnim spomenicima 12. avgusta 1944, ovog puta od Benerovog naslednika Justusa Dankvertsa (Danckwerts, 1887–1969). Prilikom saslušanja koje je vodio u Beču 1909. rođeni jevrejski emigrant i pripadnik američke vojske dr Oto Krajlishajm (Otto Kreilisheim) 18. januara 1947. u Nirnbergu, Dankverts je naveo da zaštita kulturnih spomenika u Srbiji „nije bila baš beznačajna". Iz Dankvertsove ocene Rajsvica se, međutim, ne može zaključiti o značaju zaštite spomenika. Rajsvic je, doduše, bio „naučnik sa izvrsnim stručnim znanjem" i „besprekornog karaktera", ali je zbog posledica povrede u Svetskom ratu „bio ponešto smeten … u nastupu i u obavljanju upravnih zadataka". Sledstveno tome, i Rajsvicova vojnička sposobnost je bila „upitna". Poslednji vojni komandant u Srbiji, Hans-Gustav Felber (1889–1962) potvrdio je ovu procenu. Šta je, zaista, postigao naučnik povređene lobanje?

Po dolasku u Beograd oko 9 ujutro u četvrtak 3. jula 1941, „ponešto smeteni" Rajsvic je dao da mu se njegova tri kofera sa železničke stanice

odnesu u zgradu Narodne skupštine, gde međutim, nije našao svog novog vojnog pretpostavljenog Haralda Turnera. Usput je sreo svog poznanika iz Berlina Savu Kličkovića (1916–1990), koji je godinu dana ranije doktorirao kod Karla Šmita i kod koga je radio kao asistent. Kasnije su obojica zajedno obišli Kalemegdan. Šta je tačno Kličković u tom trenutku radio u Beogradu, nije sasvim jasno. U svakom slučaju, u jednoj od svojih beogradskih beležnica Rajsvic ga je naveo u vezi sa „Nemačkim informativnim biroom" uz telefonski broj na koji se do nemačke okupacije mogla dobiti državna novinska agencija „Avala". Tokom narednih nedelja došlo je do više susreta Rajsvica i Kličkovića, kako proizlazi iz „Toka dana".[35]

Istog dana, u 1 po podne, Rajsvic se sreo i sa Alojzom Šmausom, u 4 sa Predragom Milojevićem koji je, pošto su ga pučisti od 27. marta smenili sa mesta šefa Centralnog presbiroa i nakratko uhapsili, napredovao do glavnog urednika u tom trenutku još jedinih kolaboracionističkih novina. Međutim, Milojević je ostao na tom položaju samo do 3. avgusta 1941.

Sâm Milojević je kasnije tvrdio da nije više duševno mogao da podnosi nemačke mere zastrašivanja, pa je Turneru podneo ostavku. Milojević je posebno ukazao na vešanje „patriota" na bandere u centru grada na Terazijama. Tu su 17. avgusta 1941. javno izloženi leševi petorice komunista, što je i Rajsvic primio na znanje: „U međuvremenu je petoro komunista [u Beogradu] obešeno u nedelju [17. avgusta 1941] radi zastrašivanja." Taj događaj se, međutim, odigrao tek dve sedmice posle izlaska Milojevića iz redakcije „Novog vremena".

Verovatnije je da su druge okolnosti doprinele da se Milojević povuče u privatni život. Po jednoj Rajsvicovoj zabeleški, Milojević je „sa srpske strane" optužen da je radio protiv interesa okupatora. U službenoj beleški na dve strane o tome, Rajsvic je naveo da je Milojević na njegovu inicijativu 4. novembra 1941. opet skinut sa spiska intelektualaca koje je trebalo pohapsiti. Onda se upustio u pozadinu prebacivanja njegovom dugogodišnjem prijatelju. On smatra da je Milojević, koga je poznavao od 1929, „povodom jednog putovanja Hermana Geringa u Jugoslaviju na osnovu lažnih informacija kod ovog privremeno pao u nemilost". Uz to – po jednom Milojevićevom razjašnjenju na više strana – jedna baba mu je bila Jevrejka i bio je mason. Optužbe je po Rajsvicu, pustio u javnost bivši šef Centralnog presbiroa,

35 Rajsvicova beleška „Tok dana od mog dolaska u Beograd" koja pokriva vreme od 3. jula do 5. septembra 1941.

Boško Bogdanović (1888–1945), Milojevićev „ogorčeni neprijatelj“ i sadašnji upravnik ugledne Kolarčeve zadužbine, koji Milojeviću nikad nije oprostio što on sâm nikad pod knezom Pavlom nije uznapredovao do šefa Presbiroa.

Svađu s Geringom treba tumačiti – po Milojevićevom „razjašnjenju“ – time što je tokom jednog od svojih putovanja po Jugoslaviji, na prijemu u nemačkom poslanstvu predstavljen tadašnjem izdavaču „Politike“ Vladislavu Sl. Ribnikaru (1900–1955), kome je „uzbuđenim tonom“ prebacio da je Milojević u jednom članku u „Politici“ jedan Hitlerov govor „pogrešno i negativno“ ocenio. Po Milojeviću, uzrok ovome je bilo to što je članak netačno preveden na nemački. U stvari bilo je baš obrnuto, tekst je bio toliko pronemački da ga je navodno tadašnji ministar inostranih poslova Bogoljub Jeftić (1886–1960) izbacio iz beogradskog izdanja, posebno jer je tog dana u Beogradu boravila „važna delegacija francuske vlade“, tako da je Jeftić dozvolio da se germanofilski članak pojavi samo u „izdanju za unutrašnjost“.

Nažalost, Milojević nije naveo datum Geringove posete Beogradu. Gering je Beograd posetio prvi put 16/17. marta 1934, u kratkom privatnom zadržavanju na putu u Atinu. „Politika“ je kratko izvestila o privatnom boravku pruskog premijera, citirajući njegove prijateljske reči o zemlji domaćinu. Između ostalog, Gering je pohvalio modernost beogradskog aerodroma. Uveče 16. maja 1934. održan je prijem u nemačkom poslanstvu. Sutradan, neposredno pred odlazak, Gering je dao kratak intervju „Politici“, u kome je ponovo najlepšim rečima hvalio Beograd. Najviše mu se dopalo što se i na nekim od najnovijih zgrada vidi tipični srpsko-vizantijski stil. Takođe je rekao kako je čuo da Jugoslavija raspolaže mnogim „neiskorišćenim bogatstvima“ koja čekaju „racionalnu eksploataciju“. Na kraju je izrazio nameru da sledeće godine poseti Dalmaciju. Ipak, pozitivna slika Geringove posete u maju 1934. bila je pomućena time što su se ubrzo u zapadnoj štampi pojavile vesti da Gering nije bio u privatnoj nego u političkoj misiji, i da u Beogradu nije primljen prijateljski. „Politika“ se 20. maja 1934. vehementno okrenula protiv ovakvog prikaza događaja, govoreći čak o inostranoj „spletki“ u cilju miniranja odličnih nemačko-jugoslovenskih odnosa. Dakako, autor priloga nije po imenu spomenuo glasila koja su spletkarila.

Druga Geringova poseta bila je u oktobru 1934, povodom sahrane kralja Aleksandra u porodičnom mauzoleju Karađorđevića na Oplencu kod Topole, gde je šef nemačkog ratnog vazduhoplovstva koji je došao da izrazi saučešće u zgradi pored mauzoleja video vredni sedefni reljef koji je 1941, preko Franca Nojhauzena „u pratnji grupe nemačkih stručnjaka za kulturna

dobra“ otuđio i dao da se pripoji njegovoj privatnoj zbirci. Konačno, treća Geringova poseta jugoslovenskoj prestonici bila je u junu 1935. na kraju boravka u Dalmaciji koji je najavio krajem prethodne godine.

Kad god da se Gering razbesneo zbog Milojevića – 1934. ili 1935 – buru je, po „Razjašnjenju“, smirio nemački poslanik fon Heren, a Milojevića je ubrzo zatim u Berlinu primio Geringov ađutant, Karl-Hajnrih Bodenšac (Karl-Heinrich Bodenschatz, 1890–1979). Po Milojeviću, sada je naime „Politika“ bila uvređena Geringovim neosnovanim prebacivanjem, pa je Ribnikar povukao Milojevića na četiri nedelje iz Berlina. Vratio se tek kada je prvi sekretar nemačkog poslanstva u Beogradu izvinio u redakciji „Politike“ zbog Geringovog izliva, ali je u Berlinu ostao još samo četiri meseca, dok nije po sopstvenoj želji premešten u London. Po izbijanju Drugog svetskog rata vratio se u Beograd, gde je uskoro postao načelnik službenog Centralnog presbiroa.

U svojim memoarima, Milojević je slučaj predstavio nešto drugačije. Pre svega, kao datum sukoba naveo je početak 1936. godine, što ne može biti tačno, jer u to doba nije zabeležena nikakva Geringova poseta Beogradu. Gering je Ribnikaru navodno prebacio da je Milojević u članku u „Politici“ nazvao Hitlera „ratni av-av“. Na to je Ribnikar navodno obavestio Milojevića i ostavio mu na volju da odmah napusti Nemačku. Konačno je Milojević rešio da se prvo dogovori s Balugdžićem. Na kraju se ispostavilo da je to sve bila spletka Nojhauzena – Milojević pogrešno navodi njegovo ime kao „Hans“ – koji je hteo da pred Geringom ocrni Viktora fon Herena, koji je u svojim izveštajima poslanstva slikao suviše pozitivnu sliku jugoslovenskog stava prema Nemačkoj. Nojhauzen je navodno ionako bio stalni poslanikov rival. Navodno se čak i predsednik Jugoslovensko-nemačkog društva Stanoje Stanojević kod Geringa založio za Milojevića. Formulacija „ratni av-av“ bila je samo pogrešan prevod koji je Nojhauzen podmetnuo Geringu. U spomenutom članku o jednom Hitlerovom mirovnom govoru, Milojević je navodno samo napisao da nastaje tragikomična slika, jer ceo svet vidi Hitlera kao „bauk rata“, dok se Hitler svetu predstavlja kao „anđeo mira“. Od „bauka“ je nastalo „vau-vau“. Pošto je usledilo objašnjenje, Gering se smirio i ponosno pokazao Balugdžiću svoj orden belog orla koji je dobio od kneza Pavla, svoje navodno najlepše inostrano odlikovanje. Formulaciju „bauk rata“ kao reakciju na Hitlerov „mirovni govor“ Milojević je ipak upotrebio samo jednom – i to u glavnom izdanju „Politike“ 23. maja 1935. U originalu teksta koji je Milojević potpisao, a koji se pojavio dva dana posle jednog Hitlerovog govora u Rajhstagu, stoji: „Ostaće takođe kao veliki paradoks našeg

vremena da baš ovaj najveći bauk rata Adolf Hitler sa tolikom strašću ističe međunarodnu organizaciju Crvenog krsta kao svoj ideal i da u novoj, do zuba naoružanoj nemačkoj vojsci gleda neku vrstu 'armije spasa'. Iz ovoga sledi da je vrlo verovatno da je poseta Beogradu, nekoliko dana kasnije, dala povoda da se Milojević optuži za germanofobiju.

Milojević je u „Razjašnjenju" pokušao da svoju germanofiliju dokaže time da su njegovi izveštaji iz Londona objavljivani u „Politici", često citirani u nemačkoj štampi, tako da je njegovo „neprijateljsko držanje prema Engleskoj" svuda postalo poznato. Protiv njega je posebno radio engleski ataše za štampu u Beogradu, „Jevrejin Čajlds" (Steven Lawford Childes). Njega je kasnije, čak u svojstvu šefa Presbiroa, odbijao uopšte da primi.

Konačno, u svom „Razjašnjenju" Milojević se bavi još jednim postupkom koji mu je prebacivan. Očito su „neke nemačke novine" javile da jugoslovenski Centralni presbiro „jednom američkom jevrejskom novinaru omogućava da preko [jugoslovenskog] radija huška protiv Nemačke". Tako je navodno predstavnik radio-firme „Kolumbija" u Beogradu Vinston Burdet (Winston Burdett) iz studija kratkotalasne državne radio-stanice Beograd telefonom javio o antinemačkim demonstracijama u Milanu, što je posle preko „Kolumbije" otišlo u etar, s jedne strane, i pojavilo se u „Njujork tajmsu" kao vest, s druge. Tako su jugoslovenski Centralni presbiro i njegov upravnik Milojević postali pomoćnici američke propagande. Milojević je odlučno odbacio te optužbe i ustvrdio da je, pošto su iz nemačke štampe došli napadi na Centralni presbiro, dao da se Burdetu osam dana blokira telefon, a posle toga zabranio da predstavnici „Kolumbije" koriste emisionu stanicu. Navodno je ostao nepopustljiv i prema američkom poslaniku u Beogradu Arturu Blisu Leinu (Arthur Bliss Lane). Morao je da popusti tek na intervenciju kneza Pavla. Na to se Milojević, po svojim tvrdnjama, obratio predsedniku vlade Cvetkoviću, koji je opet odlučio kao Milojević. Burdet je po Milojevićevim tvrdnjama morao da napusti Jugoslaviju i ode u Sofiju, „odakle je pravio najzlije [*sic*] aluzije o vazalskom [*sic*] položaju Jugoslavije". Burdetovo delovanje u Sofiji se za to razdoblje zaista može dokazati, što govori u prilog tome da je epizoda koju je Milojević opisao, u osnovnim crtama odgovarala istini.

Što se jevrejske babe tiče, Milojević je tu optužbu smatrao za „vic, i to jevrejski". On je navodno bio jedini Jugosloven sa potvrdom da je arijevac, koja mu je bila potrebna kad se ženio svojom nemačkom suprugom Imgrid Krauze (Krause), kćerkom jednog berlinskog arhitekte. Poricao je i da je

ikada bio mason jer, inače, posle puča 27. marta 1941. ne bi bio „izbačen iz državne službe".

Milojevićevo „Razjašnjenje" na četiri strane je onda Rajsvic koristio za svoju „belešku" od 4. novembra 1941. da bi zaštitio Milojevićev život. Pa ipak, Rajsvic nije baš bio ubeđen da je njegov berlinski poznanik podesan za glavnog urednika. U svojoj „belešci", on se uz oslonac na „Razjašnjenje", doduše, politički zauzeo za Milojevića, ali mu je posvedočio „skroz miroljubivu prirodu" koja ga čini nepodesnim za „izrazito borbeno mesto" kakvo je uredničko u „Novom vremenu". Ipak, bio je spreman da „tačku po tačku" raščisti sve zamerke protiv Milojevića: „Njega uhapsiti značilo bi samo izručiti zahvalni materijal antinemačkoj propagandi." Tako je Rajsvic Milojevića možda spasao u dvostrukom smislu. S jedne strane nije pao šaka Gestapou, a s druge, nije ostao na mestu koje bi ga posle kraja rata 1944. uvalilo u još veće nevolje.

Time Milojević, na kraju, ipak nije spadao među Srbe koje je Rajsvic mogao da „mobiliše" za rad na zaštiti spomenika. Bračni par Milojević posećivao je 6, 13. i 21. jula, 8. i 10. avgusta, 3. septembra, kao i sredinom novembra, često i tokom ručka. Sredinom decembra je Milojeviću „za slavu, kao starom, osvedočenom prijatelju Nemačke" čak doneo gusku. Mesec dana kasnije javio je ženi da je Milojeviću, čijoj trpezi je ovog puta pridoneo jednog zeca, „dobro" ide. Po poslednji put je Milojević spomenut u novembru. Petnaestog novembra 1942. Rajsvic ga je posetio zajedno sa arheologom Alfredom Rustom (1900–1983). Posle toga kod Rajsvica više nema spomena nekadašnjeg dopisnika „Politike". Ni njihov poslednji susret nije imao daljih posledica u smislu korišćenja Milojevića. U memoarima koje je objavio u više tomova, podeljenim na više radova, Rajsvic se ne spominje. Zato ostaje nejasno koji su tačno bili razlozi za kraj prijateljstva koji se opipljivo odrazio u izvorima. Upadljivo je, međutim, da Milojević posle kraja rata nije trpeo neke posebne osvetničke posledice od novih vlastodržaca. Godine 1950. se čak vratio u uredništvo „Politike". Razlog brze Milojevićeve rehabilitacije moglo je biti to što je tokom nemačke okupacije bio obaveštajno aktivan na strani kasnijih pobedničkih sila, što bi bilo i objašnjenje za prekid odnosa između njega i Rajsvica posle 1942. Ipak je Milojević tokom vremena provedenog u Berlinu bio blizak sa bar dvojicom istaknutih američkih novinara: šefom berlinskog biroa Asošiejted presa (Associated Press), Lujom P. Loknerom (Louis P. Lochner, 1887–1975), koji u svom dnevniku spominje Milojevićevo venčanje, i sa dopisnikom Sajrusom Liom Sulcbergerom (Cyrus Leo Sulzberger, 1912–1993) iz porodice vlasnika „Njujork tajmsa", koji je

Milojevića čak označio kao „moj stari prijatelj“. Iz dokumenata zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (BdS) u Srbiji – što je bila funkcija koju je obavljao Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer, 1900–1974), proizlazi da je agent Gestapoa Rudolf Troj (Treu) Milojevića smatrao anglofilom, germanofobom i masonom.

Sâm Milojević je pak očito verovao da je Rajsvic bio slobodni zidar. To je, po Milojeviću, bio razlog zašto se Rajsvic zauzeo za izdavača „Politike“ Ribnikara. Znajući za poznanstvo Milojevića i Rajsvica, nedugo posle ulaska trupa Vermahta, Ribnikar je, zatočen u koncentracionom logoru Banjica, poslao svoju suprugu kod Milojevića. Ovaj je pak posetio Rajsvica koji je bio spreman da pomogne. Ipak je Milojevića dva puta pitao da li je Ribnikar mason: „Posle toga“, po Milojeviću, „sve mi je bilo jasno. Rajsvic i njegova porodica, kao mnogi drugi nemački aristokrati, bili su masoni.“ Ubrzo posle toga Ribnikar je pušten iz logora, što je Milojević pripisao Rajsvicovom zagovoru. Kada je Rajsvic saznao da je Ribnikar nedugo posle svog oslobađanja prešao komunistima, naljutio se. Milojević navodi da mu je Milan Jovanović Stojimirović, još jedan Rajsvicov poznanik, rekao da se Rajsvicu sklanja s puta jer je ovaj saznao da mu je Milojević prećutao Ribnikarove komunističke sklonosti. Posle susreta sa Milojevićem na dan svog dolaska u Beograd, Rajsvic je u 7 uveče došao u kafanu „Tri šešira“ zajedno sa Miodragom Grbićem – kome je, po sopstvenim navodima, takođe prebacivano da je mason. Bar što se tiče sastanaka sa Milojevićem i Grbićem, ti susreti se već mogu smatrati kao službene radnje Rajsvica kao zaštitnika spomenika, u smislu trećeg od ukupno četiri polja aktivnosti koja je identifikovao Meternihu, kao mobilisanje „prijatelja živih naučnih odnosa između nas i Srbije“. Poseta gradskoj tvrđavi je sigurno spadala u oblast zaštite nepokretnih spomenika, prvog polja delovanja označenog Meternihu. I drugom polju delovanja Rajsvic se posvetio već prvog dana boravka u Beogradu. U društvu s Kličkovićem, posetio je Vojni muzej na Kalemegdanu, gde ga je, međutim, već neko pretekao. Očigledno je ova ustanova spadala u nadležnost načelnika vojnih muzeja. Načelnik vojnih muzeja je kao nadređeno nadleštvo Vrhovne komande vojske pridruženo „Opštem vojnom uredu“ – iako nije postojao obavezujući opis njegovih zadataka – i imao je sedište u Berlinu. Od jeseni 1939. do aprila 1942. načelnik je bio kontraadmiral Herman Loraj (Hermann Lorey, 1877–1954). Njemu je bio potčinjen generalni kustos bečkog Vojnog muzeja Alfred Mel (Mell, 1880-1962) koga je Rajsvic tog 3. jula 1941. sreo u Beogradu, kad je utvrdio da je beogradski Vojni muzej još tri

sedmice ranije došao „pod zaštitu“ ove bečke ustanove. Rajsvic je to osetio kao olakšanje svog zadatka, žaleći što će Mel i „dražesni“ kontraadmiral već sutradan otputovati. Kad se Rajsvic uveče povukao u svoju sobu na poslednjem spratu hotela „Balkan“, u Prizrenskoj ulici, preko puta hotela „Moskva“ u kome je odseo 1929, mogao je ne samo da se osvrne na mnoštvo obavljenih poslova tog dana nego i da uživa u „dragom pogledu“ na Zemun koji je ležao nedaleko. Iz njegove sobe se dobro videlo i novo beogradsko Sajmište na severnoj obali Save gde je samo tri meseca kasnije počelo uspostavljanje logora za Jevreje „Sajmište“.

Izgleda da Rajsvicu nije bilo sasvim jasno da će u zemlji pod vojnom okupacijom delovati kao predstavnik baš te okupacione sile: „Beograd je, doduše, teško postradao, ali nije ni približno tako uništen kako sam mislio. O mirisu leševa više nema ni govora. Isto tako ni o opasnosti od zaraze. Šta smo uspeli u raščišćavanju ruševina jednostavno je nezamislivo.“ Nimalo beznačajan doprinos „raščišćavanju ruševina“ je dakako dalo jevrejsko stanovništvo Beograda. Dan posle Rajsvicovog dolaska „Novo vreme“ je na nemačkom i srpskom objavilo naredbu grada Beograda da svi jevrejski muškarci između 14 i 60 godina koji poseduju „plavu kartu“, sledeće subote u 8 ujutro treba da dođu u Tašmajdanski park. Šta su to bile „plave karte“ objasnila je u svojim memoarima beogradska Jevrejka Reli Alfandari Pardo: „Čarobna karta koja je trebalo da obezbedi njihovu budućnost i budućnost njihovih porodica. Trebalo je da rade svaki dan od sedam ujutro do pet po podne. Morali su da čiste grad koji je bio dve trećine uništen, obnove kasarne i kaldrmu. Prinudni rad.“

Jedna druga zaposlenica nemačke vojne uprave, koja je otprilike u isto vreme stigla u Beograd, po dolasku nije imala sliku grada pod utiskom ranijih srećnih boravaka u Beogradu i oduševljenja za zadatke zaštite kulturno-istorijskih spomenika. Štapska pomoćnica Ilze Šmit (Ilse Schmidt) je svega nekoliko dana pre Rajsvica stigla na železničku stanicu: „Po prvi put vidim lice nekog grada koji je poharao rat … Uplašim se kad vidim Ciganke koje čuče na trotoaru ili se naslanjaju na zidove, razgolićenih grudi hrane odojčad i pružaju ruke proseći. Iz zadnjih dvorišta dopire miris bede.“

Nije poznato da li su takvi utisci delovali i na Rajsvica. Bar sa svojom ženom ih nije podelio. Njegov prvi dan u Beogradu kao zaštitnika kulturnih spomenika obeležili su drugi mirisi. O večeri u „Tri šešira“ je pisao Boksici: „Bio je očaravajući sumrak sa mesečinom, stara lica, stare motke sa ušećerenim plodovima, turska kafa, cigarica [verovatno džigerica] sa roštilja, belo

vino,[36] i mladi lukavci" [*sic*]. I dok je sedeo za stolom sa Grbićem, složili su se oko „21 najvažnije tačke programa" njegovog rada. Za razliku od ponovnog susreta sa Milojevićem, susret sa Grbićem je imao potpuno produktivne posledice za rad na zaštiti spomenika.

Rajsvicu je uspelo da angažuje još jednog pripadnika Grbićevog kruga. Reč je o njegovom šuraku, Milanu Nedeljkoviću (1896–1947), skulptoru i suosnivaču Škole za primenjenu umetnost u Ulici kralja Petra 4. Nedeljković je između ostalog, napravio kip kralja Petra Prvog u Bečeju koji je, međutim, uništen 1941. kada je to mesto u Vojvodini pripalo Mađarskoj. Rajsvic je sreo Nedeljkovića 12. jula 1941. kod „Tri šešira" i lično obišao njegovu školu 15. jula. Suprugu je podsetio da su oboje upoznali Nedeljkovića 1937. u beogradskom restoranu „Gurman". Tri dana kasnije njih dvojica su se našli sa referentom za školstvo Vojne uprave, dr Ferdinandom Lerhoferom (Lehrhofer). Mesec dana kasnije Rajsvic je javio da je Novaković sada „od njega dobio ovlašćenja koja je godinama želeo" i da sad može „da se baci na posao". Postojeći izvori, međutim, ne daju informacije u čemu bi konkretno trebalo da se sastoji saradnja i u kom vidu se ostvarivala. Posle rata, Nedeljković je 1947. izvršio samoubistvo pod vrlo zagonetnim okolnostima.

I dok je Rajsvic u razdoblju neposredno po preuzimanju dužnosti u Beogradu uspeo da „mobiliše", ako ne Milojevića, onda bar Grbića i njegovog šuraka, nije imao uspeha sa Vladimirom Petkovićem, koji od 1935. više nije bio upravnik Narodnog muzeja i koji se od tada kao univerzitetski profesor skoncentrisao na istoriju umetnosti srednjeg veka i arheologiju. U januaru 1940. pisao je Rajsvicu da je vrlo zauzet svojim radom o manastiru Dečani na Kosovu iz XIV veka, koji je u dva toma trebalo da izađe sledeće godine. Nedugo pre toga prisustvovao je iskopavanju ranovizantijskog grada Justinijana prima (Iustiniana Prima) u južnoj Srbiji, a „Vremenu" je naglasio da je „sramota" da se zbog eventualnog nedostatka novca takav projekat iskopavanja prepusti inostranim arheolozima. Četvrtog dana svog boravka u Beogradu, Rajsvic je posetio Petkovića u njegovom stanu u Ulici cara Dušana 11a, ali tokom daljeg razvoja događaja, nije došlo do „mobilizacije" njegovog dugogodišnjeg poznanika. Doduše, prema „Toku dana", u leto 1941. bilo je još susreta, tokom kojih su njih dvojica razgovarali, između ostalog, o manastirima, ali su možda glavna prepreka bile Petkovićeve godine. Sredinom marta 1943. Rajsvic je pisao supruzi o svom starom srpskom poznaniku:

36 Na srpskom i u originalu. (*Prim. prev.*)

„Najlepše je ovde što sam mogao da pomognem drugim ljudima, baš s tim sam proteklih nedelja imao dosta sreće. Sad ćemo našem dobrom starom Vladi Petkoviću …, istoričaru umetnosti, koji nam je u bio gost u kući (1928), obezbediti hranu. Nedavno sam ga sreo na ulici, ne možeš da zamisliš kako sad izgleda taj bespomoćni i nepraktični sedamdesetogodišnjak."

U sličnoj poodmakloj dobi kao Petkovića, Rajsvic je našao i Nikolu Vulića. „Mobilizacija" tog šezdesetdevetogodišnjaka nije dolazila u obzir. Vulić je spadao u one srpske intelektualce koji su posle nemačke invazije bili zatvoreni u logoru na Banjici. Prilikom hapšenja se pred ženom našalio kako mu moćni Treći rajh ukazuje čast da ga isprati iz njegovog stana. U samom logoru je, bar po svojim sećanjima na vreme u logoru, održao predavanje o propasti Zapadnog rimskog carstva, pri čemu je, s obzirom na tadašnje istorijske okolnosti, istakao da je imperija podignuta samo oružjem osuđena na propast.

Ono što u memoarima ne spominje su okolnosti njegovog puštanja iz logora. O tome je sredinom novembra Rajsvic pisao Boksici da „odmah mora da interveniše za našeg starog prokušanog prijatelja Nikolu Vulića". Malo kasnije je javio ženi da mu je zaista uspelo da Vulića puste. Narednih godina Rajsvic je nekoliko puta posetio Vulića, kao u februaru 1942, kada se posle jedne posete arheologu na izlasku iz njegovog stana okliznuo i slomio ruku, ili npr. u julu 1943. zajedno sa arheologom Fricom Šahermajrom (Fritz Schachermeyr) koji je u to vreme boravio u Beogradu. Svojoj supruzi – kojoj Vulić očito nije bio tako dobro poznat – Rajsvic je tada opisao Vulića – ponešto bez poštovanja – kao „onog starog mršavog arheologa koga sam jednom ranije morao da izvučem iz logora, gde je greškom dopao. Isti onaj koji je pre dvanaest godina tako divlje rovao po Ohridu i našao zlatnu masku". Samom Vuliću više nije bilo stalo do aktivnih iskopavanja. Mesec dana kasnije (18. avgusta 1943) pisao je Rajsvicu povodom iskopavanja na Kalemegdanu koja je Rajsvic organizovao i sa Unfercagtom izveo: „Stvarno mi je žao što ne mogu da vidim sjajno iskopavanje gospodina Unfercagta. Ali Vi ćete, svakako, doći kod mene s Unfercagtom da mi pričate o svojim uspesima." Izgleda da su se Šahermajr i Vulić jako dobro slagali. U istom pismu Vulić je molio Rajsvica da dve knjige iz Vulićeve kućne biblioteke – verovatno *Corpus vasorum antiquorum* koje je objavio 1937, na Šahermajrovu molbu pošalje u Zagreb sinu jednog tamošnjeg dekana po imenu Hauptman (Hauptmann),[37] i to službenom poštom, pri čemu je knjige prvo trebalo preuzeti iz njegovog

37 Verovatno istoričar Ljudmil Hauptman (1884–1968).

privatnog stana u Venizelosovoj 33. Godinu dana kasnije posle savezničkog bombardovanja Beograda na Uskrs, Šahermajr se zabrinuto raspitivao kod Rajsvica da li je Vulić „još živ".

Milan Jovanović Stojimirović, novinar koji je 1929, kada je bio ataše za štampu pri jugoslovenskom poslanstvu u Berlinu, u „Politici" pisao o mladom naučniku „Rajslicu", u međuvremenu je prvo bio generalni sekretar Centralnog presbiroa u Beogradu, pa onda više godina načelnik presbiroa u Skoplju. Radio je i za državnu novinsku agenciju „Avala". Kada je Stojadinović došao na vlast, postavio ga je za direktora stranci bliske „Samouprave". Jedna fotografija iz zaostavštine ga prikazuje s Rajsvicom na prijemu povodom Stojadinovićeve posete Nemačkoj u januaru 1938. Na parlamentarnim izborima u decembru te godine izabran je u svom zavičajnom gradu Smederevu na listi Stojadinovićeve partije (JRZ) u Narodnu skupštinu. Uskoro je dobio mesto direktora Političkog odeljenja Saveta ministara. Posle državnog udara 27. marta 1941. bio je uhapšen na nekoliko dana. Na dan bombardovanja Beograda 6. aprila 1941, bio je u gradu, a u dnevniku je opširno opisao pljačku koja je počela da se širi. Nemačka okupacija mu je ponovo pružila mogućnost za bavljenje novinarstvom. Od jula do oktobra 1941. biće glavni urednik novoosnovane „Obnove". Rajsvic je s tim bio upoznat odmah po dolasku u Beograd: „Uskoro će se pojaviti druge novine [posle „Novog vremena"], gde takođe već dvanaest godina poznajem izdavača [*sic*]. Sve su to dragi stari poznanici, pa verujem da može doći do dobre saradnje."

Prvi korak u tom pravcu je napravio Rajsvic 7. jula 1941, pri jednom sastanku sa Jovanovićem Stojimirovićem kod „Tri šešira". Nema podataka da li je tada bilo reči o novoj ulozi koju je Rajsvic namenio svom starom poznaniku. Na Rajsvicovu preporuku, Jovanović Stojimirović je još te godine unapređen za direktora Državnog arhiva Srbije. Robert Švanke (Schwanke, 1901–1994), poverenik za arhive Vojne uprave, gorko se žalio na to protežiranje. U dnevniku Jovanovića Stojimirovića se između 1941. i 1944. Rajsvic povremeno spominje, samo u decembru 1941. tri puta. U martu 1942. pisac dnevnika spominje da mu je Rajsvic pomogao da oslobodi brata iz jednog zarobljeničkog logora kod Nirnberga. U junu 1942. bavi se internim natezanjima oko uredbe o arhivima koju je Rajsvic izradio i posetom komesara za zaštitu arhiva Ernsta Cipfela (Zipfel) u pratnji Rajsvica Državnom arhivu. Dva meseca kasnije Jovanović Stojimirović je posetio Rajsvica. Složili su se da je Državni arhiv, a ne Narodna biblioteka, primereno mesto za čuvanje istorijskih pisama. U maju 1943. spominje Rajsvicovo prisustvo povodom

proslave godišnjice Arhiva. Pet meseci kasnije Rajsvic je delio nezadovoljstvo Jovanovića Stojimirovića što će prostorije Arhiva biti uzapćene za potrebe smeštaja vojne bolnice. Nekoliko dana kasnije, Rajsvic je poverio svom saradniku da nemačko ratno oduševljenje nije na visini od kad su Englezi počeli sa tepih-bombardovanjima nemačkih gradova. Da je takva Rajsvicova izjava dospela u javnost, mogao je lako da bude osuđen na smrt zbog podrivanja vojne moći po članu 5 Posebne ratnokrivične uredbe. Rajsvic se po poslednji put spominje u dnevniku 26. maja 1944. Zapisi jasno pokazuju da su Rajsvic i Jovanović Stojimirović bili u opuštenim i poverljivim odnosima. Zato ne čudi što je Rajsvic u novembru 1944, kad se već povukao u okrug Kim, bio zabrinut. Švankeovom nasledniku na mestu poverenika za arhive, Hermanu Celtneru (Hermann Zeltner) pisao je: „Ali, šta se radi sa Stojimirovićem, izgleda da je njemu jadniku baš gadno." U jednom pismu mu se direktor Arhiva koji je sad izgubio mesto, ponudio kao „sluga ili baštovan" na Edhofu. Iako Jovanoviću Stojimiroviću kao vlasniku vinograda poljski poslovi sigurno nisu bili nepoznati, od te ideje nije bilo ništa. Godine 1946. Jovanović Stojimirović je proglašen za „narodnog neprijatelja" i osuđen na petnaest godina zatvora sa prinudnim radom, pre svega zbog svog rada u „Obnovi". Konfiskovana mu je celokupna pokretna i nepokretna imovina, uključujući i vinograd. Pušten je na slobodu posle sedam i po godina zatvora.

Kao baštovan bi se verovatno zaposlio i nekadašnji jugoslovenski ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković, koga je Rajsvic poznavao još iz vremena kada je bio poslanik u Berlinu. Po Rebeki Vest, on je naučio da „smatra Balkan komično zaostalim a Nemce pravim vladarima sveta". Kao i Jovanović Stojimirović, i on je suđen u Jugoslaviji posle rata. Kao jedan od suodgovornih za pristupanje Beograda Trojnom paktu, on je navodno „izručio narode Jugoslavije na milost i nemilost Hitleru". Pritom je on glatko odbio mesto u srpskoj kolaboracionističkoj vladi. Umro je krajem 1945. u zatvoru Glavnjača u Beogradu. Tačan datum njegove smrti nije poznat.

Cincar-Marković je spadao u onu grupu Srba sa kojom je Rajsvic, po posebnom odobrenju Vojne uprave, smeo da održava lične kontakte. To se može zaključiti po jednoj službenoj belešci iz marta 1944. Tu je Rajsvic napisao u vezi sa „društvenim opštenjem sa srpskim porodicama" da je on „već dvadeset godina održavao … društvene odnose sa srpskim porodicama u Beogradu". Po preuzimanju dužnosti zaštitnika kulturnoistorijskih spomenika unapred je službeno radikalno odbijao „sve lične pozive na gozbe, proslave i sl., jer su mi bili poznati pokušaji pasivne korupcije tim zaobilaznim

putevima". Pošto je u svojim pismima Boksici pisao u sasvim drugom tonu – kao npr. spominjanje poseta Milojevićevoj kući koje su često bile kulinarski propraćene – ovaj prikaz sigurno ne odgovara sasvim istini. Turner i Bener su mu, međutim, odobrili da neke osobe posećuje i kod kuće. Među njih je spadao i Cincar-Marković: „Naši lični odnosi su počeli prvog dana njegove delatnosti u Berlinu". Uz to, svake dve nedelje je posećivao medicinskog savetnika i gradskog lekara Zemuna Savu Nedeljkovića, Grbićevog tasta, s kojim je „od 1928. bio prijatelj". U dozvoljene kućne posete spadale su i one Milanu Nedeljkoviću i Nikoli Vuliću koje je, po zabeleškama u službenim dokumentima, Rajsvic posećivao svaka dva-tri meseca. Na kraju treba spomenuti i porodicu apotekara po imenu „dr Radmili", koji je bio rođak nekadašnje Turnerove glavne sekretarice „gospođe Kope (Koppe)".

Jedan od susreta s Cincar-Markovićem odigrao se 3. septembra 1941, a Rajsvic ga je zabeležio i u „Toku vremena", i u službenoj belešci, po kojoj je, pošto ga je Cincar-Marković pozvao na kafu, kod njega proveo 40 minuta. Po Rajsvicu, nekadašnji ministar inostranih poslova ga je upozorio na opasnosti od italijanske propagande i mržnju Mađara protiv Nemaca. Verovatno poslednji susret Rajsvica i Cincar-Markovića bio je u Beču u januaru 1945.

Još jedan bivši jugoslovenski diplomata s kojim je Rajsvic održavao vezu u leto 1941. je bio Stevan Ćirković (1898? – verovatno posle 1942). On je od 1935. do 1940. bio prvi sekretar jugoslovenskog poslanstva u Berlinu, a do izbijanja rata 1941. vodio je Nemačko odeljenje u beogradskom Ministarstvu inostranih poslova. On je posetio Rajsvica u njegovoj kancelariji 28. avgusta 1941. Sledeće godine ga je Gestapo uhapsio i poslao za Nemačku jer je bio osumnjičen za vezu sa četnicima Draže Mihailovića (1893–1946). Kao ni Ćirkovića, Rajsvic nije uspeo da angažuje ni svog nekadašnjeg saborca iz Ohrida, učitelja Lazara Jovančića, koji je bio u ratnom zarobljeništvu.

Međutim, Rajsvic je imao više uspeha u „mobilisanju" jednog drugog poznanika iz ohridskog razdoblja. Krajem jula je pisao Boksici da hoće da pokuša da oslobodi Budimira Borisavljevića. Rajsvic je za nekadašnjeg velikog župana i od jula 1939. beogradskog advokata i hobi-arheologa imao poseban zadatak: „On je po mom mišljenju, u borbi protiv komunista vredniji nego ceo jedan puk."

U tom trenutku, krajem jula 1941. već je počeo oružani ustanak komunističkih grupa. Prvi čin otpora protiv nemačke okupacije je, međutim, došao s druge strane: „Kada je [krajem aprila 1941] jedna divizija 2. [nemačke] armije poslala jednu četu da razoruža jedno srpsko selo, komandir koji je

sa još jednim oficirom i jednim narednikom jahao ispred ostalih, ubijen je od jedne „komitske bande“ [četnika] u srpskim uniformama, dok su drugi oficir i narednik teško ranjeni. Kao meru zastrašivanja vrhovni zapovednik 2. armije, Maksimilijan fon Vajks (Maximilian von Weichs, 1881–1954) naredio je da se u još neumirenim srpskim mestima okače plakati na kojima se po prvi put govori o srazmeri streljanja od 100 talaca za ubijenog nemačkog vojnika, koja je primenjivana od septembra 1941. Onda je posle nemačkog napada na Sovjetski Savez došlo do brojnijih akcija komunista. Dvadeset trećeg jula 1941. šef tzv. „nadleštva Ministarstva inostranih poslova pri vojnim zapovedniku u Srbiji“ Feliks Bencler (Felix Benzler, 1891–1977) javio je u Berlin da „je u poslednje dve nedelje primetna prilično pojačana aktivna delatnost komunista u zemlji“, gde „različite grupe odlučnih komunista, jačine između 60 i 100 ljudi, delom dobro naoružane mašinskim puškama i ručnim bombama, podeljene po raznim delovima zemlje, vrše terorističke akte protiv srpskog stanovništva, odvode ili streljaju srpske činovnike [i] izvode sabotaže. Bilo je navodno čak i napada na nemačke vojnike, a „akcija čišćenja“ koju je sprovela jedna nemačka jedinica bila je bezuspešna. Srpska žandarmerija odlučno nastupa protiv komunista i već je po nalogu nemačkih okupacionih vlasti ‘za represalije’ streljala mnogo više od 100 osoba.“

Rajsvicu ova dešavanja nisu bila nepoznata, pa je 9. avgusta 1941. pisao ženi: „Politički mogu da napišem da su naravno događaji u Rusiji … imali najčudnije dejstvo na možda 30.000 ljudi koji borave u šumama Srbije, Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Bugarske. Tu su pre svega profesionalni pljačkaši koji još nisu sasvim izumrli; zatim rasute grupice vojnika, među kojima ima i oficira koji više u stilu starih hajduka [*sic*] napade Hrvata … na srpsko stanovništvo uzimaju kao povod da sada osvete ugnjetene. Nas u celini ne diraju; zatim pušteni, zbog ratnih operacija odbegli zločinci, kao i komunistički agenti koji vrše sabotaže i koji za nas postaju opasni. Postaju opasni pre svega time što najveštiji među njima vrbuju pristalice među rasutim vojnicima i oficirima. Njima je svejedno da li će represalije pogoditi nekoliko stotina ili nekoliko hiljada nedužnih seljaka; oni samo hoće da stvore nemir i pre svega da nas izazovu na što radikalnije postupanje sa stanovništvom. I oni manje dejstvuju protiv naših vojnika nego protiv Srba koje smo mi naoružali. U nastavku pisma Rajsvic je pohvalio dotadašnju reakciju Vojne uprave pod Turnerom: „Za divljenje su razumevanje i takt koje je s naše strane morala da pokaže i dokaže uprava, jer se sve to odigrava pod protivnim pritiskom ‘radikalnijih’ nemačkih strujanja iz Rajha koja sve otežavaju.“ Šta je Rajsvic

podrazumevao pod „radikalnim“ strujama u rajhu, nije objasnio, ali se može pretpostaviti da je mislio na apologete više puta izvedenih akcija odmazde u srazmeri 100:1, odnosno 50:1 za ranjenog nemačkog vojnika. Baš to je stavljeno na teret Fon Vajksu i drugima 1947. u procesu „SAD protiv Vilhelma Lista (Wilhelm List) i ostalih.“ Sud je na to priznao da „broj streljanih talaca ne sme da nadmaši oštrinu postupaka od kojih streljanje treba da odvrati. Ako se gore spomenuti preduslovi ne ispune, streljanje talaca predstavlja kršenje međunarodnog prava i predstavlja po sebi ratni zločin.“

Analiza situacije koju je Rajsvic izložio svojoj ženi gotovo u potpunosti se poklapa sa onom Budimira Borisavljevića. To proizlazi iz nedatiranih „Beležaka o jednom srpskom predlogu kako umiriti Srbiju“ napisanog mašinom na četiri strane, a koji ipak po jednoj primedbi u pismu Boksici može datirati 11. avgustom 1941. One potiču od Rajsvica i predstavljaju transkript „jednog memoranduma na srpskom nekadašnjeg velikog župana“ Borisavljevića. Rajsvic je izložio da memorandum nije samo preveo, nego je njegov sadržaj i dopunio „na osnovu beležaka iz niza razgovora koje je s njim [Borisavljevićem] vodio poslednjih nedelja“. Iz njegovog „Toka dana“ se pak zaključuje da su se ti „razgovori“ vodili u šest navrata, između 30. jula i 26. avgusta 1941.

U zabeleškama Rajsvic prvo predstavlja Borisavljevića adresatu – verovatno Turneru – kao čoveka koji je u Makedoniji „pojam“. On je uspeo da u Vardarskoj banovini „posle decenija neprekidne borbe bandi svih verskih i nacionalnih boja … zavede red, i to „veštinom i hrabrošću, diplomatijom i silom“. Rajsvic dalje izlaže da je Borisavljević „ugledni advokat „strastan lovac“ i „arheolog nepogrešivog instinkta“, čiju porodicu „poznaje već 12 godina zavaljujući iskopavanjima u Ohridu“. Borisavljevićev sin, sada u nemačkom ratnom zarobljeništvu, navodno je „u doba borbe [nacista za vlast] kao stranac bio dobrovoljni član SA u Šarlotenburgu“ i „aktivno je učestvovao u borbi protiv komunista“. Sin o kome je reč je Mihajlo Borisavljević (1912–2001). Njegovo članstvo u SA u Šarlotenburgu u do sada jedinoj specijalističkoj studiji o toj temi, „Sturm 33“ nije dokazano, ali je autor mogao da biografski prouči samo deo članova SA.[38] Prilikom Olimpijskih igara u Berlinu, Mihajlo je nastupio kao „olimpijski ataše“ Jugoslavije. Tada su atašee imenovali su olimpijski komiteti zemalja učesnica, u dogovoru sa nemačkim

38 Sven Reichadt, *Violence and Comunity*. A Micro-Study of Nazi Storm-Troopers, Central European History, 46, 2013, 275–297.

organizacionim komitetom. Taj inženjer koji je studirao u Berlinu je posle rata radio do penzionisanja na Mašinskom fakultetu.

Po Budimiru Borisavljeviću, nemir u zemlji je najmanjim delom poticao od „rasutih ostataka srpskih trupa". Sa tim rasturenim jedinicama trebalo je pregovarati i većinu pomilovati. Za najveći deo „napada i akata sabotaže" bili su odgovorni „hajduci" [*sic*], „stranci" i „komunistički agenti" poslati iz susednih zemalja. Borisavljević je predlagao da se ojača domaća srpska žandarmerija, između ostalog, ratnim zarobljenicima koje bi Nemačka pustila. Trebalo bi naoružati i „pouzdane seljačke elemente" koji bi branili svoja sela i imanja od komunističkih bandi. Konačno, Borisavljević je hitno odvraćao od mera koje su „radikalne struje" u Nemačkoj više volele: „Nasuprot tome, po Budinom [Borisavljevićevom] mišljenju, masovna streljanja talaca … vode jednoj situaciji koja je za srpski narod loša i potpuno neželjena. Time se zločinački elementi samo jačaju, jer seljaci takođe počinju da beže u šume da bi izbegli takva pogubljenja … To odbeglo stanovništvo će onda sa svoje strane samo umnožiti ustaničke elemente. A najviše će se tome [radovati] komunistički agenti koji po svaku cenu hoće da uvećaju haos i da nas nateraju na sve oštrije represalije."

Borisavljevićeve reči opomene koje je Rajsvic potpuno podržavao, međutim, nisu pale na plodno tlo, iako je poslanik Bencler posle konsultacija sa specijalnim izaslanikom Ministarstva inostranih poslova, SS-štandartenfirerom Edmundom Fezemajerom (Edmund Veesemayer, 1904–1977) 8. avgusta 1941. došao do istog zaključka kao Borisavljević i Rajsvic u isto to vreme: „Mere odmazde su samo uslovno efikasne, jer uglavnom pogađaju nedužne. Zato, i Bencler i Fezenmajer, preporučuju da se privremeno obustave mere protiv srpsko-nacionalnih snaga, a da se pojača borba protiv komunističkog ustaničkog pokreta." Najvažnija Fezenmajerova odluka je bila da se na dužnost ministra predsednika 29. avgusta 1941. pozove proosovinski ministar vojske i mornarice u Cvetkovićevoj vladi Milan Nedić (1878–1946).

U jednom pismu supruzi, Rajsvic je spomenuo da je sa Fezenmajerom „pola godine" za vreme njegovog boravka u Srbiji delio vilu u Rumunskoj ulici. Fezenmajer se u novembru 1941. triput pojavio. Sedamnaestog novembra 1941. Rajsvic je poverio Boksici da je njegov izveštaj o „raspoloženju stanovništva ostatka Srbije prema oružanoj akciji" koji je sastavio 11. avgusta 1941. sada stigao do vrhovne armijske komande. U njemu je izložio „kako se Srbi mogu pridobiti, a da se za to ne mora žrtvovati naša krv". Njegov izveštaj je dobio i dodatak 25. avgusta 1941. Dodao je da se izveštaj zasniva na razgovorima

sa Budimirom Borisavljevićem. Više je nego verovatno da je Rajsvic Borisavljevićeve savete prodiskutovao sa svojim sustanarom Fezenmajerom. Rajsvic je naveo svojoj supruzi da je Fezenmajer uvek imao da ispriča nešto „izuzetni zanimljivo". Zato ne treba isključiti da su Borisavljevićevi saveti preko Rajsvica došli Fezenmajeru, a od njega i Benclera u Berlin „Vrhovnoj armijskoj komandi".

Međutim, tamo naravno, ni u kom slučaju nisu poslušani. Šesnaestog septembra 1941. Hitler je naredio da se ustanički pokret u Srbiji mora suzbiti „najoštrijim sredstvima". Novi „opunomoćeni komandujući general i zapovednik u Srbiji" Austrijanac Franc Beme (Franz Böhme, 1885–1947) je pod tim razumeo i pojačano streljanje talaca. „Radikalna strujanja" su zadržala prevagu.

Dakle, prve sedmice rada u Beogradu Rajsvic je, primereno trećem polju aktivnosti koje je formulisao Meternihu 30. maja 1941, vrlo uspešno proveo. Zato ne čudi da je Rajsvic u svom prvom izveštaju o radu od 31. jula 1941. „mobilisanje domaćih pronemačkih snaga", sa trećeg mesta u hijerarhiji svojih zadataka, sada prebacio na prvo. Izvukao je sledeći zaključak: „Stvaranje referata za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika vrhovni zapovednik u Srbiji pozdravio je sa zahvalnošću. U tome se video znak da sa nemačke strane, uz pretežnost ekonomije, postoji i kulturno zanimanje i razumevanje za Srbiju." Ipak, Rajsvic je u izveštaju po imenu naveo samo jednog kooperativnog naučnika, naime, Miodraga Grbića, iako su „svi srpski istraživači i naučnici koji su za to došli u obzir … bez izuzetka spremni" na saradnju. Međutim, Rajsvicu je bila jasna i tamna strana aktivnosti na ponovnom oživljavanju svojih ličnih veza. Ne samo njegova nastojanja da oslobodi Ribnikara koji se onda pokazao kao simpatizer komunista, nego i ogovaranja protiv Milojevića, od kojih je morao da brani svog berlinskog poznanika, a da ovaj na kraju nije trajno „mobilisan", doveli su ga u jesen 1941. do ipak pomalo rezigniranog suda: „I dalje najviše vremena ode na oslobađanje ljudi koji su pohapšeni na osnovu lažnih srpskih navoda. Pri tom uviđam da za 18 godina Srbe nisam upoznao i da tek sada učim da stvarno vidim, bar inteligenciju." Ipak, u jednu osobu unutar „inteligencije" se ipak mogao pouzdati: u Miodraga Grbića.

Hitni paket mera za zaštitu spomenika

I zaista, Grbić će odigrati istaknutu ulogu u vezi sa nemačkom zaštitom kulturno-istorijskih spomenika. Prvo je trebalo da se ostvari sadržaj plana u 21 tački koji je sastavljen s Grbićem već 3. jula 1941. kod „Tri šešira", a koji je Rajsvic zapisao u „Delimičnoj beležnici beogradskih zabeležaka" br. 1. Tako je trebalo iz Pančeva nabaviti prozorska stakla za Muzej kneza Pavla i otkriti koja nemačka vojna nadleštva i oficiri su uzeli umetnička dela koja pripadaju Muzeju za ukrašavanje svojih kancelarija ili čak privatnih rezidencija. Nekoliko stranica dalje Rajsvic je zabeležio da je ukupno deset slika i dve skulpture uzeto „na pozajmicu" iz Muzeja kneza Pavla za privatni stan vojnog zapovednika, i tri skulpture za njegovu kancelariju. Dvadeset prvog juna 1941. u privatnom pismu supruzi Rajsvic je javio da je zaista, u trenutku pisanja prvog izveštaja o radu vojni zapovednik Ludvig fon Šreder (Ludwig von Schrörder, 1884–1941), koji je poginuo u avionskoj nesreći 28. jula 1941, za sebe „u Muzeju kneza Pavla izabrao nekoliko dobrih slika i skulptura" da opremi svoju „novu kućicu", koju je „grad Beograd renovirao".

Jedan od prvih službenih poslova u Beogradu koji se ticao Muzeja kneza Pavla, odnosio se na sliku „Ulazak cara Dušana u Dubrovnik". Naslikao ju je rođeni Dubrovčanin Marko Murat (1864–1944), koji je u to vreme, već vremešan, živeo u Dubrovniku i tek nekoliko sedmica ranije primljen u Kraljevsku srpsku akademiju nauka. Murat je svoju istorijsku sliku naslikao u jednoj osnovnoj školi u beogradskom kvartu Paliluli, gde ga je jednog dana nenajavljeno posetio kralj Milan Obrenović koji je već bio abdicirao. Nedugo zatim se mogla videti na svetskoj izložbi u Parizu 1900. u srpskom paviljonu, pre nego što ju je Murat poklonio kraljevskoj porodici. Po Muratovoj izjavi u intervjuu „Vremenu" od 19. februara 1937, tokom Prvog svetskog rata, Austrijanci koji su se povlačili dokopali su se slike koja je visila u „starom dvoru", gde je danas Skupština grada Beograda. Posle rata je ponovo pronađena i vraćena u dvor, pri čemu je Murat vest o tome dobio lično od kasnijeg kralja Aleksandra. Potom ju je on svojeručno restaurirao, da bi uklonio posledice austrijske krađe umetničkog dela.

Uskoro po ulasku Vermahta u Beograd, koji je slika – za razliku od zgrade u kojoj je bila smeštena – dočekala neoštećena, zapala je za oko generalu Vilhelmu Riteru fon Tomi (Wilhelm Ritter von Thoma, 1891–1948), čoveku koji je po Hju Trevoru-Roperu (Hugh Trevor-Roper) bio „dobro obrazovan" i obdaren „dobrim zapažanjem". Zajedno sa generalnim kustosom

Melom iz Beča savetovao je direktoru Narodnog muzeja, Rajsvicovom starom poznaniku Milanu Kašaninu, da je svakako bolje da se umetnina iz jako oštećene palate prebaci u Muzej koji je bio u neposrednoj blizini. Posle izvesnog natezanja, 20. juna 1941, dakle još dve nedelje pre Rajsvicovog dolaska, nemački komandant grada, pukovnik Erns Moric fon Kajzenberg (Ernst Moriz von Kaisenberg) lično je odobrio prenos. Kajzenberg, koji je ovde delovao kao zaštitnik umetnina, bio je i taj koji je 17. aprila 1941. potpisao prvu antijevrejsku naredbu po kojoj je Jevrejima tek posle pola 11 pre podne bilo dozvoljeno da kupuju na gradskim pijacama, tj. u vreme kada po pravilu robe više nije bilo.

Kada je slika najzad smeštena na sigurno, Kašanin je uočio da su uz donju ivicu slike stajali ne samo potpis i autorovo datiranje, nego i dodatna primedbe: „post invasionem barbarorum per auctorem reparatum 1920". Očigledno Murat je na uočljiv način postarao da se austrijski kulturni zločin iz Svetskog rata ne zaboravi. Kašanin je ovaj tekst smatrao „neprikladnim" pa je naredio muzejskom restauratoru Zdravku Sekuliću (1902–1965) da sporni natpis premaže. Pored toga, Kašanin je celom slučaju pridao toliki značaj da je sredinom jula obavestio Ministarstvo prosvete i priložio poseban dokument. Sekulić se dao na posao, a do Rajsvicove posete Muzeju pri stupanju na dužnost 7. jula, natpis je nestao. Ali ne bez traga. Kašanin je opet morao da angažuje Sekulića, da ostruže ono što je bilo samo prefarbano. Konačno, Kašanin je sastavio „posebnu komisiju" koja je mogla da se uveri da je natpis definitivno uklonjen.

Može se pretpostaviti da je do uklanjanja natpisa posebno bilo stalo Austrijancu Melu. Indicija za to je Rajsvicova beleška u njegovim „Toku dana od mog dolaska u Beograd", gde 7. jula stoji: „Muka s Melom oko natpisa". Dvadeset devetog jula Rajsvic je postupak konačno stavio ad acta sa rukom napisanom primedbom: „Slika je ostala neoštećena. Samo je sporni natpis premazan. Mel je izblamiran". To „izblamiran" treba verovatno razumeti tako da je zbog galame koja se digla oko slike, inkriminišući natpis postao poznatiji nego što bi bio da se na njega nije obraćala pažnja. Svakako je tome najviše doprineo Kašanin svojom prerevnosnom poslušnošću. Slika je danas i dalje u fundusu Narodnog muzeja; do 2003. bila je deo stalne postavke, a poslednji put se mogla videti 2014. godine.

Uklanjanje nepoćudnog natpisa svakako ne predstavlja vrhunac saradnje između Kašanina i Rajsvica. U tek 2015. objavljenim razgovorima novinara Koste Dimitrijevića sa Kašaninom, vođenih početkom sedamdesetih

godina, pojavljuju se još dva zajednička projekta. Kašanin ističe da su jednom on i Rajsvic dali značajan doprinos: da se Miroslavljevo jevanđelje iz XI veka sačuva od ratnog meteža. Taj bogato ilustrovani ćirilički rukopis od 181 stranice se do početka Drugog svetskog rata čuvao se u Kašaninovom Muzeju kneza Pavla. Odatle je prvo prenet u trezor filijale Narodne banke u Užicu, a onda se jedno vreme u manastiru Rača čuvao od dohvata partizana i četnika. Na kraju se vredni rukopis vratio u Beograd koji je još bio pod nemačkom kontrolom gde je u podrumu glavne zgrade Narodne biblioteke neoštećen dočekao kraj rata. Godine 1945. osnovana je komisija koja je trebalo da razjasni gde je Jevanđelje bilo tokom rata: „Završni izveštaj komisije do danas nije nađen." Komisiju je osnovao ministar kulture posleratne Jugoslavije: Vladislav Ribnikar.

Dok je, po Kašaninovim rečima, „dobročinitelj" Rajsvic učestvovao u skrivanju Jevanđelja, s druge strane je na početku nemačke okupacije Robert Švanke, nadležan za arhive, bio zainteresovan da ga nađe. Rajsvicovu ulogu u zaštiti Jevanđelja, čak i od sopstvenog kolege Švankea, doduše spominje samo Kašanin i ona se – ako je Kašaninova izjava tačna – s dobrim razlogom ne pojavljuje u službenim izvorima o zaštiti kulturno-istorijskih spomenika, ali ni u privatnoj zaostavštini.

Druga zaštitna mera koja se ticala srpskih kulturnih dobara a u kojoj je po Kašaninovim navodima Rajsvic učestvovao, bio je prenos pukovskih zastava srpske vojske iz Prvog svetskog rata iz spomen-kompleksa u Topoli u Beograd. Danas se te zastave mogu videti u Vojnom muzeju na Kalemegdanu.

Rajsvic nije štitio samo muzejski fond Muzeja kneza Pavla, nego i najmanje jednog njegovog zaposlenog. Tako se Kašanin 21. januara 1942. obratio Rajsvicu s molbom da se založi za „poslužitelja" Pavla Grgića, koga je Gestapo uhapsio zbog slušanja neprijateljskih radio-stanica. Rajsvic je sutradan preporučio Kašaninu da se po tom pitanju obrati ministru prosvete Veliboru Joniću (1892–1946), da bi ovaj onda direktno intervenisao kod Službe bezbednosti. Tamo treba zamoliti da „Grgića makar ne streljaju, jer je on vrlo sposoban službenik i samo je lakomisleno postupio". Očito, ovaj postupak je imao više nego očekivan uspeh, jer je ubrzo Kašanin mogao da javi Rajsvicu da je Gestapo pustio Grgića kao „nedužnog". Grgić se vratio na svoje radno mesto, gde ga u septembru 1943. nalazimo na spisku zaposlenih.

Rajsvic i Grbić su dalje planirali prilikom svog susreta kod „Tri šešira" 3. jula 1941. skorašnje ponovno otvaranje Muzeja kneza Pavla, „ako je moguće, već za mesec dana". Tako brzo ipak nije išlo. Muzej je opet postao dostupan

javnosti tek 9. septembra 1941. Dan kasnije „Novo vreme" je opširno izvestilo o tom događaju. U članku je i Rajsvic spomenut po imenu. Boksici je pisao: „[Juče] sam [*sic*] otvorio Muzej kneza Pavla. Državni savetnik [Turner] je dopustio da ga provedem, bio je silno ljubazan i sve mu se jako svidelo. Naravno, onda smo konačno opet dospeli u novine."

U stvari, srpska štampa iz ratnog razdoblja ni rečju nije spomenula rad na zaštiti spomenika i Rajsvica. Nesumnjivo cilj Vojne uprave je bio da se rad na kulturnom polju koji je sama podstakla – kao što je bilo otvaranje Muzeja kneza Pavla – javnosti predstavi kao dostignuće Nedićeve vlade, da bi joj se ojačao legitimitet. Ta politika će se promeniti tek od jeseni 1943, kada na dužnost stupi „posebni opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok" Herman Nojbaher (Hermann Neubacher, 1893–1960), koga je Hitler poslao za Beograd: „Poslanik dr Nojbaher je hteo publikacije o nemačkom kulturnom radu u Srbiji. Pri tom i spominjanje radnih rezultata Nadleštva za zaštitu spomenika." Druga promena u okupacionoj politici koju je uveo Nojbaher bilo je obustavljanje streljanja talaca u srazmeri 100 odnosno 50 prema jedan u decembru 1943 – više od dve godine nakon što je Budimir Borisavljević ukazao na pogubne posledice takve prakse.

Sledeća tačka Rajsvicovog i Grbićevog plana od 21 tačke, ticala se Narodne biblioteke na Kosančićevom vencu koja je potpuno izgorela u nemačkom vazdušnom napadu 6. aprila 1941: nju je trebalo premestiti „u jednu gimnaziju", da bi „ljudi mogli da poklanjaju [knjige]".

I dok je većina evropskih zemalja, kao i SAD, suočena sa ekspanzionističkom nacističkom politikom preduzela mere da zaštite svoje kulturno blago, u Beogradu je to izostalo. Štaviše, nadležni ministar Miloš Trifunović (1871–1957) je 3. aprila 1941. direktorima Državne štamparije, Narodne biblioteke, Državnog arhiva, Muzeja kneza Pavla i Etnografskog muzeja izričito zabranio da „arhive, knjige, dokumente, umetnička dela itd." evakuišu iz svojih ustanova. Na to je očajni direktor Narodne biblioteke Dragoslav Ilić (1889–1973) na sopstvenu odgovornost pokušao da uz pomoć brata bibliotekara Đorđa Radojčića (1905–1970) najvredniji deo knjižnog fonda skloni na sigurno. U deset ujutro 6. aprila trebalo je da dođe kamion sa deset vojnika pratnje koje je otkomandovao Radojčićev brat, načelnik Transportnog odeljenja Glavnog generalštaba, da prevezu vredne knjige na železničku stanicu, odakle je sutradan trebalo da napuste grad. Međutim, prvi nalet Luftvafea koji je u 6.50 stigao do Beograda osujetio je taj očajnički pokušaj spasavanja. U tom trenutku u biblioteci su bili Ilić i Radojčić. Ubrzo po početku napada,

Radojčić je odjurio u Ministarstvo vojske i mornarice da bi uspostavio vezu sa bratom. Ilić je, naprotiv, pošao kući. Kada se krov biblioteke zapalio oko pola četiri posle podne, u zgradi nije bilo nikoga da preduzme zaštitne mere. Zgrada je gorela celu noć. Sutradan ujutro jedan prolaznik, Radoslav Grujić (1878–1955), u to vreme upravnik crkvenog muzeja smeštenog u obližnjem Konaku kneginje Ljubice, pokušao je da podstakne trojicu žandara da preduzmu nešto da se biblioteka spase. Oni, međutim, za to nisu pokazali nikakvu spremnost, a najstariji po činu je čak uperio pušku u Grujića.

U pogledu odgovornosti za potpuno uništenje fonda Narodne biblioteke, Dejan Ristić odgovornost vidi pre svega u Hitleru i generalu vazduhoplovstva Aleksanderu Leru (Alexander Löhr, 1885–1947), kome je po Ristiću, Hitler naredio da u prvom naletu na Beograd uništi Narodnu biblioteku, a time i sve što je „vekovima činilo kulturni identitet" srpskog naroda. Na drugom mestu, odgovorno je bilo Ministarstvo jer nije preduzelo nikakve mere zaštite. Konačno, ni Ilić kao upravnik se nije držao primereno, jer se uputio kući a da nije preduzeo bilo kakve korake da spreči najgore. Istražna komisija koju je osnovao Savet komesara pod Milanom Aćimovićem (1898–1945), smenila je Ilića, sa važnošću od 2. avgusta 1941. Dvadeset sedmog avgusta 1941. nasledio ga je Radojčić.

Odmah drugog dana svog boravka u Beogradu, Rajsvic je sa poverenikom za arhive Švankeom obišao mesto gde je bila biblioteka. Švanke mu je izložio sledeće: „Sámi Srbi su sprečili da profesori spasu knjižno blago; policija mora da je bila potpuno sluđena."

Ilić, koji je još bio upravnik, posetio je Rajsvica 15. jula 1941. Pored pitanja popune bibliotečkih fondova – srpski građani su još u maju, uz odobrenje Vojne uprave, ili možda čak od nje podstaknuti, počeli da poklanjaju knjige – verovatno se prilikom susreta razgovaralo i o pronalaženju odgovarajuće privremene zgrade. To pitanje je onda vehementno pokretao Ilićev naslednik na mestu upravnika biblioteke. Trideset prvog januara 1942. Radojčić se pismom u toj stvari obratio Rajsvicu. Svesno mu je pisao na srpskom, jer je znao da Rajsvic taj jezik bolje zna nego on nemački. Pomalo preponizno, Radojčić se raspitivao za stanje Rajsvicovog zdravlja i istakao da je Rajsvic službenik koji svoj zadatak ne ispunjava samo po dužnosti, nego zbog „časne strasti". Onda je najusrdnije zamolio Rajsvica da može da ga poseti u zgradi u Francuskoj 36.

Nešto više od nedelju dana kasnije – izgleda da je Rajsvic ostao neaktivan – Radojčić je sastavio jedan još usrdniji dopis: 28. februara 1942. će Narodna biblioteka slaviti 110 godina postojanja, što je jubilej koji će trebati

proslaviti u sklopu „dana srpske knjige“. Privremena zgrada biblioteke koja nije bila otvorena za javnost je, međutim, „smrznuta“. Biblioteku bezuslovno treba odgovarajuće grejati, inače tek obnovljenim fondovima ponovo preti propast. Apelovao je na Rajsvica da se zauzme za jednu isporuku uglja. Pri tom je vešto – očito dobro obavešten o Rajsvicovim životnim prilikama i interesovanjima – ukazao na to da je nekada Gete prevodio srpske narodne pesme, a da je Ranke bio taj koji je proslavio „vaskrsenje srpskog naroda u XIX veku“. Sada te knjige ponovo treba nabaviti i smestiti na odgovarajući način. Samom Rajsvicu Radojčić je dodelio „ugledno mesto“ u redovima nemačkih naučnika, nagoveštavajući da Rajsvic ima posebnu obavezu da se zauzme za zaštitu i očuvanje srpskih kulturnih dobara. Na kraju, Radojčić je podsetio da Narodna biblioteka ne pripada samo gradu Beogradu ili srpskom narodu, nego „celom jugoistoku Evrope“. „Od Vas kao naučnika čije studije su povezane sa knjigama koje biblioteka treba da nabavi, očekujem pomoć.“

Izgleda da Rajsvic ni ovog puta nije reagovao. Radojčić se 10. marta 1943. opet pismom obratio Rajsvicu. Ovog puta ton nije bio tako ponizan: „Kada je biblioteka u februaru zatvorena zbog nedostatka uglja, nastale su velike štete.“ Biblioteci je za grejanje stavljena na raspolaganje samo mala količina drva, a bile su potrebne dve tone koksa. Završio je ponovljenim apelom: „Vi ste jedina osoba koja Narodnoj biblioteci može da nabavi ugalj.“ Rajsvicov odgovor nije sačuvan, ali je na Radojčićevom pismu zabeležio: „Razgovarao sa kapetanom Helmanom (Hellmann). Opet pitati 20. marta.“ Izgleda da Rajsvic ovde nije mogao da pomogne; možda je problem grejanja privremeno rešilo i proleće koje je počinjalo.

Da je glavna briga upravnika biblioteke u zimu 1941/42. zaista bila nestašica ogreva, potvrđuju i dnevničke zabeleške penzionera Dragutina Rankovića (1882–1956) koji je spadao među prve darodavce knjiga posle bombardovanja od 6. aprila 1941, koji je posle često posećivao biblioteku. Zgradu u Francuskoj 36 je smatrao pogodnom samo za vršenje nužde. Osamnaestog februara 1942, samo devet dana posle drugog Radojčićevog pisma Rajsvicu, zabeležio je da se svi radnici biblioteke nalaze u jedinoj zagrejanoj prostoriji. Međutim, ni ona nije bila dovoljno topla: „Vrbovina pišti i oseća se zadah dima.“[39]

Do kraja rata biblioteka neće imati trajnu zgradu. Rajsvic je hteo da nađe zgradu neke gimnazije, a Radojčić je hteo – tako je bar 9. februara 1942.

39 Nataša Milićević, Dušan Nikodijević (prir.), *Svakodnevni život pod okupacijom 1941–1944. Iskustvo jednog Beograđanina*, Beograd 2011, str. 151.

pisao Rajsvicu – dugoročno preseljenje u zgradu Pravnog fakulteta. Nijedna od te dve ideje se nije ostvarila.

Rajsvicov i Grbićev plan u 21 tački prvo se pozabavio beogradskim Narodnim pozorištem. Zgrada pozorišta u Dositejevoj 2, odmah pored konjaničkog spomenika knezu Mihailu Obrenoviću, 6. aprila 1941. jako oštećena, a svi kostimi, rekviziti, scenski mobilijar, biblioteka i arhiv su izgoreli. Samo deset dana kasnije počelo je raščišćavanje, jer su nemačke vojne vlasti, koje je zastupalo „Propagandno odeljenje Jugoistok" koje je bilo pod Vrhovnom komandom Vermahta, htele da ožive pozorišnu scenu u Srbiji. Dvadeset trećeg maja 1941. izvedena je prva premijera Narodnog pozorišta od početka rata: baletska izvedba „Na lepom plavom Dunavu" Johana Štrausa (Johann Strauß, 1825–1899) u prostorijama Kolarčeve zadužbine. Rajsvic je zabeležio da je druga zgrada Narodnog pozorišta, „Manjež" na Vračaru, u Ulici kralja Milana 50, ostala neoštećena i da se mogla koristiti za predstave. To je trebalo da se zaista i desi 1. juna 1941, ali je prva predstava izvedena tek 1. oktobra 1941. Već godinu dana kasnije 1. decembra 1942. „Manjež" je rekviriran za predstave pozorišta nemačke organizacije „Snaga kroz radost".[40] Obnovljena glavna zgrada Narodnog pozorišta otvorena je 20. juna 1942. predstavom „Kir Janja" Jovana Sterije Popovića (1806–1856).

Uvršćenje obnove teatra u plan od 21 tačke čudi utoliko što oblast zabave nije spadala u oblast Rajsvicovih zadataka. U sačuvanim izvorima Rajsvic se više nije u službenom smislu bavio ovom temom, iako u pismima supruzi povremeno spominje odlaske na pozorišne predstave, kao npr. 17. avgusta 1942. na predstavu „Mine fon Barlhem" u pozorištu u Zrenjaninu i početkom marta jednu predstavu komada „Princ Eugen u Beogradu" 28. februara 1943. u hotelu „Mažestik" na Obilićevom vencu 34, koja je, međutim, na njegovo razočarenje bila „bez radnje". Dvadesetog januara 1944. učestovao je na proslavi slave Narodnog pozorišta. Rajsvic nije bio oduševljen: „Prvo puno stajanja i pevanja na pozornici, sve same svetačke radnje, a onda koktelčić." Povodom proslave, direktor pozorišta Jovan Popović (1899–?) je održao govor u kome je ukazao na ulogu teatra kao putokaza na putu ka „nacionalnoj vrlini" srpskog naroda u „novoj Evropi". Na kraju proslave, po pisanju „Novog vremena", odigrano je kolo. Po običaju, nemački članovi Vojne uprave nisu spomenuti u štampi. Rajsvic je, međutim, javio supruzi, da

40 Organizacija Kraft durch Freude je bila nacistička paradržavna organizacija za oblikovanje slobodnog vremena. Bavila se kulturom, zabavom, sportom i putovanjima. (*Prim. prev.*)

su, između ostalih, bili prisutni prosvetni referent dr Lerhofer, Alojz Šmaus, kao i savetnik poslanstva dr Manfred Klaiber (1903–1981).

Ni „Propagandno odeljenje Jugoistok" nije u Rajsvicovoj prepisci – ni službenoj ni ličnoj – igralo nikakvu ulogu. Dakako, dva puta u pismima svojoj ženi spominje da je na radiju čuo „Lili Marlen", pesmu po kojoj je „Vojnička radio-stanica Beograd" koju je vodilo „Propagandno odeljenje Jugoistok" postala poznata.

Prilikom susreta s Grbićem kod „Tri šešira" uveče na dan kada je stigao u Beograd, Rajsvic je izrazio svoju zainteresovanost za „vinčansku zbirku". Još 1880-ih godina je geolog Jovan Žujović naišao na tragove nekog starog naselja nedaleko od sela Vinča kod Beograda. Miloje Vasić (1869–1956) je 1908. počeo intenzivno da sondira teren, a 1929. je pristupio pravim iskopavanjima. Njegovo datiranje naselja u 1200. pre n. e. je u stručnim krugovima isprva prihvaćeno. Po Vasiću, jasno se video kulturni uticaj egejskog prostora, pa je čak išao toliko daleko da je u stanovništvu Vinče prepoznavao Hiperborejce koji su se javljali u antičkoj književnosti i mitologiji. Iako je Vasić na početku karijere bio potpuno otvoren za teoriju *ex septentrione lux,* najkasnije sa Prvim svetskim ratom je promenio mišljenje. Od tada je odbijao sve rezultate istraživanja sa nemačkog govornog područja. Nalaze iz Vinče je sukcesivno objavio u četiri toma, od kojih se prvi pojavio 1932. Pošto su knjige bile na srpskom i ćirilicom, primljene su na znanje vrlo polako i samo od dela stručne javnosti. Posebno su njegovo datiranje naselja potom van Jugoslavije oštro kritikovali, i Vladimir Fjuks (Fewkes, 1874–1953), i Fridrih Holste (Friedrich Holste) 1939. Dve godine kasnije Holste se još jače obrušio na Vasića. U svom izveštaju, kao „posebni poverenik" za proučavanje praistorijskih fondova u Srbiji koga je postavio zaštitnik kulturno-istorijskih spomenika, Holste je četvorotomno Vasićevo delo ocenio kao „s tehničke strane upotrebljivo, u naučnom pogledu fantastično i bezvredno". U Jugoslaviji je Vasiću izgleda oponirao samo Grbić, zbog čega su Grbić i Vasić postali „ogorčeni neprijatelji". Borić to tumači time što je jugoslovenska arheologija pre Drugog svetskog rata bila pod uticajem nemačkog razumevanja učiteljsko-učeničkog odnosa između profesora univerziteta i naučnog podmlatka. Nije bilo uobičajeno javno kritikovati svog naučnog „učitelja." [41]

41 Dušan Borić, A View of Vinča from Cambridge: Minn's Reviews of the 1930s Publications by Vasić, *Istraživanja* – Journal of Hisotircal Researches, 27, 2016, str. 16.

Vasićevi kritičari su nalaze iz Vinče smatrali za mnogo starije, smeštajući ih u mlađe kameno doba. Većina predratnih arheologa, pa i Australijanac Vir Gordon Čajld (Vere Gordon Childe, 1892–1957) identifikovala se sa kulturnoistorijskom školom arheologije koja je tvrdila da po pravilu u vezi sa kulturnim transferom treba poći od migratornih kretanja celih plemena, a ne od mogućnosti sličnih razvoja na različitim mestima ili od postepenog širenja kulturnih tehnika. Smeštanje Vinče u doba procvata mikenske kulture Egeja, sada je pak oživelo teoriju *ex septentrione lux*, kako ju je u svojoj ispolitizovanoj verziji zastupao Kosina, i u čisto naučnoj Šuhart kome se Rajsvic divio. Današnja nauka je potpuno prihvatila datiranje u mlađe kameno doba, pri čemu pitanje eventualnih – možda čak i etničkih – migracionih kretanja više ne igraju nikakvu ulogu.

U julu se Rajsvicova „briga" dakako manje ticala interpretacije nalaza, a više njihovog bezbednog smeštaja. Komadi su čuvani u prizemlju Bogoslovskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u Ulici kralja Petra 2, gde po pravilu nisu bili dostupni javnosti. Mesto se zvalo „Arheološki muzej Univerziteta". Kada je Holste 1941. pogledao zbirku, utvrdio je da nema nikakvih ratom izazvanih gubitaka ili oštećenja. Od „estetskog izlaganja i opremanja legendama" se do tada odustalo, posebno jer „vrlo bogati nađeni materijal nije bio dostupan javnosti". Nedostajao je i inventar, a na eksponatima je samo „crvenom bojom obeleženo mesto nalaska unutar naselja". Hitno je preporučio smeštaj na podesnije mesto, baš zato što je Vinča bila „do sada najveća i nalazima najbogatija, po geografskom položaju najvažnija neolitska stanica Podunavlja".

U svom prvom izveštaju o stanju vinčanske zbirke, od 31. jula 1941, Rajsvic je došao do sličnog rezultata kao Holste. Istakao je da su sakupljeni nalazi „tridesetogodišnje iskopavačke delatnosti" bili „evropska znamenitost". Arheološki muzej Univerziteta je u međuvremenu, od Vasićevog odlaska u penziju, vodio klasični filolog Veselin Čajkanović (1881–1946). Kakvo će „estetsko izlaganje" ova „evropska znamenitost" doživeti u kasnijem periodu?

Rajsvic je prvo lično, sa Grbićem, posetio mesto iskopavanja u Vinči već 12. jula 1941: „Kulturni sloj naselja koja su stalno izgrađivana jedno na drugom, debeo je 20 metara. Bio je oduševljen i budućim arheološkim potencijalom: „Kad se ide duž Dunava, svuda se nalaze komadići grnčarije od kojih bi svaki kod nas u Nemačkoj digao na noge svaki tim koji se bavi ranom istorijom." Već početkom avgusta Rajsvic je bacio na pisanje legendi za vinčansku zbirku. Supruzi je pisao o „vinčanskom muzeju, gde je Vasić

naslagao nalaze iz Vinče. Hoću da ga legendama učinim dostupnim za razgledanje pripadnicima Vermahta. Zato ga treba snabdeti legendama." Naravno, pri tom je naišao na prepreke: „Šef [Turner] je angažovao jednog drugog profesora [verovatno Čajkanovića] koji treba da čuva muzej od mene." Po Rajsvicu, taj „profesor" se doduše nije usudio, „da otvoreno kaže ne", ali nije obavljao nikakav primereni naučni rad: „Napravio je npr. nemogući vodič, nemoguće legende i tome slično."

U tom pismu Rajsvic je spomenuo, pored Grbića, najvažnijeg domaćeg saradnika za dalji rad na zaštiti spomenika: Milutina Garašanina (1920–2002), koji će 1957. postati vanredni, a 1963. redovni profesor arheologije u Beogradu. U tom trenutku je studirao klasičnu filologiju i arheologiju kod Čajkanovića, odnosno Vasića. Godine 1996. se u jednoj knjizi intervjua kratko osvrnuo na Rajsvica, označivši ga kao nekoga ko je Srbima bio vrlo naklonjen. Mnogo je pomogao i ostvario, posebno u zaštiti muzeja. Tako, navodno, iz Muzeja kneza Pavla nije odnet ni jedan jedini predmet.

Dvadesetjednogodišnji student Garašanin je isto tako ostavio pozitivan utisak na Rajsvica, koji je pisao supruzi: „Asistent, unuk Garašaninov[42] (1812–1874), stoji tu s očima mladog pokoljenja, koje ja upravo hoću da revolucioniram, i gleda me, šta ću reći." Tom „mladom pokoljenju" je pripadao i Vladimir Milojčić (1918–1978) koji je poimence spomenut u tom pismu, a koga Rajsvic u njemu naziva svojom „senkom", koji će još tokom rata, uz pomoć Nadleštva za zaštitu spomenika, doktorirati u Beču kod praistoričara Osvalda Mengina (Oswald Menghin, 1888–1973). Pored, po Rajsvicovom viđenju, nesavremene naučne dokumentacije zbirke, legende su bile još jedan kamen spoticanja. Rajsvic je hteo da one budu i na srpskom „da narod najzad upozna sopstvenu praistoriju", ali je Turnerov zamenik Georg Kisel (Kiessel 1907–1950) bio protiv toga. Na kraju nije jasno ko je pobedio.

U svakom slučaju, radovi na vinčanskoj zbirci su napredovali. Katalog, koji će na kraju imati 2.500 strana obradili su Garašanin, njegova žena Draga Lalka Garašanin (1921–1997) i Sabine Lauterbah, a završen je u avgustu 1943. Pa ipak, ubrzo zatim je vinčanska zbirka „u roku od 48 sati" iz Ulice kralja Petra premeštena u obližnji Konak kneginje Ljubice, gde isprva nije izgubila „radnu sposobnost", jer je Rajsvicu uspelo da rekvirira vitrine Crkvenog muzeja koji je ranije bio smešten u istoj zgradi. Konačno je u oktobru

42 Misli se na Iliju Garašanina, tvorca „Načertanija". (*Prim. prev.*)

1943. fond koji je Garašanin inventarisao, katalogizovao, vrednovao i ponovo sredio, premešten na sigurno u zgradu Gradske štedionice.

Sámo nalazište Vinča na obali Dunava Rajsvic je nekoliko puta pokazivao posetiocima. Tako se u julu 1942. uputio tamo sa posetiocima organizacije Anenerbe[43] Sifersom[44] i Herbertom Jankunom (Jankuhn, 1905–1990), u septembru iste godine sa mladim srpskim naučnicima, sa „muzejskim ili muzeološkim tečajem", u julu 1943. sa Unfercagtom i Šahermajrom, gde su ta tri gospodina tamanili „ribe koje su sami pržili na neolitskoj vatri". Nekoliko dana kasnije, Rajsvic je sa Unfercagtom i Benclerom opet bio u Vinči.

Dok se pisao katalog i posećivalo nalazište, Garašanin je u podrumu Muzeja kneza Pavla našao još 30 sanduka sa do tada zanemarenim „komadima grnčarije", koji su postepeno očišćeni, tako da je „briga" o vinčanskoj zbirci koja je izražena u planu u 21 tački, potrajala.

Sama iskopavanja u Vinči tokom Drugog svetskog rata nisu vršena, iako je Rajsvic 1942. razmatrao tu mogućnost. Sigurno bi novi nalazi doprineli da se „osvetle", kako se Vilfonseder (Willvonseder) izrazio, „odnosi" Vinče, Makedonije i Trakije, drugim rečima da se pomogne u davanju odgovora na pitanje praistorijskih migracionih kretanja. Rajsvic je, doduše, jasno istakao da nalaze treba učiniti dostupnima srpskoj javnosti, takođe i baš legendama na srpskom jeziku. Naglašavao je i evropsku dimenziju nalazišta, što sigurno pre svega treba videti u kontekstu „Nove Evrope" pod nemačkom prevlašću kakvoj je Hitler težio. Zato nije bilo sumnje ko bi trebalo da izvuče glavnu korist iz praistorijskih istraživanja u Srbiji koja je pokrenulo Nadleštvo zaštite spomenika: „Pošto srpsko izučavanje praistorije u naučnom smislu praktično ne postoji, od ovih dostignuća će prirodno imati koristi isključivo nemačka istraživanja." Tako je bilo i razmatranja da se pojedini nalazi prenesu u Rajh. U vezi s tim je Mengin pisao Rajsvicu 1944. Mengin je primio kod kuće Milojčića koji je tek doktorirao i javio je Rajsvicu nameravanu temu njegove habilitacije. Milojčić bi se bavio „prednjoazijskim uticajima na podunavski kulturni krug". Po Menginu, kod tog problema „važnu ulogu je igralo rasno pitanje", jer se odluka o tome da li su prednjoazisjko-egejski uticaji na Podunavlje bili uslovljeni „čisto kulturnim transferom ili i seobom

43 Anenerbe, naučno društvo koje je 1935. osnovao Himler za proučavanje nemačkog nasleđa s ciljem dokumentovanja nacističke ideologije. Do 1944. je dobilo 40 odeljenja, a pored ostalog, bavilo se i opitima na živim ljudima u koncentracionom logoru Dahau.

44 Volfram Sifers je bio izvršni direktor Anenerbea i 1948. je osuđen na smrt.

naroda", može doneti verovatno samo pomoću „nalaza lobanja". Zato je, po Menginu, trebalo ispitati Grbića o nalazima kostura iz Bartoša u Banatu, koje je on „svojevremeno" [1931] iskopao. Skeleti iz same Vinče su ležali u Muzeju kneza Pavla. A onda je sledila odlučujuća rečenica: „Sve to treba prebaciti u Beč." To se, svakako, nije dogodilo, kako je posle rata potvrdio Garašanin.

Sledeća Rajsvicova briga iz plana u 21 tački ticala se grada i tvrđave Smederevo. Iz do sada nerazjašnjenih razloga, 5. juna 1941, dakle mesec dana pre Rajsvicovog dolaska, usred tvrđave eksplodiralo je skladište municije koja je još velikim delom poticala od jugoslovenske vojske. Poginulo je do 1.500 ljudi – savremena štampa je pisala o čak 4.000 poginulih – a veliki deo grada je bio jako oštećen. Tri dana kasnije vojni zapovednik Ludvig fon Šreder je svojoj ženi napisao pismo na tri strane. I dalje je bio vrlo zadovoljan svojim novim položajem, a sebe je označio kao „vicekralja" koji, između ostalog, „može da dosuđuje smrtne kazne". Onda je izvestio o eksploziji skladišta municije u Smederevu, govoreći o više stotina mrtvih. Naveo je da je odmah avionom *Fieseler Storch*[45] posetio grad da bi „po uzoru na protivvazdušnu odbranu odmah počeo veliku akciju pomoći". O ovom slučaju zbog cenzure isprva nije moglo ništa da se pročita. Međutim, 17. jula fon Šreder je izvanrednom komesaru za obnovu Smedereva, Dimitriju Ljotiću (1891–1945), uputio milion dinara.

Rajsvic je sa Grbićem posetio Smederevo 7. jula. Veoma pogođen – više materijalnim nego ljudskim – gubicima, pisao je supruzi o pregledu mesta: „Bio je to jako zanimljiv i ružan prizor, pola grada je eksplozijom municije unutar stare tvrđave jednostavno zbrisano, kao zemljotresom. Najbolje su izdržale stare zidine iz XV veka, ali i one su se na dva mesta potpuno prevrnule, a većina lepih zubaca kruništa popadala je sa zidina i kula." I svojoj prijateljici Elizabeti Hekelman je pisao o katastrofi, pri čemu su u tom pismu naglašeni njegovi planovi mera zaštite spomenika: „Pre nedelju dana sam bio u Smederevu, lepoj staroj tvrđavi, gde su smestili skladište municije. Skladište municije je eksplodiralo a ceo jedan deo grada je zbrisan, a pri tom je uništen i veliki deo lepe tvrđave. Jer je, sem toga, ova tvrđava izgrađena i od kamenja dva rimska grada, sad se moraju zaštiti ruševine, jer je u zidine uzidano mnoštvo natpisa, nadgrobnih ploča itd." Da li je i koliko Rajsvicu uspelo da spreči da zidine tvrđave stanovništvu zaista posluže kao besplatan izvor građevinskog materijala za obnovu kuća uništenih u eksploziji, nije

45 Mali avion za vezu F i 156 S koji se proizvodio od 1935. (*Prim. prev.*)

poznato. Međutim, zaštita „ruševina“ je spomenuta i u njegovom izveštaju o radu za 1941/42: „Pored beogradske tvrđave, trebalo je od daljih razaranja zaštiti eksplozijom skladišta municije teško oštećene bedeme stare istorijske tvrđave Smederevo (Semendria), izgrađene oko 1430. Tu je posebna opasnost bila to što je istovremeno uništen i veliki deo grada Smedereva, pa je pretila opasnost od nekontrolisanog korišćenja ruševina bedema pri obnovi. Da bi se sprečilo da se građevinsko kamenje smederevske tvrđave, koja je, pak, i sama u XV veku građena od ruševina rimskog grada Viminacijuma, nekontrolisano koristi, po nalogu Nadleštva za zaštitu spomenika je u ceo kompleks istorijske tvrđave zabranjen pristup privatnim licima, a raščišćavanje je rađeno pod nadzorom stručnjaka. Nalazi koji su pritom otkriveni … stavljeni na raspolaganje lokalnom muzeju u Smederevu.“

„Briga“ za Smederevo nije napuštala Rajsvica, jer je u jednoj službenoj belešci 4. novembra 1943. izrazio „ozbiljno protivljenje“ protiv izgradnje inžinjerijskog logora u tvrđavi, a protivio se i planovima da se kroz tvrđavu polože železničke šine. Izgleda da je godinu dana ranije uspeo da to privremeno spreči, jer je 25. marta 1942. poverio supruzi da sada treba da „spasava“ Smederevo da se „železničke šine ne polože skroz kroz staru tvrđavu“.

Sledeća Rajsvicova „briga“ u sklopu plana od 21 tačke ticala se Muzeja grada Beograda, koga je „za najkraće vreme trebalo osloboditi šteta od bombardovanja.“ U decembru 1929. izvesni M. Marković je podstakao osnivanje takvog jednog muzeja, da bi između ostalog, tu izložio arheološke nalaze sa područja grada. Posle više etapa, muzej je spojen sa Gradskom bibliotekom i Državnim arhivom, kao „Gradski dom kulture“ koji je otvoren 22. decembra 1940. u zgradi u Ulici kneginje Ljubice 1. U izveštaju o prvih pet godina rada muzeja, upravnica Marija Ilić Agapova (1895–1984) među eksponatima koji su u muzej doneti 1931. spominje jednu maketu beogradske tvrđave koju je na posebnu želju zamenika gradonačelnika dr Miroslava Stojadinovića, napravio Rihard Štaudinger (Richard Staundiger, 1875–1936). Pored toga, spomenula je i zbirku slika i planova grada koje je takođe 1931. muzeju poklonio industrijalac i mecena Đorđe Vajfert (Georg Weiffert, 1850–1937). Oba dara je i Rajsvic spomenuo svojoj ženi, dan pošto je 5. jula 1941. pregledao muzej: „Sad treba što pre otvoriti Muzej grada, a zanimljivo je primetiti da su fondove ovog muzeja daleko najvećim delom poklonila i sakupila dvojica Nemaca: pivar Vajfert i bankrotirani genije Štaundinger, koga sam i ja još poznavao.“ Štaudinger, koji je poticao iz okoline Ludvigshafena, je dugo godina radio u Minhenu i Beču, kao arhitekta, i kao književnik. Godine 1927.

se preselio u Beograd i radio posebno i kao arheolog. U Ulici kneza Milete 59 je imao mali muzej sa nalazima, između ostalog, i sa gradilišta zgrade Patrijaršije koja je završena 1935. Štaudinger, koji je umro u Beogradu 1936, razvio plan je „Akropolja" na Kalemegdanu, u kome bi bili izloženi kipovi važnih jugoslovenskih ličnosti. Rajsvic je ovako opisao stanje: „Krov [muzeja] je popravljen, sad brzo treba poslati zidare itd.". Muzej je smešten u jednoj „višespratnici" čiji najviši spratovi pripadaju muzeju, a čiji krov je odleteo zbog vazdušnog pritiska. Uz to je došlo i do požara, ali je zaista spaseno sve osim skladišta, samo zato što je najzad jednom sa srpske strane jedan čovek bio spreman da nešto uradi." Ovo „najzad jednom" se svakako odnosilo na situaciju Narodne biblioteke, za čije spasavanje, pošto je 6. aprila 1941. izbio požar, nije preduzeto ništa.

Rajsvic je, kao Turnerov predstavnik, prisustvovao ponovnom otvaranju muzeja godinu dana posle preseljenja u Ulicu kneginje Ljubice 1, i nešto više od osam meseci posle bombardovanja, iako njegovo ime nije spomenuto u novinskim izveštajima. U svojoj službenoj belešci, sastavljenoj nedelju dana kasnije, Rajsvic je događaj označio samo s omalovažavanjem, kao „preuranjeni čin ličnog prestiža" novog gradonačelnika, Dragomira Jovanovića (1902–1946) koji je bio na dužnosti od septembra. On je nasledio Milosava Stojadinovića, koga je Rajsvic u svom planu u 21 tački još spomenuo kao „vrhovnog gradonačelnika". Po Rajsvicu „čin prestiža" je bio „preuranjen", jer muzej još nije imao pravu izložbu. Ministar prosvete Velibor Jonić, koji je tek od oktobra bio na dužnosti, to je saznao tek od Rajsvica, jer je verovao da je Muzej već potpuno uređen.

U narednom razdoblju Rajsvic se i dalje povremeno bavio Muzejom grada. U julu 1942. ga je pokazao funkcionerima Anenerbea Sifersu i Jankunu koji su bili u poseti, a u septembru iste godine gradskoj upravi Beograda je saopštio da u budžetu najmanje 100.000 dinara treba da odvoji za održavanje i izgradnju Muzeja, posebno da bi mogao da primi dalje nalaze iskopavanja, naročito sa Kalemegdana. U maju 1944. javio je Garašaninu da su muzejski eksponati, po naređenju opunomoćenika za protivvazdušnu odbranu feldkomandature, već bezbedno popakovani. Zaštiti spomenika je svakako ostalo dovoljno vremena da fondove Muzeja potpuno popiše i vrednuje. Garašanin će odmah po završetku nemačke okupacije do proleća 1945. biti upravnik Muzeja grada.

Sledeća stavka plana u 21 tački ticala se jednog aspekta koji je za Rajsvica bio od centralnog značaja, stvaranja „Ureda za zaštitu kulturno-istorijskih

spomenika". Nepostojanje zakonodavstva o zaštiti spomenika i ustanova zasnovanih na njemu preokupiralo ga je od kraja dvadesetih godina. Sada je stvarno dobio infrastrukturu i prostor za delovanje da popuni tu prazninu. Već krajem jula 1941. pisao je supruzi da „hoće da progura zakon o zaštiti spomenika po nemačkom uzoru". Osoba oko koje se pri tom sve okretalo trebalo je da bude Grbić. Već nedelju dana kasnije Rajsvicu je uspelo da ga uključi. Grbić je „na Alijev predlog, imenovan za poverenika za zaštitu spomenika i pozvan u Ministarstvo". Pa ipak, Rajsvic nije bio potpuno saglasan sa ovim predradnjama: „Ta varalica Grbić, sada, dakle, ima ovlašćenje, ali za moje pojmove radi zapanjujuće sporo. U ponedeljak ću morati da ga jako poteram da bi se najzad objavio zakon o zaštiti spomenika koji smo još pre dve nedelje prodiskutovali i čije je okvire već davno trebalo najaviti". Kad se onda Grbić pojavio sa konkretnim nacrtom zakona, Rajsvic je imao primedbe. Grbića je trebalo „zauzdati", jer dosadašnji nacrt nije sprečavao „pomeranja" nalaza, a time je štetio srpskoj državi i srpskom seljaku."

Međutim, nije bilo neslaganja samo s Grbićem. Naslednik Ludviga fon Šredera na mestu vojnog zapovednika u Srbiji, general avijacije Hajnrih Dankelman (Heinrich Dankelmann, 1867–1947) nije bio otvoreni pristalica zaštite spomenika kao takvih, tako da je Rajsvic „svakodnevno morao da bude spreman" da Dankelmanu održi „predavanje o delatnosti i smislu i cilju zaštite kulturno-istorijskih spomenika".

Dodatna teškoća je bila to što je zaštitu spomenika zbog propagandističkih obzira trebalo držati u pozadini. Sve mere za zaštitu spomenika trebalo je javnosti predstaviti kao angažman kolaboracionističke vlade. O tome je Rajsvic u septembru 1941. obavestio Meterniha u Parizu: „Za sve o čemu se javlja da je učinjeno na srpsku inicijativu … treba zahvaliti isključivo našoj inicijativi, koja samo službeno ne sme da se ističe." Krajem 1941. Rajsvic je ipak i dalje bio optimista: „Imam velike planove sa mojom pravom zaštitom spomenika i mojom naukom, nakon što me stalno, uprkos sve hvale u pojedinim slučajevima, hoće zadržati od politike … Moj šef Meternih će se čuditi kad dobije izveštaj za Božić." Ovaj vremenski plan je verovatno bio malo preoptimističan, jer je konačna srpska uredba o osnivanju Zavoda za čuvanje starina ipak stupila na snagu tek 6. aprila 1942.

Kako je rečeno Meternihu, inicijativa zaštite spomenika, tj. Rajsvicova, nije bila spolja vidljiva. U prvom članu je određeno da svi pokretni i nepokretni arheološki, umetnički, istorijski i etnografski spomenici i objekti stariji od 50 godina, a koji imaju naučnu, odnosno estetsku vrednost, posebno

oni koji su važni za srpsku narodnu zajednicu potpadaju pod novu Uredbu. Time je oblast njenog delovanja u određenom pogledu protegnuta i preko teritorije pod vojnom okupacijom Vermahta. O tome kojih konkretnih spomenika i objekata će se Uredba ticati trebalo je da odluči Centralni zavod koji je stvoren stupanjem na snagu Uredbe.

Po članu dva, Zavod je trebalo da napravi popis svih zaštićenih starina. Član 3 je ograničio pravo raspolaganja svim dotadašnjim vlasnicima svih starina koji spadaju u oblast važenja Uredbe. Oni su ubuduće starine morali da održavaju „o svom trošku".

U sledećem članku je zabranjeno menjanje nepokretnih starina. Ako se vlasnik nepokretnih starina ne bi o njima dovoljno starao, država mu je mogla ponuditi pomoć, ali i preduzeti otuđenje po tržišnoj ceni. Član 5 je određivao da se niko ne može odupreti naučnom proučavanju nepokretnih spomenika. Svako istraživanje spomenika moraju obavljati stručnjaci, a rezultati moraju biti objavljeni u roku od tri godine.

Pokretne starine, koje se nalaze u tlu ili vodi trebalo je prijaviti Zavodu. On je dalje odlučivao o tome da li će takve starine Zavod radi daljeg raspolaganja primiti kao poklone za neki muzej ili školsku zbirku, ili da li će biti ponuđeni takvoj nekoj ustanovi na otkup, ili da li odgovarajući nalaz, pre svega, ne treba ni čuvati jer nema nikakvu muzejsku vrednost. Ako bi se pokretne starine našle prilikom naučnog iskopavanja, pripadale su državi.

Sledeći član je najjasnije pokazivao Rajsvicov rukopis, koji je, dakako, bio oneraspoložen što Grbićev nacrt uredbe nije dovoljno sprečavao „pomeranja". Tako je u članu 6 određeno da svaki izvoz starina treba da odobri Zavod, koji je za svako odobrenje dobijao taksu u visini 20% prodajne cene. Unikati i „veliki rariteti" se uopšte nisu mogli izvoziti.

Ubrzo po stupanju Uredbe na snagu 5. maja 1942, desio se pikantan slučaja koji je potpadao pod ovaj član Uredbe o čuvanju starina. Na prodaju je bio ilirski šlem iz privatne zbirke „glavnog urednika" „Novog vremena" i sestrića srpskog premijera Milana Nedića – Stanislava Krakova. Radilo se o istom onom Krakovu, koji je kao izdavač „Vremena" na osnivačkoj skupštini Društva za zaštitu starina 1930, u prostorijama redakcije svog tadašnjeg lista, snažno kritikovao ohridskog vladiku Nikolaja zbog odgovornosti za uništavanje važnih kulturnoistorijskih spomenika. Potencijalni kupac šlema je bio Harald Turner. Državni savetnik je već sa Krakovom dogovorio prodaju pre nego što je na snagu stupila Uredba o čuvanju starina, tako da ona nije potpadala pod njene odredbe. Gospodin Krakov je, po Rajsvicovoj

službenoj belešci od 18. juna 1942, samo još trebalo da dobije odobrenje Centralnog zavoda za čuvanje starina, čiji pristanak je – verovatno preko Grbića – već bio obezbeđen.

Stvar je postala pikantna time što je pored Turnera postojao još jedan zainteresovani kupac: Anenerbe. Rajsvic je već 27. maja 1942. obavestio Siefersa, izvršnog direktora Anenerbea, da je za početak Rajh ne treba da kupuje nikakve muzejske predmete od privatnih lica, budući da to nije bilo u duhu Uredbe o čuvanju starina koju je sâm uveo. Kod srpskih nadleštava nije trebalo pobuđivati bilo kakvo nepoverenje. Rajsvic je dodao da bi drugačiji postupak otežao kasnije kupovine od strane Rajha. Pored toga, vlasnik šlema, Krakov, bio je po njegovom mišljenju „izrazito pronemački raspoložen" i biće „diskretan". Sifers nije popuštao, pa je Rajsvicu u jednoj službenoj belešci od 3. juna 1942, čiju je kopiju ovaj sačuvao, izričito naložio da šlem „po svaku cenu" kupi za Anenerbe. Ipak se Rajsvic, bar prema službenoj belešci od 18. juna 1942, odlučio za Turnera kao kupca. Možda je igralo ulogu i to što je izvršni direktor Anenerbea Sifers po pitanju ilirskog šlema verovatno delovao po nalogu Valtera Vista (Walther Wüst), drugog čoveka Anenerbea posle Himlera, kome je Sifers šlem „opisao", a koga Rajsvic nije mnogo cenio zbog svoje borbe za minhensku docenturu. Tako je Rajsvic mogao da učini uslugu svom blagonaklonom neposrednom pretpostavljenom i da istovremeno indirektno osujeti Vista. S druge strane, njegovi redovi Sifersu od 27. maja 1942. u najmanju ruku daju povoda za određenu sumnju u Rajsvicovo iskreno zanimanje za zaštitu srpskih starina, kad se ta zaštita sudarala sa interesima Nemačkog rajha.

I član 8 Uredbe o čuvanju starina je sadržao odredbe o izvozu pokretnih starina, po kojima je predmete nađene pod vodom ili zemljom čiji bi izvoz nameravale javne ustanove, fizička lica ili trgovci trebalo uneti u posebne spiskove.

Sledeći član je određivao organe za zaštitu starina. Na prvom mestu je bio Centralni zavod, ali i muzeji i škole, kao i uprave opština i gradska načelstva. Član 10 je određivao da nadzor nad Institutom vrši Ministarstvo prosvete koje je moglo osnivati i druge ustanove za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika na mesnom ili regionalnom nivou. Član 11 je određivao da Centralni zavod treba da bude finansiran iz državnih sredstava, a sledeći član je upućivao državne instance da bez oklevanja reaguju na zahteve beogradskog Centralnog zavoda.

Po članu 13, osoblje Centralnog zavoda se sastojalo od upravnika i ne više od četiri konzervatora, dakle maksimalno od jednog arheologa, jednog istoričara umetnosti, jednog arhitekte i jednog etnologa. Uz to, sekretar, tehničar, fotograf i poslužitelj. Upravnik i konzervatori su morali da imaju završen fakultet. Pored toga, upravnik je morao da ima i doktorat i 15 godina radnog iskustva u državnoj naučnoj službi. Članovi 14 i 15 su regulisali svrstavanje u platne razrede zaposlenih u Zavodu. Član 15 je zabranjivao svim zaposlenima u Zavodu sakupljanje i trgovinu starinama i regulisao privatni rad u slobodno vreme u oblasti zaštite kulturno-istorijskih spomenika. U članu 17 se govori o stvaranju jednog savetodavnog tela Centralnog zavoda u kome bi bili po jedan arheolog, istoričar umetnosti, arhitekta, etnolog i pravnik. To telo bi sastavio ministar prosvete, na predlog upravnika Centralnog zavoda. Stvaranje po jedne komisije za arheologiju, istoriju umetnosti, etnologiju i arhitekturu radi kontrole naučnog rada Zavoda bilo je regulisano članom 18. Naredni član je utvrdio da Centralni zavod na terenu može da imenuje svoje poverenike. Konačno, u članu 20 stoji da upravnik Centralnog zavoda jednom do dva puta godišnje treba da sazove na savetovanje sve poverenike, upravnike mesnih muzeja i šefove školskih zbirki. Ovaj krug ljudi je trebalo da Zavod redovno pisanim putem izveštava o stanju starina.

Članovi 21–25 bave se kaznenim odredbama. Ko bi bez prethodne dozvole Zavoda iskopavao, uništavao ili restaurirao nepokretne starine koje su potpadale pod ovu Uredbu, ko bi bez odobrenja izvozio predmete, ko ne bi prijavio nalaze ili bi ih prodavao ili prisvajao trebalo je da bude kažnjen globom do 1.500 dinara ili zatvorom do 30 dana i da uz to nadoknadi štetu. O visini kazne je odlučivao upravnik Zavoda. Novčane kazne su išle neposredno u korist Zavoda. Članovi 26-29 sadrže još prelazne i zaključne odredbe.

Rajsvic je bio vrlo ponosan na postignuto, ali i zabrinut za trajnost toga. Zato ne čudi što nije bio oduševljen stvaranjem tzv. „Unruove komisije" pod general-lajtnantom Valterom fon Unruom (Walther von Unruh, 1977–1956) čiji zadatak je bio da pronađe ustanove Vermahta koje nisu bile nužno bitne za vođenje rata, da ih rasformira i stavi u borbenu službu. Unru je počeo rad u maju 1942. U septembru 1942. Rajsvic je pisao Tišovicu: „Postoji mogućnost da će se naš Upravni štab rasformirati … Vi ćete razumeti da je meni izuzetno stalo da očuvam moju planski izgrađivanu zaštitu kulturnoistorijskih spomenika za Srbiju". Rajsvic je molio Tišovica za uputstva kako se to može sprečiti. Onda je u novembru 1942. „Unruova komisija" posetila Beograd. Rajsvic je pisao Boksici da „sutra … dolazi jedan viši oficir sa

posebnim ovlašćenjima" koji treba da pročešlja sva nadleštva i ustanovi njihovu važnost za vođenje rata. „E, tu sam ja, i tu smo svi mi pesimisti što se tiče zaštite kulturnoistorijskih spomenika, uprkos svim uspesima ili zaslugama." Pa ipak, zaštita kulturnih spomenika je preživela o čemu je Rajsvic, s vidnim olakšanjem, obavestio svoju ženu 19. novembra 1942.

Prvi godišnji izveštaj o radu Centralnog zavoda je 25. januara 1943. poslat Ministarstvu prosvete. Zavod je privremeno smešten u prostorije na Prestolonaslednikovom trgu (danas: Terazije) 26/1. Kasnije će biti premešten u Balkansku ulicu 7, gde je bio smešten i Etnografski muzej, a konačno u Muzej kneza Pavla. Kao vršilac dužnosti upravnika je imenovan Grbić, a kao konzervatori Radivoje Ljubinković (1910–1979) i Dobroslav Pavlović (1916–2009). Ljubinković je bio sudski pripravnik i, kao i Rajsvicovi poznanici Cincar-Marković, Stojimirović-Jovanović, Tanović i Kajmaković, potpisao je „Apel srpskom narodu". Imena 546 potpisnika je 13. i 14. avgusta 1941. objavilo „Novo vreme". U njemu su izrazili spremnost na saradnju sa nemačkim okupacionim organima i odbili svaki oružani otpor. Posle rata Ljubinković je postao ugledni istoričar umetnosti čija knjiga, „Crkva svetih apostola u Pećkoj patrijaršiji", objavljena u Beogradu 1964, prevedena je na francuski i nemački. Drugi konzervator, arhitekta Dobroslav Pavlović, i posle rata se na raznim funkcijama bavio zaštitom spomenika.

Već 2. septembra 1942. Centralni zavod je pozvao sve škole u zemlji da sastave spiskove svih učitelja koji su se bavili arheologijom, umetnošću, istorijom i etnologijom. Svi okruzi trebalo je da prijave posebno tradicionalne drvene crkve. Pored toga, napravljeni su i spiskovi svih starina vrednih zaštite, uključujući i susedne zemlje sa srpskim stanovništvom, naročito NDH. Stvorena je i Savetodavna komisija po članu 17, a činili su je Lazar Marković (istorija umetnosti), Đorđe Mano-Zisi (arheologija), Aleksandar Deroko (arhitektura), Borivoje Drobnjaković (etnologija) i Lazar Kostić (pravna pitanja).

Težišta dotadašnjeg i budućeg rada proizlazila su iz osnivanja daljih komisija. Tako se spominje komisija za procenu cene restauracije manastira Ravanica, Ljubostinja i Manasija, u kojoj su bili Deroko, arhitekta Ivan Zdravković i Ljubinković. Ona je već predala svoj izveštaj, a Ministarstvo građevina je odobrilo radove.

Ovde se, međutim, videlo da je Centralni zavod u svom radu potpuno zavisio od Nadleštva zaštite spomenika, tj. od Rajsvica. Pod službenim brojem 4240/42, u dokumentima Nadleštva zaštite spomenika sačuvan je postupak koji se tiče obnove baš ovih manastira. Iz njega proizlazi da je Rajsvic

radove „najtoplije“ podržao. Istaknuto je da će biti potrebno samo malo gvožđa i cementa. Sredstva je trebalo da stignu od Vojne uprave iz jednog posebnog kredita za visokogradnju koji je stajao na raspolaganju srpskoj kolaboracionističkoj vladi u visini od 2,3 milijarde dinara. Za Manasiju je odobreno 1.060.000, za Ravanicu 750.000, a za Ljubostinju 400.000 dinara. Međutim, onda su 19. marta 1943. nadležne instance odbile isplatu, zbog nedovoljne „ratne važnosti“ predviđenih mera. Rajsvic je 7. aprila 1943. molio da se stvar još jednom ispita, ukazujući da inače „manastirima preti potpuno propadanje“, ali je 18. aprila 1943. ipak definitivno odbijen. Iz ovog toka stvari jasno proizlazi da je Centralni zavod bez podrške Nadleštva za zaštitu spomenika nije mogao da dela, ali i da Nadleštvo za zaštitu spomenika nije imalo sopstvena sredstva na raspolaganju.

Restauracija manastira koji su stradali od rata ili nedovoljnog održavanja bila je jedna od glavnih aktivnosti Zavoda. Tako je u godišnjem izveštaju za 1942. ukazano na hitnu potrebu radova ne samo na rodnoj kući srpskog jezičkog reformatora Vuka Karadžića u Tršiću kod Loznice nego i, s njom u vezi, manastira Tronoše udaljenom samo nekoliko kilometara odatle.

Ministarstvo prosvete je obavešteno i o lošem stanju manastira Sopoćani i Đurđevi stupovi kod Novog Pazara. Time podstaknuti postupak trebalo je da egzemplarno posluži dokumentovanju isprepletanosti odnosa uključenih srpskih i nemačkih ustanova. Prvo je 30. novembra 1942. Vladimir Velmar-Janković (1895–1976), koji je u septembru 1941. stupio u Nedićevu vladu kao zamenik ministra prosvete, obavestio Rajsvica, koji je u tom trenutku bio u Bugarskoj, da je mesni školski inspektor – poštujući član 20 Uredbe o zaštiti starina – obavestio Centralni zavod da su oba manastira „ugrožena“ i da postoji opasnost „da će ih lokalni Arnauti demolirati“: „Budući da manastiri predstavljaju izuzetno važne tvorevine srpske srednjovekovne umetnosti, čast mi je podstaći da se kod nemačkih vlasti … zamoli da se manastiri stave pod posebnu zaštitu.“ Iako je Centralni zavod Sopoćane i Đurđeve stupove stavio na svoj spisak starina, srpskoj strani, dakle, nije bilo moguće da samostalno preduzme mere zaštite. Dok je u slučaju Ravanice, Ljubostinje i Manasije nedostajalo novca, ovde je nedostajalo izvršno ovlašćenje. Rajsvic je 18. decembra 1942. uputio nadležnu mesnu komandanturu 838 u Kosovskoj Mitrovici da odgovori na molbu Velmar-Jankovića. Isto tako, Rajsvic je javio mesnoj komandanturi da ga izvoli obavestiti da li bi njegova lična poseta bila moguća, „da bi se na licu mesta uverio u preduzete mere zaštite, odnosno da bi ih preduzeo“. Zato je hteo da zna da li manastiri leže „u oblasti

nemačkih ili italijanskih okupacionih trupa". Jedanaestog januara 1943. Rajsvic je dobio opširan odgovor koji mu je prenela feldkomandantura 610 u Vrnjačkoj Banji koja je bila nadređena mesnoj komandanturi 838. Mesni komandant je razložio da su oba manastira „oštećena u borbama u jesen 1941", tako da bi „u budućnosti zaista bile na mestu posebne mere zaštite". Situacija je komplikovana utoliko što se Sopoćani, koji su oko 10 km zapadno od Novog Pazara, nalaze u oblasti koja je „po nemačkom shvatanju u oblasti Vojne uprave u Srbiji, a po italijanskom shvatanju, u italijanskoj okupacionoj zoni". Mesni komandant je zatim opširno opisao manastirske komplekse, posebno „stare freske" kojima preti uništenje. U njegovom izveštaju dalje stoji: „Ostaci dokumenata i stare knjige leže rasute u uglu", jer su monasi prošle jeseni napustili manastir. Ipak, manastir redovno pregledaju patrole nemačke vojne policije koje će odmah javiti moguće promene. Opasnost da će ih Albanci „demolirati", čega se Velmar-Janković plašio, verovatno nije postojala: „Okolina manastira … je sem jednog Albanca, naseljena samo srpskim porodicama." Što se Đurđevih stupova tiče, mesni komandant je pisao da je reč o ruševini, kojoj, međutim, zaista preti dalje propadanje. Protiv Rajsvicove posete licu mesta, „posle prijave vojnoj policiji", nije imao primedbi. Očigledno je mesni komandant bio najbolje upoznat sa stanjem, ali i spreman da sarađuje sa Nadleštvom za zaštitu spomenika. Rajsvicove posete, međutim, izgleda nije ni bilo, kako je rukom zabeležio 16. januara 1943, jer „iz političkih razloga" to u tom trenutku nije bilo moguće. Nije u pojedinostima jasno o kakvim je razlozima reč. Možda je i promena na čelu Vojne uprave u Beogradu pri tom igrala neku ulogu, budući da Rajsvic isprva Turnerovim naslednikom, Egonom Benerom, nije baš bio oduševljen. Bener je bio samo pukovnik, dok je Turner bio u rangu general-lajtnanta: „Svog novog šefa, naravno, posmatram pre svega kao Balkanac i istoričar, i tu on nije loš, ali ni 'DOBAR'. Nije *čovek*[46], nije tip…nije moćni *Gospodar*[47] kao Turner." Za Rajsvica Bener očito nije bio dovoljno ljubazan: „Kad pomislim na Turnera, dođe mi da zaplačem. On je govorio šupak i sranje, da i ne. Na kraju krajeva, on je uvek bio oficir. Ovaj viši činovnik [Bener] govori 'načelne' stvari koje se podrazumevaju, a ja znam da ne može da kaže ni da ni ne, nego uvek nešto između." Početkom januara je obeshrabreno pisao da svi njegovi „su-Balkanci" još samo vrdaju, samo on pomaže Balkanu

46 Srpski u originalu. (*Prim. prev.*)

47 Srpski u originalu. (*Prim. prev.*)

koji je „zapao u takvu zbrku". „Moći pomoći" je stalno postajalo sve teže, ali „tu i tamo ipak uspeva da spreči poneku glupost". Freske u Sopoćanima su u svakom slučaju dobro izdržale zub vremena, kako proizlazi iz jednog izveštaja iz 2006. Kompleks danas pripada Uneskovoj svetskoj kulturnoj baštini: „Slike u manastirskoj crkvi su među najlepšima u vizantijskoj i srpskoj umetnosti tog razdoblja".

Jedan drugi pojedinačni primer zaštite manastirskog kompleksa ticao se Gornjaka, koji leži 65 km dalje na jugoistok. Velmar-Janković je 16. novembra 1942. obavestio Rajsvica o „zapuštenosti" manastira. Naredio je da se „starine … prenesu u Požarevac i smeste u tamošnji 'muzej' i sabornu crkvu. Počeci muzeja u Požarevcu – kako se čita u internet prezentaciji te ustanove – sežu u 1896. Rajsvic je to mesto posetio 16. novembra 1942, a prethodno je javio supruzi: „Požarevac je beogradski Potsdam,[48] koji rado hoću opet da posetim i oslobodim tamo prostorije za budući muzej." Očigledno je i imao uspeha jer je uskoro javio da je u Požarevcu osnovao „zavičajnu[49] istraživačku stanicu sa dva dirljiva gimnazijska profesora". Pokriće troškova je obezbedio „pritiskom na gradonačelnika". I Sifersa je obavestio da je u Požarevcu, Šapcu, Kragujevcu, Užicu i Valjevu „pri višim školama osnovao zavičajne stanice u našem smislu reči". Nije jasno u kakvom je tačno odnosu u Požarevcu bila nova „zavičajna stanica" sa muzejskom ustanovom tog mesta iz 1896.

U svakom slučaju, Rajsvic je 19. novembra 1942. zabeležio da će smeštaj predmeta iz Gornjaka na sigurno, uslediti „posle prvobitnih konsultacija s … Velmar Jankovićem i … Grbićem po nalogu" Nadleštva za zaštitu spomenika. Opet srpske vlasti, ni Ministarstvo ni Centralni zavod, nisu bili u mogućnosti da samostalno delaju. Međutim, stvar se uskoro zakomplikovala. Ministar prosvete Jonić obavestio je vojnog zapovednika u Srbiji, a time i Rajsvica, da je manastirski kompleks Gornjak zauzela Organizacija Tot.[50] Uz to, pohapšeno je pet kaluđera, zajedno sa igumanom Mardarijem Zdravkovićem. Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve mu se obratio, molbom koju je on podržao, da kod Vojne uprave isposluje „zaštitu"

48 Gradić nedaleko od Berlna sa carskim dvorcem. Danas glavni grad savezne pokrajine Brandenburg. (*Prim. prev.*)

49 U originalu *landeskundlich* – što se odnosi na izučavanje geografije, istorije, etnologije i drugog vezanog za neki kraj ili zemlju.

50 Građevinska organizacija koju je 1938. osnovao Fric Tot (Fritz Todt, 1891–1942). Radila je uglavnom za vojne potrebe, a velikim delom je koristila i prinudnu radnu snagu. (*Prim. prev.*)

monaha i manastira. Pola godine kasnije, Nedić se lično 9. juna 1943. obratio vojnom zapovedniku u Srbiji, pešadijskom generalu Hansu-Gustavu Felberu (1889–1962). Nediću se obratio vladika požarevački, Venjamin Taušanović (1885–1952) sa molbom da otkrije prebivalište igumana Gornjaka, da bi saznali gde se nalazi ktitorska povelja koju je knez Lazar Hrebeljanović (1329–1389) izdao manastiru, budući da je on (iguman) jedini koji je to znao. Zdravkovića je trebalo saslušati i o drugim dokumentima manastira, da bi se „mogli spasiti od eventualnog propadanja". Rajsvic je na to trebalo da obavi istragu. U jednoj službenoj belešci 15. juna 1943. je zapisao da je „već ranije" od upravnika muzeja u Požarevcu, izvesnog „profesora Orlova" koji ga redovno posećuje, saznao da je povelju „jedan kaluđer bacio u bure za kišnicu". Pošto nije bilo prilike da mu Orlov lično potvrdi tu verziju, Rajsvic je 1. jula 1943. zamolio zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Beogradu Emanuela Šefera da pronađe i ispita igumana. Dvadesetog avgusta mu je odgovorio SS-oberšturmbanfirer Ludvig Tajhman (Ludwig Teichmann, 1909–1947): „Istragom je utvrđeno da su važne dokumente manastira Gornjak, na zahtev igumana Mardarija Zdravkovića odneli ilegalni četnici. Očito se i ktitorska povelja nalazila među tim spisima."

Još jedan manastir koji se spominje u godišnjem izveštaju Centralnog zavoda je Pokajnica u središnjoj Srbiji. Tu je izgleda bio u pitanju spor između monaha i crkvene opštine oko goroseče u šumi na koju su obe strane polagale pravo. Nedaleko od manastira je 1817. ubijen osnivač dinastije Karađorđević, Karađorđe Petrović (rođ. 1768). Uz to je spomenuto da je konzervator Centralnog zavoda Dobroslav Pavlović već napravio crteže drvene crkve i nadgrobnih spomenika u Pokajnici. Postoje i crteži crkve Uspenja Bogorodičinog u Smederevu i njenog groblja od Aleksandra Deroka, koji je takođe radio za Centralni zavod i Nadleštvo zaštite spomenika. Konačno, u godišnjem izveštaju za 1942. zabeleženo je i da je Deroko Ministarstvu građevina podneo i planove za restauraciju manastira Žiča kod Kraljeva, koje je ono i odobrilo.

Pored crkava i manastira Centralni zavod se 1942. bavio i održavanjem svetovnih građevina. Svakako da je u središtu pažnje bio tvrđavski kompleks u eksplozijom postradalom gradu Smederevu. Tako je jedna posebna komisija koju su činili arhitekta Branko Popović, koji se istakao već prilikom osnivanja „Društva prijatelja starina", Deroko i Ivan Zdravković, „Izvanrednoj komisiji za obnovu Smedereva" već podnela konkretne predloge o zaštiti spomenika. Na čelu te komisije bio je Dimitrije Ljotić, a nije joj

bila poverena samo obnova Smedereva nego i obezbeđivanje i snabdevanje grada životnim namirnicama i briga o srpskim izbeglicama iz Hrvatske. Još jedna tvrđava za koju se Centralni zavod zauzeo, bio je tvrđavski kompleks u Šapcu, izgrađen 1471. Zavod je molio da ga kao savetodavca uključe i u „radove" na Kalemegdanu. Ko je „zamoljen" iz godišnjeg izveštaja se ne vidi nedvosmisleno, ali je nesumnjivo reč o Nadleštvu za zaštitu spomenika, koje je tamo, zajedno sa Anenerbeom, na osnovu bilateralnog ugovora između Vojne uprave i kolaboracionističke vlade izvodilo iskopavanja.

Arheološka istraživanja se izričito spominju samo na jednom mestu u izveštaju, tamo gde se govori o tome da je poverenik Centralnog zavoda, trgovac Aleksandar Ostojić, zadužen da sakupi nalaze u Kovinu, da ih potom isporuči muzeju u Vršcu i da o tome izvesti Centralni zavod. Ostojić je posle rata u Kovinu držao privatnu arheološku zbirku.

Ostale svetovne građevine za koje se Centralni zavod zauzimao bile su Đumrukana (stara carinarnica) na Savi u Beogradu, koja je pred planirano rušenje tačno premerena i čija maketa je napravljena. Zgrada koja je izgrađena 1830-ih godina jedno vreme je služila kao pozorište, a u aprilu 1941. je oštećena. Uz to, Centralni zavod se založio i za obnovu Sahat kule na Kalemegdanu iz XVIII veka.

Politički najviše obojena aktivnost Zavoda bila je izričito izražena podrška radu organizacije „Zemlja i rad" koju je Nedić stvorio sa ciljem „reagrarizacije" Srbije. Centralni zavod je posebno pozdravio osnivanje jedne folklorne grupe i osmišljavanje izložbe „Zemlja i rad".

Narednih godina je Centralni zavod nastavio rad. U izveštajima o radu se stalno govori o nastavku rada na inventarisanju srpskih starina, koji se najvećim delom ukrštao s radom Nadleštva zaštite spomenika. Redovno se spominju volonteri koji su radili za Centralni zavod. Po spisku zaposlenih Centralnog zavoda od 28. septembra 1943, nastalog u vezi s narudžbom krompira, pored Grbića, Ljubinkovića i Pavlovića, kao glavnih zaposlenih, u Zavodu su radili i M. Ljubiša Perišić kao sekretar, te Perunika Popović, Gordana Gaćanski, Radmila Dragutinović Mišić – apsolventkinja „muzejskog kursa" čiji je suorganizator bilo Nadleštvo za zaštitu spomenika, i Radmila Antić kao volonteri.

I dalje su pažljivo praćena iskopavanja koja je izvodilo Nadleštvo za zaštitu spomenika sa Anenerbeom, a u izveštaju o radu od 10. septembra 1943. čak je i kritikovano što je Organizacija Tot tokom radova na železničkim

šinama uništila deo zidina na ušću Save u Dunav. Dalje su praćeni i arheološki radovi u Smederevu.

Zavodsu znimali i građevinski radovi povezani sa planiranom termoelektranom na Dunavu kod Kostolca, u blizini Požarevca. Prilikom radova stalno su na svetlo dana izlazili arheološki nalazi koji su poticali iz obližnjeg rimskog grada Viminacijuma, koji su Valtrović i, kasnije, Vasić tek počeli da istražuju. U jednom izveštaju Rajsvicovog poznanika Orlova od 1. decembra 1943, istaknuto je koliko je posle obilaska terena na tragu „bagera 3" s jedne strane rimskih artefakata izašlo na svetlost dana, i koliko je, s druge strane, rimskih grobova stradalo, pri čemu je žalio koliko je predmeta koje je bager izbacio, pokradeno. Ta zapažanja su se poklapala sa Rajsvicovima. On je Kostolac posetio u avgustu 1941, pre Uredbe o zaštiti starina. Po njegovom dolasku parobrodom, jedan stražar mu je opisao kako su rimski nalazi, među njima i celi sarkofazi, stradali od bagerskih radova. Rajsvic je supruzi govorio o „namernom nehtenju" svih učesnika da se spomenici zaštite . U pogledu toga se, po Orlovljevom opisu, uprkos Uredbi o zaštiti starina, ništa nije promenilo ni dve godine kasnije, jer su potrebe ratne privrede – vađenje mrkog uglja i izgradnja elektrane – imale apsolutni prioritet. Ni isprva planirani zahtevi minhenskog arheologa Hajnca Kelera (Heiz Kähler, 1905–1974) za profesionalnim obezbeđenjem nalaza, nisu se mogli ostvariti. U Rajsvicovom izveštaju o radu za period od 3. jula 1941. do 31. decembra 1942. koji je podnet 14. januara 1943. sve je predstavljeno nešto pozitivnije: „Uredba o čuvanju starina" je stvorila zakonsko uporište da se sprovede i zaštita praistorijskih i ranoistorijskih nalazišta. Najugroženije nalazište na srpskoj teritoriji se nalazi kod Kostolca, koji leži u blizini velikog rimskog grada Viminacija. U Kostolcu stalno rade tri velika nemačka građevinska preduzeća. Moćnim bagerima se izvode zemljani radovi koji će trajati niz godina. Tu se radi o tome da se pre svega na otvorenim kopovima vadi lignit. S jedne strane su podignute barake i izgrađeni objekti, a s druge se u širokim pojasima danonoćno uklanjaju kulturni slojevi. Pre svega se radi o terenu koji je oko 10 km udaljen od Viminacijuma; polje sa ruševinama grada neće još neposredno biti dodirnuto. Međutim, opet se našlo sve ono što se nalazilo pred kapijama svakog rimskog grada, naime, grobovi i ciglane, vodovod i tlocrti pojedinih zgrada. Dosadašnji nalazi potiču uglavnom iz poznorimskog i vizantijskog vremena. Nadleštvo za zaštitu spomenika je dogovorilo sa vojnim upravnikom građevinskih radova da nalazi ne smeju završiti u privatnom vlasništvu. Podstaknuto je davanje odgovarajućih

dodataka i premija za nalaze. Za tekuće osmatranje celog kraja za početak su angažovana trojica dobrovoljaca radne službe[51] koji se smenjuju i tako kontrolišu da li su se tokom dnevnih i noćnih smena rada bagera pojavili neki nalazi. Njih, pak, svake sedmice nadziru dvojica gimnazijskih profesora iz Požarevca koji su zainteresovani za arheologiju.

Centralni zavod u radu nije ometala samo nemačka ratna proizvodnja. Sveti sinod Srpske pravoslavne crkve je u jednom dopisu Nediću na četiri strane 8. decembra 1943. izrazilo veliko nezadovoljstvo što je sada spomenička zaštita 48 srpskih manastira u nadležnosti Centralnog zavoda. To je shvaćeno kao mešanje države u crkveni suverenitet. Odgovor na to Sveti sinod verovatno nije nikada dobio, iako postoji koncept iz marta 1944 – koji, po jednoj rukom pisanoj primedbi, nikad nije poslat – u kome je Nedić pokušao da objasni Svetom sinodu da je državna zaštita spomenika i u crkvenom interesu.

Dalji problem u pogledu efektivnog rada Centralnog zavoda bilo je finansiranje. Iako je od početka 1943. u budžetu uziman u obzir – Rajsvic u svom izveštaju o radu iz januara 1943. spominje odobrenje za 900.000 dinara u 1943. godini – sredstva nisu bila dovoljna, pa je Grbić 31. avgusta 1943. molio za dodatak. S druge strane, Rajsvic je Sifersa obavestio 12. septembra 1944. da će Centralnom zavodu biti stavljeno na raspolaganje 200.000 dinara koji iz „prvog transfera" Anenerbea Nadleštvu zaštite spomenika, još nisu bili izdati. Dakle, ni u finansijskom pogledu se nije mogao odvojiti rad nemačkog i srpskog nadleštva za zaštitu spomenika. To se vidi i iz Rajsvicovog izveštaja o radu: „Zavod za čuvanje starina, koji je osnovan na osnovu Uredbe o zaštiti starina, na početku se posebno okrenuo zaštiti crkava i manastira. Pošto je [tek] od 1943. raspolagao sopstvenim budžetom, do tad se njegova delatnost svodila prevashodno na to da u dogovoru sa Nadleštvom za zaštitu spomenika pravi planove za održavanje posebno trošnih ist. i crkava [*sic*].

Rad Centralnog zavoda za čuvanje starina je potom zakočen odlaskom njegovog rukovodioca Miodraga Grbića. Njegova neobjavljena autobiografija krije samo jedan kratki odeljak iz koga proizlazi da je bio „bolestan". U njegovoj biografiji se čita ovo: „Događaji i strahote rata Grbića nisu ostavili

51 Misli se na obaveznu Nacionalnu službu za obnovu Srbije, koju su Nedićeve vlasti osnovale krajem 1941. godine kao radnovaspitu ustanovu, u kojoj su služili isključivo omladinci. (*Prim. prev.*)

nedirnutim. Poslednjih šest meseci rata, do oslobođenja u jesen 1944, proveo je živčano slomljen u Pinosavi [kod Beograda]. U radnom izveštaju Centralnog zavoda za maj 1944, Mano-Zisi, Grbićev naslednik na mestu upravnika, zabeležio je da je „pre tačno mesec dana" – dakle 6. maja 1944 – stupio na Grbićevo mesto, ali da službeni poslovi, zbog „odsutnosti" njegovog prethodnika nisu predati na „propisani način". Rajsvic je Grbićevo „odsustvovanje" iz Beograda predstavio nešto manje eufemistički: „Grbića je ministar prosvete smenio s mesta upravnika zaštite spomenika i zamenio Mano-Sisijem [*sic*] sa Garašaninom. On je prvog dana [savezničkog bombardovanja Beograda za Uskrs 1944] pobegao, uopšte se ne brinući za poverene mu spomenike i još sada tvrdoglavo odbija da se vrati. Negde je u Šumadiji, u nekom selu." Unfercagtu je gorko primetio da je Grbić posle savezničkog vazdušnog napada pobegao na selo. Rajsvic se najjasnije izrazio pred Garašaninom koga je, u stvari, predvideo kao Grbićevog naslednika: „Grbića je ministar prosvete smenio zbog kukavičluka". Doduše, u istom pismu spominje i razlog odlaska koji je naveo Grbić: zapaljenje pluća.

Sledeća odrednica plana u 21 tački ticala se najznačajnije beogradske kulturne ustanove, Muzeja kneza Pavla: „Slike u dvoru kneza Pavla", glasi natuknica. Time svakako nije mislio samo na sliku ulaska cara Dušana u Dubrovnik koja je ostala bez svog politički nekorektnog natpisa, iako ju je „Novo vreme" u članku o otvaranju muzeja početkom septembra 1941. izričito istaklo. Pri prvoj poseti muzeju Rajsvic je sreo Mano-Zisija, koga je poznavao još od 1931, a koga je ženi opisao ne mnogo laskavo kao „malog, riđokosog, debelog buržujskog tipa, koji je upravo imao malariju i koji je zadužen za vizantijsku istoriju". Za sebi mnogo naklonjenijeg upravnika Kašanina je imao ljubaznije reči: „Mršavi, pomalo plašljivi naučnik i verovatno baš zbog te plašljivosti, nezgodan za potčinjene."

Prvi utisak koji je Rajsvic stekao o Mano-Zisiju, gotovo se potpuno poklapao s onim jednog važnog srpskog svedoka. Prvog marta 1942. je na dužnost u Muzeju kneza Pavla stupio devetnaestogodišnji volonter izbegao iz Srema, kasniji istoričar umetnosti, Dejan Medaković (1922–2008). U svojim sećanjima je Mano-Zisija opisao kao „bucmastog", „rumenog" i neprestano pričajućeg. Kašanina je Medaković potpuno drugačije video. Prilikom prvog susreta upravnik mladom volonteru nije ponudio ni da sedne.

Rajsvicovo prvo pojavljivanje u Muzeju se, po sećanju Medakovića – koga Rajsvic u privatnoj prepisci ne spominje, odigralo prilično drugačije: „Tada [proleće 1942] se u Muzeju pojavio naš drugi [pored Kašanina] zaštitnik:

baron Johan Albreht fon Rajsvic, koji je pri Upravnom štabu za Srbiju dr Turnera vodio referat za 'zaštitu i održavanje spomenika' a bio je neposredno potčinjen knezu Meternihu" (Ef. II, 74). Tim referatom trebalo je da na okupiranim područjima štiti od mogućih razaranja sve spomenike kulture, na prvom mestu manastire i muzeje. Baron Rajsvic bio je po struci profesor balkanologije u Berlinu, pisac knjige „Beograd–Berlin, Berlin–Beograd," u kojoj je obradio prodor pruskih interesa na Balkan u vreme kneza Mihaila. Nije skrivao svoje simpatije za srpski narod, a po našim krajevima putovao je još pre rata. Sada je nosio uniformu majora Vermahta, a svoju aristokratsku ležernost pokazivao je veoma bučno i napadno. Bio je očigledno svestan šta je pre rata značio Muzej kneza Pavla i kakvu je moć tada imao direktor Milan Kašanin. Upravo iz tih razloga, Rajsvic se trudio da našem direktoru, ponosnom Milanu Kašaninu, ni gestom ni rečju ne pokaže u kojoj su se meri korenito izmenile njihove uloge. Sva njegova galama i vika bila je usmerena na nemačke birokratske šajsere, na šture vojničke pameti koje zamišljaju da je muzej stovarište predmeta koje oni mogu da razvlače za ukrašavanje svojih kantina. „A ovog cara Franja Josifa i tu sliku lepe Sisi[52] sigurno je ukradena od jedne glupe austrijske momčadi, njima ću već pokazati kako se treba ponašati u jednom muzeju".[53]

Pejorativno izražavanje o „glupim" Austrijancima potpuno spada u kontekst Rajsvicove odbojnosti prema resentimanima prema Srbiji koje je svojevremeno primetio, posebno na stranicama austrijske istoriografije. Medaković onda nastavlja svoj opis ovako: „Dok bi baron fon Rajsvic ovako praskao i pretio kaznama, Kašanin ga je mirno posmatrao, kao da dokraja ne veruje njegovom gnevu, dok je Mano-Zisi oduševljeno klimao glavom, ubacujući u ovu Rajsvicovu bujicu reči poneko: 'Tako je gospodine barone, tako je, gospodine barone, izvrsno gospodine barone'. Pa ipak, Rajsvicove pretnje nisu bile isprazne. Odjednom, svi smo osetili da se nad sudbinom Muzeja kneza Pavla nadvila istinska ruka zaštitnica i da ovaj pruski aristokrata nije bio čovek koji olako daje svoja obećanja. Često je dolazio u Muzej, obavezno prošetao salama, kao da izviđa da li su svi predmeti na svom mestu, a budno je motrio zbirku francuskih impresionista. Tada je obično lamentirao: 'A kod

52 Carica Elizabeta, supruga Franca Jozefa. (*Prim prev.*)

53 Dejan Medaković, *Efemeris II. Hronika jedne porodice*, Beograd 1991, 74. (Medaković citira Rajsvica na nemačkom, a mi smo ovde zadržali prevod koji je dat u izvorniku iako on nije najbolji. *Prim. prev.*)

nas su to sve slike neumetničke umetnosti, zamislite, moja gospodo, jedan Renoar ili Dega, neumetnička umetnost, nije li to smešno. Čovek mora da dođe u Beograd kako bi u miru uživao u ovim prekrasnim slikama'."[54]

I ova poslednja izjava koja se tiče moderne umetnosti izgleda verovatna ako se ima u vidu Rajsvicovo društveno okruženje u Berlinu dvadesetih godina gde su ga prijateljstvo sa Maksom Fišerom, čiji su roditelji bili kolekcionari ekspresionističke umetnosti i bliski odnos sa Sabinom Lepsijus, kćerkom impresionističkog para Lepsijus, približili novijim umetničkim pravcima.

Još jedan topos koji se provlači kroz Medakovićeva sećanja je Rajsvicu pripisana jaka odbojnost prema ustaškoj državi: „Već na prvom koraku, baron Rajsvic je želeo da se nedvosmisleno i naglašeno do nametljivosti prikaže kao prijatelj Srba, a kao ogorčeni protivnik ustaša i, razume se, kao ubeđeni antihitlerovac. O ustašama je govorio sa iskrenim aristokratskim prezirom, i uvek ih je spominjao kao ' *jedna obična banda ubica, jedino za šta su sposobni je ubijanje, ali uvek na jedan kukavički način*'. Do tančina je bio upoznat sa svim grozotama Nezavisne države Hrvatske, smatrajući [da] 'najveća greška počinjena je 1918. godine. Srbi su bili pobednici u ratu, a Hrvati pobeđeni. Zašto su Srbi bili tako velikodušni, pa su na svoju pobedničku stranu privukli Hrvate? To je bila pogreška! A kako je došla zahvalnost? Istrebljenje nevinog srpskog stanovništva. Oni vešto koriste Hitlerov bes koji hoće da se Srbima osveti za 27. mart'."[55]

Reč „banda ubica" za ustaše Medaković Rajsvicu dvaput stavlja u usta: „O Hrvatima se uvek izražavao pogrdno, nazivajući ih s omalovažavanjem 'obična banda ubica'. Jednom je došao sav srećan sa Šilerovim 'Valenštajnom' u rukama, počevši da maše knjigom već na ulazu. 'Konačno sam našao, znao sam, ali sam zaboravio. Već kod Šilera stoji sasvim jasno, čujte moja gospodo, pažljivo. Dakle, to su Šilerove reči: 'Ubijanje prepusti Hrvatima'. Već tada, u Valenštajnovim vremenima bili su slavni zbog takvih dela. A onda još dolaze panduri barona Trenka, ti su imali sasvim lep glas'."[56]

Ove primedbe potpuno pogađaju i ton koji je Rajsvic koristio govoreći o postupcima NDH protiv srpske manjine. U avgustu 1941. je svojoj ženi javio iz Šapca, gde je usled kvara na automobilu u močvarama Mačve, mogao da prati radove na odvodnjavanju koji su upravo bili u toku: „Odvodnjavanje su

54 Medaković, *Efemeris* II, 75.

55 Medaković, *Efemeris* II, 78–79.

56 Medaković, *Efemeris* II, 164.

vršile skoro isključivo izbeglice iz Bosne i Hrvatske. Neopisivo je šta pričaju!" Uvek je sarkastično govorio o „dragim Hrvatima", koji „uzgred, a zbog svoje nezavisnosti, od nas neometano ubijaju na hiljade Srba". Očito je Rajsvic zaista pokušavao da pomogne srpskom stanovništvu u Hrvatskoj: „Kriza u Hrvatsko utiče, naravno, i na moje srpske saradnike. Ali sad je Srem na redu, a odatle potiče većina vodećih Srba." Jedan od načina da se pomogne bilo je izdavanje propusnica, da bi Srbi prijavljeni na teritoriji vojnog zapovednika Srbije mogli da obiđu svoje progonjene rođake u Hrvatskoj. U vezi s velikim brojem molilaca pomoći koji su mu se javljali, Rajsvic je krajem avgusta 1941. posao Boksici: „Protrčavaju ljudi kojima treba pomoći: molim Vas jednu propusnicu za Mađarsku, za Hrvatsku, molim Vas za izgubljeni auto, apotekara u zarobljeništvu, sina, muža u zarobljeništvu, molim za odvučeni nameštaj u Hrvatskoj, za ugroženu imovinu u Bačkoj itd."

Po Medakovićevoj tvrdnji na drugom mestu u autobiografiji, Rajsvic je pokušao da umiri svoje potčinjene u Muzeju kneza Pavla: „Iz svih krajeva ove užasne države stizale su vesti koje su se odnosile isključivo na teror, masakr, bespoštedno klanje. O tome nam je govorio i dr Rajsvic, poveravajući nam da se u upravnom štabu za Srbiju kod dr Turnera o tim ustaškim zverstvima već razgovaralo kao o veoma ozbiljnom problemu. 'Ja sam lično bio prisutan i govorio sam o ovim hrvatskim zverstvima kao istinskoj sramoti. Tim ljudima smo poklonili vladu i državu, ali nije bila naša namera da oni primene istrebljenje Srba osnovni kamen svoje politike. Sada pokušavaju i vojne vlasti nešto da promene kako bi klanje nedužnog stanovništva konačno prestalo'."[57] Iako je zaista od više nemačkih nadleštava bilo pokušaja intervencije da se spreči istrebljivačko proganjanje u Hrvatskoj, pa čak i od Vermahtovog zapovednika Jugoistoka, Vilhelma Lista (Wilhelm List, 1880–1971) – koji, pak, nije imao skrupula da naredi streljanje talaca u Srbiji – u Zagrebu su se na njih oglušili: „Svi nemački pokušaji su ostali bez odjeka".

Brutalno postupanje Vermahta sa civilnim stanovništvom Rajsvic je već probao da ublaži – u krajnjoj liniji bezuspešno – tako što je memorandum Budimira Borisavljevića prosledio instancama koje su donosile odluke. Rajsvic je i Medakoviću izrazio svoje neodobravanje: „Ograđivao se baron Rajsvic i od represalija u Srbiji, smatrajući kobnim primenu načela 1:100. '*Čista ludost. Ova nasilja u Srbiji dokazuju da gospoda u Berlinu nemaju pojma o srpskoj istoriji i duši srpskog naroda. Nikad se Srbija neće smiriti i nikad neće*

57 Medaković, *Efemeris* II, 238–239.

u ovoj zemlji da zavlada mir, ukoliko se nastavi sa ovakvim brutalnostima. Jednom to moraju gospoda u Berlinu da uvide i da iz toga izvuku nužne zaključke'."[58] „Nužne zaključke" je izvukao tek Nojbaher krajem 1943, prekasno da bi se izazvala promena raspoloženja među srpskim stanovništvom. Politika represalija i streljanja talaca postigla je baš ono što su se komunistički partizani nadali da postignu svojom gerilskom aktivnošću i napadima i sabotažama koji su izazivali nemačke mere odmazde: „Ni Vermaht ni partizani se nisu držali bilo kakvog ratnog prava, ni Haške konvencije o kopnenom ratovanju ni Ženevske konvencije iz 1929."

Tog nesrećnog stanja stvari je, po Medakoviću, i Rajsvic bio svestan: „Kao iskusnom balkanologu dr Rajsvicu je bilo jasno da će se šume i dalje puniti preplašenim narodom koji će pokušati da spase svoju glavu od raznih progona i odmazdi. I tako se svi vrtimo u začaranom krugu raznih suprotnosti, a nedostaje smelost da se ceo taj haos već jednom energično prekine."[59] Međutim, i koalicija monarhističkih četnika i komunističkih partizana koju je podstakao Vinston Čerčil će, po Rajsvicu u Medakovićevim sećanjima, samo povećati „haos": „I taj poziv kralja [Petra II da se stvori koalicija][60] je Rajsvic ocenio kao novu tragediju nanetu srpskom narodu jer će neizbežno voditi novim razračunavanjima. 'Vi tek sada stojite pred jednim novim i mnogo jačim talasom građanskog rata. Četnici neće slediti poziv svog kralja i time će biti konačno žrtvovani od Engleza. Šta im sad preostaje? Sa kakvim oružjem treba dalje da se bore? Da, Englezi će na Balkanu nastaviti rat do poslednjeg Srbina'."[61]

Kao zaštitnik kulturno-istorijskih spomenika Rajsvic je bio daleko od toga da može da utiče u vojnom smislu. Vođa četnika Draža Mihailović se u pismima njegovoj supruzi pojavljuje jedan jedini put kao „D. M." u martu 1944. kada je Rajsvic naveo različite naoružane grupe koje Nediću „zagorčavaju život". Rajsvicov privremeni zamenik na mestu šefa Nadleštva za zaštitu spomenika, Herman Celtner (Hermann Zeltner) je izvestio tri meseca kasnije o susretu grupe članova vojne uprave kojoj je pripadao i Celtner, sa četnicima pod zapovedništvom Draže Mihailovića nedaleko od Topole.

58 Medaković, *Efemeris* II, 245–246.

59 Medaković, *Efemeris* II, 239.

60 Pod pritiskom Saveznika Petar II Karađorđević je početkom septembra 1944. pozvao četnike da se ujedine s partizanima. (*Prim. prev.*)

61 Medaković, *Efemeris* II, 240.

Naoružani četnici su zaustavili Nemce koji su isprva strahovali za svoj život, ali su ih samo upozorili na opasnost od partizanske aktivnosti u neposrednoj blizini, a na kraju su Celtneru i njegovom saputniku čak obezbedili pratnju do najbližeg grada.

Posebno je poučno što Medaković na više mesta ističe ne samo da je Rajsvic otvoreno odbijao oštro postupanje protiv srpskog civilnog stanovništva, nego i da se više ili manje jasno dao prepoznati kao protivnik Hitlera: „Već na prvom koraku, baron Rajsvic je želeo da se nedvosmisleno i naglašeno do nametljivosti prikaže kao prijatelj Srba, a kao ogorčeni protivnik ustaša i, razume se, kao ubeđeni antihitlerovac." Po Medakovićevim navodima, to je bilo posebno jasno po tome kako je Rajsvic inscenirao hitlerovski pozdrav: „Odlazeći iz biblioteke [Muzeja kneza Pavla] baron Rajsvic nas je često pozdravljao sa 'Heil Hitler, meine Herren', ali je pri tom obično pravio i nekakve šeretske geimase, stavljajući nam svima do znanja da to ne misli ozbiljno".[62] Sličnu scenu Medaković opisuje u vezi s jednim od poslednjih oproštaja s Rajsvicom u Muzeju kneza Pavla: [Rajsvic] je „lupnuo čizmama kao na raportu, podigao ruku na hitlerovski pozdrav i uzviknuo: 'Heil Hitler, moja gospodo', posle čega nam je šeretski namignuo i zalupio vrata." [63]

Ovo Rajsvicovo, po Medakoviću, neskriveno ironiziranje hitlerovskog pozdrava i na osnovu toga zaključeno „ubeđeno protivljenje" Hileru, se čine znatno manje verovatnim od Rajsvicove često javno pokazivane simpatije za Srbe i antipatije prema Austrijancima, prezir prema modernoj umetnosti, Hrvatima-ustašama i streljanju talaca. Izričito odbijanje Hitlera ne može se naći u njegovoj privatnoj prepisci iz godina rata . Dva puta je supruzi spomenuo Firerova obraćanja na radiju. Jedan prenos, u novembru 1941. je propustio, a drugo je primio na znanje s izričitim odobravanjem. Tridesetog septembra 1942, ni dve nedelje posle bombardovanja Minhena 19. septembra 1942, Hilter je između ostalog u berlinskoj Palati sportova govorio o tome da će Čerčil i Ruzvelt morati da računaju na posledice zbog bombarderskih napada na nemačke gradove: „I ovog puta će kucnuti čas kada ćemo odgovoriti. Neka tada oba glavna zločinca ovog rata … ne moljakaju i ne kukaju kad kraj bude za Englesku gori od početka!" Tim odeljkom se Rajsvic pozabavio u jednom pismu supruzi, a tu se sigurno ne vidi nikakva kritika, pre suprotno: „Ovde u svakom slučaju ništa nije primljeno sa takvim zadovoljstvom

62 Medaković, *Efemeris* II, 78.

63 *Isto*, 242.

kao uveravanje o osveti u Firerovom govoru." Godinu dana kasnije njegovo poverenje u Hitlerovo vođenje rata, izgleda nije pokolebano, uprkos pojačanim vazdušnim napadima na Minhen – čije stanovništvo će se između 1939. i 1945. smanjiti za 41%. Majci je pisao: „Vojno sam iskreno uveren u konačnu pobedu, ali bih diplomatski mogao da očajavam." Njegova sumnja je poticala otud što je sa velikom brigom posmatrao izlazak Italije iz rata na strani Nemačke, uključujući i baš zbog stanja na Balkanu, ali i u njegovom zavičaju po izboru, u Edhofu. „Tako, kad će sad doći red na okrug Kim. Ako će sada u Italiji nastati novi front?" Izmenjena vojna situacija je, međutim, za Rajsvica imala i prednosti: „Sada sam od Nadleštva zaštite kulturnih dobara Vrhovne komande vojske i formalno dobio Albaniju i Crnu Goru kao leno."

I dok ne treba polaziti od toga da Rajsvicovo deransko izvođenje hitlerovskog pozdrava treba tumačiti kao gubitak vere u Hitlerovo vođenje rata, ili čak kao načelno suprotstavljanje, treba, naravno, uzeti u obzir da Rajsvic zbog svoje političke socijalizacije nije bio ubeđeni Hitlerov pristalica. Možda su njegove „grimase" i namigivanje pri hitlerovskom pozdravu bili deo pokušaja da stvori opuštenu radnu atmosferu. Međutim, ne može se u potpunosti ni isključiti da su Rajsvicove izjave koje su se ticale govora u Palati sportova u pismu supruzi sadržale trag prikrivene ironije: Hitlerov govor („Führerrede") je napisao s tri R („Führerrrede"). Da li je to bila slučajnost ili oponašanje Firerovog štektavog izgovora?

Iako je Muzej kneza Pavla tokom rata retko bio suočen sa navalom posetilaca, bilo je aktivnosti koje je trebalo obaviti. Sa Rajsvicovog stanovišta bili su to pre svega poslovi inventarisanja od kojih je takođe nemačka nauka, i to baš ona, trebalo da ima koristi. Tako je u decembru 1942. Kurt Vilfonsender tamo pregledao spisak nalazišta radi umnožavanja. Srbe je u to trebalo uključiti „nežnom silom". Već 6. jula 1941. Rajsvic je pisao Boksici da protiv letargije i javašluka – ili možda svesnog otezanja – postoji „samo jedno protivsredstvo: ljubaznost skopčana s nežnom silom". U avgustu iste godine je opet spomenuo ovaj oksimoron, koji mu je, po sopstvenoj tvrdnji, Harald Turner odredio kao *modus operandi*. Po svom tvrđenju, više je voleo „nežnu silu" kao metod pri podsticanju Srba na pozitivnu saradnju.

Povodom početka svoje saradnje sa Anenerbeom, Rajsvic je pisao o susretu s Jonićem 16. februara 1942: „Ujutro, malo posle 9, bio sam kod ministra Jonića gde mi je nežnom silom uspelo da zaista do podneva na radnom stolu državnog sekretara [Turnera] bude Jonićevo pismo u ime predsednika vlade [Nedića] kojim se Anenerbeu i H. Himleru na neograničeno vreme daje

pravo praistorijskih i ranoistorijskih iskopavanja u Srbiji." Rajsvic je tu formulaciju primenjivao i na pojedince, tako npr. na Adamu Oršiću-Slavetiću, koga je „nežnom silom" trebalo dovesti do doktorata. Konačno je njegov omiljeni *contradictio in adiectio* ušao i u njegov izveštaj o radu iz januara 1943.

A u avgustu 1943. „nežnu silu" protegnuo je i na rad u Muzeju kneza Pavla, posebno na čišćenje velike količine iskopanih komada grnčarije. Srbi su, „dobro usmereni i nežnom silom" obavili taj posao. Grupa saradnika koju su činili bračni par Garašanin, Sabine Lauterbah, kao i Jelisaveta Stanojević, Radmila Dragutinović Mišić (1920–2010) i Dobroslav Pavlović, a kojoj je na početku, kao instruktor uz Vilfonsendera, pripadao i Vladimir Milojčić, više meseci se bavila pranjem i daljom obradom krhotina „koje su 40 godina" ležale zanemarene u podrumu Muzeja kneza Pavla, a koje su verovatno velikim delom poticale iz Vinče. Milutin Garašanin je uz to našao dalju „gomilu komada grnčarije" u podrumu, tako da je spakovano ukupno 40 „ogromnih sanduka".

Pored nalaza iz Vinče u podrumu muzeja, trebalo je zaštititi i zbirku izloženu u Konaku kneginje Ljubice. Medaković piše o sledećem slučaju: „U međuvremenu još jednom smo imali priliku da se uverimo u iskreno prijateljstvo barona Rajsvica. Desilo se to onda kada je u konak kneginje Ljubice ušao jedan odred Wasserschutzpolizei, a baš u toj građevini starog Beograda čuvala se čuvena Vinčanska zbirka, vlasništvo Filozofskog fakulteta, poznata zbog velikog broja neolitskih statueta koje je decenijama u Vinči iskopavao profesor arheologije Miloje Vasić. Prema obaveštenjima, koja su stigla u Muzej, ovi vojnici počeli su da oštećuju, lupaju i da lome male statuete od neprocenjive arheološke vrednosti. Bilo je dovoljno da dr Grbić, i sam po struci arheolog, odmah otrči do barona Rajsvica i zatraži njegovu hitnu intervenciju. Bez oklevanja Rajsvic je odjurio u konak kneginje Ljubice i uz neopisive grdnje uspelo mu je da ovaj odred Wasserschutzpolizei odmah najuri iz zgrade. A desilo se to baš u trenutku kada je uz svoj tipični glasni smeh nama u Muzeju pričao kako upravo pakuje kofere, jer je njegova misija u Srbiji završena."[64] U Rajsvicovoj privatnoj prepisci ova anegdota se odrazila utoliko što je u avgustu pisao svojoj ženi da je zbirka bila zaplenjena i da je on morao da je „spasi". Međutim, nije spomenuta Rečna policija koja je po Medakoviću bila odgovorna.

64 Medaković, *Efemeris*, II, 244–245.

Da se Rajsvic nije slagao s držanjem delova Vermahta proizlazi iz sledećeg Medakovićevog opisa koji je predstavio iz Rajsvicove perspektive: „Nisu ovi novi kao stara garda. A kao dokaz ove svoje tvrdnje Rajsvic nam pročita pismo starog feldmaršala fon Makenzena (von Mackensen) koji je svom ađutantu izdiktirao svoju želju da bude najhitnije obavešten da li su nemačke trupe u ovom ratu nastavile sa bilo kakvim iskopavanjima na antičkom lokalitetu Stobi. Gospodin feldmaršal je vreme I svetskog rata blagoizvoleo lično posetiti ovaj izvanredno zanimljiv antički lokalitet i takođe lično naredio da nemačka vojska počne sa nekakvim iskopavanjem. Gotovo je neverovatno da se stari feldmaršal u vrtlogu II svetskog rata, kad tutnji sa svih strana, ponaša kao da se ništa ne događa, tražeći da ga vojne vlasti što hitnije obaveste da li je Vermaht nastavio da iskopava Stobi. '*Tako nešto nećete nikad doživeti od jednog višeg oficira današnjeg Vermahta*' – zaključio je baron Rajsvic sa neprikrivenim ponosom što je i on nekada služio u vilhelmovskoj, pruskoj armiji u kojoj su još poštovali i neke stare, viteške običaje."[65] Anegdota s Makenzenom kod Medakovića poklapa se sa Rajsvicovim izlaganjem u jednom pismu Boksici iz maja 1943. Tu se osvrnuo na „baš zabavni zadatak" za general-feldmaršala fon Makenzena koji je nekada komandovao trupama svog poginulog brata Rolfa. Makenzen se „iznenada setio nekog iskopavanja iz Svetskog rata" i sad je hteo „da preko generala [generala artiljerije Paula Badera], a u stvari preko mene, dobije izveštaj o njihovoj daljoj sudbini". Na osnovu do sada poznatih dokumenata, do dalje obrade Makenzenove molbe nije došlo.

Poslednja anegdota o Rajsvicu i Muzeju kneza Pavla koju Medaković može da ponudi tiče se Rajsvicovog konačnog oproštaja: „Pribojavali smo se svi u Muzeju kneza Pavla, znajući da se brzo približava čas kada će se baron Rajsvic pojaviti kako bi se sa nama svima ponaosob oprostio. A kad je taj dan došao, svima nam je odjednom postalo jasno da smo sa njegovim odlaskom izgubili prijatelja i zaštitnika. Upravo trijumfalno obišao je sada već pusti Muzej, a pred velikim Meštrovićevim skulpturama, pred 'Velikom udovicom' i dvema 'udovicama' i 'Sećanjem' koje zbog težine nismo mogli skinuti u podrum, šeretski se poklonio i rekao: 'Izvinite, moje dame, što vas moramo prepustiti vašoj sudbini. Ali ja se nadam da vam se neće ništa rđavo desiti.' I to je bila poslednja šala barona Johana Albrehta fon Rajsvica u okupiranom Beogradu, gde su se Nemci već uveliko spremali na gradske,

65 *Isto*, 245.

uličnе borbe."[66] Neposredno posle povlačenja Vermahta i ulaska partizana i Crvene armije u Beograd, u Muzeju kneza Pavla se pojavio novi upravnik, pesnik i kritičar Veljko Petrović (1884–1964). Milan Kašanin se, po Medakovićevom svedočenju, svim saradnicima Muzeja zahvalio rukovanjem i napustio zgradu čiji se inventar nalazio u podrumu zapakovan i zazidan. Očigledno, bio je tako dobro sakriven da su novi vlastodršci raširili vest da su eksponate opljačkali Nemci. U januaru 1945. je Rajsvic ljutito pisao Celtneru: „Zamislite: Tito je na radiju izjavio da su Nemci sve muzeje opljačkali, svi su navodno bili prazni. Znači da sam sve tako dobro spakovao radi zaštite od napada iz vazduha da do sada još ništa nije pronađeno!" Po Medakovićevim tvrdnjama, Rajsvic i Kašanin su fondove Muzeja tako uspešno čuvali, da tokom godina rata 1941–1944. nijedan predmet od vrednosti nije nestao.

Sledeća sastavnica plana u 21 tački ticala se manastirskih kompleksa Kalenić, Žiča, Studenica, Ljubostinja, Manasija, kao i oko 25 manastira pod zajedničkim imenom „Kablarska klisura" kod Čačka. Rajsvic je dalje zabeležio „rimske tvrđave" kod Negotina, odnosno Zaječara, pri čemu je svakako kod ovog drugog mislio na carsku palatu Feliks Romulijanu (Felix Romuliana), koja je prvobitno identifikovana kao rimski vojni logor. Uz to, Rajsvic je uključio i Vršac i Niš, verovatno zbog tamošnjih muzeja koji su čuvali praistorijske nalaze. Konačno, Rajsvic je naveo i mauzolej Karađorđevića na Oplencu kod Topole.

Poslednja „briga" u Rajsvicovom planu u 21 tački bio je Etnografski muzej koji je na početku nemačke okupacije bio u prostorijama Prirodnjačkog muzeja (Muzej srpske zemlje) u Njegoševoj 51, na uglu sa Kneginje Zorke 57. Od 1925. upravnik Muzeja je bio Dobrivoje Drobnjaković (1890–1961) koji je dugo radio kao gimnazijski nastavnik u Francuskoj i Srbiji, pre nego što je 1920. stupio u Muzej kao kustos. U naučnom smislu je, kao i Rajsvic, bio veoma blizak Jovanu Cvijiću. Rajsvic je prvi put posetio Muzej 4. jula 1941. i našao ga neoštećenog, ali bez postavke. Uskoro je došlo do stručne kontroverze između Rajsvica, na jednoj, i Drobnjakovića i njegovog zamenika Mitra Vlahovića, na drugoj strani, oko sadržinske koncepcije izložbe. Rajsvic je hteo „poučnu izložbu", a Drobnjaković i Vlahović, su po Rajsvicu, hteli da daju prednost „kabinetu kurioziteta". U novembru 1941. Rajsvic je sa Velmar-Jankovićem i Jonićem razgovarao o budućnosti Etnografskog muzeja. Postoji trag o još jednoj Rajsvicovoj poseti Muzeju 21. januara 1942. U martu

66 Medaković, *Efemeris*, II, 246.

1942. Rajsvic je supruzi opisao svoj plan jedne izložbe na prvom spratu Muzeja – doduše, ne u glavnoj zgradi, nego u Balkanskoj 7, nedaleko od hotela „Moskva“. Tu izložbu je označio kao „u najvećoj meri svoje ostvarenje“, tako da treba pretpostaviti da je njegova koncepcija preovladala nad Drobnjakovićevom i Vlahovićevom. U Rajsvicovoj službenoj belešci od 15. jula 1942. može se pročitati da je prethodnog dana sa Jonićem i Velmar-Jankovićem obišao novu izložbu na prvom spratu. Po Rajsvicu, u izradu je bio uključen i Aleksandar Deroko. Rajsvic je naglasio da će iz njegove izložbe „proizaći … mnogi podsticaji za izučavanje nemačke seljačke kuće“. Međutim, uređenjem drugog sprata, za koji je odlučujuću odgovornost snosio Drobnjaković, nije bio zadovoljan. Ovaj navodno „nije bio u stanju da uobliči savremenu poučnu postavku“ i može da izlaže samo „kabinete rariteta“. Zato je „glavni nadzor nad daljim uređenjem Etnografskog muzeja“ dobio Deroko. Drugi istaknuti posetioci Rajsvicove izložbe u Balkanskoj ulici su bili Sifers i Jankun koji su, kao predstavnici Anenerbea, od 10. do 14. jula 1942. boravili u Beogradu i koji su se, uprkos kruškovači za rastanak, u celini držali „rezervisano“. Dogovoreno je da i Konrad Ham, direktor berlinskog Etnografskog muzeja, koji je prethodne godine takođe pomogao da Rajsvic dobije mesto zaštitnika spomenika, pogleda beogradsku etnološku zbirku. Međutim, ponovnog viđenja s Hamom u Beogradu nije bilo, jer je on preminuo u martu 1943, a njegov naslednik, istoričar umetnosti Osvald A. Erih (Erich), morao je da odbije Rajsvicov poziv. Međutim, umesto njega Beograd je između 31. jula i 23. septembra 1943. posetila Irmingard Furman (Fuhrmann, 1914), doktor tkanja, koja se nije samo bavila proučavanjem tekstila u Etnografskom muzeju nego je angažovana i na iskopavanjima na Kalemegdanu.

Rajsvic se i u jednom izveštaju o radu iz 1944. bavi „svojom“ izložbom, iako, međutim, svoju ulogu ne spominje: „Sa Etnografskim muzejom je konačno po prvi put od materijala od oko 32.000 predmeta postavljena jedna poučna izložba balkanske etnologije po savremenim shvatanjima, koja sadrži samo nekih 800 najboljih primeraka, dajući time pregled kultura zapadnobalkanske planinske zone, tzv. ‘patrijarhalne zone’ Balkanskog poluostrva. Ta patrijarhalna zona je do danas nedirnuta u svojoj autohtonosti, i time etnografski najzanimljivija oblast Balkanskog poluostrva. Ovde izloženi objekti su po prvi put omogućili pregled povezanosti od Švedske do Šar-planine, prenevši nemačkoj nauci vrlo važne pouke.“ Uočljivo je mešanje Cvijićeve terminologije („patrijarhalna zona“) sa teorijom *Ex septentrione lux*.

Iako je Rajsvic bio sve samo ne zadovoljan – po njegovim shvatanjima – zaostalom Drobnjakovićevom muzeologijom, lični odnos njih dvojice se razvijao prilično opušteno. Rajsvic je s njim u leto 1942. uspostavio „ličnu vezu", a dve godine kasnije ga je nazvao jednim „od malobrojnih pouzdanih Srba".

Dostupni izvori ne daju obaveštenje o tome koliko dugo je izložba Etnografskog muzeja u Balkanskoj ulici bila otvorena za javnost, ali to razdoblje se završilo najkasnije sa savezničkim bombardovanjem Beograda 16. i 17. aprila 1944. Po izveštaju Muzeja Ministarstvu prosvete redovan rad muzeja se završio 16. aprila 1944, a počelo je pakovanje i odvoženje eksponata iz Balkanske ulice. Pa ipak, predmeti koji publici više nisu bili dostupni pregledani su jednom nedeljno, između ostalog i da bi „Srbi videli da neko dolazi i lično nadgleda", kako je pojasnio svom zameniku Celtneru početkom juna 1944. Da bi naglasio važnost inspekcije, Rajsvic je Celtnera podsetio da po mogućnosti dolazi autom. Konačno, u avgustu 1944. Rajsvic je mogao da konstatuje da je ceo fond Etnografskog muzeja popakovan i obezbeđen.

Donedavno uloga Rajsvica i Nadleštva za zaštitu spomenika u čuvanju fonda Etnografskog muzeja nije spominjana. Tak je npr. pakovanje zbirke pripisano samo Drobnjakoviću, odnosno Vlahoviću: „Tokom Drugog svetskog rata, on [Vlahović] je sve vreme ostao s artefaktima, pakujući, prepakujući i premeštajući ih, uspevši da ih tako donekle spasi da ne budu uništeni."[67] Izuzetak, međutim, predstavlja jedan članak očevica Mirka Barjaktarevića (1912–2005), redovnog profesora etnologije u Beogradu od 1971, koji je od 1941. bio zaposlen u Muzeju i odgovoran za biblioteku. Po njegovim navodima, Rajsvic, koga je on označio kao „iskusnijeg" i „školovanog arheologa", pojavio se u Etnografskom muzeju u leto 1943. Barjaktareviće je ovde verovatno jednostavno pobrkao godinu, jer službeni dokumenti i Rajsvicovi lični izvori nedvosmisleno govore o 1941, odnosno 1942. U svakom slučaju, Barjaktarević piše da je Rajsvic upravi Muzeja savetovao „kompleksnu" izložbu, da bi – po Barjaktareviću – Srbima dokumentovao nemačko interesovanje za srpsku kulturu. Radi toga je Rajsvic nameravao da sredi nekretninu u Balkanskoj ulici. Svađa između Drobnjakovića i Rajsvica je nastala jer je Rajsvic hteo da se izložba bavi samo Srbima – patrijarhalnom zonom – dok je Drobnjaković hteo da pokrije celu Jugoslaviju. Prema Barjaktarevićevoj

67 Marina Cvetković, Displaying Nationalist Culture in Antinationalist Times: The Ethnographic Museum in Belgrade under Socialism, u: Vintila Mihailescu et al. (ur.), *Studying Peoples in People's Democracies*, II, Berlin 2008, 291.

tvrdnji, Rajsvicu je smatrao da to nije moguće, jer Jugoslavije više nije bilo. Konačno je, navodno, posebno Vlahović namerno rastegao pripreme izložbe tako da je sve bilo spremno tek godinu dana kasnije. Oštećenje zgrade u Balkanskoj ulici tokom savezničkog bombardovanja je onda definitivno onemogućilo nameravanu izložbu. Kad su radnici Muzeja prenosili lutke u srpskim narodnim nošnjama u glavnu zgradu, prolaznici su zabrinuto pitali: „Je li teško povređen?" Barjaktarevićeva anegdotska sećanja sigurno nisu bez istinitog jezgra, ali već samo brkanje datuma, kao i tvrdnja da je Rajsvic bio obučeni arheolog ukazuju na to da se rasprava između Rajsvica i Drobnjakovića više ticala metodološko-muzeološke koncepcije izložbe nego pitanja srpske ili jugoslovenske usmerenosti njene tematike. Ukazivanje na „patrijarhalnu zonu" u njegovom izveštaju o radu ionako sugeriše da Rajsvic od početka nije imao na umu izložbu koja bi bila usmerena samo na teritoriju vojnog zapovednika Srbije, jer inače ne bi mogao da ugradi veći kontekst povezanosti „od Švedske do Šar-planine". Međutim, možda je Rajsvic zaista, zbog „lične veze", prema Drobnjakoviću jednostavno pokazao predusretljivost. U svakom slučaju, Barjaktarević je morao da „prizna" da Rajsvic nije bio ni „mračan" ni „tvrdoglav".

Ako i nije bila „tvrdoglava", Rajsvicova delatnost na čuvanju spomenika u Srbiji je makar bila energična i usmerena ka cilju prilikom sprovođenja plana u 21 tački. Pri tom je uspeo ne samo da sprovede inventarisanje i obezbeđivanje najvažnijih muzeja u Beogradu i njihovo brzo ponovno otvaranje, nego i da ponovo pokrene kulturni život u glavnom gradu okupirane Srbije. Stvaranjem zakonskih osnova za osnivanje jedne središnje institucije za brigu o kulturno-istorijskim spomenicima, i finansijski, personalno i organizaciono omogućavanje rada ove ustanove primerenog ratnim uslovima, on je postigao mnogo više nego što je to zahtevao njegov neposredni službeni zadatak. Njegov metod primene „nežne sile", bez posezanja za sredstvima prinude, dugoročno će se pokazati kao uspešan, što je dokazano takođe i baš potpuno pozitivnim osvrtima njegovih nekadašnjih srpskih saradnika na svoj rad za nemačko Nadleštvo zaštite spomenika pod Rajsvicovim rukovodstvom. Dakako, Rajsvic će se pokazati kao još mnogo ambiciozniji.

Rajsvic i „Anenerbe“

Ako se osvrnemo na Rajsvicova tzv. „upadna mesta“, koja su za njega od kraja 1920-ih godina predstavljala okvir njegovih naučnih interesovanja usmerenih na Jugoslaviju – praistorijska arheologija, bogumili i nemačko-srpski odnosi – onda je objavljivanjem Uredbe o zaštiti starina kolaboracionističke vlade koju je on koncipirao u maju 1942, sigurno uvažen njegov najličniji program koji se ogledao npr. 1929. u njegovom „Usmenom izveštaju“ Petkoviću o stanju zaštite spomenika ili u njegovom „Memorandumu o Jugoslaviji“ iz 1933. Istorijska mesta Srbije – ako već ne cele Jugoslavije – više nisu bila prepuštena propadanju.

Međutim, aktivno istraživanje srpskih starina bilo je izvan službenih obaveza Nadleštva zaštite spomenika. Da li se Rajsvic, kao aktivan naučnik, mogao zadovoljiti pasivnom ulogom zaštitnika spomenika?

Drugi pravni akt o zaštiti spomenika koji je, na Rajsvicovu inicijativu, objavio Nedićev Savet ministara bila je Uredba o čuvanju beogradskog Grada izdata 27. novembra 1941. (Uredba o Kalemegdanu). Rajsvic je još početkom avgusta 1941. upozoravao na „zaštitu Kalemegdana od izgradnje baraka Vermahta“ i od „iskopavanja zemlje“ za planirane travnjake, čime bi „se mogli uništiti kulturni slojevi za istraživanje“. Ubrzo zatim, pisao je o tome da se koncentriše na iskopavanja na „staroj beogradskoj tvrđavi“. Ona su se do tad, međutim, odvijala u pravno potpuno neregulisanom okviru, a Rajsvic je bio upućen – kao i Štaudinger nekoliko godina ranije – na „nalaze koji bi nastajali na gradilištima.“ Uredba o Kalemegdanu je takvom stanju učinila kraj. U svom izveštaju o stanju od 2. februara 1942. Rajsvic je sažeo, sada već pravno regulisani, status quo: „Njome [Uredbom o Kalemegdanu] je prostor vojnog kompleksa istorijske beogradske tvrđave, kao i prostor na kome se mora pretpostavljati da je bio stari Singidunum, stavljen pod zaštitu spomenika. Sem toga, tom uredbom je osnovano i zasebno nadleštvo čije kompetencije su se protezale na celo područje grada Beograda da bi spasavalo praistorijske i ranoistorijske nalaze koji su izlazili na svetlost dana prilikom raznih građevinskih poduhvata.“ Uz to, Uredba je regulisala finansiranje ureda za čuvanje spomenika koji je tek trebalo osnovati (čl. 8) i propisivala da će svi arheološki nalazi u Beogradu ubuduće pripadati Gradskom muzeju (čl. 9). Konačno, izgledalo je da će se i Štaudingerov san o „Akropolju“ – iako ne jugoslovenskom, nego srpskom – ostvariti, jer je član 6 Uredbe dekretirao

izgradnju jednog ogromnog „nacionalnog spomen-hrama“ na gornjem delu Kalemegdana, a za čiju je izgradnju grad Beograd trebalo da raspiše konkurs.

Nadleštvo zaštite spomenika nije pokazivalo samo zakonodavnu inicijativu nego i praktičnu. U izveštaju iz februara 1942. Rajsvic je o tome napisao: „Radovi na raščišćavanju na Kalemegdanu i ispod njega su nastupom mrazeva privremeno obustavljeni. Priprema za planirano arheološko istraživanje oblasti vojnog kompleksa Beogradske tvrđave planirano još pre izbijanja rata s Jugoslavijom, a koje uz učešće Arheološkog instituta Nemačkog rajha opet treba započeti u proleće, nastavljeno je. Na šta se odnosilo to „istraživanje“ uz učešće Arheološkog instiuta?

U retrospektivnom članku Vilhelma Unfercagta iz 1945. krije se prava srž ideje o iskopavanju: „U godinama pred ulazak Jugoslavije u rat, trebalo je [beogradsku] tvrđavu, koja više nije imala vojno-strateški značaj, pretvoriti u sportsko igralište u velikom stilu. Izbijanje rata je sprečilo sprovođenje ovog plana.“

Ovo „sportsko igralište“ podrazumevalo je planirani beogradski olimpijski kompleks, naslonjen na priobalnu stranu Kalemegdana. Godine 1936. tadašnji jugoslovenski premijer Milan Stojadinović je bio toliko oduševljen letnjim olimpijskim igrama u Berlinu da je bez dogovora sa Jugoslovenskim olimpijskim komitetom odlučio da izradi da Beograd dobije igre 1948. godine. Istovremeno je upoznao i Vernera Maha (Werner Mach, 1894-1976), arhitektu berlinskog olimpijskog stadiona, kome je Stojadinović odmah poverio izgradnju sličnog monumentalnog kompleksa u Beogradu. Dalje pojedinosti su prodiskutovane prilikom prve Marhove posete Beogradu u maju 1938. U razgovorima je učestovao i Milan Kašanin. Do tog trenutka je već i sâm regent, knez Pavle, pridobijen za taj plan.

Nedugo pre Marhove posete Jugoslaviji, Stojadinović je u januaru 1938. bio u službenoj poseti Berlinu gde je dva puta naišao na Rajsvica. Onda je početkom 1940. Verner Marh odlučio da pre izgradnje olimpijskog kompleksa uključi i arheologe. Prvo je zainteresovao poznatog istraživača arhitekture Danijela Krenkera (Krencker, 1874–1941), koji je obavio mnoštvo istraživačkih putovanja u Abisiniju i Osmansko carstvo. On je 3. aprila 1940, o trošku nemačkog Ministarstva inostranih poslova, otputovao u Beograd i došao do zaključka da su iskopavanja na Kelemegdanu pre početka gradnje stadiona neophodna, da bi se razjasnila građevinska istorija tvrđave. Nemački arheološki institut mu je već pokazao veliko zanimanje. Kod Jugoslovena,

posebno među „stručnjacima“ Muzeja kneza Pavla – između ostalog kod Kašanina – Krenker je naišao na „toplu predusretljivost“.

Uključene nemačke ustanove – Ministarstvo nauke Rajha i Arheološki institut – su u kalemegdanskom projektu videle prestižnu mogućnost nemačko-jugoslovenske saradnje kakva se, po obimu i delovanju na javnost, verovatno nikad više neće pružiti. Jednim udarcem se moglo ubiti mnogo muva, a posebno bi silno bio povećan nemački kulturni uticaj u Jugoslaviji. Možda bi doživela renesansu i nemačko-jugoslovenska kampanja iskopavanja koju je Rajsvic započeo na Ohridskom jezeru, a koja posle 1932. iz finansijskih i političkih razloga nikad više nije nastavljena. Takvi planovi su zaista postojali, a niko drugi nego istraživač građevina Krenker nije bio predviđen kao učesnik. Ovu nameru je posebno osujetio italijanski napad na Grčku u oktobru 1940. Pored i dalje jakog kulturnog uticaja Engleza i Francuza, Nemci su se sigurno plašili – baš kad je o arheologiji reč – konkurencije Amerikanaca kao Vladimira Fjuksa.

Što se više nemačka strana zagrevala za ideju stadiona, ona je postajala obimnija i skuplja. Za razliku od vremena kada se za vreme svetske ekonomske krize iskopavalo na Ohridskim jezeru 1931/32, sad su u Berlinu bili spremni da odreše kesu. Krenker je za dva i po meseca iskopavanja na Kalemegdanu proračunao sumu od više od 33.000 rajhsmaraka. Kao cena sâmog plana izgradnje stadiona najzad je određena suma od okruglo 170.000.000 dinara, uključujući i plivački stadion. Uz to bi išao i Štaudingerov „Akropolj“ u gornjem delu Kalemegdana sa nekoliko muzejskih zgrada tako da bi na neki način prošlost Jugoslavije mogla da gleda odozgo na mladost zemlje.

U oktobru 1940. maketa beogradskog olimpijskog kompleksa je mogla da se vidi na izložbi „Novo nemačko graditeljstvo“. Ona je uz veliki medijski odjek održana u nemačkom paviljonu na novom sajmištu na severnoj obali Save. Knez Pavle, Verner Marh i Daniel Krenker bili su lično prisutni. Time je dat znak za početak javne rasprave.

Kao čoveka za vezu arheološkog dela sa projektom Krenker je predložio Nikolu Vulića, ali je sama iskopavanja trebalo da vodi Unfercagt, dok je Rajsvic trebalo da dokumentuje „političku i etničku“ istoriju Kalemegdana, kome bi 1940. takav zadatak sigurno više nego dobrodošao.

Pa kako je jugoslovenska javnost reagovala na gigantski projekat? Znakovito je bilo jedno otvoreno pismo jugoslovenskih arhitekata koje je „Pravda“ objavila 16. decembra 1940. U njemu je izgradnja stadiona glatko odbijena, jer bi njome kalemegdanski kompleks izgubio svoju istorijsku

posvećenost i spomenike, sakralno mesto bi postalo žrtva profanacije. Uz to, prigovoreno je što nije bio predviđen javni konkurs – za razliku od Uredbe o Kalemegdanu iz 1941. Konačno, vladalo je vrlo rašireno nerazumevanje da je to bio projekat iniciran iz Nemačke. Zar nije Hitler upravo vodio napadački rat protiv tradicionalnih saveznika Jugoslavije, Francuske i Velike Britanije?

Dok su Krenker i Rajsvic bili zainteresovani za iskreno i nesebično nemačko-jugoslovensko zbliženje, kod predsednika Nemačkog arheološkog instituta Martina Šedea (Schede) i kod Unfercagta je preovladavala želja da „kompetencije za arheološke poduhvate ostanu nama", a ne da pređu na „nama neprijateljske organizacije". Uz to, Šede nije bio mnogo oduševljen vodećom aktivnošću Vulića, za koga je smatrao da je u Beogradu „bez uticaja".

Da bi stekao jasnu sliku o stanju duhova na Savi i Dunavu, Šede je u januaru 1941. poslao austrijskog arheologa Eriha Svobodu (Erich Swoboda, 1896–1964) kao izviđača u Beograd. Njegov izveštaj je bio poražavajući: „Što se tiče projekta Kalemegdana, izuzev jednog jedinog glasa, mogao sam da utvrdim isključivo odbijajuća gledišta. Pored germanofobije, Svoboda je kao razlog odbijanja naveo i to da je projekat smatran za preskup. Kome u Beogradu treba zatvoreni bazen? Jedini zagovornik projekta je bio direktor muzeja Kašanin, koga opet, protežira knez Pavle. Na kraju izveštaja, Svoboda je sebi dozvolio i jednu zajedljivu primedbu: „Profesor Unfercagt jugoslovenskoj gospodi nije posebno drag."

Krenker je obavešten o nepovoljnom ishodu Svobodine misije, ali nije odustao. Šedeu je pokušao da objasni da se jugoslovenski otpor projektu stadiona ne sme strpati u isti koš sa namerom arheološkog snimanja na Kalemegdanu: „Od svojih ideja zato neću da odustanem".

Zbog početka rata, samo nekoliko sedmica kasnije, isprva mu, međutim, nije preostalo ništa drugo. Nastavak iskopavanja koja su u septembru 1942. preduzeli Nadleštvo za zaštitu spomenika, Anenerbe i „neomiljeni" Unfercagt, Krenker neće doživeti. Umro je 10. novembra 1941. u Berlinu, u 67. godini. Zato je, međutim, angažovana njegova asistentkinja Erika Bredner (Brödner, 1913), koja je stigla u Beograd nedugo posle Krenkerove sahrane, pošto je prethodno pročešljala Beč i Budimpeštu u potrazi za kartografskim materijalom o Kalemegdanu u sklopu priprema iskopavanja za narednu godinu. Rajsvic je bio zadovoljan njenim pripremnim radovima. Supruzi je pisao 5. decembra 1941: „Madam Bredner je do srede bila ovde. Otputovala je sa najboljim mogućim rezultatima i utiscima."

Ideja izgradnje olimpijskog kompleksa pred Kalemegdanom je Aprilskim ratom 1941. stavljena *ad acta* i posle rata više nije oživljavana.

Neobično je da su planovi stadiona koje je isprva ponudila nemačka strana, sa početkom okupacije baš s nemačke strane smatrani za pretnju. Rajsvic je o tome retrospektivno napisao u januaru 1943: „Najveći istorijski spomenik na teritoriji vojnog zapovednika u Srbiji, vojni kompleks istorijske Beogradske tvrđave, bio je pri izbijanju rata u opasnosti da bude uvučen u veliki stadion koji je planiran na terenu Donjeg grada na ušću Save i Dunava, oslonjen na Gornji Kalemegdan. U poređenju s nameravanim zadiranjem u sliku istorijskog tvrđavskog kompleksa Beograda, razaranje koje je pričinilo nekoliko avionskih bombi u toj oblasti prilikom bombardovanja Beograda je neznatno. Posle provere planova, vojni zapovednik u Srbiji je odlučio da na prostoru koji je svojevremno bio predviđen za stadion, na mestu starih baraka i kasarni koje su tu bile, zasadi zelenilo. Kada je nadleštvo zaštite spomenika stiglo u Beograd radovi na raščišćavanju već su bili počeli a dve kasarne iz doba princa Eugena raznete. Nadleštvo zaštite spomenika je tada videlo svoj zadatak u stalnom praćenju radova na raščišćavanju kako se ne bi uništili nikakvi vredni istorijski spomenici i da ne se ne bi izgubili vredni nalazi ili poštovanje nalaza. Tako je Nadleštvo zaštite spomenika pazilo da pri otkrivanju i obnovi Kapije princa Eugena budu obuhvaćene stare spoljne zidine Donjeg grada i da se tok celog zida od Gornjeg grada Beogradske tvrđave dole do Save, u svojoj visini od 2 do 4 metra, obnovi u takvom obliku, da se jasno vidi staro istorijsko pružanje tih bedema. Predloge rekonstrukcije u istorijskom stilu odbilo je Nadleštvo zaštite spomenika. Tokom radova na raščišćavanju se pružila i prilika da se sa radnom snagom koja je bila na raspolaganju ubaci pet sondi koje su utvrdile redosled slojeva i dubinu kulturnih slojeva u Donjem gradu. Tokom radova na raščišćavanju, da bi se dobila zemlja za sađenje zelenila, raskopane su velike naslage šuta koje su se tokom vekova nakupile između severozapadnog zida gornjeg Kalemegdana i Donjeg grada. Stalnim nadgledanjem radova spasena je prilična količina nalaza, čiji se najveći deo sastoji od keramike. Tokom tih radova, referent za zaštitu spomenika je u razdoblju o kome se izveštava 128 puta obišao prostor Kalemegdana."

Prilikom jednog od tih brojnih obilazaka Kalemegdana u avgustu 1941. Rajsvic je ugledao jednog plavokosog momčića, nešto mlađeg od njegovog sina Stefana, koji je naoružan nožem iskopao nešto zemlje i očigledno naišao na krhotine posuđa. Rajsvic i njegov pratilac Adam Oršić-Slavetić zapitali

su momčića o njegovoj „iskopini". On im se predstavio kao Igor Vasiljev (1928–1954)[68]. Njegov otac, ruski emigrant, je radio u obližnjem Vojnom muzeju kao crtač. Igor je ispričao Rajsvicu da kod kuće ima mali muzej u kome čuva druge nalaze. Uz to, znao je za još mnogo nalazišta. Sutradan su Rajsvic i Oršić-Slavetić posetili momčića na Senjaku, u Ulici Zmaja Ognjenog Vuka 2. Sa Igorom i njegovim ocem su se službenim kolima odvezli do trinaestogodišnjakovih mesta iskopavanja: „Prvo nalazište vrlo zanimljiv laten,[69] drugo nalazište neolit, treće nalazište u jednoj građevinskoj jami, ogromna gomila krhotina iz rimskog i bronzanog doba." Momčić je očito imao tako dobar „nos" da su nalazišta ušla u mapirani spisak nalazišta Fridriha Holstea, gde se dva puta spominje „zbirka Igora Vasiljeva", jednom kao mesto gde se čuvaju „praistorijski obrađene i tokarene krhotine" iz građevinske jame nedaleko od kuće Igorovih roditelja u Ulici Stojana Živanovića 17. Rajsvic je Igoru odao priznanje na „neverovatnom instinktu" i čak se pomalo osećao odgovornim za tog tinejdžera: „ Svima nam je bilo silno zabavno. Sad ja sâm, kao 'referent za vaspitanje i nastavu' treba da brinem o tome da se Igor 'skloni sa ulice' i 'privede urednom životu'."

Tri godine kasnije „Vasiljevljeva zbirka" se opet pojavila u jednoj službenoj belešci, u kojoj je Rajsvic spomenuo Holsteove nacrte i zabeležio da se Igorovi nalazi koji potiču „iz praistorijskog naselja na Dedinju" verovatno još nalaze u podrumu u Rumunskoj ulici 58 – Rajsvicovoj privatnoj rezidenciji iz leta 1941. Garašanin je upućen da ih „ne ispušta iz vida". Bilo je začuđujuće što su nalazi jednog trinaestogodišnjeg hobi-arheologa ušli u Holsteov spisak nalazišta i što su toliko privukli Rajsvicovu pažnju da je još dve godine kasnije bio zainteresovan za njihovo obezbeđivanje.

U izveštaju iz februara 1942. Rajsvic se konačno bavi i time koja još „neobučena radna snaga" treba da se upotrebi pri radovima na Kalemegdanu: „Prilikom osnivanja Nacionalne službe za obnovu Srbije određeno je da se unapred 500 obveznika radne službe upotrebi za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika." Pod radnom službom se mislilo na Nacionalnu službu za obnovu Srbije koju je krajem 1941. osnovala Nedićeva vlada. Svi muškarci između 17 i 45 godina su načelno bili obveznici, iako su u praksi pozivana samo mlađa godišta, posebno u gradovima, „jer je … kolaboracionistički režim hteo da ih prevaspita radom u duhu nacionalizma, antikomunizma,

68 Kasnije nadareni slikar. (*Prim.prev.*)

69 Period mlađeg gvozdenog doba. Dobio je ime po nalazištu La Ten (La Tène) u Švajcarskoj.

antisemitizma, antidemokratije, u vernosti 'nacionalnoj zajednici' i da ih nauči da su dužnosti preče od prava". Tokom 1942. godine regrutovano je 21.300 mladića. Nedovoljna obučenost obveznika je, međutim, uskoro dovela do oštrih kritika. Tako se u junu Unfercagt, koji je trebalo da i sâm dođe u Beograd, obratio Rajsvicu rekavši da je Jankun, koga je poslao Anenerbe, tokom tog meseca bio „zapanjen neodgovornim uništavanjem na prostoru Kalimegdana [*sic*] koje sprovode Grbić i njegovi radnici". Unfercagt je bio posebno nezadovoljan sâmim Grbićem: „Po mom mišljenju, od nemačkih nadzornih vlasti je više nego nemarno da čoveku kao što je Grbić koji, kao što ste Vi [*sic*] videli u Ohridu, o savremenim tehnikama iskopavanja nema blagog pojma i koji se nikad i ne trudi da stekne znanja na tom polju, prepusti tako važni podzemni ostaci. Molim Vas, učinite sve da se obustavi to uništavanje koje će onemogućiti svako kasnije naučno ispitivanje." Ovim je Rajsvic bio krajnje oneraspoložen a pred Boksicom je Unfercagtu prebacio „potpuno nerazumevanje psihe drugih naroda". Međutim, baš u tom trenutku, i Rajsvic je imao svoje probleme sa disciplinom radne čete. Dvadeset četvrtog jula 1942. njegovi „srpski obveznici radne službe su počeli da se svađaju pa su prekomandovani". On lično je pozvan na Kalemegdan da ponovo zavede red. Nedugo pre toga je još ponosno izvestio o „ovdašnjoj mladoj momčadi radne službe" i čak govorio o tome da će poslati u Nemačku trojicu srpskih stipendista. Ali, ko bi finansirao te stipendiste?

Prema jednoj službenoj beleški od 24. novembra 1942, „već u oktobru 1941. se nosio mišlju da bi vođstvo SS-a i tamošnja istraživačka zajednica Anenerbe mogli da potpomognu nadleštvo zaštite kulturno-istorijskih spomenika. Nebulozno formulisani cilj ustanove koja je 1935. osnovana u pravnom smislu kao registrovano društvo je bio „potpomaganje nauke o duhovnoj praistoriji". *Spiritus rector* Anenerbea je bio Holanđanin Herman Virt (Hermann Wirth, 1885–1981), nacionalistički nastrojeni privatni naučnik. Međutim, kao najvažniji akter se postepeno pojavio Hajnrih Himler koji je Anenerbeu 1. aprila 1942. pribavio „institucionalno unapređenje" time što se od tada vodilo kao „Ured A" u okviru njegovog „Glavnog ureda Ličnog štaba rajhsfirera SS". Šef ureda, odnosno „predsednik" nije bio niko drugi nego Rajsvicov stari protivnik Valter Vist (Walther Wüst), a izvršni direktor Volfram Sifers, koga je Rajsvic opisao kao „suzdržanog Hildeshajmca", kada ga je upoznao u Beogradu u julu 1942. Pa ipak mu je Sifers bio draži od Vista koga je, koliko god je to bilo moguće, hteo da „isključi" iz saradnje Nadleštva za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika sa Anenerbeom.

Međutim, na početku kontakata Nadleštva za zaštitu spomenika sa Anenerbeom, Rajsvic nije mogao bez Vista. Nedugo pred kraj svog prvog odsustva u Nemačkoj, od 3. do 30. oktobra 1941, Rajsvic je na sopstvenu inicijativu organizovao sastanak 24. oktobra u Berlinu u hotelu „Kaiserhof" na Vilhelmplacu (Wilhelmsplatz) na kome su, pored njega, bili i Vist i Sifers. Ideju o bilateralnom ugovoru o iskopavanjima između Anenerbea i srpske vlade koju je tu izneo, Rajsvic je, međutim, već pre toga saopštio svojoj prijateljici Elizabeti Hekelman: „U međuvremenu, ovde se odvija moj veliki praistorijski i ranoistorijski plan. Danas i svih dana sam time potpuno okupiran." Njegov „veliki plan" je obuhvatao Meternihu spomenuto inventarisanje srpskih spomenika – „pre svega praistorijske naravi" – na način „naših pokrajinskih kataloga". Za to je Rajsvic pozvao u Srbiju svog poznanika iz Marburga, Fridriha Holstea, koji se od 18. avgusta, posle trogodišnje odsutnosti u Nišu ponovo bacio na posao: „Nežnom silom se ovde pritislo, tamo povuklo. Biće napravljen VELIKI inventarski popis svega što ima od praistorijskih i ranoistorijskih spomenika levo i desno od doline Morave. To želim već 17 godina [od 1924] i sad sam tek u prilici da to i ostvarim. Krajem septembra/oktobra treba da se progura jedan nemačko-srpski ugovor o iskopavanju koji će ispraviti sve greške koje je napravio obeshrabreni Unfercagt."[70]

Ipak, Rajsvicu nije tako brzo uspelo nemačko-srpsko umrežavanje. Prilikom sastanka sa Vistom i Sifersom – koji je po Rajsvicu trajao samo 40 minuta – dogovoreno je da Anenerbe „tokom dužeg niza godina" može da godišnjim dotacijama od po 2 miliona dinara pomaže „iskopavanje i čuvanje" praistorijskih objekata, ako se Turner i Himler s time slože. Presedan je bio jedan sličan sporazum sa Slovačkom. Himleru je slovački predsednik vlade Vojteh Tuka (1880–1946) 17. juna 1940. potvrdio da „pravo za izvođenje iskopavanja u Slovačkoj za naučnoistraživačke svrhe" pripada isključivo Vama „uvaženi rajhsfireru SS", dakako, „u saradnji sa slovačkim Arheološkim institutom". Radnu snagu je, po Tuki, trebalo uzeti isključivo sa „slovačkog tržišta rada". Slovačka strana će obezbediti „oštri nadzor" iskopavališta i sve druge „privredne" usluge. Rezultate iskopavanja trebalo je obraditi „zajedno sa slovačkim naučnim krugovima" i „istovremeno" naučno objaviti kako u Nemačkoj, tako i u Slovačkoj. O tome gde su ostajali nalazi sporazum ne daje

70 U originalu igra reči sa Unfercagtovim prezimenom: *verzagt* – obeshrabren; *unverzagt* – neobeshrabren. (*Prim. prev.*)

informacije, nasuprot nemačko-jugoslovenskom sporazumu o iskopavanju sklopljenom između Nemačkog arheološkog instituta i Muzeja kneza Pavla. Za razliku od njega, ovde je sve troškove snosila Slovačka.

Turner je bio vrlo sklon planiranoj saradnji. Rajsvic ga je 12. novembra 1941. izvestio o tome, a Turner je samo još hteo da sačeka odgovarajući trenutak. Očigledno je Turner već prihvatio zahtev za Unfercagtom kao stručnjakom. Uprkos ne baš najboljim ranijim iskustvima sa „obeshrabrenim" Unfercagtom, Rajsvic ga je 28. oktobra 1941, samo četiri dana posle sastanka sa Sifersom i Vistom, obavestio da se u tom trenutku iskopavalo na Kalemegdanu. Opet samo nekoliko dana kasnije – očito, Unfercagt nije bio baš tako „obeshrabren" – on je Rajsvicu izjavio da je spreman da „na Vaš zahtev preduzmem te radove na licu mesta". Kao „stručnjak" je hteo da ispita „mogućnost za veće radove" na Kalemegdanu „pod sadašnjim povoljnim okolnostima". Načelni Turnerov pristanak na uključivanje Unfercagta Rajsvic je isposlovao 12. novembra 1941: „juče sam najzad uhvatio državnog sekretara, pa danas mogu da odu dopisi teleprinterom za Berlin za Unfercagta itd.".

Međutim, tako „povoljne" prilike u tom trenutku još nisu bile, s obzirom na ustanak koji je u leto 1941. počeo u Srbiji i na surove nemačke mere odmazde. Dok je Rajsvic bio na odsustvu kod kuće i organizovao saradnju Nadleštva za zaštitu spomenika sa Anenerbeom, Turner je 17. oktobra 1941. pisao jednom prijatelju u Dancigu (danas Gdanjsk): „Naravno, vrlo dobro znaš da je ovde haos … U međuvremenu sam ovih poslednjih osam dana naredio da se strelja 2.000 Jevreja i 200 Cigana po kvoti od 100:1 za zverski pobijene nemačke vojnike, a daljih 2.200 takođe skoro samo Jevreja biće streljano sledećih dana." Izgleda da je Rajsvic imao načelno razumevanje za mere odmazde, ali je bio srećan što ne mora da bude njihov svedok. Pred početak odsustva je pisao supruzi: „Meni je baš drago što neću morati da gledam nužna pogubljenja koja slede naredne četiri sedmice. Ali ta deca nisu drugo ni zaslužila. Smatram da smo bili dirljivo strpljivi. S druge strane … [*sic*] grize me savest što odlazim baš sada kada je zanimljivo."

Iako je Rajsvic, kako proizlazi iz njegove podrške predlozima Budimira Borisavljevića koji je istakao kontraproduktivnost surovih nemačkih mera odmazde, u celini više voleo „nežnu silu", ovde ga nije ozbiljno grizla savest, a u istom pismu je Turnera označio kao „skroz jaku i ljudski veličanstvenu osobu". Očigledno, kod Rajsvica je došlo do promene perspektive. Dok je pre početka rata zahtevao da dalji razvoj nemačko-jugoslovenskih odnosa bude na paritetnoj osnovi, sada se kod njega sve više u prvi plan probijalo

paternalističko posmatranje. Već početkom jula 1941, nedugo posle dolaska u Beograd, izabrao je metaforu o „deci": „Srbi su, kao deca, dobro dobili po guzi, pa su sad razrogačili oči od straha." Tako posmatrano, Rajsvic je video sebe u ulozi lirskoj Ja u pesmi Radjarda Kiplinga, „Teret belog čoveka" koji se nesebično zalaže za „novouhvaćene mrke ljude" koje označava kao „upola đavole, a upola decu". U pismu „Hindukind" je podvukao da mu je odmah uspelo da igra novu ulogu: „Isto tako malo stran ili neorganski kao i uniforma mi je ceo moj položaj ovde. On je, u stvari, izraz najzad dobijene mogućnosti da sprovedem i uradim ono što već 14 [1927], ne 17 [1924] godina želim." „Neposlušnost" Srba koja je našla izraz u napadima na nemačke vojnike i drugim aktima sabotaže, on je izgleda možda lično shvatao. Time se, pak, razlikovao od Kiplingovog lirskog Ja, koje je svesno da može da očekuje samo „mržnju od onih koje čuvaš". Ni Rajsvicov angažman nije nipošto bio tako nesebičan kao onaj što je bila namera „belog čoveka", jer je i u službenoj belešci o sastanku sa Sifersom i Vistom u Berlinu ukazao na to da je to bio susret koji spada u „konsultacije koje treba da pravovremeno obezbede dugoročno korišćenje mera od strane nemačke nauke na teritoriji vojnog zapovednika Srbije". Ta poza hvaljenja prednosti saradnje za nemačku stranu je primetna, međutim, samo u službenoj prepisci u vezi sa Anenerbeom. Nasuprot tome, u privatnoj prepisci se tokom 1941. u prvi plan probila paternalistička komponenta. Tako je u jesen 1941. pokazao iritaciju što usled oružanog ustanka u zemlji i dalje mora da prima mnoštvo molilaca koji su ga molili za puštanje svojih rođaka iz ratnog zarobljeništva: „Stanje [je] još jako kritično, da se sada puste zarobljeni Srbi. Pojedinac je bezopasan, masa je postala potpuno poludela gomila dece koja nikad ništa neće naučiti." Na određeni način, Rajsvic je u pogledu svog držanja prema Srbiji doživeo unutrašnji razvoj, koji ga je kao Rebeku Vest isprva podstakao da Balkan gleda sa „dozom poniznosti", da bi onda kao istraživačica Balkana Edit Daram (Edith Durham, 1863–1944) poprimio „stav naklonjene učiteljice".

Posle smirivanja vojne situacije u Srbiji – do kraja 1941. komunistički otpor je gotovo potpuno slomljen – Rajsvicov ton u privatnoj prepisci se ponovo promenio. Metafore o deci su nestale, a od tada se više govori o tome da obe strane treba da profitiraju. U jednom privatnom pismu Sifersu on je to ovako sažeo: „Davanje i uzimanje treba da prelaze jedno u drugo. To što nam je to do sada uspevalo je jedini rezultat mog dosadašnjeg rada ovde, na šta sam zaista ponosan."

Međutim, otegli su se i Unfercagtov dolazak u Beograd, i nemačko-srpski ugovor o iskopavanju uz učešće Anenerbea. I Rajsvic je za to imao optužbu: „Unfercagt po običaju vrda i suviše je lenj da doputuje, a s druge strane neće ni od čega da odustane. Šteta za njega. – Utoliko brže će valjda ići sa 'Ahnenerbeom'."

„Nežnom silom" je onda 16. februara 1942. zaista primorao Jonića da potpiše jedan papir sa vrlo sličnim sadržajem kao Tuka, u kome je on uz saglasnost Nedića isključivo Anenerbeu dao pravo da „na teritoriji Srbije izvodi naučna iskopavanja", a uz to i „praistorijska i ranoistorijska istraživanja", „od reči do reči, kako sam hteo". Značajno je da je pismo Turneru koje je Joniću u pero diktirao Rajsvic, za razliku od sporazuma sa Slovačkom, sadržalo i odredbu da je, u smislu „davanja i uzimanja", trebalo da stvarni nalazi ostanu u Srbiji, dok bi u Nemačku išli samo „duplikati za nastavne potrebe". Tu se Rajsvic ravnao prema ranijem sporazumu o iskopavanju u Ohridu. Trebalo je da sarađuju Anenerbe i „srpski Centralni zavod za zaštitu starina", koji u tom trenutku *de iure* još nije ni postojao, budući da je odgovarajuća uredba stupila na snagu tek u maju 1942.

Pošto je srpska vlada dala svoj *placet* za saradnju s Anenerbeom, Turner se službeno obratio Himleru da dobije njegov pristanak. I koncept ovog pisma je poticao od Rajsvica: „Victoria, državni sekretar je odobrio moje pismo Himleru i danas je, najzad, pismo i poslato. To je gotovo."

Mimo Rajsvicovog znanja, Sifers je u jednom dopisu Turneru od 20. januara 1942. objavio potpunu saglasnost vođe SS-a. U „svom" pismu Himleru od 1. marta 1942. upotrebio je sva sredstva ubeđivanja. Odmah na početku potpisnik je istakao posebnost Srbije i uveo glavnu ličnost: „Početkom moje ovdašnje delatnosti sam [Turner] od opunomoćenika za zaštitu spomenika pri Vrhovnoj komandi vojske tražio da mi se dodeli jedan stručnjak za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika. Pri tom sam pošao od utiska koji sam stekao već dužim boravkom u Bugarskoj, Grčkoj i Maloj Aziji, da se ovde mora raditi o posebno zanimljivom i od nauke zanemarenom području koje je kako praistorijski, ranoistorijski i istorijski, tako i etnografski od odlučujuće važnosti. Kao referent mi je dodeljen jedan minhenski istoričar i stručnjak za istoriju i kulturu balkanskih naroda." Rajsvic je, očigledno, delovao kao katalizator na Turnera, koji je nastavio u patetičnom tonu: „On me je učvrstio u mom uverenju da se ovde ne radi o posebnim kulturno-naučnim i arheološkim pitanjima, nego o obuhvatanju totaliteta istorije Indogermana na ovom zanemarenom prostoru od praistorije do neposredne etnografske

sadašnjosti.“ Turner, alias Rajsvic, završio je izražavanjem želje da angažman Anenerbea odgovara Himlerovim „stremljenjima“ i da je Himleru učinio „radost“. Himler je odgovorio tek 31. marta 1942, jer je bio na službenom putu u Finskoj, stavivši Turneru do znanja da je „jako srećan“ zbog „ugovora“ i da će „naravno“, kako je to Turner, alias Rajsvic, molio, Rajsvic i Holste učestvovati kao „rukovodioci“. Ubrzo za tim Rajsvic je ovo kratko javio supruzi: „Od Himlera je stigla neobično srdačna saglasnost na Turnerov predlog o uključivanju Anenerbea u istraživanje praistorije i rane istorije ovde. Ali treba da ostane rukovodilac.“ Rajsvicu su u kasinu Vojne uprave čestitali sa svih strana, a on je sebe nagradio jednom „lepom aktovkom od svinjske kože“ po ceni od 45 rajhsmaraka.

Institucionalizovanjem nove vrste saradnje između Nadleštva zaštite spomenika i Anenerbea Rajsvic je utoliko otelotvoravao jednu od „vizija savremenih aktera“ u naučnom aparatu Trećeg rajha koje je Hahtman ovako opisao: „Za … pojedine protagoniste podsistema nauke nastali su prostori mogućnosti“. Rajsvic je vešto iskoristio svoj „vremenski ograničen trenutak“ za svoje „proširivanje resursa“ i „institucionalnu ekspanziju“ zaštite kulturnih dobara u Srbiji.[71]

„Victoria“, mogao je Rajsvic da uzvikne u još jednoj stvari krajem marta 1942. Zahvaljujući koncentrisanoj akciji Franca Delgera i Karla-Aleksandera fon Milera, još je, doduše, krajem 1940. opet oživljen pokušaj da se u Minhenu izradi docentura, ali sigurno nije bila slučajnost, što je sada i sâm rektor Vist, jedva dva meseca posle susreta u Berlinu, podržao dodeljivanje docenture Rajsvicu. S početkom važnosti od 17. aprila 1942. docentura mu je i dodeljena, na čemu mu je i Sifers 8. aprila 1942. čestitao uz zahtev, da „što pre“ zgotovi memorandum o saradnji Nadleštva za zaštitu spomenika i Anenerbea koji Rajsvic unapred bio obećao.

Otprilike u isto vreme sa dobijanjem docenture i Himlerovog blagoslova za projekat s Anenerbeom, Rajsvic je mogao da proslavi još jedan uspešan događaj. Turner je 25. marta 1942. uslišio njegovu molbu da vodi zasebnu grupu u vojnoj upravi koja ne bi obuhvatala samo zaštitu spomenika, nego i biblioteke i arhive. Rajsvic je pisao Boksici da je Turner „hteo da stvori fait accompli“ i da Rajsvicovo mesto „znatno“ ojača time što je sada postao šef

71 Rüdiger Hachtmann, „Unter deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ – Trends nationalsozialistischer Wissenschaftsexpansion seit 1938, u: Sören Flachowsky et al. (ur.), *Wissenschaftspolitik, Forschungspraxis und Resourcenmobilisierung unter nationalsozialistischer Herrschaft*, Göttingen 2017, 36f.

druge po veličini grupe unutar Vojne uprave. Ubuduće će Rajsvicova grupa imati oznaku „IV“, pošto je zaštita spomenika prethodno postojala pod „V“. Uz prestrukturiranje, za Rajsvica je, međutim, to bila dvostruka promena mesta. Službene prostorije je preselio iz zgrade Ministarstva pošte u Takovskoj 2 u zgradu Narodne skupštine preko puta. Tu mu nije bilo mnogo prijatno, kao u „carskoj štenari, gde je sve mračno“. Privatno je preseljenje takođe pre značilo degradaciju. Iz vile na Dedinju, morao je nazad na 5. sprat hotela „Balkan“ u centru grada. Pa ipak, Rajsvicu se odatle na sve strane pružao „pogled daleko, daleko preko grada“ – i na koncentracioni logor Sajmište.

Iako je Rajsvicu u smeštajnom pogledu 1942. u Beogradu bilo gore – kako privatno, tako i službeno – svoj prostor za delovanje kao zaštitnik kulturnih dobara proširio je saradnjom sa Anenerbeom koju je inicirao, uz vešto vraćanje na predratni projekat iskopavanja na Kalemegdanu. Dakako, time se i sadržinski – koliko god nejasno – potčinio agendi Himlerove istraživačke ustanove. Gospodin Segen je napravio korak prema vuku.[72]

Iz Rajsvicovog novog obitavališta u Hotelu „Balkan“ se dobro video logor za Jevreje Sajmište odakle su od početka marta sve do maja 1942. svakodnevno osim nedelje, kretala kola – gasna komora, vozeći 50 do 80 Jevreja u smrt na putu ka Avali izvan Beograda – verovatno ukupno oko 7.000. „Ljudski veličanstveni“ Turner je u jednom privatnom pismu od 11. aprila 1942. za sebe tvrdio da je on lično nabavio „kola za raskuživanje koja će sad za 14 dana do 4 nedelje konačno sprovesti pražnjenje logora.“ U decembru 1941. Himler je uvideo prednosti gušenja gasom u poređenju sa do tada praktikovanim streljanjima, koja su „loše delovala“ na čete koje su vršile likvidacije.

Koliko je Rajsvic znao o uništavanju Jevreja koje se odvijalo na samo dva kilometra vazdušnom linijom od njegove hotelske sobe? U razgovoru sa autorom, njegov sin Stefan se sećao da mu je otac jednom poverio da se u slučaju poraza Nemačke treba plašiti lošeg zbog zločina počinjenih prema Jevrejima. U njegovoj privatnoj prepisci iz doba rata samo povremeno ima aluzija na Jevreje u Srbiji. Još pre nemačkog napada na Jugoslaviju za prevrat od 27. marta 1941. okrivio je „mali klub generala i Jevreja“. Pohvalno je spomenuo da je njegov poznanik Budimir Borisavljević pisao o „jevrejsko-masonsko-komunističkim“ knjigama. U julu 1941. je s Beogradom

72 Aluzija na priču Alfonsa Dodea (Alphons Dodet), „Koza gospodina Segena“ iz zbirke „Priče iz mog mlina“. (*Prim. prev.*)

uporedio utisak koji je stekao o Kragujevcu koji je upravo posetio: „U Kragujevcu sam po drugi put za ove četiri nedelje imao utisak da se nalazim u neprijateljskoj zemlji. Po prvi put u jevrejskoj četvrti u Beogradu." Povodom ponovnog otvaranja Muzeja kneza Pavla, Rajsvicu se nije mnogo svidelo da što je „novi ministar prosvete [germanista Miloš Trivunac, 1876–1944] na vrlo profesionalan način sumnjičenjima autora, polualuzijama i sl., pokušao da kod Saveta ministara sabotira nacrt antimasonske i antijevrejske univerzitetske uredbe". O obespravljenju jevrejskog stanovništva bio je obavešten. Tako je supruzi pisao 1941. da je u zgradi Državnog arhiva „juče [po pozivu Feldkomandanture 599] kao i neki drugi već pre mene, mogao da kupujem od nagomilane jevrejske robe. Pored gomile đubreta, bilo je i neverovatno dobrih stvari". Između ostalog, kupio je ženi čarape, gaće do kolena, spavaćice, rukavice i tkanine, i za sina i sebe.

U septembru 1942. je čitao „jedan vrlo zanimljiv 'roman o moralu' koji je nađen u nekoj jevrejskoj biblioteci". U avgustu 1943. upoznao je Johanesa Pola (Johannes Pohl, 1904–1960), „upravnika frankfurtskog Jevrejskog instituta". Pol je kao bibliotekar „Instituta za proučavanje jevrejskog pitanja" po nalogu štaba rajhslajtera Rozenberga obilazio okupirane oblasti u potrazi za jevrejskim knjižnim fondovima.[73] Rajsvic ga je opisao kao „učenog sveštenika", koji je uz to „još bio jezuit i koji je svašta doživeo". U oktobru iste godine ovako se izrazio o jednom arheološkom nalazištu u Čoki u Banatu: „To je jedno staro jevrejsko imanje,[74] ogroman kompleks, koji sada pripada generalnom opunomoćeniku za privredu u Srbiji [Francu Nojhauzenu]. To jedno nalazište je obezbedilo građevinski materijal za sve puteve u okolini, jer tamo nema kamena!!! Tako tragično uništavanje još nisam doživeo za 27 meseci koliko sam ovde, a ni za skoro 20 godina na Balkanu." Njegovo zgražavanje se ticalo „uništenja" nalazišta, ne „jevrejskog imanja."

U najbliži kontakt s progonom Jevreja u Srbiji Rajsvic je došao početkom avgusta u Šapcu. Pošto je u gradu pokrenuo osnivanje muzeja, došao je na obalu Save gde mu se nudio sledeći pogled: „Zapuštene ruševine turskog utvrđenja … nisu bile mnogo zanimljive, ali su nekada sigurno bile vrlo lepe. Zato je manje lepo, ali utoliko zanimljivije, bilo jedno kupalište sa 1.050

73 Alfred Rozenberg (Rosenberg, 1893–1946) je bio Hitlerov glavni ideolog. Njegov Akcioni štab rajhslajtera Rozenberga se bavio pljačkom kulturnih dobara na zauzetim teritorijama, konkurišući Geringovim nastojanjima iste vrste . (*Prim. prev.*)

74 Veleposed porodice Lederer na kome su gajene različite kulture i na kome su bile četri fabrike alkoholnih pića.

berlinskih Jevreja koji su tu ostali zaustavljeni na putu za Palestinu, a sad su provodili veseli kupališni život kao u Heringsdorfu.[75] Među njima je bilo i prekrasnih hrišćanskih devojaka koje su očito emigrirale kao supruge iseljenika. I gužva, baš kao u Heringsdorfu." U tom trenutku u Šapcu je boravilo više od 1.000 Jevreja iz tzv. „Kladovskog transporta" koji su krajem 1938. napustili anektiranu Austriju. Njihovo brodsko putovanje ka ušću Dunava radi iseljenja u Palestinu završeno je prvo u Kladovu jer nisu mogli da dobiju vize za Rumuniju. Iz Kladova su ti ljudi uzvodno Dunavom, pa Savom prebačeni u Šabac. Tu ih je zatekao nemački napad na Jugoslaviju. Krajem jula 1941, dakle nedugo pre Rajsvicovog dolaska u grad, izbeglice su bile internirane u barake na obali Save [nasuprot tvrđavi] gde su još stajale barake iz Prvog svetskog rata. Zatvorenici su pokušali da osposobe neke od tih baraka. Oko celog logora je bila razapeta bodljikava žica." I zaista, nejevrejske supruge su se nalazile među izbeglicama. Jedna od njih je bila Bečlijka Ana Heht (Anna Hecht): „Poslati smo u neki logor koji je nekada bio vojnički logor. Tu smo stanovali u barakama. Muškarci su morali da idu da rade za Nemce … Logor smo smeli da napuštamo samo u određeno vreme." U avgustu 1941. je jevrejskim izbeglicama zaista još bilo moguće da putuju čak do Beograda, što je sedamnaestogodišnjem Karlu Krisu (Kriss, 1922-1941) poreklom iz Beča takođe uspelo. Kris je svojoj sestri opisao logorski život u pismu od 4. avgusta 1941: „Sad od nedavno stanujemo … svi u zajedničkom smeštaju – nekadašnjim vojnim barakama – ali vrlo lepo. Posebno je prijatno što smo direktno na reci, tako da ne moramo da idemo daleko na plivanje, pod uslovom da čoveku ostane vremena (radimo po 9 sati dnevno) i – što je ove godine baš retko slučaj – da je vreme lepo." Rajsvicova primedba o veselom kupališnom životu, koja se može učiniti vrlo ciničnom, nije bila sasvim bez faktičkog osnova. Međutim, da bi stigao do izjave o „hrišćanskim devojkama koje su takođe emigrirale" morao je ipak da malo bolje pogleda stanje na obali Save i da u stvari uvidi da su tu na stotine Jevreja bili prinudno internirani. To što je za svoju ženu iz toga iskonstruisao anegdotu koja se činila šaljivom, ukazuje na istaknutu ravnodušnost prema sudbini Jevreja, što potvrđuje činjenica da je Rajsvic bez skrupula za svoju ženu i sina kupovao zaplenjenu „jevrejsku robu". Jevrejski muškarci internirani u Šapcu su u oktobru 1941. postreljani kao taoci u sklopu mera odmazde. Žene i deca su premešteni u logor Sajmište u Beogradu, gde su početkom

75 Do sredine tridesetih godina XX veka omiljena banja berlinskih Jevreja na Baltičkom moru.

1942. pobijeni u kolima-dušegupki. Samo malobrojni su uspeli da pobegnu iz Šapca i oblasti pod nemačkim vlašću. Karl Kris koji je u Beogradu bezuspešno pokušavao da dobije portugalsku tranzitnu vizu da bi otputovao u SAD nije bio među njima.

Rajsvic, koji već 1933, uprkos svojim jevrejskim prijateljima, nije bio protivnik antisemitskih mera ukoliko su se one ticale jevrejskog ekonomskog uticaja i ako nisu bile povezane sa nasiljem, otvrdnuo je izgleda u tom duševnom stavu tokom ratnih godina. Znakovito je jedno pismo dvanaestogodišnjem sinu od 26. marta 1944. Pisao mu je jednostavnim jezikom o nemačkoj okupaciji Mađarske koja je počela nedelju dana ranije, koja „je, jasno, sjajno prošla, a poslednje uporište Jevreja u Evropi biće uklonjeno". I svojoj supruzi je istog dana izrazio svoje zadovoljstvo zbog sudbine koja je sada očekivala mađarske Jevreje: „U svakom slučaju, dobro je što smo najzad zauzeli taj jevrejski centar, a nadam se da će ta drska banda Jevreja i jevrejske džentrije biti dobro raščišćena". Onda je istakao ulogu svog nekadašnjeg sustanara kao novoimenovanog „opunomoćenika Velikonemačkog rajha": „Zanimljivo je da je Vezenmajer (*sic*, umesto Fezenmajer) s kojim sam, naravno, više od pola godine delio vilu [u Rumunskoj ulici 58] … sada tamo [u Mađarskoj] postao poslanik." Fezenmajer se po njegovom biografu [Igoru-Filipu Matiću] „nasuprot svom inače pragmatičnom stavu" profilisao kao „vehementni pristalica proganjanja i uništavanja Jevreja". Rajsvic nije imao saosećanja ni za Jevreje, ni za nejevrejske Mađare, naprotiv: „Loše je samo za Balkance kao što sam ja, da gledamo kako se, zato što suviše dobro postupamo sa Mađarima, po mom mišljenju, propušta ova sjajna prilika da još jednom pridobijemo za sebe sve narode balkanskog Jugoistoka."

Rajsvic je bio svestan streljanja talaca, čije su žrtve 1941. prvenstveno bili jevrejski muškarci, iako nije takve mere odmazde smatrao za mnogo produktivne. Iz dostupnih izvora se ne vidi da li je bio obavešten o kolima-dušegupki – iako je u svakom slučaju iz svoje sobe u hotelu „Balkan" imao neposredan vizuelni kontakt sa logorom Sajmište u vreme ubijanjâ gasom. Pošto se iselio iz hotela „Balkan" Rajsvic je jedno vreme stanovao na drugom spratu u Ulici cara Lazara 14 u centru grada. U jednoj od svojih notesa je pod „Ja" zabeležio telefonski broj 21-258, na čijoj se adresi u beogradskom telefonskom imeniku za 1941. godinu vodio jevrejski spoljnotrgovinski predstavnik Marko Alkalaj – koji je u vreme kad se Rajsvic uselio, najverovatnije već bio ubijen.

I u službenoj prepisci se nalaze tragovi Rajsvicovih dodira sa antijevrejskim merama nemačke Vojne uprave. U svom službenom rokovniku za 1942. godinu je pod 19. julom, 4. i 24. avgustom spomenut postupak pod brojem 1806/42 koji se ticao „jevrejskih arhiva". Dvadeset devetog septembra, pod brojem 3837/42, govori se o „jevrejskim knjigama". U službenoj belešci od 24. novembra 1942. Rajsvic govori o tome da je na inicijativu Nadleštva za zaštitu spomenika, Nemački naučni institut dobio biblioteku Balkanskog instituta, bosansko-hercegovačku zemaljsku biblioteku i biblioteku pokojnog Vladimira Ćorovića, „kao i veliku količinu uzgredno stečenih jevrejskih biblioteka", postavši tako „najveća stručna biblioteka za balkanska pitanja u Evropi".

U vezi sa postupkom 4312/42, 2. i 30. septembra, govori o „jevrejskim novčićima." Dokumenti o tome, međutim, nisu sačuvani. Novčići se pominju i u jednom nedatiranom Rajsvicovom pismu ministru prosvete, čiji se sadržaj ticao „zbirke novčića Jevrejina Semea (Szemö)". Nju je po Rajsvicu, uz „saglasnost višeg vođe SS i policije", mogao u „nadleštvu u Radničkom domu, u prizemlju, soba 5", da pogleda neki činovnik Ministarstva prosvete i „eventualno ju otkupi".

Iako spominjanja arhiva, knjiga i novčića koji su ranije pripadali Jevrejima sugeriše da je dalje korišćenje tih stvari od vrednosti povereno Nadleštvu za zaštitu spomenika, kad se bolje pogleda, stiče se drugačija slika. Dvadeset prvog marta 1943. se „štapski akcioni vođa" Akcionog štaba rahslajtera Rozenberga (ERR), Herman fon Ingram (Hermann Ritter von Ingram) obratio beogradskoj Vojnoj upravi. Ukazao je na „Firerov dekret" od 1. marta 1942, po kome je samo ERR imao zadatak da „obezbeđuje umetničke predmete iz jevrejskog poseda na okupiranim područjima". Vojna uprava u Beogradu je u tom smislu već dobila uputstva izričitim naređenjem Vrhovne komande vojske od 30. septembra 1942. Očigledno da se ono nije poštovalo. U vidno ljutitom tonu u nastavku stoji: „Vođa naše specijalne jedinice u Beogradu je izvestio da na tamošnjoj teritoriji jevrejska umetnička imovina nije predata na čuvanje Akcionom štabu, nego ju je preuzeo opunomoćenik za zaštitu spomenika vojske i prosledio 'Firerovom povereniku za umetnost'. Radi provere te stvari i eventualnog izveštaja Firerovom Glavnom stanu, vođstvo Akcionog štaba moli za obaveštenje koji su umetnički predmeti iz jevrejskog poseda ili vlasništva do sada obuhvaćeni i od strane koje osobe, kom nadleštvu (osobi) su umetnički predmeti prosleđeni i kako će se ubuduće na tamošnjoj teritoriji postupati po pitanju obezbeđivanja jevrejskog umetničkog poseda. Moli se brzi odgovor."

Rajsvic je 12. februara 1943. pojasnio Ingramu da Nadleštvo za zaštitu spomenika u Beogradu „jevrejski umetnički posed na svojoj teritoriji do sada nije obuhvatalo". Njega je, „štaviše, po našim saznanjima, obezbedila Služba bezbednosti i, na podsticaj Državnog računovodstva, predala Feldkomandanturi 599". Istovremeno, Rajsvic je zamolio tadašnjeg vođu ERR u Beogradu, muzikologa dr Gintera Krafta (Günther Kraft, 1907–1977) za mišljenje. Kraftovo mišljenje nije poznato, iako iz jedne Rajsvicove službene beleške od 2. avgusta 1943. proizlazi, da je njegov ponešto nesiguran opis toka konfiskacije u korišćenja jevrejske imovine iz februara („po našem saznanju") odgovarao činjenicama. „Nadleštvo zaštite spomenika u svakom slučaju načelno nema ništa sa predmetima iz jevrejskog vlasništva. Nadležni su Državno računovodstvo i ERR."

To što je Nadleštvo za zaštitu spomenika, kao u slučaju Semeove zbirke novčića i jevrejskih arhiva i biblioteka, ipak povremeno bilo uključeno, bilo je očigledno uzrokovano time što nadležnosti nisu bile nedvosmisleno razjašnjene. Tako je neposredni povod Rajsvicu da početkom avgusta 1943. ukaže na to da se Nadleštvo za zaštitu spomenika „načelno" ne bavi stvarima od vrednosti iz jevrejskog poseda, bio dopis komandanta Feldkomandanture 599, vojnoupravnog višeg inspektora dr Dila (Diehl) od 14. jula 1943. Upravnom štabu koji je završio na Rajsvicovom pisaćem stolu. Dil je pitao kom nadleštvu u Beču je trebalo da ode za 27. jul 1943. planirani transport petnaest „prema uputstvima upakovanih" slika „iz nekadašnjeg jevrejskog poseda, koje su možda velike umetničke vrednosti".

Ako se prate navodi sâmog Krafta, ERR je svoje aktivnosti u Beogradu počeo tek u februaru 1943, što bi na prvi pogled moglo da odgovara Rajsvicovoj formulaciji u odgovoru Ingramu od 12. februara 1943, u kome govori o „sadašnjem vođi" nadleštva ERR u Beogradu. S druge strane, „sadašnji vođa" je mogao da upućuje na to da je Kraft imao prethodnika. Na to ukazuje pov. br. „3176/41", pri čemu se „41" odnosi na godinu kada je dokument priložen, što je Rajsvic u svom službenom rokovniku za 1942. vodio pod oznakom „Rozenberg".

Već 9. septembra 1941. je Robert Švanke javio u Beč da se „na sve strane nalaze knjižni fondovi raspuštenih nastavnih ustanova, instituta i politički ili rasno ne besprekornih pojedinaca. Verovatno su Služba bezbednosti i Akcioni štab Rozenberg već obezbedili vredne materijale." U jednom izveštaju od 15. januara 1942. Švanke je kao načelnika ERR u Beogradu u to vreme spomenuo izvesnog „gospodina Vuca". Tu se radilo o saradniku ERR

Jozefu Vucu (Josef Wutz), koji se, međutim, u februaru 1942. opet pojavio u Litvaniji. Sa spomenutim Vucom, Rajsvic je, po njegovom „Toku dana" prvi kontakt imao u 5 posle podne 3. septembra 1941: „kod Jozefa Vuca", glasi zabeleška pod „popodne". U jednoj svesci njegovih „Beogradskih beležaka" pod 28. septembrom 1941. je zabeležio: „Rozenberg hoće u Beogradu da osnuje balkanski institut."

Inače se ERR i njegovo delovanje u Beogradu – ni pod nazivom „Radna grupa Jugoistok" odnosno „Glavna radna grupa Jugoistok" – ne spominju u Rajsvicovim službenim ili privatnim izvorima. Samo jednom je Rajsvic svojoj supruzi spomenuo ERR. Šesnaestog avgusta 1943. bio je pozvan na „žderačinu kod rajhslajtera Rozenberga", koja je bila"preobilna, ali vrlo dobra". U svom dnevniku penzioner Dragutin Ranković je istog dana zabeležio da je primio svoje nedeljno sledovanje od 214 [*sic*] grama brašna, a da su prethodnog dana Nemci oduzeli životne namirnice od putnika koji su brodovima i vozovima došli u Beograd.

Jedva tri nedelje pošto je Sifers urgirao memorandum o saradnji Nadleštva zaštite kulturnih spomenika i Anenerbea, Rajsvic mu je poslao svoj elaborat na četiri strane. S jedne strane, Rajsvic je naglasio jedinstvene karakteristike Srbije kao „u sebe zatvorene" geografske i istorijske celine. Tako je istakao, kako „posebnost" provincijske rimske arhitekture i „vredno" slikarstvo „visokog srednjeg veka, tako i „neposredno živu etnografsku sadašnjost", koja se – potpuno u Cvijićevom smislu – odražavala u „rasnom tipu sa njegovim istaknutim karakternim osobinama". Svi ti dokazi po Rajsvicu pokazuju „do sada nepoznatu snagu ovdašnje autohtone kulture". Ni jednom rečju nije izričito spomenuo da je ta „autentična kultura" od ranog srednjeg veka bila, etnički gledano, slovenska, iako je to njegovim čitaocima moralo upasti u oči – posebno Sifersu koji je u mladosti pripadao nemačko-nacionalističkom Savezu artamana[76] koji je bio u stalnom sukobu sa putujućim poljskim radnicima. Zašto bi se onda Anenerbe angažovala za „jaku" i „autohtonu" kulturu koja nije bila germanska?

Već na početku memoranduma Rajsvic je pokušao ono jedinstveno u Srbiji da poveže sa jednom „evropskom" komponentom. Zatvoreni geografsko-istorijski prostor Srbije je navodno uvek i još od praistorijskih vremena

76 Nacionalističko-rasistička, agrarnno obojena organizacija osnovana 1924. Posle 1933. usisala ju je nacistička stranka, a pripadali su joj neki od kasnijih vodećih nacista kao što su bili vođa SS-a Hajnrih Himler, ministar poljoprivrede (1933–1942) Valter Dare (Walter Darré), komandant koncentracionog logora Aušvic, Rudolf Hes (Höß) i drugi. (*Prim. prev.*)

bio objekat „prožimanja“ koje je delovalo spolja, što ga sa „nemačkog i opšteevropskog stanovišta čini važnim“. Pripremni radovi Nadleštva za zaštitu spomenika su, po Rajvicu, pokazali da se ta „opšteevropska“ perspektiva posebno dobro može iščitati na „izuzetno brojnim i izdašnim“ nalazištima, čijem dokumentovanju se već uspešno posvetio Holste od 18. avgusta do 8. septembra 1941. u Beogradu, Vršcu i Nišu. Rezultati praistorijskog pregleda stanja, kao i provincijsko-rimskog istraživanja, studije srednjovekovnih manastira, crkava i tvrđava, i savremena etnologija, dokazuju „opšteevropsku praindogermansku povezanost u rasponu od Švedske do Šar-planine.“ Time je spomenuta za Anenerbe važna lozinka: „praindogermanski“. Dakako, Rajsvic se potom držao vrlo suzdržano u pogledu odgovora na pitanje koje je sledilo, da li je to „praindoevropsko prožimanje“ srpskog prostora bilo posledica migratornih kretanja – kako su uz različite naglaske to videli Kosina, Šuhart, pa i Čajld – ili ga je eventualno trebalo objasniti samo kulturnom difuzijom. On je ukazao samo na pravac iz kog je prodiralo to prožimanje. Svi rezultati dotadašnjih istraživanja poklapali su se u tvrdnji „koliko je odlučujući baš ovde [u Srbiji] bio uticaj, ne Istoka, nego indogermanskog Severa i Severozapada“. Ne spominjući je po imenu, Rajsvic je time nedvosmisleno naglasio tezu *ex septentrione lux,* koja je u krajnjoj liniji u svom političkom obliku pružala temelj nacističkoj himeri o nadmoći „arijevske“ rase i istovremeno, oslanjajući se na pobedničke nemačke armije, davala u ruke pseudonaučni alat da se stvori novi evropski poredak koji je Balkan u najboljem slučaju degradirao na nivo dopunskog prostora nemačkih ratno-privrednih interesa. „Dužnost Nadleštva za zaštitu spomenika“, kako ju je Rajsvic u memorandumu formulisao, da omogući da ovu „nalazima tako bogatu zemlju obradi jedna istraživačka zajednica [Ahnenerbe] koja je jača od drugih instituta“, nije značila ništa drugo nego se kao Blanket, koza gospodina Seguena, koja se na svom izletu u brda tako lepo sprijateljila sa divokozama, bez potrebe uputiti u kraj koji pohode vukovi.[77]

Međutim, cela istorija Rajsvicovog interesovanja za Jugoslaviju svedoči o tome da je, naravno, njegova namera bila da mu srpski kovčežić sa blagom predstavljen na srebrnom poslužavniku Anenerbeu donese naučno-političko zadovoljstvo i političke koristi. S druge strane, sigurno se nadao da će starine

77 U Dodeovoj priči, šest koza gospodina Segena su pojeli vukovi. Sedma, po imenu Blanket, takođe željna slobode, pobegla je u planinu. Pošto se cele noći borila protiv vuka, u zoru je podlegla. (Up. fusnotu 52.)

koje su sada poverene pokroviteljstvu „jake istraživačke zajednice“ najzad dobiti brigu i negu kakvu je on još od 1920-ih godina želeo.

U pojedinostima, Anenerbeu je predložio sledeće mere: podršku za pet postojećih i 15 „lokalnih muzeja i zavičajnih istraživačkih stanica“, podršku inventarisanju svih istorijskih i etnografskih nalazišta i spomenika i izvođenje praistorijskih i ranoistorijskih iskopavanja. Ove prve tri mere su zahtevale da ih u potpunosti finansira Anenerbe. Pored toga, savetovao je usmeravanje provincijalnorimskih iskopavanja koje bi bilo najbolje da izvodi Nemački arheološki institut. Do tog angažmana, međutim, nije došlo. Konačno, podstakao je da Anenerbe usmerava fotografsko beleženje svih srednjovekovnih građevinskih spomenika, koje bi sproveo Institut za nauke o umetnostima na Univerzitetu u Marburgu, znači načelno Fridrih Holste. Poslednja tačka njegovih preporuka ticala se „planskog istraživanja“ etnografskih zbirki u Srbiji koje bi obavili saradnici koje angažuje Anenerbe.

U komunikaciji sa Sifersom Rajsvic će ubuduće koristiti neobično snažne reči u pogledu svog rada za Anenerbe u Srbiji. Više puta Rajsvic je pevao slavopojke tzv. „borbenoj“ nauci. U maju 1943. izveštaj o radu je završio rečima: „Idemo – i naša militantna nauka će ovu jedinstvenu priliku iskoristiti koliko god je to moguće“. Ograda „koliko god je to moguće“ postaje jasna iz konteksta pisma u kome je Rajsvic Sifersu ukazao na teškoće svog delovanja u Srbiji, s obzirom na pogoršanje ratne situacije uslovljeno – eufemistički rečeno – „preokretom u Africi“. Na dan kada je sastavljao pismo Sifersu, nemački Afrički korpus je kapitulirao. I zbog toga je Rajsvic smatrao da „treba izbeći da naši radovi privuku bilo kakvu pažnju“ jer se inače plašio za opstanak Nadleštva za zaštitu kulturnih dobara. Sifersu je naglasio da baš nalog Anenerbea stabilizuje njegov položaj, pri čemu je ipak želeo da on bude imenovan za „stručnog rukovodioca“. Sifers je trebalo da se za to zauzme kod višeg vođe SS i policije u Beogradu Emanuela Šefera. Time bi mu posebno bilo olakšano putovanje po zemlji i staranje o naučnicima Anenerbea koji posećuju Srbiju. Međutim, Rajsvic nikad nije dobio takvo imenovanje. Govoriti o „militantnoj nauci“ činilo se potpuno providnim, kad se nedvosmisleno radilo o pokušaju da se s obzirom na napetu ratnu situaciju spreči raspuštanje ustanove koja nije pripadala boračkim trupama.

Tačno godinu dana ranije Rajsvic je pred Sifersom taj znakoviti termin upotrebio u drugačijem kontekstu. Radilo se o njegovom – ne po prvi put izraženom – nezadovoljstvu Unfercagtom koga je optužio za „nepoznavanje jugoistočnoevropske psihe“. Pretila je opasnost da bi zađevice njih dvojice

Srbima mogle da „ponude pozorišnu predstavu, kao da je današnja generacija militantne nauke nesložna između sebe". Zašto je Rajsvic ovde upotrebio konjunktiv nije jasno, budući da je Sifersu izložio svoju svađu Unfercagtom.

U celini, ubacivanje formulacije „militantna nauka" pred finansijerom Sifersom se sigurno može shvatiti kao podilaženje. Takozvana „borbena nauka", za čijeg vodećeg apologetu Valtera Franka (Walter Frank) je Rajsvic još 1935. našao vrlo grube reči, uopšte nije odgovarala Rajsvicu, čvrsto utemeljenom u istoricističkim tradicijama Leopolda fon Rankea. Ni iz kombinacije „antislovenske tradicije prusko-malonemačke škole sa načelima 'borbene nauke' nacionalsocijalizma" Rajsvic sigurno nije mogao ništa da izvuče. Da Rajsvic nije bio „antislovenski" nastrojen jasno proizlazi iz njegove višegodišnje i dosledne strasti za Srbiju i Jugoslaviju, tako da ni u kom slučaju nije spadao u one mlađe istoričare koji su hteli da „geografsku kartu Evrope podvrgnu etničkom 'raščišćavanju'". Sklonost „borbenoj nauci" se kod Rajsvica vidi utoliko što se eventualno mogao prikloniti jedom od njenih postulata, naime da „celi 'evropski istok', od Baltika do Transilvanije, od Visle do Volge, čak od Baltičkog do Crnog mora treba videti kao zonu germanskog, odnosno nemačkog kulturnog zračenja". Na kraju službene beleške o razgovoru sa Rajsvicom 24. oktobra 1941. u Berlinu i Sifers je našao slične reči: „Postizanje koncesije u Srbiji bi, pošto su slični sporazumi u pripremi za hrvatsko Podunavlje, obezbedilo naučno ovladavanje celokupnom oblašću indogermanskih migracija i kulturnog zračenja".

Pod „naučnim ovladavanjem" Sifers je uz prevlast nemačkih naučnika sigurno podrazumevao i pravo na vođstvo Anenerbea u odnosu ERR čiji je „Posebni štab za praistoriju" vodio Kosinin naslednik na katedri za praistoriju i ranu istoriju u Berlinu, Hans Rajnert (Reinerth, 1900–1990). Dok su Himler i Rozenberg bili „arhivirali", a upravnici Anenerbea i ERR-a se borili za hegemoniju u nemačkom proučavanju praistorije, „dugogodišnje napetosti" su se prenosile i na njihove saradnike. Tako je Rajnert tajno dao da se ispita „arijevsko" poreklo Unfercagta, koji je, kao što je poznato, bio učenik Kosininog suparnika Šuharta. Razlike između dve ustanove i njihovih naučnih epigona nastavile su se i posle rata, pri čemu je dugo vladalo shvatanje da je Anenerbe bio politički neutralniji i naučniji od ERR-a. Međutim, u međuvremenu se probilo mišljenje da su i Anenerbe i ERR bili veoma ispolitizovani u nacističkom smislu i da je veliki broj naučnika na obe strane usvojio nacističke ideje bez spoljnog pritiska, agresivno ih zastupajući

i u svojim istraživanjima. Nesrazmerno veliki deo nemačkih praistoričara (85%) bio je u nacističkoj stranci.

Rajnert je ubrzo po okupaciji Grčke od Vermahta, po nalogu ERR-a i protiv volje Nemačkog arheološkog instituta u Atini, iskopavačko-tehnički bio aktivan u Tesaliji: „Uprkos nameravanoj poverljivosti, u maju i junu 1941. procurile su prve informacije o planovima Rozenbergovog ureda na polju praistorije u Grčkoj. Predsednik AINR [Arheološki institut Nemačkog rajha] Šede saznao je za namere Posebnog štaba ERR i pokušao je da ih osujeti." U celini, Rozenberg i njegovi praistoričari nije trebalo da se učvrste u Grčkoj. Međutim, to nije uspelo, pa se od 10. oktobra do 17. novembra 1941. na jednom naseljenom brdu kod sela Velestino iskopavalo. Rezultati su dospeli u javnost 18. februara 1942. preko izveštaja u „Völkischer Beobachteru", u kome je rečeno da je otkrivena „starogrčka kuća za stanovanje nordijskog tipa". Time je za Rajnerta u pogledu germanskog „kulturnog zračenja bila dokazana teorija *ex septentrione lux*".

Da li je Rajsvic konkretno znao za ta iskopavanja, iz dostupnih izvora se ne vidi. Sigurno je, međutim, da je nemačko nadleštvo zaštite spomenika u Grčkoj obavešteno i da je, kao i Arheološki institut, odbilo tu nameru ERR-a. Tako se vojnoupravni savetnik i arheolog Hans-Ulrih fon Šenebek (Hans-Ulrich von Schoenebeck, 1904–1944) u aprilu 1942. u Berlinu žalio na ERR zbog „nekorektnog držanja ERR-a usled nedostatka odobrenja grčke vlade za iskopavanje u Velestinu". Očigledno je ovo pitanje ERR-a dotaknuto u razgovoru u Beogradu prilikom posete Šenebeka Rajsvicu u oktobru 1941. Tišovic je javio Rajsvicu da Turner stoji na strani Nadleštva za zaštitu spomenika: „Što se tiče problema Rozenbergovog akcionog štaba državni savetnik [Turner] stoji na stanovištu da se u slučaju nužde, subjekat koji neće da mu se pokori, strpa u prvi avion i pošalje kući. Sa gospodinom fon Šenebekom smo razgovarali još jednom o tome i čuvaćemo se u skladu s tim." Osam dana kasnije Rajsvic se sreo sa predstavnicima Anenerbea, Sifersom i Vistom, u Berlinu. Da li je tamo postignuti dogovor takođe bio deo Anenerbeove strategije onemogućavanja ERR-a? U svakom slučaju, u februaru 1942. Rajsvic se još jednom, u Beogradu, sastao sa fon Šenebekom koji se vraćao iz službene posete Meternihu u Parizu. Šenebek je obavestio Rajsvica da on kod Meterniha „uživa veliki ugled", što je Meternih opširno izložio „pred sakupljenim osobljem nadleštva zaštite kulturnih dobara". Rezultat razgovora sa Šenebekom je bio, kako je Rajsvic javio supruzi, da je Rajasvic „suviše skroman". U nadmetanju sa ERR, u Srbiji i Grčkoj je na kraju

pobedio Anenerbe: „Uz pomoć Ministarstva inostranih poslova se najzad uspelo da ERR 1942. u Grčkoj nije mogao da izvede nijedno dalje iskopavanje."

Na kraju treba zabeležiti da se tokom godina, dok je bio zaštitnik kulturnih dobara u Beogradu, Rajsvic povinovao ideološkim premisama svojih nalogodavaca iz Rajha, posebno Anenerbea. Sámo Nadleštvo za zaštitu spomenika doduše nije iniciralo nikakve antisemitske mere u vezi sa otuđivanjem nego je to prepustilo ERR-u. Međutim, pošto Rajsvic nije pokazao ni tračka saosećanja sa sudbinom srpskih Jevreja, treba pretpostaviti da on, verovatno, ne bi izbegao da sprovede takve mere ako bi spadale u njegov delokrug.

Takođe je očigledno da se u svojim izveštajima Anenerbeu doduše nije libio da koristi žargon „borbene nauke", ne gubivši, međutim, nikad iz vida da od njegovih napora kao zaštitnika kulturnih dobara korist treba da ima i Srbija, i to pre svega ona.

Saradnja Nadleštva za zaštitu spomenika i Anenerbea kojoj je Rajsvic već 1941. težio, se u julu 1942. dalje uobličila prilikom posete Sifersa i Jankuna Beogradu. Rajsvic ih je proveo kroz Muzej kneza Pavla, Gradski muzej, vinčansku zbirku i Etnografski muzej – sve ustanove čijem ponovnom otvaranju je on merodavno doprineo. Više sati je predstavnicima Anenerbea pokazivao Kalemegdan – supruzi je pisao o šestipočasovnom razgledanju, dok u njegovoj službenoj belešci stoji samo pet sati. Pored toga, Rajsvic je svoje visoke posetioce upoznao sa nekim članovima Vojne uprave. Verovatno najvažniji iz tog kruga je bio SS-štandartenfirer Emanuel Šefer, viši vođa SS-a i policije u Beogradu, pod čijom komandom su bili Služba bezbednosti i Policija bezbednosti. Već nekoliko dana ranije, Šefer je naložio svim policijskim nadleštvima u Srbiji da Rajsvicu ukažu „svaku zaštitu i pomoć". Pored toga, ubuduće je trebalo da sva njemu podređena nadleštva prijavljuju arheološka nalazišta nadleštvu zaštite spomenika, s obzirom na to da je dotadašnja istraživačka delatnost Nadleštva za zaštitu spomenika „već otkrila važne naučne veze i tragove kulturne pripadnosti ove oblasti nordijskom kulturnom prostoru".

Uz to, Rajsvic je Sifersu i Jankunu predstavio nekoliko najuticajnijih Srba zaposlenih u oblasti kulture, među kojima Jonića, Velmar-Jankovića, Grbića, Drobnjakovića, Mano-Zisija, a i Aleksandra Deroka, za čije puštanje iz logora se Rajsvic uspešno založio. Predstavio im je i „stipendiste za praistoriju koji bi došli u obzir za studije u Nemačkoj", među njima pre svega Milutina Garašanina i Vladimira Milojčića, i pripadnike Nacionalne službe

za obnovu Srbije angažovane na Kalemegdanu. Konačno, izvan Beograda su posetili Vinču i Smederevo.

Posle četiri večeri druženja u hotelu „Mažestik", postignuti su sledeći sporazumi: dva miliona dinara će biti prebačena na poseban račun pri Srpskoj narodnoj banci. Tim računom će raspolagati Rajsvic, a tom sumom će se pokriti troškovi Anenerbea. Iz kojih je izvora unutar Anenerbea ta suma obezbeđena, nije poznato. Finansijska istorija Anenerbea je ionako „nedovoljno" istražena.

Za vreme ekskurzije Anenerbea u Srbiju, penzioner Dragutin Ranković je zabeležio – kako je bio njegov običaj – cene nekih živežnih namirnica. Tako je jedan krastavac na pijaci koštao 6 dinara, a kilo paradajza 60 dinara. Ni 14. ni 15. jula se nisu mogli kupiti ni hleb ni meso. Folksdojčere je Ranković, međutim, video s „čistim i lepim" pšeničnim hlebom od čega mu je pošla voda na usta. Taj penzioner je spomenuo i poziv upućen mladim ljudima. Mogli su da se obavežu na rad u Nemačkoj ili da idu u rudnik.

Sačuvano je Rajsvicovo knjigovodstvo o upotrebi novca Anenerbea. Tako je prva tranša puštena tokom septembra 1942. Prvog oktobra 1942. Rajsvic je mogao da raspolaže sa prvih 60.000 sa računa. Do septembra 1943. Rajsvicu je imao na raspolaganju 1,4 miliona dinara od Anenerbea, od čega je on tek 700.000 utrošio. Više od 90% novca je utrošeno na personalne troškove. Stalne plate na osnovu ugovora o radu su, međutim, imali samo Milutin Garašanin i Rajsvicova ljubavnica Sabine Lauterbah. U razdoblju od 1. oktobra 1942. do 30. septembra 1943. Garašaninu je isplaćeno ukupno 44.200 dinara, što odgovara mesečnoj plati od jedva 4.000 dinara. Prvog oktobra 1943. to je odgovaralo protivvrednosti od 70 kg krompira na pijaci. Lauterbahova je bila nešto bolje plaćena, a mesečno je stizala do nešto više od 5.000 dinara. Drugi domaći honorarno zaposleni su u posmatranom razdoblju dobili sledeće ukupne sume: student Rastislav Korunović (rođ. 1922) 18.000, studentkinja i Garašaninova supruga, Draga Aranđelović Garašanin (1921–1997) 17.900, Branimir Bugarčić, preparator i fotograf koga je Rajsvic poznavao još iz Ohrida, 14.552, student Momčilo Pavlović (rođ. 1920) i njegova koleginica Radmila Dragutinović Mišić (1920–2010) po 12.200, Vladimir Milojčić 10.500, studentkinja Jelisaveta Stanojević (rođ. 1920) 9.200, pisarka „gđica" Merčep 7.500, izvesni Aleksandar Slabunov 5.000 i Dejan Medaković 3.000 dinara. Uz to je išlo još oko 60.000 dinara za plate nekvalifikovane radne snage pri iskopavanjima. Iz jednog obračuna od 1. oktobra 1943. proizlazi da su ti ljudi zarađivali 120 dinara na sat.

Novac su dobijale i nemačke saradnice, iako nije uvek jasno šta su bile premije a šta naknada za putne troškove. U svakom slučaju, kao stručnjak za tkanje, Furmanova je došla do 21.500, arhitekta Bredner do 15.700 i arheolog Dorotea Haupt (1914–2000) koja je od 26. juna do 26. jula 1943. učestvovala u iskopavanjima na Kalemegdanu, a koju je Unfercagt označio kao „najotporniju" od te tri dame, do 2.000 dinara.

Ni kod nemačkih naučnika muškaraca koje je Anenerbe povremeno isplaćivao u Srbiji ne može se nedvosmisleno razjasniti koliki deo novca treba definisati kao platu a koliki kao naknadu putnih troškova. Lavovski deo je dobio Vilfonseder sa 138.000, a pratio ga je Unfercagt koji je dobio 76.000. Alfred Rust je došao do 37.500, Fric Šahermajr 13.000 a Oršić-Slavetić do 12.000 dinara. Materijalni troškovi su iznosili oko 60.000 dinara, a za različite premije – uglavnom u vidu cigareta – i svečanosti Rajsvic je Anenerbeu zaračunao skoro 4.000 dinara. Samom sebi nije dodelio nikakav novac, nego je samo preko Anenerbea pokrio troškove koje mu nije nadoknadila Vojna uprava, ukupno 8.000 dinara.

U drugom i poslednjem obračunskom periodu od 1. oktobra 1943. do 30. septembra 1944. Rajsvic je ukupno utrošio 550.000 dinara, tako da je oko 1,2 miliona dinara od Anenerbeovih sredstava utrošeno u Srbiji. Ponovo je najveći deo, gotovo tri četvrtine novca, otišlo na personalne troškove. Udeo materijalnih troškova je ovog puta bio nešto veći nego u prvom obračunskom periodu, pre svega jer je materijal za fotografisanje muzealija, posebno onih u Vršcu, bio skup. Uz to, u Vršcu je otvorena štedna knjižica na kojoj je krajem septembra 1944. još bilo preko 70.000 dinara. Konačno, Anenerbe je dao predujam za bolničke troškove majstorice tkanja Furman u visini od 5.480 dinara, ali je zatraženo da ih ona otplati.

I dok Unfercagt sad više nije stvarao troškove, Vilfonsender se kapitalno odrazio na knjigovodstvo sa 130.000 dinara. Iza njega su kao glavni primaoci novca Anenerbea bili Lauterbahova sa 84.526 i Garašanin sa 81.841 dinara. Prihodi Lauterbahove, međutim, više nisu više bili klasifikovani kao „plata", nego kao „studijska pomoć", jer je ona ipak službeno još bila doktorantkinja u Breslau. Uz Garašanina, sada su i Korunović (44.000) i Pavlović (38.400) primali plate, dok su Stanojevićeva i Garašaninova supruga (po 19.200), kao i Dragutinovićka (16.000) i dalje bile honorarci. Ostali primaoci sredstava su bili arhitekta Dragoljub M. Jovanović (10.519) koji ih je prosleđivao radnicima koje je Grad Beograd stavio na raspolaganje za iskopavanja na Kalemegdanu i fotograf Bugarčić (28.432). Pored Vilfonsedera, od nemačkih naučnika

se pojavljuju još praistoričar Fric Tišler (Fritz Tischler, 1910–1967) koji je radio u Banatu i ratni invalid SS-unteršarfirer Herbert Klajn (Klein), učenik praistoričara Martina Jana (Jahn, 1888–1974) koji je predavao u Breslau.

Kurt Vilfonseder je, što se tiče prihoda, imao najviše koristi od saradnje Anenerbea i Nadleštva za zaštitu spomenika. On je dobio malo više od petine ukupnih sredstava. Anenerbe je SS-štandartenfireru Vilfonsederu plaćalo po 120 dinara za jedan dan u Srbiji – nasuprot 20 dinara Herbertu Klajnu – iz kese kojom je rukovao Rajsvic. Krajem jula 1943. on je podneo prvi obimni izveštaj o radu na inventarisanju u Banatu, gde se zadržao u produžetku svog angažmana u Nišu od 12. do 22. novembra 1942 i u Muzeju kneza Pavla, „ukupno 118 dana" u periodu od 26. februara do 25. jula 1943. Nije jasna nimalo nevažna razlika između sume zaista isplaćene Vilfonsederu za prvi obračunski period u visini od 138.000 dinara, i sume koja bi se u stvari očekivala, od samo 118 puta 120 dinara, dakle 14.160 dinara. Razlika je, između ostalog, utrošena na isplatu po pravilu ženskoj folksdojčerskoj pomoćnoj radnoj snazi u Vršcu.

Glavni Vilfonsederov zadatak u Vršcu, kako je on to opisao posle rata, se „sastojao u sređivanju praistorijske i ranoistorijske zbirke muzeja i pripremanju za buduću naučnu obradu". Zaista, „Spisak praistorijskih i ranoistorijskih nalazišta u Banatu" koji sadrži 30.000 inventarskih brojeva, do danas se koristi u vršačkom muzeju gde ga je autor 5. oktobra 2016. pregledao.

Vršački muzej je 1933. bio jedan od ciljeva 5. studijskog putovanja nemačkih i podunavskih arheologa, na kome Rajsvic nije mogao da učestvuje zbog nedostatka novca. Posetilo ga je 35 naučnika, o čemu je tadašnji upravnik muzeja Feliks Mileker (Felix Milleker, 1858–1942), ponosno izvestio. Učitelj i hobi-arheolog poreklom iz Vršca, on je 1908. u Berlinu bio jedan od osnivača „Nemačkog društva za praistoriju", a 1894. je postao kustos, a kasnije i upravnik vršačkog muzeja osnovanog 1882, gde je preneo i svoju obimnu zbirku praistorijskih nalaza iz Banata. Inventar muzeja je 1940. obuhvatao okruglo 122.000 predmeta, od čega 121.000 arheoloških i numizmatičkih. Mileker je umro 26. aprila 1942. ostavivši ogromnu, ali naučno skoro potpuno neobrađenu zbirku, jer je vodio samo „knjigu nabavki". U službenoj istoriji muzeja stoji da je ustanova za vreme rata bila zatvorena. Ta informacija je tačna ako se ima u vidu otvorenost za javnost, ali se u prostorijama muzeja odvijala živa aktivnost.

Pored spiska nalazišta nastao je veliki broj drugih proizvoda Vilfonsederovog inventarisanja, kao što su glavni katalog na 1.238 kucanih strana i

zbirka ilustracija na tačno 1.200 strana od kojih su neke bili crteži nalaza koje je napravio Fridrih Holste tokom svog boravka u Vršcu od 10. do 17. septembra 1941. Vilfonseder je između ostalog počeo i da pravi bibliografski kartični katalog publikacija o praistoriji Banata. Sa izuzetkom spiska nalazišta autor nije uspeo da nađe nijedan drugi Vilfonsederov inventarski proizvod. Jednu grupu fotografija nastalih u Vršcu koje je Vilfonseder smatrao za „sopstveno vlasništvo", u svakom slučaju, na kraju svog angažmana u Banatu u martu 1944. dao je da se prebace na „mesto za povlačenje nekadašnjeg Instituta za zaštitu spomenika" u Beču. Vilfonseder je dao da se napravi pet setova svih fotografija praistorijskih nalaza koje je u Vršcu snimio Bugarčić a platio je Anenerbe. Jedan primerak je trebalo da dobije Nadleštvo za zaštitu spomenika, po jedan bi ostao u svakom odgovarajućem muzeju, npr. u Vršcu, dok bi ostalih tri seta slika sa originalnim negativima išli Anenerbeu. O „privatnom" setu koji bi Vilfonseder mogao da svojata, nije bilo reči.

Dok su poslovi na inventarizaciji bili u središtu tokom prvog Vilfonsederovog boravka u Srbiji, tokom drugog boravka od 18. oktobra 1943. do 31. marta 1944. njegovu pažnju preokupiralo je fotografsko dokumentovanje nalaza. Izveštaj na 17 strana koji je verovatno on sastavio o tome, međutim, nije pronađen u do sada poznatim izvorima. Vrlo brzo se pokazalo da je Vilfonsederovo posesivno ponašanje – činjenica da je kao „privatni", za sebe zahtevao set fotografija –naišlo je na otpor kod Rajsvica što će kasnije pokvariti njihove odnose.

Pošto je u julu 1942, povodom posete Jankuna i Sifersa Beogradu, bilo dogovoreno da Vilfonseder dođe u Srbiju radi poslova inventarisanja, do prvog susreta Rajsvica i Vilfonsedera je došlo u novembru 1942. u Beču gde ga je Rajsvic privatno posetio: „Iskreno rečeno, Vilfonseder mi se isprva uopšte nije svideo." Imao je u sebi nešto „grabežljivo". Onda je u septembru 1943, u jednom poverljivom pismu Sifersu, Rajsvic dao oduška svojoj ljutnji, dakle, u trenutku kada je već mesecima mogao da prati Vilfonsederov rad u Nišu, Beogradu i Vršcu. Zamerao je što se Vilfonseder uvek oseća „zapostavljeno". Međutim, glavna tačka njegove kritike je bila nešto drugo: „Do maja 1943. je sve išlo relativno dobro, ali su od tada pojavile suštinske razlike između mog načina rada i Vilfonsederovog postupanja. Od početka moje aktivnosti ovde ja zastupam shvatanje, za koje znam da ga i Vi delite, da u uzimanju treba i da dajemo. Nasuprot tome Vilfonseder je prijateljski nastrojen samo dok može nešto da dobije. On, u stvari, dolazi samo da uzima." Onda se Rajsvic okrenuo Vilfonsederovoj saradnji sa studentima koji su radili za Anenerbe:

„Šta je naša mlada četa višemesečnim teškim radom, u krajnjoj liniji, za naše nemačke istraživačke interese stekla, on grabi za sebe bez zahvalnosti. Dođe, sasluša izveštaj, uzme stečene i pripremljene rezultate bez trunke priznanja i skloni ih na sigurno." Vilfonseder nije doprinosio ni obuci studenata, „ne zahvali se ni tako što će našim mladim ljudima sam od sebe preneti svoja naučna mišljenja, poglede, misli ili povezanosti. Umesto da pridobija saradnike na duge staze, on iza sebe ostavlja nepoverljive i oneraspoložene studente koji se osećaju pokradeni za svoj rad." Rajsvic je, međutim, naglasio i Vilfonsederovu energičnost: „Ljudi iznad 40 godina ne mogu se više mnogo izmeniti. Bez zadrške priznajem da je Vilfonsederov radni učinak sa zbrkanom masom materijala u Vršcu bio ogroman. Bezuslovno sam za to da on svoj rad nastavi uz svu moguću podršku." Međutim, njegovo polje delovanja je moralo da ostane usko ograničeno: „Ova radna energija sama po sebi će, međutim, postati opasna ako se, potpuno se samozavaravajući, bude smatrala pozvanom da prigrabi monopol nemačkih praistorijskih istraživanja u Srbiji. Monopol na delovanje u Srbiji treba da ima zajednica istraživača Anenerbe. Cilj kome ja težim …, je tako tesno povezivanje srpskih saradnika, koji moraju da zamene nedostajuće nemačke, sa nemačkim istraživačkim ciljevima, da u svakom slučaju postanu međusobno neodvojivi." Onda se vratio svojom glavnom toposu: „Davanje i uzimanje treba da prelaze jedno u drugo. To što nam je to do sada uspevalo, je jedini rezultat dosadašnjeg rada na koji sam stvarno ponosan."

Na kraju, Rajsvic je molio Sifersa da „na osnovu iskustava ove prve poslovne godine Vilfonsederov delokrug ni ubuduće ne proširuje preko obrade i, razume se, korišćenja banatskog materijala, kao i beogradskog foto-materijala, bez prethodnog dogovora sa njim. „Dok god sam ja jedini odgovorni poverenik Anenerbea i istovremeno vodim Nadleštvo zaštite kulturno-istorijskih spomenika pri vojnom zapovedniku Jugoistoka, neprijatelj sam monopola pojedinaca i zalažem se za zajednicu istraživača Anenerbe. Bio bih Vam jako zahvalan ako biste zgodnom prilikom, u formi koja Vam se čini prikladnom, prikočili našeg Vilfonsedera."

Rajsvicove izjave Sifersu o Vilfonsederu poklapaju se sa onima koje je preneo svojoj ženi. Početkom aprila 1943. pisao je da Vilfonseder, doduše, radi „kao lud", ali „bez ikakve dalekovidosti i bez ikakvog produktivnog razmišljanja." Bez poštovanja ga je nazvao „čovekom kataloga i kartoteka". Uz to, Vilfonseder je navodno u Vršcu „pokušao da ga temeljno ocrni". Njegovo

loše mišljenje o Vilfonsederu je očito delio jedan od nemačkih naučnika na licu mesta: „On je antipatičan tip. I Unfercagt se složio sa mojim sudom."

Nasuprot tome, na drugom mestu je Rajsvic uključio i Unfercagta kada je trebalo kritikovati sebičnjački mentalitet: „Dosta mi je toga da izgladnjujem moje srpske saradnike, dok moji nemački saradnici misle da mogu samo da pljačkaju i da su tu radi oporavka i ždranja." Ovaj poslednji odeljak je ukazao na nesumnjivo važnu motivaciju naučnika koji su podlegali vojnoj obavezi, da ih se kao zastupnike Anenerbea proglasi za neophodne. I zaista, Sifers je tu mogućnost da se izbegne služba na frontu, u slučaju Vilfonsedera redovno podržavao. Vilfonsederov biograf, Robert Obermair, označio je odnos Sifersa i Vilfonsedera kao „blizak".

Zbog toga nije trebalo sa sigurnošću računati da će Sifers „prikočiti" Vilfonsedera. Pri konsultacijama sa izvršnim direktorom Anenerbea u Minhenu 12. novembra 1943. i 21. februara 1944. tema Vilfonseder je načeta između Rajsvica i Sifersa. Rajsvic je postigao uspeh utoliko što Vilfonsederov delokrug u Srbiji nije dalje proširen. Konačno, njegovi boravci tamo su ograničeni na dvonedeljne akcije u razmacima od po tri meseca. Njegov konačni opoziv je usledio 31. marta 1944. na Himlerovo naređenje. Od tada Vilfonsederu su povereni novi zadaci u južnom Tirolu.

Pa ipak, nedugo pre odlaska iz Srbije i nakon toga još dva puta se sukobio s Rajsvicom. Tako je 17. februara 1944. od 6 do pola sedam uveče održao radio-predavanje o praistorijskim istraživanjima u Banatu koje je emitovala stanica Beograd. Ovaj javni nastup nije dogovorio s Rajsvicom, zbog čega ga je ovaj nedugo zatim izgrdio u pisanoj formi. Možda je zauzvrat Vilfonseder pokušao da ocrni Rajsvica kod Sifersa. U januaru 1945. je pisao „dragom drugu" da je od Ahnenerbeovog unterštrumfirera dr Kurta Veselija (Wessely, rođ. 1906) saznao da su mu prilikom posete bečkom Državnom arhivu tamo „trijumfalno" ispričali da je Rajsvic još pre raspuštanja svog nadleštva zbrisao iz Beograda na tobožnji „odmor". Vilfonseder ta zlobna podmetanja uzima kao povod da Sifersa upozori na Rajsvica: „Mogu da zamislim da ste Vi vezu s njim od početka posmatrali kao izrazit 'brak iz računa'. Iskustva koja sam ja s njim stekao podstakla su me da izjavim da ako bude moguće, ni s njim, ni s gđicom S. Lauterbah, neću da imam nikakva posla." Vilfonseder je čak nagovestio da se Rajsvicu ne može poveriti nalaze koje je Anenerbe u Srbiji obradio, jer kod Rajsvica navodno postoji opasnost da bi oni mogli dospeti u „pogrešne" – dakle srpske – ruke. Ova primedba je bila posebno indikativna s obzirom na Vilfonsederovu pretenziju na „privatne" primerke

setova fotografija iz Vršca. Kome su pripadale „pogrešne ruke“ Vilfonseder nije rekao. Posle rata, međutim, Vilfonseder se o Rajsvicu izrazio pozitivno, govoreći o njegovoj „velikoj spretnosti“. I rad sa „srpskim nadleštvima“ je „uvek išao glatko“ i bio „ispunjen velikim uzajamnim poverenjem“.

Vilfonsederovo delovanje u Srbiji – uz svu naučnu utemeljenost –ipak se može označiti kao bezobzirno karijerističko i oportunističko. Sifers se u sukobu izgleda držao prilično rezervisano. I Rajsvic, i Vilfonseder su polazili od toga da je Sifers na njihovoj strani – Vilfonseder je podmetao da je veza Anenerbea sa Rajsvicom bila „brak iz računa“ nastao u trenutku nužde, dok je Rajsvic u Sifersu video pristalicu sopstvene linije usmerene na „davanje i uzimanje“, u cilju dugoročnog bilateralnog angažmana.

Što se tiče „uske povezanosti srpskih saradnika … sa nemačkim istraživačkim ciljevima“ koju je Rajsvic imao na umu, on je nameravao da neke od studenata koji su izvodili pripremne radove za nadleštvo zaštite spomenika, ustupi Centralnom zavodu. U obzir su došle Garašaninova supruga Jelisaveta Stanojević i Radmila Dragutinović Mišić, od kojih semeđu zaposlenima u Zavodu 1944. nalazila samo ova druga.

Ako se dalje sledi trag novca koji je Anenerbe isplatio Rajsvicu, vidi se da je posle Vilfonsedera Unfercagt bio glavni korisnik. Njegovo iskopavanje na Kalemegdanu od avgusta 1942. dogovoreno je u julu te godine, za vreme boravka Sifersa i Jankuna u Beogradu. Kada je Unfercagt obavešten o tome koje su predradove izveli Nadleštvo za zaštitu spomenika i Nacionalna služba za obnovu Srbije, nije bio oduševljen: „Unfercagt je prvo bio vrlo ljut što je već toliko otkopano.“ Uz to, nije se moglo računati da početak iskopavanja bude na vreme: „On [Unfercagt] ne može da dođe ovamo pre sredine avgusta.“ Još pre nego što je Unfercagt stigao u Beograd, razvila se prepiska između Rajsvica, Sifersa, Jankuna i Unfercagta iz koje se vidi da će saradnja između Rajsvica i Unfercagta, koja ni za vreme ohridskih iskopavanja nije bila bez napetosti, i na Kalemegdanu biti problematična. Međutim, dok je 1931. i 1932. Unfercagt bio u nadmoćnom položaju u odnosu na Rajsvica koji nije imao uporište u nekoj ustanovi, 1942. uloge su bile zamenjene jer je Rajsvic, kao vođa Nadleštva za zaštitu spomenika i rukovalac sredstvima Anenerbea, držao kormilo. Tako je on Sifersu prosledio svežanj Unfercagtovih pisama uz prezrivu primedbu: „Ceo ton je takav da je najbolje da čovek jednostavno ne sluša.“ Osamnaestog septembra 1942. Unfercagt je najzad stigao u Beograd. Nekoliko dana ranije Rajsvic je ironično pisao majci o predstojećem dolasku „dragog Unfercagta“ zbog koga će sigurno „morati da se ljuti“. Jedan dan po

Unfercagtovom prispeću u Beograd, penzioner Dragutin Ranković poverio je svom dnevniku kako bi u međuvremenu ljudi na ulici, kao vlasnici pasa kad vide šintera, pobegli čim bi ugledali žandare. Pored toga ukazao je i na racije po kafanama da bi se pokupili prinudni radnici za Nemačku.

Unfercagt je bio smešten u hotelu „Mažestik" i isprva se radovao „jakoj hrani i piću". Sem toga, dobio je i jednu radnu sobu u zgradi Narodne skupštine. Rajsvic i Unfercagt su mogli da budu zadovoljni već na kraju prvog dana iskopavanja, 22. septembra 1942: „Već smo naišli na prekrasni neolit, senzacionalnu stvar, koja bi u mirno vreme uzbudila ceo svet." Slično oduševljen, Rajsvic je nekoliko dana kasnije pisao majci: kalemegdansko iskopavanje je „veliki uspeh". „Već posle nekoliko sati naišli smo na veličanstvene praistorijske slojeve, a za deset dana iskopavanja smo dobili ceo razvoj od oko 3000. g. pre n. e. do danas u vidu veličanstvenih primeraka komada grnčarije." U skladu sa dogovorom sa Anenerbe-om da se „Ured A" ne pojavljuje u javnosti, u srpskoj štampi se o iskopavanjima nije izveštavalo. U prvom planu je bila jedna druga poseta iz Nemačke: nastup berlinskih filharmoničara uveče prvog dana iskopavanja.

Svojim srpskim pomoćnicima na iskopavanju Rajsvic je očigledno bio zadovoljan: „I moja srpska ekipa se do sada dobro pokazala. Jasno je da su pomalo letargični, svi zajedno, ali za orijentalne pojmove neverovatno aktivni i oduševljeni na poslu." Samo je Grbić, koji je takođe učestvovao na iskopavanjima, Rajsvicu bio trn u oku. On je navodno „potpuno zakazao". Razloge za to Rajsvic nije naveo.

Posle prvog dana iskopavanja, Rajsvic je u pratnji Unfercagta otputovao na tri dana u Banat, gde je prvo posetio Bečekrek, gde su obojica „dirljivo" primljeni, a je upravnik tamošnjeg muzeja Lazar Nikolić (1892–1959) bio je „posebno ljubazan domaćin i pratilac". Posetili su više nalazišta, između ostalog i polje grobova koje je 1931. kod Botoša otkrio Grbić. Rajsvic je već godinu dana ranije proputovao Banat i saopštio svoje utiske Elizabeti Hekelman: „Ta putovanja po Banatu su vodila kroz beskrajno plodne krajeve uz reke, sa malo duvana, puno kukuruza, a ispod kukuruza kao drugi sloj, tikve i krastavci. Polja suncokreta. Mnogo žutog žita; svuda pitoreskni bunari koje čovek zna sa svih slika iz Mađarske. Ogromne drvene motke sa kantama koje se već iz daljine vide na horizontu. Onda iznenada vidiš usred mora kukuruza barokni toranj, već katedralu, a ne više crkvu, a onda dođe i pripadajuće selo, koje sam ti već opisao. Otkud tim selima, koja mora da su baš beskrajno bogata, toliko novca da su mogla da izgrade takve ogromne

katedrale, ostaje mi zagonetno. Rumuni, Srbi, Nemci, Mađari, Slovaci i mešani stanovnici, sve izmešano kao sela poput ostrva u ovoj preplodnoj oblasti koja ih je sve privukla. Žive uvek kompaktno kao narodnosti jedni pored drugih." Očigledno Rajsvic nije bio oduševljen samo poljoprivrednim obiljem Banata, nego je cenio i raznolikost narodnosti.

Posle povratka iz Banata iskopavanja na Kalemegdanu su nastavljena do 7. oktobra 1942, a Rajsvicov zadatak je, između ostalog, bio da organizuje vođene ture, npr. za više oficire, poslanstvo i beogradsku Službu bezbednosti. Unfercagt je Anenerbeu još pre završetka iskopavanja preneo radosnu vest da „ne samo što je našao zid koji je obuhvatao logor rimskih legionara", nego i „ostatke naselja iz mlađeg kamenog doba", kao i da je dokazao postojanje „nalaza iz keltskog, gotskog i slovenskog vremena". Nalazi su privremeno „smešteni u terenskom muzeju koji je namešten u staroj stražari Kapije princa Eugena".

Posle povratka u Rajh, Unfercagt se jednim dopisom Turneru, čije se službovanje u Beogradu bližilo kraju, izričito zahvalio Rajsvicu, istakavši da mu je zaista uspelo da se na severnom zidu Kalemegdana ustanove „tragovi naseljavanja od mlađeg kamenog doba nadalje". Jedno veće probno iskopavanje sledećeg proleća trebalo bi da omogući dalje zaključke o istoriji naseljavanja Beogradske tvrđave. Sa stanovišta Anenerbea, najvažnije saznanje iz iskopavanja 1942. krilo se u jednoj rečenici na stranici 5 Unfercagtovog izveštaja. On je ukazao na krhotine neolitske grnčarije koje dokazuju naseljavanje jedne indogermanske „etničke grupe" poreklom sa severa koja je zamenila domorodno stanovništvo Beograda: „Zato izgleda da su Indogermani proterali nosioce vinčanske kulture i naselili se na njihovom mestu u oblasti Beogradske tvrđave."

Rajsvicu je uspeh iskopavanja sigurno bio zasenjen „krizom" koju stalno spominje u svojim privatnim pismima. Pri tom se radilo o predstojećoj poseti „Unruove komisije". Uprkos činjenici da je u septembru 1942. od Turnera dobio krst za ratne zasluge II klase zbog „potpunog obezbeđenja i vraćanja obimnih umetničkih i kulturnih dobara Banata … u posed Nemačke narodne grupe", brinuo je da li će nadleštvo zaštite spomenika opstati. Pa ipak, Rajsvic je prvo pošao kući na odmor 12. oktobra 1942, a vratio se u Beograd tek početkom novembra. Za to vreme, Tišovic je Rajsvicu izrazio Meternihovo „posebno priznanje" i uverio ga da će „učiniti sve" da Rajsvica „na bilo koji način zadrži u Beogradu". Ne mnogo utešen, Rajsvic je ubrzo zatim pisao supruzi da se „duhovno odvaja od svega ovde, koliko god da mi

to teško pada s obzirom na mogućnosti koje naša nauka sada ima zahvaljujući sredstvima Anenerbea". Nadleštvo za zaštitu spomenika je preživelo Unruovu komisiju i Rajsvic je ostao u Beogradu. Međutim, njegov „mnogo voljeni šef" Turner morao je da Beogradu okrene leđa. Turner je od početka zastupao političku liniju koja je polazila od jakog položaja šefa Vojne uprave prema drugim nemačkim organima u Srbiji: generalnom opunomoćeniku za privredu u Srbiji, nadleštvu Ministarstva inostranih poslova pri vojnom zapovedniku u Srbiji i višem vođi SS-a i policije. Uz to, on se zalagao za to da se sve veći deo nadležnosti prenese na srpsku kolaboracionističku vladu, da bi se njegov organ mogao ograničiti na tanku „nadzornu upravu" koja bi štedela nemačko osoblje. I dok nije imao skrupula da pobije srpske Jevreje, prema ostalom srpskom stanovništvu je zastupao tolerantniju liniju – dok nisu počeli ustanci. Nasuprot njemu, August Majsner (Meyszner), viši vođa SS-a i policije koga je u januaru 1942. postavio Himler, sledio je „brutalnu antisrpsku politiku". Striktno je bio i protiv Nacionalne službe za obnovu Srbije, koju je video kao potencijalni pokret otpora. Himleru je Turnerovo postupanje označio kao „mekušno". Kada je u septembru 1942 – u vreme iskopavanja na Kalemegdanu – Nedić zapretio ostavkom jer je generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji Franc Nojhauzen hteo da iz Srbije izveze daleko veću količinu žita nego što je bilo dogovoreno, Majsner je to video kao potvrdu svog stanovišta. Hitler je 23. septembra naredio smenu Turnera. , Dok je Rajsvic bio kod kuće na odmoru, Himler se u Kraljevu, 17. oktobra 1942, sreo sa Majsnerom i stavio se na njegovu stranu protiv Turnera: „Političku liniju koju ste Vi [Majsner] počeli da sprovodite, ja [Himler], u potpunosti odobravam."

Rajsvic je učestvovao na Turnerovoj oproštajnoj gozbi 28. novembra 1942. Dok se, dakle, s jedne strane SS-ovski Anenerbe bavio jednim nemačko-srpskim projektom, koji je trebalo da služi i tome da se školuju srpski naučnici, Himler, šef Anenerbea je Turneru uz srećan put, rekao i sledeće: „Nemojte nikad zaboraviti da Srbin ostaje Srbin i da je srpski narod već vekovima izvežban i obučen za ustanke, i da ne treba da radimo ništa … što bi ojačalo srpsku vladu, a time i srpski narod."

Da li je Rajsvicu upalo u oči ovo međusobno očigledno protivrečno postupanje SS-a, može se samo pretpostavljati. Sigurno je morao računati s tim da će pobedom „nasilno antislovenskog Austrijanca po imenu August Majsner" (Mark Mazover) nad „mekušnim" Turnerom, njegova sopstvena politika „davanja i uzimanja" koja se oslanjala na „nežnu silu" doći u opasnost.

Unfercagt je 28. maja 1943. ponovo došao u Beograd i opet se smesio u hotelu „Mažestik". Opet isprva nije bio nesklon da uživa u snabdevenosti koja je ipak bila bolja nego u Berlinu. Po Rajsvicu, prva dva dana nakon Unfercagtovog dolaska su „potpuno uspela", između ostalog jer je Unfercagt ispraznio Rajsvicove zalihe vina. Pre početka iskopavanja 8. juna 1943. još je bilo prilike da se 6. juna 1943. poseti generalni konzul dr Gerhart Fajne (Feine, 1894–1954) gde se moglo „gospodski jesti", zatim za šetnje i čak za partiju golfa u nedelju posle podne. Istog dana, penzioner Dragutin Rankoviće se očajno žalio da je cena pšeničnog brašna na tržištu bila oko 400 dinara za kilogram, računajući na dalje poskupljenje do 1.000 dinara.

O prvom danu iskopavanja Rajsvic je ovako pisao supruzi: „Prvo se oslobađaju i čiste rimski temeljni zidovi, a onda dolaze uspravno, a onda istraživački rovovi. Komandant tvrđave i Unfercagt sada mogu da se međusobno čupaju. Umešaću se samo ako postane posebno gadno." I na jednom drugom mestu Rajsvic je istakao da iskopavanje nije bilo u središtu njegove delatnosti: „Samo se još 50% brinem o dućanu tamo napolju [na Kalemegdanu]." Unfercagt je već 18. avgusta otputovao nazad u Berlin, a ni u međuvremenu nije bio sve vreme prisutan. U tom slučaju vođstvo iskopavanja je preuzela arhitekta Bredner, čijim radnim zalaganjem Rajsvic na početku nije bio oduševljen. Sada je promenio mišljenje: „Iskopavanje se i bez Unfercagta odlično odvija. Vrvi od praistorijskih komada grnčarije. Ona [Bredner] je vrlo valjana i gvozdeno stoji svojih 8 sati pored radnika. Dragi Srbi tako nešto do sada još nisu upoznali. Isto tako ni tako čist rad viskom i vinklom, milimetarskim papirom i libelom. Ti školovani arhitekti su ipak uvek najbolji praistoričari i arheolozi."

Ostatak radnog vremena Rajsvic je trošio na zamenjivanje trojice referenata koji su bili na odsustvu, poslove inventarisanja u Vršcu, pranje krhotina u Muzeju kneza Pavla, sastavljanje novog izveštaja o radu za Meterniha i memoranduma na 16 strana pod naslovom „Sudbina srpskog naroda" za generala Badera. Dosta vremena je oduzimalo staranje o „njegovim" naučnicima. Očigledno je odnos Unfercagta i Vilfonsedera – koga je Rajsvic posetio u pratnji Unfercagta krajem jula 1943. a koga je i ovaj smatrao antipatičnim – bio napet. Početkom avgusta 1943. Vilfonseder je došao u uzvratnu posetu Beogradu. Neslužbeno druženje je po Rajsvicovom sudu pokazalo da je „Unfercagt ipak već prilično senilan i u svakom slučaju tako lenj, da mi je ljudski tako antipatični Volfonseder sa svojom zverskom marljivošću, ipak draži."

U određenom pogledu, za Rajsvica je tračak svetlosti predstavljala poseta Frica Šahermajra. Taj antički istoričar se zadržao u Srbiji od 21. juna do 11. jula 1943. na inicijativu Vilfonsedera, koji je hteo da angažuje „velikog poznavaoca grnčarije" za ocenu nalaza u Muzeju kneza Pavla i Vršcu, kao i onih koji su se očekivali na Kalemegdanu, da bi ispitao „njihove odnose s Egejem". Na kraju se Šahermajr u svom izveštaju o boravku u Srbiji držao suzdržano u pogledu tematike *ex septentrione lux*: „Za opsežni sud o odnosima sa Egejem moje putovanje u Beograd i Banat nije bilo dovoljno." U drugom pogledu Šahermajr nije oklevao da sudi: „Ono što je dr fon Rajsvic, u svojstvu načelnika Nadleštva za zaštitu spomenika, učinio za istraživanje Srbije je verovatno jedinstveno, pogotovo jer je pre svega zahtevima istraživanja praistorije takođe pristupio s upravo zapanjujućim razumevanjem." Njih dvojica su se i privatno dobro slagala. Tako je Šahermajr pisao Rajsvicu: „Vi ste jedan od najdražih partnera na koje sam u životu naišao." Isprva Rajsvicu nije bilo drago zbog predstojeće Šahermajrove posete: „Uz to na Vilfonsederovu želju dolazi taj prokleti profesor Šahermajr." Međutim, nakon ličnog susreta, Rajsvic je revidirao mišljenje, nazvavši Šahermajra „stvarno finim likom". U jednom privatnom pismu Šahermajru stoji: „Nijedan posetilac ove godine mi nije lično preneo toliko podsticaja i elana kao Vi." Radno držanje, ali i Šahermajrova druželjubivost imponovali su Rajsvicu: „Preko dana Šahermajr je crtao od jutra do mraka po muzejima, a uveče smo se odmarali uz čašicu." Rajsvic je uz to bio oduševljen kad je saznao da u Hansu Bogneru i Hansu-Hanrihu Šederu imaju zajedničke poznanike. Nasuprot tome, sa Unfercagtom se Šahermajr mnogo slabije slagao – navodno je Unfercagt sa Šahermajra „loše postupao", čime je ovaj bio „uvređen". I Vilfonseder i Šahermajr su se sudarali. Rajsvic je govorio o „kapima pelina koje je Vilfonseder pustio da upadnu u naše pune čaše."

Upadljivo je u kom obimu su proslave bogate alkoholom pratile Rajsvicov rad sa naučnim posetiocima u leto 1943. U pismima supruzi, posebno se Unfercagt pojavljuje kao velika ispičutura. Da navedemo kao primer odeljak koji se tiče 4. avgusta 1943: „U sredu uveče je bilo veliko Unfercagtovo predavanje na Kalemegdanu. Od 6 do ponoći, i to uz neko podmuklo vino, koje mi je juče, u četvrtak, ceo dan ometalo duševne funkcije. Unfercagt je, nažalost, svoje predavanje održao baš loše. Posle jela je sa svojim komandantom tvrđave po tropskoj vrućini počeo da pije, a dok je počelo predavanje, jedva je mogao da stoji. Zato ga je održao takoreći leteći naslepo i ponovivši četiri ili šest puta jedno isto. Posle toga se na Kalemegdanu jelo i pilo, a ujka

Vili je na kraju bio tako natreskan da se srušio, pa je juče ceo dan morao da provede u krevetu sa velikom čvorugom na čelu i na nosnoj kosti. Sigurno će poseniliti, dobričina, samo od tog neprestanog lokanja koje izdržava već više od 20 godina." Penzioneru Rankoviću sigurno nije bilo do slavlja, pošto je jedan dan pre Unfercagtovog predavanja „naslepo" opet posmatrao kako su od putnika koji su brodom došli u Beograd iz Šapca oduzete sve namirnice. Dok je Unfercagt 5. avgust 1943. proveo u krevetu, Ranković je zabeležio da je sad u Beogradu nalazi Glavni štab Vermahta za Balkan, sa sve generalom Romelom.

Romel nije došao u Beograd, ali je u leto 1943. zaista ponovo sprovedena temeljna promena nemačke okupacione politike: „Uz Italiju na rubu predaje, Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga je postala odgovorna za kontrolu i obezbeđenje mnogo većeg prostora nego ranije, suočavajući se istovremeno sa povećanom mogućnošću savezničkog iskrcavanja na Balkan." Tu opasnost je i Rajsvic uočio, prošaravši svoja pisma supruzi sa sve više nagoveštaja. Posle iskrcavanja Saveznika na Siciliju 10. jula 1943, pisao je: „Stvar na Siciliji ide svojim tokom, što mene lično čini vrlo pesimističnim." Video je kako se front približava Edhofu. Zato mu je raspoloženje bilo pomućeno, i na dan Unfercagtovog mučnog pada na Kalemegdanu: „Sve se to odigralo u senci Sicilije i Musolinija." Italijanski diktator je svrgnut 25. jula 1943.

I na čelu nemačke Vojne uprave u Srbiji će doći do promene. Gustav Felber je zamenio Paula Badera, pri čemu njegova funkcija nije bila samo funkcija vojnog zapovednika u Srbiji. Njegov delokrug je postala cela jugoistočna Evropa. U civilnoj oblasti će dolazak Hermana Nojbahera u jesen 1943, koji je radio na jačanju Nedićeve vlade da bi povezao sve domaće snage u borbi protiv partizana, uzdrmati položaj „krvožednog" Majsnera. Opšte prestrukturiranje Vojne uprave u Srbiji će imati za posledicu i opoziv Egona Benera koji je poslat u Francusku. Rajsvicova slika Benera se promenila jer se ovaj s njim često savetovao da bi „profitirao" od Rajsvicove „mudrosti". Sposobnost Benera da uči Rajsvic je opisao u vezi sa jednim memorandumom koji je pripremio za Benera: „Jako je zanimljivo videti, koliko smo naučili. Dajte nam još malo vremena pa ćemo možda ipak naučiti kako se pridobijaju drugi narodi i kako se izgrađuje Evropa. I tako slično ćemo možda mi večiti agresivci takođe još naučiti da se može uštedeti mnogo snage kad se ostane stvarno defanzivan." Možda je igralo ulogu i to što se Bener ipak pokazao kao bolji prema potčinjenima nego što se isprva pretpostavljalo. Krajem jula 1943. Rajsvic, Unfercagt, arhivski referent Celtner, Dorotea

Haupt i Sabine Lauterbah su bili pozvani kod Benera, „koji je bio pod dubokim utiskom šarma s kojim vršimo naše iskopavanje". Žurka se završila time da je Lauterbahova u kuhinji sa Benerom popila čašicu da zapečati prijateljstvo i rekla „ti, Egone".

Lauterbahova je izričito istaknuta u Rajsvicovom izveštaju Sifersu o drugoj rundi iskopavanja 1943. Pored Brednerove i Furmanove, sada je i ona „toliko praktično obučena da sada imamo na raspolaganju novu pomoćnicu za crtanje i merenje preseka". Lauterbahova je uz to posle odsustva Furmanove usled bolesti, „stručno" vodila iskopavanje do kraja 20. septembra 1943.

Rajsvic je dalje naveo školski karakter koji je iskopavanje imalo za studente Korunovića i Pavlovića, koji su „sada osposobljeni da učestvuju u iskopavanjima za nuždu". Posle četiri preseka 1942, sada je napravljeno još 12 koji su omogućili „jasniju sliku". Međutim, Rajsvic nije dalje objasnio u čemu se sastojala ta jasnoća: „Unfercagt će sâm o tome izvestiti."

Taj izveštaj, međutim, dugo nije stizao. U martu 1944. Unfercagt je pisao Brednerovoj da će „posle Uskrsa početi s pravljenjem planova za izveštaj o iskopavanjima 1943". Konačno, Unfercagt je podneo izveštaj Anenerbeu 9. oktobra 1944, dakle, više od godinu dana posle završetka iskopavanja.

O pitanju „indogermanskog" preuzimanja prostora Beogradske tvrđave, sada se izrazio vrlo oprezno. „Moglo bi se, uz ogradu, pretpostaviti" da je do „odseljavanja" nosilaca vinčanske kulture iz Beograda došlo „pod pritiskom Indogermana koji su nadirali sa severozapada". „Pri tom mora ostati otvoreno pitanje da li se ta smena odigrala u vidu postepenog mirnog useljavanja ili ratnog sukoba." U svetlu teze *ex septentrione lux* koju je Anenerbe favorizovao, poželjniji bi bio jedan ubedljiviji dokaz indogermanskog zauzimanja zemlje. Unfercagt je završio svoj izveštaj, koji se inače vrlo detaljno bavio nalazima iz građevinske istorije tvrđave sve do u XVIII vek, tvrdnjom: „Nastavak u širim razmerama tako obećavajuće započetog istraživanja, time treba označiti kao važan istraživački zadatak." Iako se, zaista, u martu 1944. razmišljalo o trećem iskopavanju u leto, to zbog razvoja ratne situacije nije ostvareno.

Iako su iskopavanja na Kalemegdanu bila ogledni primer prisustva Anenerbea u Srbiji, postojao je dakako i jedan drugi arheološki poduhvat. Spolja on do danas nije opisivan kao projekat koji su pomagali Anenerbe i Nadleštvo za zaštitu spomenika. Radilo se o oba zaštitna iskopavanja[78] u Crnoj Bari u severnom Banatu, između Segedina i Kikinde, nedaleko od Čoke,

78 Tj. da nalazi ili nalazišta u međuvremenu ne bi stradali. (*Prim. prev.*)

gde se nalazio „jevrejski posed“ porodice Lederer. Godine 2014. navodno je po prvi put predstavljeno javnosti 117 nalaza, delom iz mlađeg kamenog doba, na izložbi koja je u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu otvorena 11. aprila. U propratnom katalogu o tome stoji: „Iskopavanja na lokalitetima Prkos – Crna Bara je organizovao Muzej u Zrenjaninu. Prva istraživanja su obavljena 1943. pod vođstvom upravnika muzeja Lazara Nikolića. Tokom sledećeg istraživanja, obavljenog 1944, arheološke radove je vodio profesor Milan Garašanin.“ To iskopavanje je u literaturi po prvi put 1951. spomenuo pomenuti „profesor“ u jednom članku o ukrašenoj keramici mlađeg kamenog doba u Jugoslaviji. U jednoj fusnoti Garašanin navodi da je „probno iskopavanje“ 1943. vodio Nikolić, a sledeće 1944. njegova supruga i on sâm. Ta verzija, međutim, ne odgovara činjenicama. Inicijator iskopavanja je bio vođa Kulturnog ureda Nemačke narodne grupe Georg Pajerle (Peierle), a Anenerbe i Nadleštvo za zaštitu spomenika su ga nadzirali i dotirali. A nalazi su po prvi put izloženi u Muzeju u Bečkereku na Uskrs 1944. godine.

Na prve nalaze je 1938. očigledno naleteo učitelj L. Saser (Sasser) iz Mokrina, koga je Rajsvic povodom njihovog drugog susreta 4. oktobra 1943. u Saserovoj kući, opisao kao „najboljeg praistoričara severnog Banata, sa samo dva zuba, jednom energičnom mađarskom ženom i jednim neverovatnim oduševljenjem za divlja iskopavanja“. Mesec dana ranije, Rajsvic je po prvi put u Bečkereku sreo Sasera, koga je okarakterisao kao „jako mađarizovanog“ i Nikolića. Uz to je došlo i poznanstvo s L. Nadlačkim, „opštinskim službenikom“. On je zvao Sasera, Nikolića i Nadlačkog svojom „trojicom samouka praistorije“ koji su ga podsećali na „tri vesela praseta“. Nadlački je navodno bio „tipični zaverenik … eminentno nadaren … u celini oduševljeni tragač za blagom“ koji je sve muzeje u Mađarskoj i Jugoslaviji „snabdevao svojim plenom“. Tokom tog boravka u Banatu, Rajsvic je bio smešten privatno kod Nikolića koga je jako cenio: zvao ga je „moj dobri Nikolić“. Njegove primedbe o sedam godina starijem upravniku muzeja pokazuju jake ironično-paternalističke crte. U jednom drugom pismu Boksici govori o „mom dragom malom prijatelju, tom uvek nasmejanom, veselom varošaninu-zemljoradniku punom dobrog raspoloženja“.

U svakom slučaju, tokom svoje posete Banatu u septembru, pošto je uživao život u toj pokrajini koju je rat poštedeo, Rajsvic je doneo jednu odluku: „Sve je to za mene bilo baš zanimljivo: pejzažno, ljudski, naučno, takođe i žderački, Bože dragi, kako ti ljudi još dobro žive. Na jednom nalazištu kod Crne Bare hoću da im dam koncesiju za jedno iskopavanje iz nužde. Čak

i ako će plug to da upropasti, ipak je bolje da ga oni kako znaju i umeju iskopaju. Bili su oduševljeni ovim. Uopšte, kako takvi oduševljeni diletanti, kad ih se dobro vodi, postižu sto puta više nego svi stručnjaci zajedno." I dok troškove svoje prve posete Nikoliću u septembru 1943. nije naplatio od sredstava Anenerbea, račun za „žderačinu" tokom posete u oktobru stavio je na Nastavno-istraživačke zajednice. Pod „poziv saradnicima Anenerbea u Banatu: Nikoliću, Saseru i Nadlačkom" je dokumentovao 955 dinara sa datumom od 5. oktobra 1943. Za tu sumu su se na taj dan na pijaci u Beogradu mogla kupiti 32 kilograma šljiva.

Već nedelju dana posle gošćenja banatskih „samouka" Pajerle je obavešten da će 13. oktobra 1943. dva studenta, Rastislav Korunović i izvesni „K. J. Radović" krenuti iz Beograda kako bi učestvovali u iskopavanjima u Crnoj Bari. Po Rajsvicu, on je Radoviću dao 2.000 dinara od Anenerbeovih sredstava za pokriće putnih troškova. Taj iznos bi Narodna grupa trebalo da „zgodnom prilikom vrati, jer iskopavanje ne finansira rajhsfirer SS [Himler], nego Narodna grupa". Međutim, takva stavka nije nađena u Rajsvicovom knjigovodstvu za Anenerbe, kao ni njena refundacija. Međutim, Rajsvic 6. oktobra jeste zaračunao Anenerbeu čašćenje „tri vesela praseta", uz dodatak od 1.050 dinara za „vožnje kolima" u Banat, ukupno, dakle, 2.005 dinara. Pošto se iz njegove privatne prepiske stiče utisak da je u Banatu tretiran kao gost koji nije sâm plaćao račun, nije isključeno da Rajsvic ovom prilikom svoje finansijere olakšao za okruglo 100 rajhsmaraka. U svakim slučaju, za put Korunovića i Radovića u Banat troškove je faktički snosio Anenerbe.

Da je Nemačka narodna grupa trebalo da snosi troškove iskopavanja u Crnoj Bari, proizlazi iz pisama Vilfonsederu i Nikoliću od 12. oktobra 1943. Doprinos Anenerbea je trebalo da bude besplatno prepuštanje opreme, za koju je Nikolić dobio uputstvo da je „pažljivo koristi" i „uredno" vrati u Beograd.

Iskopavanje je onda obavljeno od 18. do 29. oktobra 1943. uz učešće Nikolića, Sasera, Nadlačkog, Radovića i Korunovića – od kojih nijedan jedini „nije bio školovani arheolog", kako se izrazila autorka kataloga.[79]

Rajsvic, koji zbog odsustva kod kuće od 24. oktobra do 22. novembra 1943. nije lično mogao da poseti Crnu Baru, čestitao je 16. decembra 1943. Nikoliću na uspehu. Upravo je bio dobio od Korunovića planove iskopavanja, ali je ipak zamolio i za izveštaj. Nikolić je 24. i 25. januara 1944. posetio Rajsvica u Beogradu. U svom izveštaju o sastanku Rajsvic je istakao „izvrsne

79 Snežana Marinković, *Crna Bara – Prkos*, Zrenjanin 2013.

nalaze iz kamenog i bakarnog doba", ali je kritikovao neprofesionalan postupak Sasera koji se nije držao uputstava. Povremeno je bio prisutan i Vilfonseder, koji je uključen prilikom „sklanjanja jednog dečjeg kostura iz kamenog doba". Teren iskopavanja je za 3.000 dinara iznajmljen od Kulturnog ureda Nemačke narodne grupe, a u proleće 1944. trebalo je da se nastave iskopavanja. Nalaze je trebalo tako obraditi da krajem 1943. budu spremni za izložbu u bečkerečkom muzeju, koji je u tom trenutku još bio zatvoren.

Priprema predmeta iskopanih u Crnoj Bari je zaista završena u tolikoj meri da su mogli da budu izloženi za Uskrs 1944. prilikom otvaranja muzeja, koje je, po Rajsvicu, poredstavljalo vrhunac „Banatske velikoškolske nedelje" od 3. do 10. aprila 1944. Pa ipak, tri sedmice kasnije izložba je zbog povećane opasnosti od bombardovanja tokom savezničkih vazdušnih napada, opet zapakovana i evakuisana u Modoš [sada: Jaša Tomić].

Drugo iskopavanje je sada trebalo izvesti profesionalnije. U tom cilju je Rajsvic „izvukao" starijeg kaplara dr Frica Tišlera (Fritz Tischler), stacioniranog u Beogradu, i po naredbi ga poslao u Banat. Rajsvic mu je iz sredstava Anenerbea isplatio predujam od 8.000 dinara za vođenje „nužnog iskopavanja" u Crnoj Bari. Pajerleov Ured za kulturu, kao pravi finansijer, nikad nije refundirao ni ovu sumu. Tako je na kraju Anenerbe platio i za materijal, i za osoblje na iskopavanju u Crnoj Bari. Tišler je u svom izveštaju Rajsvicu pre početka druge ture iskopavanja, upozorio da treba sprečiti prebrzo iskopavanje, „pristupanje najbogatijim ležištima grnčarije bez plana" i nepažljivo odbacivanje komada grnčarije. Ubuduće je trebalo skupljati i kosti i riblje kosti – „radi utvrđivanja stanja ishrane i seljačke kulture". Takođe, bezuslovno je trebalo kopati „do nataloženog sloja zemljišta. Od iskopavanja je bolje odustati ako nije prisutan nijedan stručnjak.

Pri sledećoj rundi iskopavanja, od 26. juna do 15. jula 1944, nije nedostajalo stručnjaka, jer je uz Tišlera kao rukovodioca iskopavanja, deo tima bio i Rajsvicov „odlikaš", stalno zaposlen za Anenerbe, Garašanin. Pored toga, u iskopavanju su opet učestvovali Pavlović, Korunović i ne mnogo cenjeni Saser, kao i Garašaninova žena i neki zaposlenik bečkerečkog muzeja po imenu „Lj. Milin".

Rajsvic je planirao da 6. ili 7. avgusta 1944. obiđe iskopavanje, ali mu ta poseta verovatno usled razvoja ratne situacije i gašenja Nadleštva za zaštitu spomenika nije više pošla za rukom. Rajsvic je na kraju izvestio Sifersa o angažovanju u Crnoj Bari: „Pošto je Uredu za kulturu Nemačke narodne grupe bilo jako stalo da iškoluje svoje kustose i da dođe do materijala za izlaganje

za Muzej u Bečkereku, Nadleštvo za zaštitu spomenika je i za 1944. izdalo odobrenje da se nastave nužna iskopavanja u Crnoj Bari. Da bi se poboljšali naučni rezultati, ove godine smo se uključili, pa nam je uspelo da dobijemo kao naučnog rukovodioca učenika profesora Jankuna, docenta dr Tišlera, koji je služio kao kaplar u jednom od beogradskih nadleštava." Rajsvic je sutradan poslao „poverljivi deo" izveštaja. Posle oštrih reči o Vilfonsederu i njegovom nedovoljnom „rukovođenju ljudima", Rajsvic se pozabavio Tišlerom: „Pored profesora Vilfonsedera treba spomenuti još samo dr Tišlera. Tišler, koji po prirodi i načinu ophođenja, kao i ukupnim načinom uočavanja naučnih celina i delovanjem na mlađe ljude neobično podseća na svog prijatelja profesora Holstea, na iskopavanjima u Crnoj Bari, kao i u Beogradu, svojim ponašanjem uspostavio je odličan kontakt sa našim podmlatkom. Po mom mišljenju, njega bi trebalo obavezno uključiti u kasnija iskopavanja. Njegov mentor, profesor Jankun, će to sigurno podržati. Do kasnijih iskopavanja, međutim, nije došlo, pa je Garašanin mogao da rezultate iskopavanja u Crnoj Bari 1943. i 1944, koja je pokrenuo Rajsvic, objavi pod svojim imenom.

Za razliku od Unfercagta i Vilfonsedera, Tišler je za Rajsvica spadao u grupu nemačkih naučnika koji su strukturom svoje ličnosti doprinosili trajnoj saradnji Anenerbea i Srbije.

Pored Tišlera, Rajsvic je u tu kategoriju uvrstio i Alfreda Rusta. Sifersu je o njemu izneo sledeći sud: „Jedan jedini Rust više vredi za oblikovanje pozitivne dugoročne saradnje u ovoj zemlji nego sva moguća propaganda." Rust mu se i lično dopadao: „Sjajno se slažemo. On je visok, koščat, mršav, pomalo načet vremenskim prilikama … govori severnjačkim primorskim narečjem, koje inače ne volim, ali je tako pristojan, drugarski, srdačan, da mi je stvarno jako drag."

Rustovo putovanje u Srbiju predviđeno je još u julu 1942. za vreme posete Jankuna i Sifersa Beogradu. Jankun je 18. jula 1942. nazvao Rusta da mu stavi do znanja koji mu je sledeći zadatak. Prvo je trebalo „da proputuje zemlju da bi otkrio paleolitska nalazišta". Izučeni elektrotehničar Rust je 1930. biciklom putovao po Bliskom istoku, pri čemu ga je biciklistička tura vodila i preko Beograda. Kasnije je kao arheolog-amater „otkrio" više paleolitskih nalazišta i 1940. od Univerziteta u Kilu dobio počasni doktorat.

Krajem septembra 1942. Rust, koji je za razliku od Tišlera bio član Anenerbea, stigao je u Beograd, gde je takođe odseo u hotelu „Mažestik". O tom prvom Rustovom boravku se u dokumentima ne može naći skoro ništa. Sigurno je da je u jednom trenutku opet napustio Beograd i tek iz svog

zavičajnog grada Arensburga 3. novembra 1942. Rajsvicu najavio svoj povratak za 12. novembar 1942, da bi sa Rajsvicom mogao da „putuje u Rumuniju i Bugarsku". Za Rumuniju ipak nije otputovao sa Rajsvicom već sa Vladimirom Milojčićem. Obojica su posetila muzeje u Bečkereku, Vršcu i Beloj Crkvi (14–17. novembra 1942), kao i u Turn Severinu u Rumuniji, kako bi pregledali paleolitske nalaze koje su pretpostavljali da će tamo naći. Međutim, nisu ih našli.

Od sredstava Anenerbea, Rust je između 5. oktobra i 29. novembra 1942. od Rajsvica dobio ukupno 43.000 dinara za „istraživanja u Srbiji", odnosno „istraživanja u Bugarskoj", kao „predujam". Poslednji iznos za vreme Rustovog prvog putovanja isplaćen je 17. oktobra 1942, prvi tokom drugog putovanja 14. novembra 1942. Suma od 800 dinara isplaćena 27. novembra 1942. služila je Rustu za „reprezentacioni obrok". Rust je 6. decembra 1942. vratio samo 5.600 dinara, iako se Rust dva puta kod Rajsvica raspitivao da dobije tačan pregled službenih iznosa koje je dobio. Rajsvic je konačno u januaru 1943. udovoljio toj molbi. Rajsvic je Sifersu priznao da je Rustov boravak u Srbiji „faktički isprva nije doneo nikakve pozitivne naučne rezultate," iako je „ljudski uspeh Rustov kod Nemaca i Srba … bio neodoljiv".

Rust je pratio Rajsvica na njegovom putu po Bugarskoj od 30. novembra do 5. decembra 1943. Njegov zadatak je bio da za Anenerbe otkrije „da li je moguće u Bugarskoj dokazati postojanje paleolitskih nalazišta". Bugarski car Boris je u proleće 1939. ponudio Anenerbeu da sprovodi praistorijska iskopavanja u njegovoj zemlji. Sâm Rajsvic je svoju posetu Sofiji dogovorio s Tišovicem još u junu 1942. Onda je od službenog puta samo Nadleštva za zaštitu spomenika, to postao zajednički poduhvat Anenerbea i tog nadleštva, jer Rajsvic nije hteo samo „da upozna mere zaštite spomenika u Bugarskoj" nego i da, po Sifersovom nalogu, „kroz lična poznanstva sa bugarskim arheolozima i istoričarima ukloni svako nepoverenje prema merama inventarisanja u dolini Morave i Vardara" koje je Anenerbe planirao. U svom izveštaju o boravku u Bugarskoj Rajsvic je šturo opisao susrete sa više od desetak bugarskih naučnika sa Univerziteta i iz muzeja „koji svi odlično govore nemački … studirali su u Nemačkoj", i koji su „pokazali istu prijateljsku predusretljivost". Kao rezultat svojih konsultacija je, između ostalog, utvrdio da se u Bugarskoj pozdravlja projekat Anenerbea, ali da se želi i uključivanje praistoričara Vasila Mikova (1891–1970). U Sofiji neće praviti prepreke ni nastavku zajedničkih nemačko-bugarskih praistorijskih istraživanja u Makedoniji. U tom pogledu bi čak možda bilo moguće, tako je verovatno Rajsvic razmišljao, da

se ožive iskopavanja u Ohridu. Dalje je Rajsvic izvestio da su u Sofiji skoro svi muzeji opet počeli da pakuju eksponate zbog brige od ruskih vazdušnih napada. Rajsvic se opširno pozabavio osnivanjem malih zavičajnih muzeja u Bugarskoj, kojih je navodno već bilo 5.000. Ovo je smatrao jedinstvenim u celoj Evropi, i posebno u pogledu obuhvata praistorijskih i ranoistorijskih nalaza, uzornim. Na kraju je još preneo bugarsku molbu da se u Muzeju kneza Pavla naprave odlivci 112 novčića važnih za bugarsku numizmatiku. Navodno se Grbić već posvetio tome.

Svojoj ženi Rajsvic jer pisao u nešto drugačijem tonu i o nešto drugačijim težišnim tačkama puta. Sofija je izgledala kao „mali srednjonemački grad". Očigledno je snabdevenost bila bolja nego u Beogradu, jer je Rust – snabdeven Anenerbeovim predujmom – podlegao „groznici kupovine". S jedne strane su ga se dojmili sagovornici: „Svi govore gramatički besprekoran nemački, skoro bez grešaka, za razliku od šlampavih [*sic*] Srba." S druge strane – a tu se opet vidi uticaj Cvijića – su mu „dinarski Srbi bili draži od mongoloidnih Bugara. Rasno mi se ponekad činilo kao da sam u severnoj Kini". Pisao je i o političkom karakteru svoje misije koji je sažeo kao pravljenje „mostobrana" i stvaranje međusobnog poverenja. Na kraju, brinula ga je i politička budućnost zemlje: „Opšte je mišljenje da je Bugarska ugrožena od komunista. Vanredno stanje pri mom odlasku, kao da to potvrđuje. Nisu shvatili da komunizam treba suzbijati nekom idejom." Koja bi to „ideja" bila, nije precizirao. Možda je mislio na nešto poput plana seljačke, srpski-pravoslavno usmerene, etnički homogene države koja bi se u protivprosvetiteljskom smislu sećala svoje istovremeno herojske i žrtvama ispunjene prošlosti, i težila da vaspitava omladinu u duhu osećaja za zajednicu, koji je Velmar-Janković smislio za Srbiju, a koji je po prvi put javno predstavljen 9. novembra 1942.

Što se tiče „ugroženosti od komunista" Rajsvic se, međutim, u doba svog puta u Bugarsku, ni u Srbiji nije mogao osećati bezbedno. Da je u Sofiju krenuo dan kasnije, njegov dolazak bi znatno kasnio jer je 1. decembra pruga Niš–Sofija kraće vreme bila zatvorena zbog eksplozije mine. Dan posle njegovog povratka u Srbiju Vermaht je streljao 22 osumnjičena. Po Rajsvicovom službenom rokovniku, 12. decembra je obedovao sa Rustom, a dva dana kasnije Rajsvic je pisao Sifersu o Rustovoj završenoj poseti Beogradu, tako da je ovaj verovatno 13. decembra 1942. napustio Beograd, zajedno sa „jugoistočnim dotacijama" u vidu životnih namirnica kupljenih u Bugarskoj.

Dan kasnije poslanstvo u Beogradu je obavešteno o predstojećoj velikoj ofanzivi protiv partizana u Bosni i Hrvatskoj, „poduhvatu Weiss".

Isprva se mislilo na to da se Rust, zajedno sa Adamom Oršićem-Slavetićem pusti da „prođe kroz zemlju" u potrazi za praistorijskim nalazištima. Oršić je bio jedini hrvatski državljanin koji je za „istraživanja u Srbiji" dobio dotacije iz sredstava Anenerbea kojima je rukovao Rajsvic. U novembru 1942. inkasirao je ukupno 12.000 dinara, 6.000 7. novembra, 4.000 24. novembra i 2.000 27. novembra 1942. Rajsvic je grofa – čija je titula poticala iz XVIII veka – upoznao u Beogradu u avgustu 1941. Dva plemića su konferisala tri dana. Supruzi je Rajsvic oduševljeno pisao o novom poznanstvu, da sada poznaje „drugog velikog arheologa-amatera pored Bude Borisavljevića". Ono što je on za vardarsku oblast, Oršić je za nekadašnju Moravsku banovinu i njen najveći grad, Niš. Tamo je Oršić „Holsteu i meni neobično mnogo pomogao svojim crtežima i iskustvima. Ako će Holsteovo putovanje i ceo moj praistorijski i ranoistorijski plan inventarisanja doneti nešto dobro, biće to 80% zahvaljujući njemu [Oršiću]." Pa ipak, Oršić često nije ispravno procenjivan: „On je stvarni vlasnik čuvenog Slavetića[80] u Hrvatskoj. Ali nema uopšte osećaj za novac. Ubeđen sam da će zato nesavesno praviti dugove kad ga bude radovalo da sprovede neku ideju, u ovom slučaju njegova arheološka istraživanja. Pri tom je već sa 45 ili 47 godina potpuno osedeo. Levu podlakticu je izgubio u Svetskom ratu i nosi protezu sa elegantnom rukavicom, čas belom, čas tamnom, zavisno od odela. Mali je, mršav, žilav, pun inicijative, i bez obzira šta radi, uvek pun dobrih i praktičnih zamisli. Čak i Grbić priznaje da je njegov nos za arheološka nalazišta nadljudski." Rajsvic se odmah poslužio Oršićevim stručnim znanjem: „Pod jakim uticajem ove ličnosti juče sam sa državnim sekretarom za vaspitanje i nastavu [Velmar-Jankovićem] imao duže konsultacije koje ćemo uskoro nastaviti, a koje bi trebalo da dobrom Grbiću malo stave uzde. Jer kad sam s Oršićem još jednom pročitao Grbićev zakon o zaštiti kulturnih dobara, ustanovili smo da je Grbić opet s dobrim razlogom nejasnim formulacijama ostavio otvorio zadnja vratašca muljanju novčićima i umetničkim predmetima. Ja sam mu ih, uz Oršićevu pomoć, zazidao." Onda je Rajsvic vratio topos koji je toliko favorizovao: „Uopšte, to važi potpuno uopšteno, 'nežna sila', mora stalno nanovo da se primeni da bi se sprečilo ponovno zapadanje u levantinske običaje."

80 Porodični dvorac.

Oršić je od 1930. radio kao arheolog u Nišu, kao kustos tamošnjeg muzeja, kao iskopavač i izdavač jednog arheološkog časopisa. Ni njegov odnos sa muzejom u Nišu, kao ni sa Grbićem, tih godina nije bio bez napetosti. Tokom vremena u Nišu sastavio je ravno 2.500 izveštaja o lokalnim nalazištima. Uz to, 1933. je stajao iza osnivanja podružnice Društva prijatelja starina u Nišu. Godine 1940, skrenuo je pažnju na sebe knjigom „Bubanj – praistorijsko naselje kod Niša" i stupio u vezu sa Osvaldom Menginom u Beču. Za nemačke okupacione vlasti je kratko, u aprilu 1941, radio kao komesar grada Vranja dok ono nije ustupljeno Bugarima. Tu okolnost je Oršić spomenuo u jednoipočasovnom razgovoru sa bugarskim carem Borisom III kod koga je 20. januara 1942. primljen u audijenciju. Oršićev pokojni otac i car upoznali su se početkom stoleća u Rijeci.

I Sifers je, pošto je sreo Oršića u Beču, stekao „vrlo dobar utiask", hvaleći njegovo „izvrsno poznavanje mesta" SS-štandartenfireru i šefu Službe bezbednosti Beograda Emanuelu Šeferu, kome je preneo Oršićeve lične podatke radi ulaska u Srbiju. Bilo je predviđeno da Oršić u Srbiji radi tri meseca i da kao platu dobija 20 rajhsmaraka (400 dinara) dnevno: „Ako mu treba konj, može se nabaviti. Posle se može opet prodati a iznos službeno primiti." Iako Oršić nije imao levu ruku, jahačke aktivnosti će u sledećem razdoblju igrati važnu ulogu.

Oršić je 3. novembra 1942. stigao u Beograd, a 7. novembra 1942. je primio prvu isplatu od 6.000 dinara, dakle, petnaestodnevnu platu. Sa preostalih 6.000 dinara koje će još dobiti, Oršić je, dakle, od Anenerbea plaćen samo za mesec dana. Trebalo je da sa Vilfonsederom nastavi inventarisanje u Nišu koje je, sa Holsteom, započeo već u jesen 1941. Međutim, Oršić je iz Hrvatske doputovao bez važećih isprava, što je kod nemačkih nadleštava u Srbiji – Vojne uprave, opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova i Službe bezbednosti – izazvalo pometnju, dok Šefer nije objasnio da će Služba bezbednosti „obezbediti nesmetan Oršićev povratak". Tako je Oršić od 12. do 22. novembra bio u Nišu, gde je, između ostalog, sastavio spisak svih praistorijskih naselja koja su posle razbijanja Jugoslavije pripala Bugarskoj. Dok je za ovu delatnost zaslužio Rajsvicovu pohvalu, ovaj nije bio toliko oduševljen time što su se Oršić i Vilfonseder bez njegovog znanja obratili bugarskom premijeru i istraživaču Trebeništa, Filovu, da bi mu, uz ukazivanje na Oršićevu audijenciju kod cara u januaru 1942, ponudili da početkom 1943. u Sofiji vode razgovore o „saradnji sa bugarskim stručnim krugovima".

Ovo neplanirano istrčavanje mu je bilo neprijatno već zbog toga što je on sâm nameravao da zajedno sa Rustom vodi te razgovore.

Oršić je 27. novembra 1942. opet bio u Beogradu da bi se vratio u Hrvatsku. Razlozi se vide iz njegovog pisma Sifersu: „Zadovoljan sam rezultatima puta, ali manje sa stanovištem dr Vilfonsedera koji hoće da se ograniči na čisto teoretske zadatke, naime muzejska snimanja. Po mom ubeđenju je klasifikacija velikog nakupljenog materijala u muzejima beskorisna i čista naučna spekulacija dok god ne raspolažemo konkretnim uporištima za zaključke potvrđenim iskopavanjima. I dalje smatram da treba da iskoristimo najpovoljniju priliku da prvo jednom velikom ekspedicijom utvrdimo najveće i najobećavajućije lokalitete u oblasti Morave, pa da onda većim sondažama ili pravim iskopavanjima utvrdimo njihovu stratigrafiju. Gustina tih naseljenih lokaliteta je očigledno velika. Tek tada možemo da razmišljamo o tome da te površinske nalaze datiramo. Naš glavni zadatak mora biti da najzad utvrdimo povezanost između podunavske i egejske kulture.“ Onda je ukazao na sopstveno iskopavanje iz 1930-ih godina: „Najpreče je novo iskopavanje u Bubnju koje će nam, budući da već u glavnim crtama poznajemo stratigrafiju, sada dati mnogo temeljitije rezultate. Pored toga, Bubanj je sada krajnje ugrožen, a u doba mira neće biti dostupan jer je u vinogradarskom području.“ Ovde se svakako videlo Oršićevo poznavanje mesta. Potom se opet okrenuo nezadovoljstvu svojim saradnikom iz Anenerbea: „Nažalost, saradnja s dr Vilfonsederom je prilično teška. Koliko mi je prošle godine bilo drago da dr Holsteu stavim na raspolaganje sva svoja saznanja i beleške, toliko teško ću to uraditi za dr Vilfonsedera, jer imam osećaj da me je potisnuo u stranu.“ Sledeća primedba onda odražava i Rajsvicov utisak: „Kao entuzijasta uvek sam spreman da svoja znanja stavim na raspolaganje nauci i Anenerbeu, ali ne i jednom pojedincu koji pokazuje da teži monopolističkom položaju.“ Međutim, Vilfonseder je očigledno bio uticajniji. Sifersov odgovor Oršiću nije sačuvan.

Oršić ipak nije hteo da odustane od svoje ideje o „ekspediciji“ u dolinu Morave spomenute u pismu Sifersu. Iako se sada uputio u Beč da završi doktorat kod Mengina, u martu 1943. obratio se Sifersu predloživši jahačku ekspediciju od sto dana, od Skoplja, dolinom Vardara ka severu do Morave, i konačno do Dunava, u potrazi za nalazištima iz mlađeg kamenog doba, u kojoj bi učestvovao i Vladimir Milojčić – „Srbin rodom iz Hrvatske“. Narednih sedmica se razvila prepiska između Oršića, Vilfonsedera, Sifersa i Rajsvica. Vilfonseder je upozorio da se ne brza, prvo je trebalo završiti

radove na inventarisanju. Ukazao je i na to da bi takvu ekspediciju, koja bi išla kroz krajeve koji su sada dodeljeni Bugarskoj, trebalo dogovoriti sa Sofijom. Konačno, usrdno je odvraćao od toga da se Oršiću prepusti da bude glavni planer. Rajsvic je bio na Oršićevoj strani, ali je sugerisao da se zbog ratne situacije sačeka do septembra. Oršić je u pismu Rajsvicu izrazio žaljenje zbog odlaganja: „I sami, naravno, znate da će sa porastom samostalnosti vlada na Balkanu njihov otpor protiv našeg rada … rasti." U septembru je onda jahačka ekspedicija stavljena *ad acta*. Rajsvic je javio Sifersu: „Na osnovu iskustava iz ove prve poslovne godine, smatram da produktivna saradnja Oršića i Vilfonsedera nije moguća." Ni odvažni i energični hrvatski grof, ni austrijski zaštitnik spomenika, nisu odgovarali njegovoj slici idealnog naučnika za razvoj nemačko-srpskih odnosa: „Ovde treba jedan Holste, čija cela ličnost ostaje nezamenjiva."

Rajsvic Oršića posle njegovog povratka iz Hrvatske ipak nije izgubio iz vida. Oršić je 26. novembra 1942. predložio Vilfonsederu da za mesečnu naknadu od 300 RM od Anenerbea, „proradi svoje celokupne crteže koji se tiču praistorijskih i ranoistorijskih nalaza i nalazišta u Srbiji i da ih stavi na raspolaganje za inventarisanje koje je u toku". Sifers je na to pristao obećavši mu ukupno 1.200 RM, uključujući i obezbeđenje papira i putnu pisaću mašinu. Ta pomoć je Oršiću bila dobrodošla, jer zbog ratnih uslova njegov dvorac Slavetić[81] više nije dolazio u obzir kao prebivalište, pa je hteo da se preseli u Beč: „U Slavetiću ne mogu da živim zbog partizana." Od februara 1943. Oršić je bio u Beču gde se posvetio obradi svojih crteža i završetku svog doktorata kod Mengina. Dakako, nedostajala mu je dokumentacija iz Niša, na šta je više puta upozorio Rajsvica. Nije dobio ni putnu pisaću mašinu. Na kraju je priznao Rajsvicu da i njegov doktorat sporo napreduje jer ga „sporedni nastavni predmeti" nisu zanimali. Izgleda da se utoliko više bavio politikom. Sifersu je 19. aprila 1943. poslao jedan poučni izveštaj o stanju u Hrvatskoj da ga prosledi Himleru. Oršić se deklarisao kao nekadašnji vodeći član hrvatske nacionalsocijalističke partije. Nju je Ante Pavelić (1889–1959) zabranio, a Nemačka je po njemu, napravila grešku stavivši sve na kartu „krvavih ustaša". Berlinskom vođstvu treba savetovati da podrži Vlatka Mačeka (1879–1964) koji je u kućnom pritvoru i njegovu Hrvatsku seljačku stranku iz koje su proizašli hrvatski nacionalsocijalisti. Rakcija na Oršićev vehementni podnesak nije poznata.

81 Dvorac Oršić u Slavetiću iz 16. veka kod Jastrebarskog u severnoj Hrvatskoj.

Godinu dana kasnije, 1. aprila 1944, najzad je završio doktorske studije u Beču. Već u januaru Mengin je Oršića, pored Vladimira Milojčića, uveo u igru kao buduće profesore za praistoriju na Univerzitetu u Beogradu. Zbog nemačkog poraza do toga neće doći. Oršić se 1951. preselio u Brazil, gde se dalje posvetio arheološkim istraživanjima.

Samo dva meseca pre Oršića, 5. februara 1944. u Beču je i Vladimir Milojčić usmenom odbranom kod Mengina i Kamila Prašnikera (Camillo Praschniker, 1884–1949), profesora klasične arheologije u Beču, završio doktorat. Prašniker je 1916. dva puta proputovao Albaniju i Crnu Goru, ali je „bolno" žalio što nije prodro do Via Egnatia – na kome leži i Gradište koje je Rajsvic iskopavao početkom 1930-ih godina. Od sredstava Anenerbea kojima je rukovao Rajsvic, Milojčić je u periodu od avgusta do novembra 1942. dobio ukupno 10.500 dinara potpore. Uz to je dobijao i stipendiju Studentske službe za strance koja je Rajsvicu o Milojčiću govorila kao o „najtalentovanijem mlađem srpskom praistoričaru".

Prema navodima samog Milojčića, od jeseni 1941. je služio u jednom „dobrovoljačkom odredu" koji se bavio „suzbijanjem komunističkog ustanka". U junu 1942. mu je na Rajsvicov predlog povereno „arheološko vrednovanje radova na raščišćavanju" Kalemegdana, a tamo je učestvovao i u prvom Unfercagtovom iskopavanju. U novembru 1942. Rajsvic je zamolio Mengina da se zauzme za Milojčića. Pri tom je izričito naglasio njegovo dotadašnje praktično iskustvo sa iskopavanja. Na to je Mengin Milojčiću u Beču našao sobu, a nedugo pred Božić 1942. Milojčić se, „dobro zbrinut", javio Rajsvicu iz Beča. U martu 1943. Rajsvic je već imao na umu kao stipendistu u Beču s preporukom Nadleštva za zaštitu spomenika i Milojčićevog naslednika: Milutina Garašanina. Rajsvic je, doduše, podržavao Milojčićevo naučno stasavanje u Beču koliko god je mogao, ali je ipak gajio određene sumnje u Milojčićev karakter. Tako je u novembru 1943. pisao Šahermajru da Milojčića poznaje od leta 1942. i „da se tu mnogo talenta veštački koči od strane srpskih profesora. Međutim, smatram da s njim [Milojčićem] s ljudske strane treba biti oprezan". S druge strane, Milojčić je Rajsvicom bio veoma zadovoljan. U januaru 1944. mu je pisao: „Ako je moj rad zaista predstavlja 'pionirsko dostignuće' [kako je Šehermajr nagovestio Rajsvicu], to treba u prvom redu da zahvalim Vama, jer ste mi Vi omogućili da radim u Nemačkoj i time da stvorim takvo jedno delo."

„Pionirsko" u Milojčićevom doktoratu sigurno nije ležalo u odgovoru na, za Anenerbe tako važno, pitanje o praistorijskim migratornim

kretanjima u Evropi. On je, doduše, naglasio značaj nalaza sa srpske teritorije za razjašnjenje problematike *ex septentrione* ili *ex oriente lux*, ali se u izvođenju arheoloških zaključaka o naseljavanju u Kosininom smislu držao vrlo rezervisano: „Svi tokovi kako kulturne, tako i etničke prirode koji su se u bilo koje doba odvijali sa istoka i juga ka severu ili obrnuto, morali su silom prilika preći preko te oblasti [Srbija], ostavivši pri tom više ili manje jasne tragove koji nam omogućavaju da arheološki kroz mnogo vekova sledimo taj tok, od najranijih vremena do danas." On, dakle, svoj zadatak nije video u tome da po predlošku ocrta migracione pokrete plemena ili naroda, nego da uspostavi relativne i apsolutne pokušaje hronologizacije nalaza na srpskoj teritoriji. Dakle, nipošto se ne može govoriti o nekoj vrsti pisanja po diktatu Anenerbea. On je, doduše, izvukao zaključak da je „kako severni, tako i južni Balkan na početku bio naseljen istovrsnim, blisko srodnim stanovništvom, … koje je još dugo uspevalo da se odupre svim tuđim uticajima", ali o potencijalnom etničkom poreklu tog „stanovništva" nije nagađao. Na osnovu svog proučavanja velikim delom još neobjavljene zbirke Vasićeve vinčanske keramike iz podruma Muzeja kneza Pavla, vršačkog materijala koji je Vilfonseder inventarisao i nalaza iz Niša koje je Oršić obradio, izvukao je zaključak koji sugeriše etničku prahomogenost Balkanskog poluostrva, koja je više spadala u idejni svet južnoslovenski orijentisanog Cvijića nego onaj Anenerbea. Najbliže što je Milojčić došao do etničke interpretacije arheoloških nalaza bilo je kad je utvrdio da najstariji komadi vinčanske grnčarije pokazuju poreklo iz „istočnosredozemnih oblasti", dok su mlađi ostaci, međutim, podlegali „jakim uticajima" iz srednje Evrope. On se ipak nije čvrsto izjasnio da li su ti „uticaji" bili uslovljeni seobama ili kulturnom difuzijom. Uprkos tome, Mengenu su Milojčićevi rezultati bili dovoljni da Rajsvicu još pre Milojčićeve usmene odbrane poveri da je njegova disertacija „kao što se očekivalo, odlična" i da donosi „vrlo dalekosežna i od nemačke nauke žarko priželjkivana razjašnjenja problema".

Milojčić se u svom radu oštro obračunao s Vasićem, kako s njegovom metodologijom iskopavanja, tako i s njegovim pokušajima datiranja Vinče, koju je Vasić smestio u VII vek pre n. e., a uz to je verovao da zna da je to bilo naselje grupe koja se doselila sa prostora Grčke. Po Milojčiću, u Vinči je bila neophodna nova kampanja iskopavanja.

Da li je osnov za snažnu kritiku Vasića bilo u nauci opšteprihvaćeno mišljenje o Vinči, koje je do tada samo Grbić doveo u pitanje, ili drugi, eventualno politički faktori, nije jasno. U svakom slučaju, Milojčić svoju profesionalnu

budućnost nije nužno video u Srbiji. Tako je na, ne sasvim savršenom nemačkom, Rajsvicu izneo sumnje u pogledu zaposlenja u Nišu: „Zato se bojim da ću za budućnost biti isključen sa naučnog polja, kako je to uvek sa mladim ljudima koji rado rade bio slučaj u Srbiji." Mengin se s ovim složio, smatrajući da bi bila „šteta" Milojčića staviti u neki mali muzej. Po Menginu, važno je bilo Milojčićevo istraživanje iskoristiti u nemačkom smislu: „Verujem da bi to bila vrlo snažna kulturna propaganda kad bi se knjiga uskoro pojavila, jer bi se onda u Beogradu videlo da Srbin koji studira u Nemačkoj za svoj uspeh dobija i puno priznanje i podršku. Jasno je da na tom polju imamo još beskrajno mnogo dobrog da uradimo!" Neposredno pred odbranu doktorata Milojčić je, zajedno sa zahvalnošću što je Rajsvicova intervencija pomogla da sme da ostane u Beču, javio Rajsvicu da sada radi na „ilirskom pitanju". Rajsvicova pomoć se satojala pre svega u tome što se kod Velmar-Jankovića zauzeo za to da Milojčić i dalje dobija svoju drugu stipendiju od srpskog Ministarstva prosvete. Za Rajsvica je Milojčićev kontinuirani rad bio važan, bez obzira na ratne smutnje. Tako je pisao Milojčiću: „Danas ima beskrajno malo naučnika koji mogu da se pohvale stalnim višegodišnjim intenzivnim radom u najvažnijim godinama svog razvoja. Ako to možemo da Vam omogućimo, činimo veliku uslugu ne samo Vama, nego i nauci uopšte."

Tek što je završio doktorat, Milojčić se bacio na habilitaciju. I Mengin je već znao temu: „Prednjeazijski uticaj na podunavski kulturni krug". Time je bilo jasno da ni Milojčićeva doktorska disertacija nije mogla da reši zagonetku *ex septentrione lux*. Mengin je objasnio Rajsvicu: „Kod tog problema i rasno pitanje igra važnu ulogu, jer se odluka o tome da li i koliko su prednjeaz[ijsko]-eg[ejski] uticaji na Podunavlje bili uslovljeni čistom seobom kultura ili seobom naroda verovatno može doneti samo pomoću nalaza lobanja [Grbićevih u Botošu]." Rajsvic je bio malo skeptičan u pogledu nove Milojčićeve teme, pa je sad postalo jasno šta je on možda tumačio kao Milojčićeve karakterne slabosti. Menginu je pisao: „Kod Milojčića me ipak plaši da od njega iznenada ne postane jedan „novi" Vasić, tj. sigurno vrlo obdaren istraživač koji se, međutim, zaglibi u neku teoretsku predstavu i onda do kraja života pokušava da sve na silu ugura u tu šemu."

Samog Milojčića su u tom trenutku pokretala druga pitanja. S jedne strane, isplata njegove srpske stipendije je kasnila, a s druge, morao je da strahuje za život. Rajsvicu je 29. aprila 1944. pisao da je „on na prvom mestu spiska od 86 srpskih studenata koji studiraju u Nemačkoj koje je Draža Mihailović osudio na smrt". Politički za to uopšte nije imao razumevanja:

„To je smešno, ali istovremeno i tužno, što ljudi koji su upropastili naciju imaju moralne hrabrosti da osuđuju druge zbog antinacionalizma." Rajsvic je probao da ga umiri: „to što Vas je D. M. in absentia osudio na smrt, smatram zanimljivim. Međutim, verujem da to neće imati bilo kakve dalje posledice, jer trenutno nismo u lošim odnosima s D. M.". Savetovao je Milojčiću da ipak lično ne dolazi u Beograd. Njega su u međuvremenu morile druge brige. Vilfosneder je odbio da mu stavi na raspolaganje fotografije nalaza neophodne za štampanje njegove disertacije. Milojčić je ponešto nebulozno mrmljao: „Izgleda mi kao da se time slede neke namere."

Posle obustavljanja rada Nadleštva za zaštitu spomenika i oslobođenja Beograda, nekadašnji dobrovoljac Milojčić se, po Rajsvicu, u Kicbilu pridružio Ljotiću kao njegov „šef propagande". U Srbiju se Milojčić nije više vratio. Godine 1945. se našao u Marburgu gde je kod Geroa fon Merharta (Gero von Merhart), Holsteovog doktorskog mentora, dalje radio na svojoj habilitaciji pod naslovom „Hronologija mlađeg kamenog doba srednje i jugoistočne Evrope" koja se pojavila u izdanju renomirane izdavačke kuće braće Man (Mann) u Berlinu 1949, a čiji prikaz je napisao Gordon Čajld. U delu od jedva 150 strana, dakako više nije bilo reči o „rasnom pitanju", već samo o uspostavljanju relativnih i apsolutnih hronologija. Prikazivač Gordon Čajld je prvo pohvalio Milojčićevu ekspertizu koju je opisao kao „potpuno upoznatu sa balkanskim nalazištima, lokalnim muzejskim zbirkama i nedostupnom literaturom u kojoj se izveštava o relevantnim iskopavanjima". U nastavku prikaza Čajld je primetio: „Može se reći da autor pokazuje zaista zadivljujuće poznavanje ogromne literature napisane na nepoznatim jezicima i ima orlovsko oko za sličnosti u obliku i konstrukciji." Zamereno mu je samo manjkavo znanje engleskog: „Njegovo znanje engleskog nije bilo dovoljno da ispravi ponavljanje 'growed' umesto 'grooved'." I Rajsvic je nekoliko godina ranije upozorio Milojčića da bi ipak „trebalo da se potrudi da piše na boljem nemačkom". Na neočekivani ironični način Čajld je Milojeviću onda prebacio da njegova knjiga „pati od istih mana" kao izdanje „Zore evropske civilizacije" iz 1925. Autor tog dela nije bio niko drugi nego sâm Čajld! Milojčić je, s jedne strane, pokazivao „upravo suviše poverljivo prihvatanje tipoloških stadija kao hronoloških doba", a s druge, „negativne, nedostatak ličnog kontakta sa većim delom materijala na koji se poziva". Nedostatak neposrednog kontakta je, po Čajldu, trebalo objasniti time da je knjigu napisala „izbeglica, odsečena od svoje sopstvene biblioteke". Prikazivač je superiorno dodao da Milojčić radi u zemlji – Nemačkoj – u kojoj su

„biblioteke i zbirke oslabljene ne baš uspešnim ratom“. Ukupan Čajldov sud je bio suzdržan: „Trenutno niti možemo da prihvatimo autorove zaključke kao strogo dokazane, koliko god da su možda intrinsički verovatni, niti da već pohvalimo njegovu impozantnu zbirku činjenica kao pouzdan putokaz onima koji ne poznaju originalne izvore, iako će ona biti dragocena onima koji su spremni da slede njene reference.“

Kontakt između Rajsvica i Milojčića, koji je od 1947. predavao kao docent za praistoriju i ranu istoriju, isprva se posle rata nije prekinuo. U junu 1948. Rajsvicu se obratila jedna zabrinuta majka, Šarlote fon Cumbuš (Charlotte von Zumbusch, 1898–1977), rođena Miler (Müller). Njena kćerka Johana fon Cumbuš (Johanna von Zumbusch, 1927–1991) je htela da se uda za devet godina starijeg Vladimira Milojčića, kod koga je očito pohađala predavanja. Zabrinuta nevestina majka je molila Rajsvica, u to vreme Milojčićevog kolegu docenta u Minhenu za mišljenje o karakteru prosca. U pismu na dve strane Rajsvic je dao u osnovi pozitivnu sliku svog „mlađeg prijatelja“, ali je ipak savetovao da se sačeka dok Johana završi svoj doktorat, da bi bolje upoznala Milojčića, koji je za Rajsvica bio „jedan od najtalentovanijih naučnika sadašnje Evrope“. Ipak, on je bio i „Balkanac“, što nikako ne treba tumačiti kao „negativno-omalovažavajući pojam“. Rajsvic je navodno pod „Balkancem“ podrazumevao čoveka koga odlikuje „simpatični nedostatak poštovanja“, ali kome se sigurno može pružiti „kultivišuće utočište“ u „našem duhovnom plemstvu“. Rajsvicov diskurs ovde jasno podseća na onaj Georgevog kruga[82] kome su pripadali roditelji njegove nekadašnje bliske prijateljice Sabine Lepsijus. Međutim, Rajsvicova preporuka nije poslušana. Godinu dana kasnije, a da Johana nije doktorirala, ona i Milojčić su se venčali u Rimstingu na Kimskom jezeru, samo 30 kilometara udaljenom od Edhofa porodice Rajsvic.

Tokom godina 1942–1944. beogradsko nadleštvo za zaštitu spomenika u vezi sa Anenerbeom ukupno je pomagalo deset mladih naučnika, među kojima su bile četiri mlade žene. Lauterbahova je doktorirala 1944, a posle rata je radila kao nastavnica engleskog u školi „Rudolf Štajner“ u Vupertalu. Stanojević-Alen je diplomirala u Beogradu a kasnije je radila kao vizantolog u SAD. Radmila Dragutinović Mišić je kratko bila aktivna u Centralnom zavodu za čuvanje starina, a onda se takođe iselila u SAD. Draga Garašanin

82 Literarna grupa oko mističnog simbolističkog pesnika Štefana Georgea (Stefan George, 1868–1933) desničarskih sklonosti. Osnovana je krajem XIX veka a raspala se posle osnivačeve smrti. (*Prim. prev.*)

je zajedno sa suprugom posle rata nakratko prešla na Univerzitet u Ljubljani, gde je 1953. doktorirala na starčevačkoj kulturi. Milutin Garašanin je već dve godine pre toga doktorirao na hronologiji Vinče. Dok je u Beogradu preovladavao uticaj Vasića, koji je posle rata ponovo počeo da predaje, Garašaninovi su morali da se sklone u Sloveniju. Po povratku u Beograd, Draga Garašanin je radila u Narodnom muzeju.

Milutin Garašanin je bez sumnje, pored Grbića, bio centralna figura posleratne srpske arheologije. Zajedno sa svojom suprugom, uspeo je da pripremne radove koje su sa drugima obavili tokom godina delovanja Nadleštva za zaštitu spomenika pretoče u štampani oblik, posebno popise arheoloških nalazišta. To delo – bar deo koji se ticao praistorije i rane istorije – Rajsvic je Sifersu označio kao „najvažniju tačku" svog „programa" kada je u „junu 1941. preuzeo Nadleštvo za zaštitu spomenika". Po Rajsvicu, katalog nalazišta su u jesen 1941. počeli Milojčić i Milutin Garašanin, a posle dolaska i uputstava Vilfonsedera, „sačinili samo" bračni par Garašanin do kraja 1943. On je obuhvatao preko 1.000 listova, pored bibliografije i do raspuštanja Nadleštva za zaštitu spomenika, stalno je dopunjavan. To postignuće se i danas ceni: „M. Garašanin je sam, ili u saradnji sa svojom ženom Dragom Garašanin … stvorio neka od temeljnih dela … koja su činila kičmu nove praistorijske arheologije u decenijama posle Drugog svetskog rata." Pored Garašaninovih, i istoričar umetnosti Aleksandar Deroko je posle rata mogao da profitira od svoje saradnje s Rajsvicom. Katalog tvrđava na 400 listova na čijoj izradi je učestvovao, a koji je Lauterbahova prevela na nemački, mogao mu je poslužiti kao polazna osnova za njegovu monografiju iz 1950.

Što se ostalih muških srpskih studenata koji su bio deo saradnje između Nadleštva za zaštitu spomenika i Anenerbea tiče, pored Milojčiča i Oršića profitirao je i Medaković, kako potvrđuju njegova skroz pozitivna sećanja. O daljem razvoju Rastislava Korunovića i Momčila Pavlovića autor trenutno nema nikakvih pouzdanih podataka.

Mnogo veći broj srpskih studenata je školovan na dva tzv. „muzejska tečaja" koji su održani 1942/43, odnosno 1943/44. Trećeg oktobra 1942. Rajsvic je pisao majci da je u nedelju 29. septembra 1942. rečnim parobrodom napravio izlet do rimskog nalazišta u Ritopeku i u Vinči. Vožnja je obavljena „uz učešće muzejskog kursa koji smo ovde organizovali".

Po Medakoviću, Grbić je bio „duša" tečaja, a i ovaj zaista u svojoj neobjavljenoj autobiografiji spominje tečaj. Iz dokumenata se, međutim, vidi da je Velmar Janković bio taj koji se 16. marta 1942. obratio Rajsvicu s molbom

da „u državnim muzejima sme da organizuje kurseve za diplomce i studente arheologije, istorije umetnosti, etnografije i prirodnih nauka, radi obuke muzealaca za muzeje u unutrašnjosti zemlje". Rajsvic, doduše, nije bio siguran da li će broj prijavljenih biti dovoljan za organizovanje takvog jednog tečaja i hteo je da se lično uveri u didaktičku vrednost kursa: „Biću prisutan na prvim časovima da bih video kako se namerava školovati podmladak." Desetog aprila 1942. Rajsvic je u ime Vojne uprave odobrio održavanje tečaja. Po Garašaninovim tvrdnjama, inicijatori kursa su bili Rajsvic i Kašanin. Prema smernicama koje je postavilo Ministarstvo prosvete, mislilo se na širok krug učesnika. Oni su bili podeljeni na „redovne" i „vanredne". U prvu grupu su spadali oni koji su završili Filozofski fakultet, diplomirani arhitekte i studenti treće ili četvrte godine kulturno-istorijskih ili prirodnonaučnih struka. U drugu kategoriju su spadali studenti koji nisu toliko uznapredovali na svojim studijama i „ljubitelji starina i umetnosti". Isprva je planirano ukupno trajanje od četiri semestra, ali je prvi kurs završen već posle tri. Od 1. aprila 1942. do 21. avgusta 1943. je, po pravilu od ponedeljka do petka, svakog dana od 12 do 14 sati, prvobitno u prostorijama Muzeja kneza Pavla, održavano po jedno predavanje. Prvi tečaj je obuhvatao ukupno 129 predavanja iz oblasti muzeologije, zaštite spomenika, uprave, arheologije, istorije umetnosti, etnologije, stilistike, numizmatike, sfragistike, epigrafije, paleografije i hronologije. Uz to je išlo i 27 „seminarskih vežbi" od po dva sata. Na kraju, u avgustu 1943, polagali su se pisani i usmeni ispiti. Od ukupno šezdeset troje upisanih na prvi tečaj, dvadeset troje je uspešno položilo završni ispit. Kasnije su od Ministarstva prosvete dobili i certifikat o tome. Jedini koji je dobio najbolju ocenu 10,0 bio je Milutin Garašanin. Među onima koji su uspešno završili bili su i njegova žena Draga (9,42), kao i drugi saradnici Anenerbea, Jelisaveta Stanojević (9,14) i Radmila Dragutinović Mišić (8,0). Od 23 ispitanika 16 su bile mlade žene.

Predavači su bili upravnik Etnografskog muzeja, Drobnjaković, Kašanin, Grbić, Mano-Zisi, kao i arhitekta Ivan Zdravković koji se 1941. još opirao Marhovim planovima o stadionu. Pored njih, predavali su i stručnjak za narodne plesove Ljubica Ranković (1894–1974) i upravnik Narodne biblioteke Đorđe Radojčić. Svako predavanje je honorisano sa 100 dinara, a uz to su išle i isplate za održane ispite.

Posle obećavajućih rezultata prvog tečaja, u novembru 1943. počeo je drugi, ovog puta sa čak 185 slušalaca. Njih 40 su bili „diplomirani", 75 „studenti" i 75 „svršeni maturanti". Prvi međuispit na kraju prvog semestra u

januaru 1944. položilo je 90 učesnika „sa vrlo dobrim uspehom". Za ovaj drugi tečaj je bilo planirano ukupno trajanje od samo dva semestra, trebalo je da se završi u septembru 1944, a nastavni plan je preuzet od prvog kursa. Bilo je malo izmena što se tiče sastava predavača drugog tečaja. Dodat je npr. ruski emigrant i profesor Beogradskog univerziteta Aleksandar Solovjev (1890–1971), koji je na drugom semestru drugog kursa trebalo da između ostalog predaje heraldiku.

Rajsvicu je bilo veoma stalo do ovih muzealskih tečaja. Tako je supruzi pisao o još jednoj ekskurziji sa polaznicima prvog kursa u julu 1943. Planirano je razgledanje praistorijskog rudnika Šuplja stena na Avali sa zajedničkim ručkom u nastavku: „Valjda će sve dobro proći. Ja sam odgovoran za druge." Bez ulaženja u pojedinosti nekoliko dana kasnije je pisao da je Grbićeva „režija" izleta sa polaznicima muzejskog kursa „toliko zakazala, da nas nije dočekao nijedan postavljeni sto, ni bilo šta drugo". Ovo je Rajsvicu bilo posebno neprijatno jer je Šahermajr koji ga je pratio, „hteo da upozna studente": „Ipak smo hteli da budemo svi zajedno i da organizujemo pravo drugarsko popodne, tako da je to baš bio gadan neuspeh." Rajsvic je bio toliko besan zbog Grbićevog nemara da je o tome obavestio ministra Jonića. Gajio je i sumnju zašto je Grbić sabotirao nemačko-srpsko popodne: „Grbić nije hteo da se kod Srba koji su bili tu napolju u hotelu 'kompromituje' zbog moje uniforme. Zato sam digao galamu, jer ili radimo zajedno ili ne."

Ako tog dana i nije došlo do „drugarstva" između Rajsvica i učesnika tečaja, u srpskoj štampi je ipak povremeno izveštavano o tom muzealskom kursu, dakako, bez spominjanja činjenice da je Nadleštvo za zaštitu spomenika bilo njegova kontrolna instanca. Pored predavanja, vežbi i ekskurzija, Rajsvic je polaznicima omogućavao i učešće na iskopavanjima na Kalemegdanu koje je finansirao Anenerbe. Bandović naziva muzejski tečaj „paralelnim univerzitetom". Uticaj kursa je bio najdalekosežniji na polju arheologije, jer su učesnici naučili tehnike iskopavanja i takođe usvojili koncept „arheologije naselja" koji su zadržali još dugo posle završetka rata.

Jedan od ciljeva osnivanja i sprovođenja muzealskih tečaja bila je i obuka budućih saradnika postojećih lokalnih muzeja, kao i onih koji će se tek osnovati. Već u julu 1942. pri sastanku sa Jankunom i Sifersom Rajsvic je jasno ocrtao smernice. Banatske „Zavičajnomuzejske i istraživačke stanice" u Pančevu, Vršcu, Beloj Crkvi, Modošu, Bečkereku i Kikindi trebalo je uz finansijsku pomoć Anenerbea prevesti u vlasništvo Nemačke narodne grupe i sukcesivno izgraditi. Ovaj projekat je svakako s jedne strane odražavao

difuzne planove o dugoročnom stvaranju „Oblasti princa Eugena“ pod folksdojčerskom prevlašću, kakvu je imao pred očima vođa Nemačke narodne grupe Sep Janko (Sepp Janko, 1905–2001). Međutim, dok je trajao rat, rukovodstvu Rajha je bilo najvažnije da se kratkoročno jugoslovenski Banat stavi u ekonomsku funkciju, a vojno sposobni muškarci nemačke manjine, koja je činila 20% stanovništva, vojno aktiviraju. Kulturna pitanja, kao što je otvaranje muzeja, mogla su da igraju samo podređenu ulogu. Nemačkoj narodnoj grupi je već u julu 1941. srpski kolaboracionistički Savet komesara priznao pravo na široku političku autonomiju Banata, kojom se vođstvo Narodne grupe obilato koristilo. Jedan američki tajni agent koji je posle rata obišao Banat došao je do sledećeg zaključka: „Posle propasti Jugoslavije pokrajina Banat je uključena u područje okupirane Srbije a … vlast je dobila bogata nemačka Volksgruppe koja je vršila čvrstu kontrolu i organizovala efikasnu eksploataciju ove poljoprivredne oblasti.“

Rajsvic je već nedugo pred posetu predstavnika Anenerbea napravio „plan“ za muzeje u Banatu. Prilikom posete Vršcu povodom komemorativne svečanosti u čast Feliksa Milekera, koga je po nekrologu Antona Valentina (1898–1967) sa Kosinom vezivalo „blisko prijateljstvo,“ i koji je u svom vršačkom muzeju mogao da pozdravi i Gordona Čajlda i Vladimira Fjuksa, na marginama svečanosti je došlo do „sasvim tajnog“ sastanka sa „Naučnim odborom“ na kome je bilo reči o „muzejskim stvarima“. Verovatno se u slučaju „Naučnog odbora“ radilo o predstavnicima folksdojčerskog Kulturbunda. Kada je onda Rajsvic „otkrio još dva muzeja“ u Banatu, „u svemu je sazreo plan koji sada hoću ekspres [*sic*] da sprovedem, ali o kome, kao ni o nažalost mnogo čemu drugom, ne mogu da pišem.“

„Ekspres“ napravljeni plan o kupovini i izgradnji banatskih muzeja Rajsvic je – ako je verovati onome što je izložio supruzi –pretočen je u delo jedva deset dana posle susreta sa funkcionerima Anenerbea. Rajsvic je 21. jula 1942, nakon obilaska pivare, „posle pola sata“ uverio pančevačkog gradonačelnika da „Nemačkoj narodnoj grupi prepiše Zavičajni muzej kao poklon“. Sutradan je bio u Vršcu i „ispregovarao“ da se prodajna cena muzeja za Nemačku narodnu grupu spusti sa četiri na jedan milion dinara: „Svi zainteresovani su bili srećni.“ Dan kasnije, na licu mesta, uspeo mu je prenos „baš sjajnog malog muzeja“ u Beloj Crkvi. O tačnijim okolnostima „poklona“, „kupovine“ i „prenosa“ ništa nije poznato.

Rajsvic je početkom avgusta obavestio Sifersa o sprovođenju „ekspres“ plana: „Banat je … možda najbogatije nalazište u Evropi. Da bismo u

najvećoj meri osigurali naše istraživanje nezavisno od dalje političke sudbine, postupio sam na sledeći način: Posle više konsultacija sa vođstvom Nemačke narodne grupe u Banatu i Srbiji, iskoristio sam priliku osnivanja Ureda za kulturu te narodne grupe da sve zavičajne muzeje Banata iz privatnog, gradskog ili srpskog državnog vlasništva poklonom ili kupovinom prenesem u vlasništvo Ureda za kulturu, i time Narodne grupe. Tamo gde zavičajnih muzeja još nije bilo, dao sam da se osnuju osnivačkim poveljama Nemačke narodne grupe, a njihovo vođenje sam privremeno preneo na najzainteresovanije učitelje. Preko tako preuzetih zavičajnih muzeja u Pančevu, Vršcu, Beloj Crkvi, Velikom Bečkereku, Modošu i Velikoj Kikindi, Nemačka narodna grupa je nad celim Banatom raširila mrežu u čija čvorišta nužno moraju da se stiču svi nalazi i informacije o nalazima, i iz čijih čvorišta će krenuti sveobuhvatno plansko istraživanje cele oblasti."

Izlaganje Sifersu potvrđuju da se Rajsvic aktivirao po sopstvenoj inicijativi, na određeni način, u Keršoovom smislu „radio u skladu sa poželjnim ciljevima" Anenerbea. Sigurno je njegova metodologija mobilizacije banatskih folksdojčera za istraživanje rane istorije takođe tesno oslonjena i na njegove rane planove o stvaranju jugoslovenske ustanove za brigu o spomenicima, kakav je svojevremeno izneo Petkoviću. Za razliku od njegovih planova i predstava o jugoslovenskoj brizi o spomenicima s kraja 1920-ih i početka 1930-ih godina, sada više u središtu pažnje nije bilo unapređivanje ravnopravnih bilateralnih odnosa. Sifers je objavio Rajsvicu: „Iza [folksdojčerskog] Ureda za kulturu, stojimo mi, tj. Anenerbe."

Rajsvic je očigledno još nalazio vremena da i sâm traga za nalazištima. „Lutao sam nedavno po obalama Tamiša i Tise 11 i 8 sati, i mogu Vam samo reći da se tu ređa nalazište do nalazišta. Da navedem samo jedan upadljivi primer onoga što baš tu treba tražiti, spomenuću veliki stalni logor Atile."

Rajsvic je uputio u situaciju i Meterniha u Parizu. Svom „izveštaju o stanju" tokom izveštajnog razdoblja od 1. jula do 31. avgusta 1942, najslužbenije je dodao, „uz molbu na nadležnost" svoju obimnu službenu belešku o beogradskom susretu sa emisarima Anenerbea, kao i „Načelne predloge za efikasno obuhvatanje arheoloških spomenika na području vojnog zapovednika Srbije" koje je formulisao u aprilu 1942. U „Izveštaju o stanju", međutim, samo kratko stoji: „Banatski zavičajni muzeji su … obiđeni i izgrađeni."

U istom izveštaju Tišovicu Rajsvic je sažeo svoje dotadašnje aktivnosti u vezi sa muzejima u ostatku Srbije koji su sigurno, u još većoj meri nego banatske ustanove, dolazili u obzir kao polje delovanja apsolvenata

muzeoloških tečajeva: „U sâmoj Srbiji su pri višim školama osnovane zavičajne istraživačke stanice kao zavičajni muzeji za Požarevac, Šabac, Kragujevac, Užice i Valjevo." Njima je trebalo dodati i jedine dve koje su u tom trenutku postojale izvan Beograda, u Nišu i Negotinu – ovom poslednjom se po Rajsvicu „upravljalo potpuno nezadovoljavajuće."

Odakle je Rajsvic preuzeo izraz „zavičajne istraživačke stanice" nije sasvim jasno. Moguće je da je do toga došlo po uzoru na već postojeću „Zemaljsku istraživačku stanicu oblasti Rajha Varteland". Muzeji u ostatku Srbije trebalo je da budu regulisani uredbom kolaboracionističke vlade koja je – kako se vidi iz Rajsvicovog izveštaja o situaciji – tokom 1942. godine, na osnovu Uredbe o zaštiti starina od 5. maja 1942. do sredine avgusta „konačno razrađena", ali nikad nije objavljena. Iz dostupnih izvora se ne vidi razlog.

U jednom obimnom sumarnom izveštaju o svojoj delatnosti opunomoćenika za zaštitu spomenika koja je pokrivala razdoblje od 3. jula 1941. do 31. decembra 1942, Rajsvic je izložio da je konačno u svakom od 14 srpskih okruga trebalo da postoji muzej sa tri do pet prostorija i budžetom od 20.000 do 100.000 dinara. Podsticaj za to je, navodno, došao od Nadleštva za zaštitu spomenika. Naglasio je da muzeji „treba da budu više zavičajne istraživačke stanice u za nemačke interese". Samo delotvornom zaštitom srpskog kulturnog nasleđa će „i naša kasnija istraživanja" moći da profitiraju. Taj plan je saopštio svojoj ženi već nekoliko sedmica pošto je stigao u Beograd kao poverenik za zaštitu starina: „Ta mreža muzeja će se sada dalje izgrađivati, a iz te mreže muzeja će onda nastati materijal za prvi sveobuhvatni snimak materijala i inventarski snimak Srbije".

Sifers je dobio vest o tim osnivanjima muzeja već 24. avgusta 1942. U Požarevcu je osnivanje usledilo uz pomoć „dirljivih" gimnazijskih profesora, od kojih je jedan bio ruski emigrant Georgije Orlov. Nedugo za tim, sredinom avgusta 1942. Rajsvicu je uspelo da „posle obrade različitih instanci" u Šapcu osnuje „zavičajnu istraživačku stanicu". Već godinu dana ranije je – očigledno bez trajnih rezultata – tu i u Zaječaru probao je nešto slično. Osmog avgusta 1941. je pisao Boksici: „U Šapcu smo brzo osnovali muzej. Začetak je već postojao." Za upravnika je, po Rajsvicu, postavljen jedan učitelj koga je nekadašnja jugoslovenska vlada penzionisala „zbog prevelike aktivnosti".

Osnivanja u Kragujevcu, Užicu i Valjevu su usledila posle toga tokom dvodnevnog putovanja „posred borbene oblasti iz poslednjeg ustanka" koja je „bila zanimljiva kao nijedna do sada". Iz Beograda se išlo duž Morave, preko Čačka gore u „čarobno smešteno Užice", koje ga je podsetilo na

Sarajevo: „Sve puno spomenika." Posle tri „temeljne konsultacije" o osnivanju tri „zavičajne istraživačke stanice koje bi trebalo da proizlaze iz škola" bio je uspešan „u potrazi za ljudima koji su hteli da preuzmu te zadatke". Ali, sve je moralo da „ide brzo". Ponosno je javio da je „već osnovao 5 istraživačkih stanica u Banatu i 5 u Srbiji". Još jednom je kritikovao Grbića, koji je „hteo ukupno samo 5" [muzeja]. Zato ga je Rajsvic „izbacio sa projekta" i rešio da radi „samo s Jonićem". Celokupni bilans njegovog putovanja je bio pozitivan: „U svakom slučaju, opet znam zašto tako silno volim Balkan."

Da li je 1943. odnosno 1944. stvarno još došlo do osnivanja ostalih muzeja u Smederevu, Zaječaru, Leskovcu, Jagodini, Prokuplju, Kruševcu i Kraljevu iz dostupnih izvora nije jasno vidljivo.

Rajsvicova veza sa Anenerbeom potvrđuje Ešovu (Mitchel G. Ash) teoriju da „naučnici mogu isto tako dobro da mobilišu resurse iz političke sfere, kao što političari pokušavaju da upregnu naučnike i njihove resurse za svoje ciljeve". Da bi sproveo svoj program zaštite spomenika u Srbiji koji je osmislio još 1920-ih godina, Rajsvicu su bila potrebna finansijska sredstva i politička podrška, što je Anenerbe mogao da mu obezbedi. Iako on, kao Šuhartov učenik nije bio zastupnik politički preformulisane *ex septentrione lux* teorije Kosinine vrste koja je, u krajnjoj liniji, htela da dokaže migracioni pokret koji je sa severa išao u pravcu Egeja, da bi demonstrirala nadmoć germanske rase, ipak je prihvatio novac Anenerbea, prilagođavajući svoje izveštavanje očekivanjima svojih finansijera. Time je Rajsvic nedvosmisleno spadao u kategoriju naučnika koje je Eš opisao, a koji su bili spremni da „odustanu od kritike ciljeva istraživanja ili da propagiraju sopstvene ciljeve kao istoznačne sa državnim".

Oblikovanje i preoblikovanje Rajsvicovog angažmana u Srbiji

Pored Muzeja kneza Pavla, Gradskog muzeja, vinčanske zbirke i Etnografskog muzeja, još pet drugih muzeja je spadalo u nadležnost Nadleštva za zaštitu spomenika. Lovački muzej u Topčiderskom parku i obližnji Muzej kralja Petra u gornjem delu Senjaka mogli su da nastave s radom. U Lovačkom muzeju, koji je Rajsvic označio kao „primeran", održavane su vođene ture na nemačkom – svakako za pripadnike Vermahta. Svojoj ženi ga je opisao kao „neverovatno lepog". Otvoren je 1932. u konaku kneza Miloša, a

u prizemlju je imao zbirku drveća koja rastu u Srbiji, dok je gornji sprat bio posvećen lovu i sadržao, između ostalog, i maketu jednog kraljevog lovišta. Nasuprot tome, Prirodnjački muzej, koji je na početku rata bio smešten u istim prostorijama kao Etnografski muzej, „zbog nedostatka prostora morao je da bude spakovan".

Muzej crkvene istorije koji je hteo da smesti u topčiderski park ostao je zatvoren, po Rajsvicu, „usled nerazumevanja srpskih crkvenih vlasti". Verovatno je aludirao na odluku „popova" koju je pred Boksicom oštro kritikovao, da ne dele zgradu Patrijaršije u centru Beograda preko puta Saborne crkve sa izbegličkom kuhinjom, za koju su, zbog neprijatnih mirisa, crkveni poglavari više voleli da bude smeštena u susedni Konak kneginje Ljubice.

Vojni muzej koji je bio podeljen u tri zgrade na prostoru Kalemegdana, posle osvajanja Beograda prvo je stavljen u nadležnost generalnog kustosa bečkog Vojnog muzeja, Alfreda Mela. Međutim, od 7. do 12. aprila 1941. ostao je potpuno bez nadzora, tako da je do danas neutvrđeni broj predmeta raznelo beogradsko stanovništvo. Osmog jula 1941. nemačka Vojna uprava je Vojni muzej stavila pod pokroviteljstvo srpskog Ministarstva prosvete. Pošto sad više nije bio neposredno pod nemačkom vojskom, nadalje ga je obuhvatilo Nadleštvo za zaštitu spomenika. Rajsvicovu ulogu u vezi sa Vojnim muzejom srpska istoriografija hvali najlepšim rečima. U monografiji o istoriji Muzeja je označen kao „tračak svetlosti u nemačkoj uniformi".[83] Posebno se ističe da se 1943. pobrinuo da se inventar Muzeja u potpunosti i neoštećen evakuiše iz dve od tri zgrade i da se 1944. protivno izričitom zahtevu srpskog Ministarstva prosvete izborio da se muzejski eksponati popakuju u sanduke i sklone u podrum koji je bio bezbedan od bombi.

Rajsvicovo bavljenje Vojnim muzejom često se ticalo zahteva Srbiji susednih država za vraćanjem muzejske imovine, za koju su nadležne ustanove iz Bukurešta, Zagreba ili Budimpešte pogrešno verovale da je u Beogradu. Tako je u februaru 1942. Rumunija tražila predaju zastave jednog vlaškog vladara iz XVII veka, koja se, međutim, u Vojnom muzeju nije mogla naći. Iz Hrvatske je traženo vraćanje statue klečećeg vojnika koja je bila deo ratnog spomenika podignutog u Doboju 1879. Posle Prvog svetskog rata, spomenik je oštećen sa srpske strane a klečeći vojnik prenet u beogradski Vojni muzej. Ni taj eksponat isprva nije mogao da se nađe, a upravnik Vojnog muzeja, general Vojislav Vuković (1880–1954) sumnjao je da je generalni kustos Mel

83 Predrag Lažetić, *Vojni muzej 1878–2014*, Beograd 2014, 151.

klečećeg vojnika otpravio za Beč. Isto tako nisu mogle da se lociraju ni dve mađarske zastave iz vremena revolucije 1848/49, pored dva topa s prednjim punjenjem od tri funte, za koje se s mađarske strane pretpostavljalo da su u Muzeju. Konačno kao nestala važila je i srebrna truba 26. hrvatske domobranske pešadijske pukovnije, na koju su polagali pravo kako državni namesnik Štajerske, tako i Hrvatska. Rajsvicova odluka može da važi kao primerna: „Vojni muzej na Kalemegdanu je stradao u bombardovanju u aprilu 1941, a pre svega je njegove fondove kasnije sámo stanovništvo opljačkalo. Pri sada završenom ponovnom uspostavljanju Muzeja tražena truba nije više nađena. Nadleštvo zaštite kulturno-umetničkih spomenika … ipak će stalno paziti na to da li će se traženi predmet ipak pojaviti." Pa ipak, i kad bi se objekti pojavili, upitno je da li bi usledilo njihovo izručenje, jer je po jednoj Turnerovoj smernici sve zahteve za nadoknadom ili vraćanjem trebalo ostaviti za opšte rešenje kome se težilo posle rata. Na kraju druge godine njegove delatnosti kao opunomoćenika za zaštitu kulturnih dobara, šef vojnih muzeja i general pešadije Fridrih Reze (Friederich Roese, 1879–1966) potvrdio je Rajsvicu da je ovaj u upravljanju potčinjenim mu Vojnim muzejom „na način koji jako zaslužuje zahvalnost, pazio na to" da „ fondovi Muzeja ostanu netaknuti".

Ovo poslednje se, međutim, nije odnosilo na onaj inventar koji je predstavljao ratni plen Srbije od Nemačke i Austrije iz vremena Prvog svetskog rata. Tako je načelnik Vrhovne komande Vermahta Vilhelm Kajtel (Wilhelm Keitel, 1882–1946) odredio da se fondovi beogradskog Vojnog muzeja „pretresu i eventualni zaplenjeni komadi nemačkog i austrijskog porekla vrate. Ostale fondove za sada treba obezbediti. O njihovom boravištu će biti odlučeno kasnije." Rezeov prethodnik na mestu šefa vojnih muzeja je u junu 1941. potvrdio da se „zaplenjeni komadi nemačkog i austrijskog porekla odvoze." Ostali fond Muzeja je navodno „beznačajan" – uz jedan izuzetak: „Vojni muzej u Beogradu sadrži tri topovske cevi koje mu je 1938. poklonio Nemački rajh. Od toga jedna potiče iz Dubrovnika od Germanskog muzeja u Nirnbergu, druge dve srpskog porekla su od Vojnog muzeja u Beču." Njih je po odluci Vrhovne komande Vermahta od 2. jula 1941. trebalo vratiti u Nirnberg, odnosno Beč.

Rajsvic nije bio samo protiv „dodeljivanja pojedinih predmeta bez pravila" zemljama susedima Srbije, već je i u skladu s mogućnostima pokušavao da spreči i prenos muzejskih dobara u Rajh – u slučaju tri topovske cevi, doduše, bezuspešno.

Rajsvic je čak bio spreman, u smislu nastojanja beogradskog Vojnog muzeja, da se zauzme da Vojni muzej u Beču muzealije vrati u Beograd. Ruge je, međutim, u januaru 1943. to smatrao neizvodljivim zbog Rezeovog otpora. Preporučio je Rajsvicu da Rezea lično poseti u Berlinu. Sam Ruge nipošto nije bio bez razumevanja za srpsku stranu jer je Rajsvicu u istom pismu s užasom saopštio kako je svojim očima morao da gleda kako su Hrvati veliku količinu knjiga iz srpskih manastirskih biblioteka izgnječili u stari papir. Ruge je navodno, da bi se to sprečilo, uključio Abver. Rajsvic je u potpunosti delio Rugeovu zabrinutost: „Ako ja mogu da uradim bilo šta da Vam budem od pomoći pri spasavanju ugroženih fondova, možete u svako doba računati na mene."

Početkom 1943. razvio se sukob između Rajsvica i Turnerovog naslednika na mestu šefa Vojne uprave, Egona Benera, s jedne strane i načelnika vojnih muzeja Rezea, s druge. Reze je ponovo hteo da počne s prenošenjem muzejskih predmeta iz beogradskog Vojnog muzeja u Beč. Delom se radilo o kompenzacionim dobrima, kao u slučaju oklopa ugarskog vojskovođe Janoša Hunjadija. Ruge, koji se po Rezeovom nalogu obratio Rajsvicu, primetio je o tome: „Srbi će tek vrlo nerado predati taj oklop. Ako ne bude otet od Muzeja s nemačke strane, Mađari će ga bez sumnje zahtevati. U našem posedu bi bio vredan predmet u kasnijem pregovaranju s Mađarskom." U više službenih beležaka Rajsvic je izrazio svoje nezadovoljstvo predviđenom „otmicom" ukazavši da ona preti da ugrozi poverenje u nemačku vojnu upravu. Kao argument je čak naveo da bi rad Anenerbea u muzejima bio otežan i pokušao je da se odnošenje predmeta makar odugovlači. Bener, koga je Rajsvic angažovao, čak je pridobio samog komandujućeg generala i vojnog zapovednika Paula Badera za Rajsvicov problem, iako je Bader zastupao mišljenje da u toj stvari poslednju reč ima načelnik vojnih muzeja. Od stvarne podele nadležnosti se svakako ne može polaziti.

Pošto Rajsvic nije mogao da spreči drugi talas odnošenja muzealija iz Vojnog muzeja, došlo je do novog razvoja situacije. U julu 1943. Reze je obavestio Badera da se „nažalost, povraćaj starih nemačkih i austrijskih materijala koji je preduzet" nije mogao izbeći ali da je on, s druge strane, sada voljan da srpskom Vojnom muzeju pomogne poklonima i pozajmicama. Po Baderu, Rajsvic i Ruge trebalo je da sada naprave „plan za razvoj muzeja".

U vremenu koje je usledilo razvila se živa prepiska između Rugea i Rajsvica koja se delom ticala i privatnih stvari. Nešto više od mesec dana kasnije reagovao je Rajsvic – vidno uvređen. Tu ponudu je Srbima trebalo mnogo

ranije dati jer je sada već došlo do gubitka poverenja. Uz to – zbog savezničkog iskrcavanja u Italiji – sada je ratna situacija toliko izmenjena da „tamo gore" ne postoji više nikakvo interesovanje da se beogradski Muzej opremi predmetima nemačke muzejske provenijencije. Na kraju, Rajsvic je izložio i da bi trenutno takav gest sa srpske strane bio protumačen samo kao slabost.

Tako je nova postavka Vojnog muzeja nastala bez nemačkih poklona. Muzejski budžet je, međutim, u određenoj meri omogućavao kupovinu muzejskih predmeta, a ni primanju poklona od privatnih lica ništa nije stajalo na putu. Vojna uprava je u pojedinim slučajevima vraćala muzealije, ukoliko su se nalazile u Beogradu. Tako je Rajsvic koordinisao povraćaj 18 topova i jednog motorizovanog topa iz 1914.

Na taj način je Vojni muzej mogao da nastavi rad tokom rata do početka 1944. Rado su ga razgledali pripadnici Vermahta, kao 13. septembra 1942. kada je od 9 do 12 sati 45 vojnika razgledalo njegove prostorije, plativši ulaz svako po jedan dinar. Istog dana penzioner Ranković je zabeležio da je naređeno da se „sve kraljeve slike" uklone iz svih kancelarija. Tako nije bilo u Vojnom muzeju gde je glavnu salu krasila konjanička slika „blaženopočivšeg kralja Aleksandra I Ujedinitelja" koju je vojna Uprava preko beogradske okružne komande 14. oktobra 1941. predala lično direktoru Muzeja Vukoviću, pošto je prethodno uzeta iz jednog privremeno nekorišćenog oficirskog kluba.

Događaji oko beogradskog Vojnog muzeja pokazuju, s jedne strane, Rajsvicovo trajno i izrazito pokazano zanimanje za zaštitu srpskih kulturnih dobara, ali s druge, da je u spornim slučajevima davao prednost nemačkim političkim potrebama. S jedne strane je pokušavao da spreči „otmicu" muzealija, s druge – nije bio raspoložen da primi poklone za Muzej ako bi se to moglo protumačiti kao nemačka slabost.

Vojni muzej je pre Drugog svetskog rata imao jedno odeljenje posvećeno isključivo ruskim emigrantima u Jugoslaviji za koji je samo otac mladog arheologa Ivana Vasiljeva dao 21 akvarel. Međutim, nije se samo tu odavala počast otporu boljševičkom prevratu. Petnaestog januara 1942. emigrantski ruski general-major i šef Povereništva ruske emigracije u Srbiji, Vladimir Krejter (1889–1950), prosledio je Vojnoj upravi peticiju Udruženja za negovanje uspomene na blaženopočivšeg cara Rusije Nikolaja II od 9. januara 1942, sa molbom da joj se „po mogućstvu" udovolji. Peticiju su potpisali predsednik društva mitropolit Anastasij Gribanovski, izbegli ruski pešadijski general Vasilij Pflug (1860–1955) i direktor ustanove na koju se prevashodno peticija i odnosila: general-lajtnant Vsevolojski, direktor Muzeja ruske emigracije iz

beogradske Ulice kralja Milana 12, gde se nekad nalazilo rusko poslanstvo. Udruženje, koje je postojalo od 1928, molilo je u ime muzeja koji je osnovalo 1936, za odmrzavanje sredstava u iznosu od 20.135 dinara koja je Vojna uprava blokirala. U muzej je i dalje dolazila publika, a trebalo se starati za izdržavanje „dragocenih relikvija" vezanih za carsku porodicu i više stotina knjiga i rukopisa.

Rajsvic, kome je Turner dozvolio da rusku izbegličku ustanovu uključi u zaštitu kulturnih dobara, 10. marta 1942. obišao je muzej i ustanovio da on zaista prvenstveno sadrži carske memorabilije „koje nam još jednom mogu biti od koristi". Mesec dana kasnije blokirana sredstva su već bila odmrznuta, a upravnik Muzeja je posetio Rajsvica. Nedelju dana kasnije on je opet posetio Muzej, našavši, između ostalog, „uvojak poslednjeg prestolonaslednika" iz „sobe u kojoj je izvršeno ubistvo" i sve „caristički opredeljene" zaposlenike, uglavnom više oficire. Pa ipak, na Rajsvicov savet, Vojna uprava oličena u Turnerovom zameniku Georgu Kieselu je, na kraju, ipak odlučila da Muzej generalno ne učini dostupnim pripadnicima Vermahta, iako je Krejter iz Povereništva 26. avgusta 1942. podneo zahtev za tim. Rajsvic je lapidarno formulisao da izloženi „predmeti niti su posebno zanimljivi", niti „je u našem interesu da ih učinimo stalno dostupnim širem krugu". Očigledno da kod nemačkih vojnika nije trebalo izazivati bilo kakvu simpatiju za Rusiju jer je, na kraju krajeva, trebalo da na Istoku vode ne samo ideološki nego i rasni rat. Rajsvic je, međutim, u svakom slučaju imao još ličnih kontakata sa Rusima koji su ostali u Beogradu. Tako je proslavio pravoslavnu Novu godinu sa „dva čudna Rusa iz Zaštitnog korpusa" – nekoliko nedelja pre kapitulacije VI nemačke armije kod Staljingrada. Možda su pri Kiselovoj odluci da zatvori ruski muzej ulogu igrali i rusko-srpski odnosi koji ni za Rajsvica nisu bili tajna: „Ljubav Srba prema Rusiji koja Srbima nikad ništa dobro nije donela, tako duboko je ukorenjena, da to nikad ne bih poverovao."

U septembru 1944. ruski emigranti su se obratili srpskom Ministarstvu prosvete s molbom da, zbog sve veće opasnosti od savezničkih bombardovanja, inventar ruskog muzeja prenesu delom u Muzej kneza Pavla a delom u Vojni muzej. Kašanin je to, međutim, odbio s obrazloženjem da nema dovoljno prostora. Da li su predmeti ipak preneti u zaštićene prostorije njegovog muzeja, nije poznato. Pouzdano se zna samo da su nekoliko dana pred oslobođenje Beograda u oktobru 1944. neki eksponati preneti u Ministarstvo vojske.

I dok Rajsvic carske relikvije nije mogao da učini dostupnim javnosti, to mu je uspelo sa srpskim. Dvadeset četvrtog septembra 1941. Grbić mu je lično preneo molbu za pomoć od Velmar-Jankovića, koju je ovaj sročio dva dana ranije. Tim dopisom je otvoren postupak 4230/41. Rajsvic nije bio zadovoljan odloženim prijemom dopisa. Zamenik ministra prosvete je saznao da NDH namerava da „spali i uništi najveću svetinju srpskog naroda, mošti mučeničkog cara Lazara". Posmrtni ostaci srednjovekovnog srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića, koji je poginuo u boju na Kosovu 1389. potom su prenete u manastir Ravanicu, u selu Vrdniku na Fruškoj gori. Na dan nemačkog napada na Jugoslaviju kneževe mošti su odatle prenete malo zapadnije u nekoliko kilometara udaljeni manastir Bešenovo, jer su u podrum Ravanice uskladištene zalihe municije i benzina jugoslovenske vojske. Međutim, u Bešenovu je moštima pretila još jedna nesreća: „Možda bi uz pomoć nemačkih vlasti bilo moguće da se mošti kneza Lazara prenesu u Beograd. Moje je najdublje uverenje da bi taj angažman nemačkih vlasti ovih dana izazvao dubok moralni utisak i da bi učvrstio poverenje koje nemačke vlasti uživaju u najširim slojevima srpskog naroda." S obzirom na ustanak u zemlji, Velmar-Janković nije bio sasvim nevešt što je između redova ukazao na to da je „ovih dana" – jedva mesec dana pre streljanja talaca u Kragujevcu – bilo sasvim moguće uglancati ugled nemačke Vojne uprave. Rajsvic se još istog dana kod Turnera založio za tu molbu. Ovaj je nedugo zatim isposlovao saglasnost hrvatskog Ministarstva vanjskih poslova na prenos kneževih posmrtnih ostataka u Beograd – dakako, svi uključeni su se složili da s obzirom na političku zapaljivost „javni svečani prenos ne dolazi u obzir". Sa srpske strane su kao opunomoćenici za *translatio ossorum* imenovani Grbić i crkveni istoričar Radoslav Grujić, koji je u aprilu 1941. bio svedok gubitka Narodne biblioteke. S nemačke strane, odgovoran je bio Rajsvic.

Pošto je srpska kolaboracionistička vlada obavestila Srpsku pravoslavnu crkvu o planiranom prenosu, insistirala je da se spasilački projekat proširi. Dvadeset prvog oktobra Velmar-Janković je „imao čast" da Rajsvicu podnese zahtev da se uključe i kosti cara Stefana Uroša V iz manastira Jazak i despota Stefana Štiljanovića iz Šišatovca. Istog dana je završeno streljanje za odmazdu u Kragujevcu. „U 7 ujutro je počeo izbor i streljanje uhapšenih. Time je akcija završena. Ukupno je streljano 2.300 Srba različitih godina i zanimanja", javio je 724. pešadijski puk. Nekoliko dana ranije je u sukobu sa ustanicima ubijeno deset vojnika Vermahta, dok su dvadeset tri ranjena.

Dok je Rajsvic u Berlinu pregovarao sa predstavnicima Anenerbea, Lerhof je kao njegov zamenik u oktobru 1941. dalje vodio poslove, uključujući pripreme prenosa svetaca. Pošto je i Turner podržao proširenje projekta, teškoću je predstavljala hrvatska strana, oličena u velikom županu Jakobu Elikeru (Elicker, rođ. 1906), koja je očito pokušala da otegne akciju. Eliker je konačno reagovao i obavestio Turnera da se prenos može obaviti „u svako doba", pri čemu se, međutim, govorilo samo o Lazarevim moštima. Na hrvatskoj strani je bio nadležan neki potpukovnik Šlaher (Schlacher) i jedan županijski većnik. Još jedan usporavajući momenat je bilo to što predstavnik Ministarstva inostranih poslova, Feliks Bencler, nije hteo da bude uključen, „jer se radilo o moštima cara, a u ovim uslovima bi se tom stvari mogla ojačati srpska monarhistička misao". Uz to, bilo je još potrebno da u Zagrebu potpukovnik Šlaher izdejstvuje proširenje akcije prenosa. Onda je u decembru Rajsvic od Lerhofera preuzeo postupak i na Badnje veče je mogao da konstatuje pristanak hrvatskih vlasti koji mu je istog dana telefonski dojavio Šlaherov predstavnik, izvesni major Rogoz. Rajsvic, koji je trebalo da od 29. decembra 1941. bude na odsustvu u Nemačkoj, predložio je da se sačeka do posle 15. januara 1942, da i Turner i on opet budu u Srbiji. Do tada bi se valjda i Eliker složio sa proširenim zahtevom za prenos moštiju.

Početkom 1942. opet je Lerhofer bio taj koji je trebalo da zastupa Rajsvica. Iz službene beleške od 12. januara 1942. vidi se komična logistika prenosa. Kosti je sa, sada hrvatske Fruške gore, trebalo odvesti nemačkim kamionima, u pratnji vojnika Vermahta. Dakako, prvo je trebalo utvrditi u kakvom su stanju „kivoti", tako da se sve kosti mogu uredno spakovati. Trebalo je razjasniti i pitanje „crkvenog osvećenja" na svim mestima gde su kosti do tada bile čuvane, jer se na taj način „u neku ruku stvarala srpska nacionalna svetkovina". „Pop u odeždi" nipošto nije smeo da učestvuje. Isto tako, ni maršruta nije bila jasna – trebalo je nabaviti pouzdanu mapu puteva. Prilikom predaje tri kovčega, trebalo je da Rajsvic za svaki potpiše po jedan protokol hrvatskom i srpskom predstavniku. Konačno, trebalo se pobrinuti da hrvatska počasna straža prati povorku od Zemuna do graničnog prelaza na Savskom mostu. Grbić je preuzeo na sebe merenje kostiju. Dok su kosti kneza Lazara, koji je vladao od 1373. do 1389. i despota Stefana Štiljanovića koji je umro 1543, zahtevale po 180 x 80 cm, za poslednjeg vladara iz dinastije Nemanjića, koji je umro bez potomstva, cara Uroša, je bilo predviđeno samo 80 x 50 cm. Sad je Bencler stupio u akciju. Podsetio je da isprva nije hteo da ima ništa sa prenosom moštiju. Međutim, do promene je došlo jer

navodno hrvatski poglavnik Ante Pavelić insistira na „svečanom prenosu kostiju iz Zemuna u Beograd". S nemačke strane je, međutim, ta pompa nepoželjna. Bencler je, kako je javio Turneru, postigao kompromis. Mošti će od Zemuna do sredine Savskog mosta pratiti samo šest hrvatskih vojnika. Turnera je oštro upozorio da srpska štampa ništa ne izvesti o akciji. I u Hrvatskoj je važila informativna blokada i posebno strani novinari stacionirani u Zagrebu nisu smeli ništa da saznaju o tome. Sledstveno tome, na Rajsvicu je bilo da izričito uputi Velmar-Jankovića da ne dozvoli nikakvu procesiju. On je, po Rajsvicu, „vrlo nerado poslušao to uputstvo". Nemačka nadleštva, dakle, isprva uopšte nisu išla za tim da projekat prenosa mošti iskoriste za popravljanje sopstvenog imidža.

Do sledećeg odlaganja je došlo zbog oklevanja župana Elikera u Vukovaru. On je tek 20. marta odredio 13. april 1942. kao datum prenosa i objavio dalje logističke pojedinosti: dosta je jedan kamion. Odredio je i tročlanu prateću komisiju koju su sačinjavali srednjoškolski nastavnik Ivan Baretić, lekar dr Franc Koh (Franz Koch) i sudija Andreas Aras (Arras), svi iz Rume.

Četiri dana kasnije, Rajsvic je po ličnom Turnerovom nalogu otputovao u Vukovar na savetovanje s Elikerom. Sad je trebalo da 8. april bude termin. Iznenada se opet pričalo o novinskom izveštavanju, a Eliker je u svakom slučaju više voleo da njegov obim odrede Bencler i nemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše (Siegfried Kasche, 1903–1947). Na to je Bencler u poslednjem trenutku pokušao da spreči odlazak u Hrvatsku srpske delegacije – Grbića i Grujića, pokušavši da izdejstvuje da delegacija primi mošti tek na srpskoj obali Save. Međutim, Turner se uspešno odupreo Bencleru i dao da se Grujiću i Grbiću izdaju propusnice.

Bencler očigledno ni u vezi sa izveštavanjem nije uspeo da izgura svoje. Rajsvic je 31. marta sastavio jednu belešku za štampu u kojoj su tri srpska vladara patetično označena kao „zatočnici evropske misli", u čijim su se bitkama „tukli ne samo Srbi, nego i kontingenti svih balkanskih naroda, kao i zapadnoevropski vitezovi, povezani zajedničkom idejom". Propagandna paralela usmerena na godinu 1942. je očigledna. Iako je koncept izgleda izašao iz Rajsvicovog pera, deluje krajnje nezgrapno. Knez Lazar se borio protiv 0smanlija, cara Uroša je istisnuo rođeni stric, a ni Stefan Štijaković se nije borio za bilo kakvu evropsku ideju nego je bio ugarski vazal.

Nedelju dana pošto je Rajsvic s Elikerom dogovorio sve pojedinosti, plan je ponovo promenjen. Posetio ga je major Rogoz i obavestio da bi sada ekshumacija trebalo da se obavi, kako je prvobitno predviđeno, 13. aprila

1942. Međutim, sada je bilo reči o tri vozila – jednom kamionu za pokojne vladare, jednom hrvatskom automobilu za tri gospodina iz Rume i jednom srpskom autu – „linkolnu zefiru" – za srpsku delegaciju.

U nastavku je ljutnju izazvalo samovoljno postupanje jednog oficira za štampu Propagandnog odeljenja Jugoistok, natporučnika Tangla. On je, suprotno izričitom uputstvu da to ne čini, srpskoj štampi sugerisao da sopstveno izveštavanje doda Rajsvicovoj noti. Dvanaestog aprila 1942, jedan dan pre same akcije, Tangl je morao da se izvini Rajsvicu i da obeća da će obavestiti srpsku štampu da je „svaka dalja reč" bez Turnerove saglasnosti, zabranjena.

Prenos kostiju je konačno obavljen 13. i 14. aprila 1942. Prvog dana su obe komisije pod zaštitnom pratnjom jednog „folksdojčerskog bataljona Hrvatskog domobranstva" pokupile mošti Stefana Štiljanovića i Uroša iz Šišatovca i Jazaka. Bataljon je u oba slučaja odao poštu oružjem. Nažalost, Stefan Štiljanović, koji je ležao na crkvenom podu, nije više bio sasvim neoštećen i nije nađen u svom kivotu, tako da je trebalo pribaviti zamenski kovčeg. Iako je većina crkvenih stvari od vrednosti otpremljena za Zagreb, bar je biblioteka manastira Šišatovac još bila u potpunosti očuvana. Major Rogoz je zapanjenom Grujiću čak ponudio da ponese jedno više stotina godina staro delo „za uspomenu". Grujić je to zahvalno odbio i zamolio da ni bilo ko drugi ne prisvoji biblioteku. U daljem toku rata biblioteka je potpuno izgorela.

Cara Uroša su, doduše, još našli u jednom kivotu, ali su njegovi posmrtni ostaci poremećeni kad su ga neovlašćena lica odmotala iz njegovog skupocenog posmrtnog pokrova. Veče i noć su obe komisije provele zajedno u hotelu „Kruna" u Rumi: „Atmosfera je ceo dan bila izuzetno prijateljska. Ni uveče nije došlo ni do najmanje nesloge, štaviše, ostali smo zajedno do ponoći a da političke teme nisu ni spomenute." Posle doručka su na pet seljačkih kola pošli za manastir Bešenovo da obezbede mošti kneza Lazara. Tu su bile čak i ustaše koje su „ukazale svečane počasti". Nedugo pre toga kod sela Bešenovo je bilo borbi između srpskih četnika i hrvatskih jedinica. Potpuno očuvane Lazareve mošti su umotane u slamu i seljačkim kolima prevezene u Rumu. Tu su hrvatski i srpski predstavnici, kao i Rajsvic, zajedno ručali. Oko 2 posle podne konvoj je krenuo nazad za Zemun, gde je na železničkoj stanici već „počasna četa hrvatske mornarice zauzela položaj". Tu su se delegacije pozdravile, a Rajsvic se „linkoln zefirom" odvezao napred preko železničkog mosta preko Save, praćen kamionom sa moštima vladara.

Na Beogradskoj strani Velmar-Jankoviće je Rajsvicu poželeo dobrodošlicu. Mošti su pretovarene u „srpska kola Crvenog krsta“ i svečano prevezena u Sabornu crkvu Sv. Arhangela Mihaila. U pet posle podne Jonić je još jednom pozvao Rajsvica i mu „zahvalio na uspešno izvedenom prenosu relikvija.“

Velmar-Janković je nekoliko dana kasnije u opširnijem obliku Rajsvicu iskazao poštovanje: „Pošto sam od samog početka imao priliku da učestvujem u svim fazama prenosa moštiju srpskih svetaca iz Srema u Beograd, prijatna mi je dužnost da Vam izrazim najdublju zahvalnost za sav Vaš trud koje ste uložili u ovom za srpski narod tako važnom pitanju. Vašem učešću i osećaju za takt, ali posebno Vašem razumevanju, pošto ste od početka osećali da se ovde radi o duhovnom i psihološkom nemačko-srpskom problemu višeg ranga, jednom od onih u kojima se odražavaju mogućnosti nove Evrope, danas treba zahvaliti što je ova stvar srećno završena.“ Upadljiv je naglasak koji autor stavlja na evropsku dimenziju saradnje.

Ona se pojavljuje i u izveštajima srpske štampe tokom narednih dana. „Novo vreme“ je 16. aprila 1942. u bitnim crtama preuzelo novinsku zabelešku koju je Rajsvic skicirao. Doduše, Nedićeva vlada je malo izmenila izbor reči. Prvobitno je na kraju beleške trebalo da stoji: „Car Uroš i knez Lazar su pri tom 1371. i 1389. našli smrt na bojnom polju. Sada se posle mnogo vekova vraćaju u oblast iz koje su potekli i za koju se treba nadati da će i ona uskoro naći svoje mesto u okviru evropske ideje.“ Odštampano je, međutim, sledeće: „Srpski sveci – velikomučenici su dali svoje živote ne samo za svoj narod nego i za celu Evropu. Prenošenjem mošti u glavni grad srpskog naroda, njihovo delo dobija opštiji značaj, i to u trenutku kad srpski narod mora da napregne sve svoje snage da bi stekao mesto u evropskoj zajednici naroda.“ Nedićevski tekst mnogo više naglašava srpski zahtev za „dostojnim“ mestom u „evropskoj zajednici naroda.“ Drugim rečima, podvučena je težnja za suverenitetom, dok se u Rajsvicovom nacrtu samo nejasno govori o „nadi“ umesto unutar „ideje“.

Završnu verziju članka, koju je Rajsvic u jednoj službenoj belešci ne mnogo zadovoljan nazvao „protivsaopštenjem srpske vlade“ izgleda da je dobio prekasno da bi mogao da preduzme izmene. Odgovornim za srpski ispad je smatrao Benclera koji je navodno „uprkos mojoj izričitoj molbi da se saopštenje izmenjeno po srpskoj želji bezuslovno“ prvo podnese Turneru na uvid, propustio da to uradi. Trezveno je zabeležio: „Time odgovornost za iskrivljenje smisla menjanjem poslednjih 14 redova snosi isključivo gospodin ministar Bencler.“ Rajsvicovo razumevanje za „duhovni i psihološki

nemačko-srpski problem višeg ranga", očigledno nije išlo toliko daleko da prenos moštiju kamionom na srpskoj strani prepravi u sredstvo za sticanje više državnog suvereniteta.

Rajsvic nije bio razočaran samo onim što je iz njegovog ugla izgledalo kao neuspeli rad štampe. Tri svedoka koji su gledala i slušala izvestila su ga da su tokom svečanosti na dan posle prenosa moštiju u Sabornoj crkvi izgovorene molitve za „dugi život kralja Petra … iz publike je navodno neki ženski glas uzviknuo: „Živeo car Petar, prvi car Balkanskog poluostrva". Troje doušnika su bili Sabine Lauterbah, radio-ataše Fridrih Miterhamer (Friedrich Mitterhammer, rođ. 1903) poreklom iz Bosne i dr Fridrih Šnajder (Friedrich Schneider, 1910–1985), folksdojčer koji je u srpskom Ministarstvu prosvete vodio odeljenje za nemačke škole. Tako se desilo baš ono što je Bencler hteo da spreči, jačanje „srpske monarhističke misli". Ali ne samo to: „Nekakva zahvalnost nemačkim vlastima", po Rajsvicu, prema obaveštenju njegovo troje slušalaca, „nije se mogla primetiti". Štaviše, izgleda da se „probijalo uverenje da su sveci sopstvenom snagom našli put nazad u Beograd".

Tu se očitovala temeljna dilema nemačke okupacione politike u Srbiji. S jedne strane, trebalo je popraviti imidž okupatora, a s druge, ne isticati se u medijima da se ne bi podrivao autoritet Nedićeve kolaboracionističke vlade.

Još pre početka prenosa svetaca Rajsvic nije bio mnogo oduševljen zadatkom koji mu je Turner poverio. Krajem marta 1942. pisao je ženi o „beskrajnim pripremama" jer „odmah posle Uskrsa mora da preveze svece". Zbog toga, „jedva" može da mrdne iz Beograda. „Njegove" mošti su pravile „grozne nepotrebne komplikacije": „Ovako debela!! je već fascikla o njima", navodno „debela kao knjiga". Dva dana pred polazak je pisao: „Drži mi palčeve da se živ i zdrav vratim sa Fruške gore, da ne zaglibim u blatu."

Njegov lični izveštaj o akciji zvuči prilično mrzovoljno: „Iza sebe, dakle, imam jednu nešto potežu diplomatsku misiju, koja je, međutim, dobro prošla. Morao na Frušku goru … da iz tamošnjih brojnih manastira donesem mošti tri najvažnija sveca prema kojima Hrvati nisu gajili mnogo simpatija. A pošto je tamo navodno u isto vreme bio ustanak, bile su potrebne bezbrojne pripreme. Sâm put je bio zanimljiv. Pre svega morao sam da pazim da po jedna srpska i hrvatska komisija završe posao, kako će izgledati u manastirima nije bilo izvesno, gde se nalaze ustanici, ni to nije bilo sigurno. Bencler, poslanik, baš kao ni moj državni sekretar, nisu nipošto hteli da ne daj bože dođe do nekog incidenta, što je razumljivo. Nisu hteli ni da otkažu akciju, ali ni da je podstaknu … Bila je to zabavna plovidba protiv vetra

koja je s velikom verovatnoćom mogla da pođe naopako. Utoliko sam bolje raspoložen što je uspela, a da ja lično pri tom nisam postao svetac …. Siroti knez Lazar je morao da prođe odvratno putovanje kroz lepljivu ilovaču, dok nije stigao do svog kamiona. Budući da sam svojom smrskanom desnicom teško mogao da se čvrsto držim, nekoliko puta umalo što nisam u velikom luku izleteo iz mojih kolica … Konkretni rezultat je malo slanine za tebe i moju mamu. Roman za sebe je posle bila novinska beleška koja je koncipirana i koja je izašla, ali uz koliko natezanje! Sve u svemu, celih 14 dana sam se bavio samo relikvijama. Praktično nisam imao vremena ni za šta drugo."

I dok je Rajsvic iskoristio izlet da dođe do „malo slanine", za Dragutina Rankovića to tih dana nije bilo moguće. Tokom cele prve polovine aprila na pijaci se nije moglo kupiti meso. Međutim, Ranković se na dan svečanog obreda u Sabornoj crkvi bavio pitanjem svojih predaka. Trebalo je da nabavi potvrdu da je Arijevac, jer se njegova kćerka Zora udavala za folksdojčera Rudolfa Bajera (Beier) koji je poticao iz Sudetske oblasti, ali je u Beogradu radio kao inženjer. Ni o slanini ni o potvrdama o arijevskom poreklu nije brinulo oko 1.200 jevrejskih zatvorenika logora Sajmište od kojih su nemačke okupacione vlasti svakodnevno ubijale oko 70 u kamionu – gasnoj komori. On je vozio dva puta dnevno, izuzev nedeljom i praznicima. Pošto je prenos mošti pao u sredu i četvrtak, moguće je da su se Rajsvicov „linkoln zefir" i dušegupka austrijskog proizvođača „Sauer" usput sreli. Dok su car Uroš, knez Lazar i despot Stefan svoje privremeno poslednje počivalište našli u beogradskoj Sabornoj crkvi, Jevreji pogušeni tokom vožnje od Beograda do strelišta u podnožju oko 15 km udaljene Avale bacani su u jame veličine 5 x 2 x 2 metra i onda pokrivani zemljom: „Lica su izgledala bledo."

Službeni izveštaj o spasavanju moštiju koji je Radoslav Grujić podneo ministru Joniću u svim bitnim pojedinostima koje se tiču toka prenosa poklapa se s Rajsvicovim. Međutim, član srpske komisije se detaljnije bavi stanjem mošti i kivota svakog pojedinog svetitelja, kao i materijalnim gubicima posećenih manastira. On čak navodi cenu novog sanduka koji se morao nabaviti za prenos kostiju Stefana Štiljanovića: 850 kuna (42,50 RM). Rajsvicovu ulogu je Grujić ocenio krajnje pozitivno. On „nije pokazao samo primerenu pristojnost kultivisanog čoveka, nego i pravo razumevanje našeg nacionalizma i veliko saosećanje za nas". Rajsvicu je, po njemu, trebalo dodeliti „posebno službeno priznanje" srpske vlade. Nesumnjivo prisutno Rajsvicovo „razumevanje" srpskih nacionalnih pitanja mu je baš i omogućilo da uvidi koliko se kao politički visokorizičan pokazao prenos mošti.

Nemački okupatori nisu mogli imati nikakvog interesa da u srpskoj javnosti vaskrsne „monarhistička ideja". Za nemačke ciljeve nije bilo od koristi ni da se raspiruju antihrvatski resentimani. Iako štampa nije ništa izvestila o lošem postupanju sa srpskim starinama na Fruškoj gori, vesti o tome su se raširile glasinama. Do Dragutina Rankovića koji je svom dnevniku poverio: „Hrvati, koji se razmeću hiljadugodišnjom kulturom, pokvarili su kovčege i odneli sve dragocenosti. Nije daleko dan odmazde." Brutalnost ustaša, ne samo prema relikvijama i manastirima, nego i prema civilnom stanovništvu, bila je ne samo Rajsvicu nego i nekim drugim pripadnicima nemačke vojske trn u oku. Međutim, kritičari NDH su se nalazili u škripcu jer je Hitler držao stranu ustašama. Jedva dva meseca posle prenosa moštiju u ratni dnevnik Vojnoistorijskog odeljenja Vrhovne komande Vermahta zapisan je sledeći slučaj: „Nemačka vojna policija je razoružala i pohapsila jednu četu ustaša zbog zverstava nad civilnim stanovništvom istočne Bosne. Firer nije odobrio ove mere koje je naredio komandant 708. divizije, jer one podrivaju autoritet ustaša na kojima počiva cela hrvatska država. To će se morati štetnije odraziti na mir i red u Hrvatskoj nego nemir koji zverstva izazivaju kod stanovništva." Ovakvo Hitlerovo držanje se jasno razlikovalo od Rajsvicovog, koji je po Medakovićevom svedočanstvu, video ustaše kao „običnu bandu ubica".

Rajsvic, doduše, nije pokazivao nikakvo razumevanje za dela „dragih" Hrvata, ali time nipošto nije automatski bio i prijatelj Srpske pravoslavne crkve. Obezbeđivanje moštiju u širem okviru zaštite kulturno-istorijskih spomenika treba videti samo u kontekstu čuvanja kulturnih dobara. Ležerni ton kojim je Rajsvic svojoj ženi opisao ekspediciju na Frušku goru već ukazuje na to da njegovo saosećanje nije imalo nikakve verske prizvuke. U tom kontekstu se mogu navesti i njegova zapažanja i oštra kritika nedovoljne crkvene brige za spomenike krajem 1920-ih godina. Tokom svoje delatnosti na zaštiti spomenika u Beogradu oštro je kritikovao predstavnike Crkve. Još pre evakuacije moštiju pisao je Boksici: „Samostalnost srpske vlade ima … i tamne strane, jer odmah jača uticaj starih srpskih naslednih slabosti inteligencije. Jedan tipični primer: Vermaht je na dirljiv način napustio upravnu zgradu Patrijaršije. Za to je oslobođena jedna prekrasna stara beogradska kuća, koja je sama po sebi muzejski primerak, a koja je do sada služila u muzejske svrhe. To je nekadašnji konak kneza Miloša.[84] Tu je trebalo da se

84 Rajsvicova greška: mislio je na Konak kneginje Ljubice.

smesti crkvenoistorijski muzej, a u njemu su sakupljena sve dragocenosti koje smo srpskoj crkvi bili spremni da spasemo u Hrvatskoj. A šta rade popovi? Oni u tu, za muzej već opremljenu zgradu, stave izbegličku kuhinju, samo zato što neće da im u njihovoj zgradi Patrijaršije smeta miris kuhinje. I koriste i dalje samostalnost srpske vlade da bi preko poznanika i poznanika od poznanika postigli da to uprkos mojih protesta i protesta pomoćnika ministra [Velmar-Jankovića] tako ostane. Šta vredi sva dobra volja s naše strane kad Crkva opet, kao i pre, sve kulturne stvari onemogućava [*sic*] i uništava, i uspeva da istera svoje preko veza i vezica. Izradiću sebi odobrenje da mogu da odbijem bilo kakvu podršku povraćaju crkvenih dobara ako tim dragocenostima posle opet ne može da se obezbedi ispravno čuvanje. Ali pri tom čovek mnogo nauči!!! Neverovatno mnogo. A pri tom dolazi do komičnih scena, da pukneš od smeha. Kao rabini obletali su ti ljigavi tipovi jedni oko drugih kad sam se nedavno tuda provezao. Znaš to vašljivo i prljavo društvo sa naših putovanja. Mislim da je povod dobar da se i ovde ojača državni autoritet u odnosu na trulu Crkvu." Ovo Rajsvicovo emotivno izlaganje potvrđuje njegov krajnje negativan odnos prema srpskom pravoslavnom sveštenstvu, posebno u pogledu nekompetentnosti u zaštiti spomenika za koju ga je optuživao. Jasno je odbijao nepotizam Crkve i njeno prisvajanje državnih ovlašćenja. Pojam „popovi" koji Rajsvic za pravoslavno sveštenstvo nije upotrebio samo ovde, podseća na stav koji je Bizmark pokazivao prema Katoličkoj crkvi. Rajsvic je već 1937. kulturnoj borbi[85] potvrdio „veliku ulogu" u sklopu Bizmarkove orijentalne politike.

Na ovom mestu treba ukazati na dve pogrešne predstave *translatio ossorum*. Medaković je proces predstavio tako kao da je jednog dana Grujić banuo u Muzej kneza Pavla, oplakivao opasnost u kojoj se nalaze spomenute mošti, a onda odjurio kod Rajsvica, koji je „na licu mesta" odlučio da se relikvije moraju spasti. Posle uspešno završene misije svi saradnici Muzeja su u Rajsvicu videli „pravog junaka". Ovaj opis je potpuno preteran jer inicijativa za spasavanje nije pošla od Rajsvica, nego od Velmar-Jankovića. Uz to, nije to bio spontani čin, nego su bile potrebne višemesečne pripreme koje, kad su se čak ticale Vojne uprave, delimično uopšte nije obavio Rajsvic nego Celtner.

85 Pod tim imenom se u nemačkoj istoriji XIX veka podrazumeva borba prusko-nemačke države protiv uticaja političkog katolicizma, pre svega u upravljanju školama i postavljanju sveštenika. (*Prim. prev.*)

Još je skandaloznija verzija koja se nalazi u Nedićevoj biografiji njegovog sestrića Stanislava Krakova koji je 1930, na osnivačkoj skupštini Društva prijatelja starina, oštro napao ohridskog vladiku Nikolaja. Po Krakovu, krajem 1941. zemunskog gradonačelnika Mozera (Hans Moser) posetila su dva folksdojčerska vojna policajca koji su izvestili da su videli da su kosti kneza Lazara u manastiru Ravanica bačene na drum gde su ih psi razvlačili. U tom trenutku, međutim, kneževe kosti više nisu bile u Ravanici, nego u Bešenovu. Mozer je na to navodno požurio u Beograd i obavestio Gestapo. Gestapo je onda sa nekoliko „zamračenih vozila" krenuo na Frušku goru i doneo mošti Mozeru u Zemun. Na to je Mozer, navodno, obavestio Nedića koji je za 14. april 1942. naredio prenos moštiju. Na beogradskoj savskoj obali su onda Grujić, Grbić i Velmar-Janković prihvatili transport. U ovoj slikovitoj bajci Rajsvic se uopšte ne pojavljuje, dok su Mozer – koji u stvarnosti nije igrao nikakvu ulogu – i Nedić ispali junaci.

Nekoliko meseci posle završetka prenosa moštiju, Rajsvic je prevazišao svoje delimično razočarenje. Izgleda da je to ipak bio određeni propagandni uspeh: „Prenos srpskih nacionalnih svetaca od strane nemačkog Vermahta se sve više pokazivao kao gest za koji Srbi nisu mogli da budu dovoljno zahvalni. Jer, odmah po prenosu, na Fruškoj gori su izbili prvo pojedinačni, a potom nemiri velikog obima, usled kojih su cele oblasti postale izrazita borbena zona. Da Vermaht nije na vreme preneo svetitelje, danas verovatno od njihovih mošti ništa ne bi ostalo." Tom službenom beleškom se završava postupak 4230/42. Međutim, iznenađuje da se spasavanje moštiju ne spominje ni u Rajsvicovom izveštaju o stanju za razdoblje od 1. aprila do 30. juna 1942, ni nekom kasnijem sumarnom izveštaju o radu Nadleštva za zaštitu spomenika, iako je ta akcija bila dogovorena sa svima učesnicima, a on ju je dokumentovao i pod zaglavljem Grupe IV Vojnoupravnog štaba koju je vodio.

Danas posmrtni ostaci dva srpska vladara više ne počivaju u Sabornoj crkvi. Najveći deo moštiju kneza Lazara vraćen je 1989. u Ravanicu, a car Uroš opet ima boravište u Jazaku. Samo je despot Stefan Štiljanović ostao u Beogradu.

Još jedan postupak gde se Rajsvic angažovao kao zaštitnik srpskog kulturnog nasleđa, a koji takođe nije spomenut u njegovim opštim izveštajima o situaciji, ticao se biblioteke, arhiva i srebrnog pribora za jelo pravoslavnog vršačkog vladike. Početkom jula 1942. u Vršcu se pojavio SS-unteršturmfirer Johan Vilhelm Detenberg (Johann Wilhelm Dettenberg, rođ. 1908). Tamo je poslat kao poverenik „generalnog staratelja za obezbeđivanje kulturnih

dobara". Ovaj drugi bio je Volfram Sifers, izvršni direktor Anenerbea. Godinu dana ranije Detenberg je za Sifersa u Strazburu ispitivao mogućnost otvaranja podružnice Anenerbea. Posle toga je, do jula 1942, bio na službi u Donjoj Štajerskoj, takođe da bi za Sifersa plenio kulturna dobra. Detenberg je sada boravio u Banatu kao Himlerov poverenik u njegovom svojstvu „komesara Rajha za učvršćivanje nemačke narodnosti". Sedmog jula 1942. sastavio je inventar umetničkih predmeta vršačkog vladičanskog dvora koje je još zatekao posle prolaska raznih delova trupa, zaključivši na kraju: „Najvredniji u dvoru su verovatno bili arhiv i biblioteka koje je dan pre mog dolaska specijalna SS-jedinica Ministarstva inostranih poslova, grupa Kinsberg (Künsberg) prevezla za Berlin radi kasnije upotrebe u Beču. Specijalna četa Kinsberg je u stvari imala zadatak da prati u stopu borbene trupe, pronalazi spoljnopolitički osetljiv materijal protivnika i otpravlja ga za Berlin: „Time se specijalna četa nalazila u upravo grotesknom, iako znakovitom mestu na kome su se ukrštale nadležnosti. Kao jedinica Waffen-SS-a[86] u vojnim stvarima je bila potčinjena uputstvima Vodećeg glavnog ureda SS, a kao kontraobaveštajna služba, odeljenju Abvera Vrhovne komande Vermahta. Istovremeno, neki od vođa specijalne čete su bili, bar na početku ove kampanje, pripadnici Tajne vojne policije. Uputstva za plenidbu političkog materijala je, međutim, mogao da izda samo ministar inostranih poslova Rajha, iako se pri tom specijalna četa morala držati i njegovih dogovora sa Abverom. Neretko se dešavalo da se pripadnici ERR-a i Kinsbergove čete sudare.

Detenberg je u jednom kasnijem izveštaju izložio da je vođa čete bio austrijski istoričar i geograf, SS-oberšturmfirer dr Vilfrid Kralert (Wilfried Krallert, 1912–1969) koji je, inače, održavao dobre veze sa „mladim čovekom krivog lica", Fricom Valjavecom. Kralert je, po Detenbergu, „jako pazio na to" da za odašiljanje vladičanskih knjiga i arhive „ne sazna poverenik za muzeje pri vojnom zapovedniku Srbije" , dakle, Rajsvic. Kralert je 14. jula 1942. obavestio Detenberga o tome da je za Beč poslat i jedan arhiv iz Bečkereka, da bi konačno, zajedno sa vladičinim dobrima, završio u bečkom Državnom arhivu. Detenberg je tom akcijom bio podjednako malo oduševljen kao i Nemačka narodna grupa u Banatu i 1. puk 7. dobrovoljačke brdske SS-divizije „Princ Eugen" u formiranju koji je bio stacioniran u Vršcu. Međutim, vođstvu Nemačke narodne grupe je uspelo da spreči da Kralert zapleni fondove vršačkog muzeja.

86 Vojne jedinice partijske bezbednosne službe SS. (*Prim. prev.*)

Četiri dana pošto je specijalna četa Kinsberg otpravila iz Vršca biblioteku i arhivu, Detenberg je Rajsvicu u Beogradu podneo izveštaj. Rajsvica je jako naljutilo što se Kralert tako osiono poneo prema Nadleštvu za zaštitu spomenika, da je 21. jula 1942. lično otputovao u Banat. Za vreme njegovog boravka tamo Rajsvic je dao da ga izveste o zapleni i transportu arhive bečkerečkog sirotišta i biblioteke. Ta kulturna dobra je takođe, uprkos protivljenju Nemačke narodne grupe, još početkom juna otpravio Kinsbergov opunomoćenik, SS-unteršturmfirer Alfred Karazek (Karasek). Protest šefa ureda Vođstva narodne grupe, studenta prava Edmunda Benerta (Bennert), koji je takođe nastupio kao SS-unteršturmfirer, bio je bezuspešan.

Detenbergove i Benertove izjave je Rajsvic, zajedno sa protestnom notom, preneo poslaniku Bencleru u Beogradu: „Sada treba temeljno utvrditi da su samo Grupa IV sa referentima za zaštitu arhiva i biblioteka i nadleštvo za zaštitu kulturnoistorijskih spomenika nadležni za obezbeđivanje materijala ove vrste." Sledio je indignirani protest: „Nedopustiv je i za svaku osudu … sledeći postupak: naime da je vođa SS specijalne čete Ministarstva inostranih poslova dr Kralert, pred svedocima, u svojim izjavama naglasio to da za celu akciju odnošenja vršačke vladičanske biblioteke i arhiva nadležne beogradske instance ne smeju da saznaju." Na kraju, Rajsvic je tražio objašnjenje o mestu gde se nalaze arhiv i biblioteka i njihovo skoro vraćanje Nemačkoj narodnoj grupi.

Tačno tri sedmice kasnije, Kinsberg je lično reagovao na Rajsvicovo prebacivanje. Za bečkerečkim arhivom su zahtev podneli i Rumuni, tvrdeći da se radi o dobru koje su Srbi opljačkali u doba Prvog svetskog rata. Kralert je navodno o vršačkoj akciji usmeno obavestio Roberta Švankea, poverenika za arhive u Beogradu. Arhive iz Bečkereka i Vršca su u tom trenutku bile u Berlinu. Nemačka narodna grupa na njih navodno nema nikakvo pravo jer će arhivi sadržati samo materijal o Srbima. Kralertova izjava da se sve taji od Rajsvica, ticala se srpskih nadleštava, a ne Vojne uprave. Vladičansku biblioteku iz Vršca Kinsberg nije spomenuo nijednom rečju. Više od 3.000 vladičanskih knjiga vraćeno je 1947. Jugoslaviji, dok je, nasuprot tome, neizvesno gde se nalaze bečkerečka i vršačka arhiva. Što se tiče „usmenog" obaveštenja Švankeu, može se pretpostaviti da je on odgovarajuće informacije Rajsvicu prećutao. To bi objasnilo primedbu o Švankeu koja se nalazi u Rajsvicovom pismu Boksici o njegovom putu u Banat sredinom juna 1942: „U međuvremenu, Švanke opet pravi svinjarije."

Tokom boravka u Vršcu radi razjašnjenja Kinsbergove akcije, izvesni oberšturmfirer Reš (Rösch) divizije „Princ Eugen" mu je skrenuo pažnju da je pri zauzimanju vladičanskog dvora u dvorištu nađen zakopan kofer sa „stonom srebrninom" velikodostojnika. Reš je molio za razjašnjenje da li se pribor za jelo „za 100 osoba" treba predati za kasinu divizije ili poslati u Rajh. Za Rajsvica je slučaj bio jasan. Pisao je komandantu 1. puka Divizije, SS-štandartenfireru Mihaelu Brozeru (Michael Broser, 1880–1947): „Mi ne vodimo rat protiv srpske crkve, pa se sledstveno tome trpezna srebrnina vladičina ne može smatrati ratnim plenom."

Izveštaču Detenbergu je skoro uspelo da izbegne službu na frontu. Između Sifersa i Rajsvica je dogovoreno da Detenberga upotrebe pri akciji obuhvatanja srednjovekovnih arhitektonskih spomenika u sklopu saradnje Nadleštva za zaštitu spomenika i Anenerbea. Ipak, to se neće ostvariti – 30. jula 1942. Detenberg je smrtno ranjen.

Epizoda sa kulturnim dobrima iz Vršca i Bečkereka pokazuje koliko je ozbiljno Rajsvic shvatao svoju ulogu zaštitnika kulturnih spomenika, i posebno kada je trebalo da se izbori protiv konkurentskih nemačkih instanci. Dakako, vidi se i to da je u slučaju Banata, interesima Nemačke narodne grupe davao prioritet.

Jedna druga nemačka instanca sa kojom je nadleštvo za zaštitu spomenika došlo u sukob bilo je Propagandno odeljenje Jugoistok. U decembru 1941. ministar prosvete Jonić se obratio Rajsvicu s molbom da se omogući izložba radova likovnih umetnika koji rade u Srbiji. Projekat je podstakao rektor Akademije likovnih umetnosti, osnovane 1937, Toma Rosandić (1878–1958) da bi se ublažila „beda" umetničkih stvaralaca. Bilo je predviđeno da čisti prihod od ulaznica i 40% prihoda od prodaje dobiju ugroženi umetnici. Svaki srpski vajar ili slikar trebalo je da dobije priliku da izloži po tri dela. Žiri nije bio predviđen. Kao organizacioni odbor ponudili su se profesori Akademije. Izložbu je trebalo otvoriti „prvih dana proleća" 1942. u paviljonu „Cvijeta Zuzorić" na Kalemegdanu, gde je 11 godina ranije otvorila vrata prva izložba savremenih nemačkih umetnika.

Rajsvic je prihvatio inicijativu i, zbog nadležnosti, prosledio je zonderfireru Švenu (Schwenn) iz Propagandnog odeljenja. Ovaj je od ministra zatražio spisak umetnika radi političke provere. Velmar-Janković je predao listu sa 65 imena i konačno zamolio za dozvolu da izložba može da počne 21. juna 1942. To što više nije reč o „prvim danima proleća" nego o početku

leta bilo je uslovljeno time da je vojska još dugo zauzimala paviljon. Rajsvic je dao odobrenje 11. juna, deset dana pre planiranog početka izložbe.

Sedam dana kasnije, međutim, Šven je samovoljno odlučio da zabrani izložbu, sa obrazloženjem da Propagandno odeljenje još nije imalo priliku da odredi žiri – iako se mislilo da izložba bude bez žirija. Tu odluku je saopštio Joniću. On je odmah nazvao Rajsvica koji je ionako smatrao da ga Šven ne obaveštava dovoljno o planiranju izložbe. Međutim, Jonić je deset minuta kasnije opet nazvao Rajsvica da mu javi da je Šven sada, navodno posle savetovanja da samim vojnim zapovednikom Baderom, dao svoju saglasnost. Još iste večeri, Rajsvic je Švenovom pretpostavljenom, majoru Lipertu (Lippert) ukazao na slučaj. Lipert je Rajsvicu dao do znanja da Propagandno odeljenje smatra da su Srbi odobrenje za izložbu „ispletkarili". Rajsvic je to odlučno odbio, a u jednoj službenoj belešci od 18. juna 1942. stao je posebno iza Velmar-Jankovića: „Lipertu sam ukazao … da postoji mučna protivrečnost da je londonski radio s jedne strane Velmar-Jankovića već dva puta osudio na smrt, dok tog čoveka koji je zbog prijateljstva prema Nemcima osuđen na smrt, s druge strane, njegovi [Lipertovi] zonderfireri [Šefer i Šven] stalno sumnjiče da osujećuje naše namere." Rajsvic i Lipert su se složili da žiri, koji bi činili Šven, Šefer, Tišovic koji je upravo boravio u Beogradu i sâm Rajsvic, dva dana pre otvaranja izložbe pregleda radove. Taj žiri je onda odlučio da „ukloni" jedan gipsani odlivak i tri uljane slike ekspresionističkog slikara Jovana Bjelića (1886–1964). Međutim, još istog dana je Lipert posetio Turnera da bi ocrnio Rajsvica jer je navodno dozvolio da ga Jonić „prevari". U jednoj službenoj belešci od 20. juna 1942. Rajsvic otkriva svoje viđenje stvari: „O tome da isključiva odgovornost leži na zonderfireru Švenu koji nije trajno izveštavao, major Lipert [Turneru] nije rekao ništa." Izložba je onda po planu otvorena 21. juna 1942. u 11 sati: „Ja sam učestvovao kao zastupnik gospodina državnog savetnika [Turnera] i čestitao ministru Joniću … na uspehu izložbe."

„Novo vreme" je 24. juna 1946. izvestilo o izložbi gde se moglo videti i kupiti 150 umetničkih dela. Ekspresionista Bjelić je ipak bio predstavljen svojom slikom „Mrtva priroda". Recenzent mu je posvedočio „pravo čudo u skladu boja". Nekada „nemirni umetnik" sada je navodno postao „ujednačen". Članak nijednom rečju nije spomenuo pozadinu postavljanja izložbe, a ni Rajsvic nije spomenut, iako se u beloj bluzi uniforme raspoznaje na fotografiji koja je propratila članak. Otvaranje izložbe, za razliku od spasavanja moštiju, Rajsvic je spomenuo sa tri rečenice u izveštaju o stanju od

1. aprila do 30. juna 1942. Rajsvic je 2. januara 1944. ponovo imao priliku da na istom mestu prisustvuje otvaranju jedne izložbe savremenih srpskih umetnika. Ovog puta je, međutim, spomenut u novinskim izveštajima – na prvom mestu poimence navedenih predstavnika Vojne uprave.

Epizoda sa otvaranjem umetničke izložbe na Kalemegdanu pokazuje da su neka nemačka nadleštva smatrala rad Nadleštva za zaštitu spomenika kao potencijalno suviše prosrpski. Turnerova podrška na koju je Rajsvic mogao da računa je, međutim, po pravilu bila dovoljna da projekti Nadleštva za zaštitu spomenika dobiju veću težinu.

Nesumnjivo je da se Rajsvic svojim poslovima zaštitnika kulturnih dobara posvetio s velikom predanošću. Načelno se uvek trudio da srpska kulturna dobra zaštiti od neovlašćenog posezanja, bilo od ustaša, bilo od nemačkih nadleštava koja su imala malo poštovanja za Nadleštvo zaštite spomenika. Međutim, čim bi u pitanju bili viši nemački vojni ili politički interesi, Rajsvic bi njima davao prioritet. Ipak, Rajsvicovo polje delatnosti uskoro više neće biti ograničeno samo na zaštitu spomenika.

Dok su delovanje Kinsbergove čete i Propagandnog odeljenja Jugoistok komplikovali rad Nadleštva za zaštitu spomenika spolja, Rajsvic je širenjem polja svoje aktivnosti izvan zaštite spomenika u pravom smislu, stavljen pred nove izazove. Pošto je već 1942. oblast njegovog uticaja bila proširena na biblioteke i arhive, krajem 1943. dobio je i „vaspitanje i nastavu" kao dodatno polje delovanja. Isprva je bio potpuno ispunjen nadom zbog nove odgovornosti. Supruzi je pisao: „Tako sam, dakle, neposredni protivnik ministra prosvete". Međutim, bio je svestan i da je sada bio izloženiji napadima. Ipak, zastupao je devizu „bolje istaknut i upucan nego da samo cvetam u tišini". Važno mu je bilo da bude produktivan: nasuprot Lerhoferu koji je sada poslat u Grčku, a koji je prvobitno bio nadležan za resor nastave, on je „jednostavno imao program" – oduvek.

Rajsvicov rukopis se , međutim, ne prepoznaje u razradi nekog „programa" u bibliotekarstvu. Na tom polju je glavnu reč vodio Herman Gerstner (Hermann Gerstner, 1903–1993) koji je 4. aprila 1942. došao u Beograd, isprva samo kao opunomoćenik Vrhovnoj komandi vojske potčinjenog šefa vojnih biblioteka, nadleštva stvorenog 1941, koje je na početku vodio potpukovnik baron Ludvig Rit fon Kolenberg (Ludwig Freiherr Rüdt von Collenberg). U tom svojstvu Gerstner je nadzirao glavnu vojnu biblioteku u Beogradu, na uglu Nemanjine i Resavske ulice, sa više desetina hiljada knjiga.

Rajsvic Gerstneru lično nije bio nenaklonjen i s njim je provodio deo slobodnog vremena. Gerstenr je po njemu, „pre svega bio pesnik i pisac, čije knjige u izdanju izdavačke kuće Eher u 250.000 primeraka kruže Nemačkom". Uveče je rado sedeo s Gerstnerom „kad je čovek po ceo dan okružen tim čudnim činovnicima". Očigledno je Rajsvic u Gerstneru video podsticajnog intelektualnog sagovornika, iako ga je na drugom mestu okarakterisao kao „suviše uskog". Za razliku od Holstea ili Celtnera, Gersten nije bio 'Cobalcanicus': „Nikad nije shvatio šta sam ja smatrao za naš zadatak".

O konkretnoj delatnosti u Beogradu u tom trenutku u Nemačkoj kao pisca nipošto ne nepoznatog Gerstnera malo šta je izašlo na svetlo dana. Gerstner – u civilstvu bibliotekar minhenske Državne biblioteke –u vojnom pogledu je bio potčinjen šefu vojnih biblioteka, stručno pak Paulu Hajglu (Heigl, 1887–1945), upravniku bečke Univerzitetske biblioteke, koga je Ministarstvo prosvete Rajha već u aprilu 1941. postavilo za „komesara za naučne biblioteke u Jugoslaviji". Hajgl je u to vreme jednom posetio Beograd, verovatno pre Rajsvicovog dolaska u julu 1941, ali do sada nije nađen arhivski trag njegovog boravka u obliku izveštaja. Konačno, treći gospodar koga je Gerstner od 1942. još morao da služi, bio je Rajsvic u svojstvu šefa nove IV grupe u okviru Vojne uprave.

Gerstnerova delatnost je obuhvatala konfiskaciju knjižnih fondova Vendelovog izdavača i člana Nemačko-jugoslovenskog društva Gece Kona u čijoj se glavnoj knjižari u Beogradu nekad prodavao Rajsvicov „Red vožnje". Oko 6.000 knjiga ovog prvo razvlašćenog, a potom i ubijenog jevrejskog poslovnog čoveka, Gerstner je po Hajglovom nalogu, a uz odobrenje Vojne uprave od novembra 1942. do avgusta 1943. preneo u Beč. Po navodima Jovanovića Stojimirovića, Konu je 1938. sa nemačke strane ponuđeno 50 miliona dinara da napusti svoj posao, što je on odbio s rečima: „Ja sam Srbin i srpski rodoljub, a u jesen 1941. ću proslaviti četrdesetu godišnjicu svoje firme." U celoj Rajsvicovoj prepisci, ni privatnoj, ni službenoj, nema traga o postupanju s Konom.

Gerstner je, s jedne strane, pljačkao knjige i, s druge, pokušavao da ih zaštiti od nemačkog zahvatanja. U junu 1942. hvalio se da je 1.000 knjiga iz biblioteke srpskog Ministarstva inostranih poslova sačuvano za njega, umesto da budu poslate u bečki Arhiv Rajha, kako je drugde nameravano: „Srbima se ne sme uzeti ono što im treba; u svakom slučaju dela moraju ostati na srpskoj teritoriji." Zaplenu knjiga je tražio Gerstnerov pandan na polju arhivistike Robert Švanke.

Švanke je studirao istoriju u Beču, na Seminaru za istočnoevropsku istoriju koji je 1907. osnovao Hans Ibersberger (Uebersberger) – kome je Rajsvic 1937. prebacio „starohabzburške resentimane" – i doktorirao 1933. sa „Prilozima za istoriju i topografiju Hercegovine u srednjem veku". Od 1935. bio je član Nacističke stranke. Upravnik Domaćeg, dvorskog i državnog arhiva, kasnijeg Arhiva Rajha u Beču, Ludvig Bitner (Ludwig Bittner) koji je Rajsvicu, u vezi sa njegovim habilitacionim radom, prebacio da „događaje suviše gleda kroz srpske naočare", 1936. zaposlio je Švankea. Još pre nemačkog napada na Jugoslaviju Švanke ju je više puta proputovao i očito je imao čak rodbinske veze u Zagrebu. Već u oktobru 1940. Bitner je imenovao Švankea za jednog od stručnjaka arhiva koji je trebalo da se bave izradom zahteva upućenih Beogradu za povraćaj arhivalija koje su posle Prvog svetskog rata ustupljene Jugoslaviji. U tom kontekstu, Bitner je posebno istakao Švankeovo znanje lokalnog jezika.

Već na dan ulaska nemačkih trupa u Beograd, Ernst Cipfel (Zipfel) je u svojstvu komesara za zaštitu arhiva u zauzetim oblastima Bitneru predložio „arhivskog asesora Švankea" za rad u Beogradu. Cipfel, kome je iz njegove funkcije zamenika Alberta Brakmana (Brackmann) 1938. poverena dužnost generalnog direktora državnih arhiva, pošto je već 1936. bio preuzeo vođstvo Arhiva Rajha u Potsdamu, stupio je u Partiju 1932: „On je spadao u prerevnosno poslušne činovnike koji su u preteranom ispunjavanju dužnosti u svim uslovima podržavali rasizam i antisemitizam nacističkog režima."

Švanke je došao u Beograd u junu 1941. gde je kao arhivski referent dodeljen u nadležnost Grupe V višeg ratnog savetnika Lerhofera. Tako na početku svoje delatnosti vojnoupravni asesor Švanke nije bio Rajsvicov potčinjeni. Samo kada je Rajsvic zamenjivao Lerhofera fungirao je kao Švankeov pretpostavljeni u službi. Međutim, u proleće 1942. arhivistika je priključena novoosnovanoj Grupi IV kojoj je na čelu bio Rajsvic, a koja je obuhvatala zaštitu kulturnih dobara i bibliotekarstvo.

Tako je Švanke služio više gospodara. Lerhofer i Turner su mu bili pretpostavljeni u beogradskoj Vojnoj upravi. Turner je, pak, polagao račune vrhovnom komandantu kopnene vojske. Švanke je bio stručno podređen Cipfelu kao komesaru za zaštitu arhiva, što je bila funkcija koja je nastala jednim ukazom Ministarstva unutrašnjih poslova Rajha. Konačno, iz Beča je na Švankea uticao i Bitner, jer su arhivalije koje je Švanke plenio u Beogradu po pravilu slate u bečki Arhiv Rajha na dalju obradu.

Kao konkurencija Švankeu, na licu mesta su se pojavljivali ERR i major Kurt fon Regenauer, zastupnik načelnika vojnih arhiva nadležan za vojne arhivalije. I dokumenti jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova su isprva bili rezervisani za zahvatanje jednog drugog nadleštva – Vilhelmštrase.[87] Pa ipak, grupa stručnjaka koju je u aprilu 1941. u Beograd poslala Arhivska komisija Ministarstva inostranih poslova vratila se u Berlin praznih ruku, prepustivši teren Švankeu.

Za razliku od fon Rajsvica, Medaković je o Švankeu imao izuzetno negativan utisak. Po Medakoviću, Rajsvic mu je pojasnio da je Švankeova uloga kao „zonderfirera" da nađe i pokupi sve dokumente koji dokazuju krivicu Srbije za oba svetska rata. To je, zaista, uz povraćaj dokumenata koji su po berlinskom i bečkom tumačenju u skladu sa principom provenijencije pripadali Nemačkoj, bio jedan od glavnih Švankeovih zadataka. Uz to je išla i „zaštita" drugih fondova koje je „kao kulturna dobra trebalo sačuvati od uništavanja" i čije je „korišćenje u nemačkom interesu" trebalo omogućiti: „Posebnu pažnju su zasluživali fondovi koji su se ticali Nemačke narodne grupe".

Švanke se posvetio svom novom zadatku sa detektivskom predanošću. Devetog jula 1941. je pisao Bitneru: „Sa kolegom koji je preuzeo zaštitu muzeja u zemlji [Rajsvic] ću učiniti šta je u mojoj moći da blaga koja dremaju u srpskim manastirima učinim dostupnim nauci." Den posle Rajsvicovog dolaska u Beograd, poverio je Bitneru da je „stigao jedan referent za muzejsku zaštitu", koji je „na sreću sa sobom donosi potrebno razumevanje za balkanske poslove." I Rajsvic je prema Švankeu na početku svoje delatnosti bio vrlo sklon: upoznao je „jednog malog Bečliju koji spada u malobrojne ljude koje počastvujem titlulom 'Balkanac'. Stvarno poznaje Balkan, zna srpski i čuva dokumente, pre svega srednjovekovne, utoliko što sve što je ovde tokom godina zapušteno jednostavno pakuje u sanduke i šalje za Beč gde se mnogo bolje čuva." Pod „srednjovekovnim" aktima podrazumeva se arhiv Dubrovačke republike sa dokumentima iz razdoblja od XII do XVIII veka. On je po zajedničkoj austrijsko-jugoslovenskoj izjavi 5, odnosno 15. aprila 1920. izručen Jugoslaviji. Isprave su se čuvale u Arhivu Srpske akademije nauka: „U biblioteci Akademije nauka je jedna jedina soba, u sred srede neoštećena, a u njoj su trezorski sanduci s ispravama koje je moj mali bečki asesor [Švanke] sada uspeo da spasi." Švanke je svoje „spasilačko delo" ovako

87 Wilhelmstrasse – ulica u Berlinu u kojoj je bilo Ministarstvo inostranih poslova, pa zato sinonim za njega. (*Prim. prev.*)

izložio: „Akademija je bila zabezeknuta kad sam nastupio skroz nedužno kao istraživač, a kada sam imao dokumente u rukama, zatražio ključeve i nastupio kao opunomoćenik." Ravno 1.500 pojedinačnih dokumenata je zaplenjeno i već početkom jula 1941. prebačeno za Beč.

Međutim, Švankeova zvezda je ubrzo počela da tamni. Iako je uvek mogao da računa na podršku Bitnera iz Beča i Cipfela iz Berlina, u septembru 1941. je opozvan i vraćen na staro radno mesto. Šta se desilo?

S jedne strane, Švanke je došao u sukob sa Lerhoferom i Rajsvicom zbog, po mišljenju oba pretpostavljena, svog neprofesionalnog vođenja akata. Po njima, mnoge njegove pisane rečenice bile su zbrkane i nepotpune. Lerhofer je o tome zabeležio da su Švankeovi izveštaji sastavljeni „na nečuveno površan, u načinu izražavanja nemoguć i skroz zbrkan" način. Rajsvic – sada šef Grupe IV, pa time i Švankeov pretpostavljeni – zamerao je, uz to, da je arhivski referent odbijao da kritikovane službene beleške ispravi na odgovarajući način. Ta navodna neprofesionalnost iznenađuje utoliko više jer Švanke nije samo bio doktor istorije, nego je 1939. stekao i titulu doktora pravnih nauka. Zanimljivo je da je manjak profesionalnosti, s druge strane, Švankeov berlinski pretpostavljeni, Cipfel, prebacio i Rajsvicu. a. On je Švankea čak hrabrio u tome da se pobuni protiv Lerhofera i Rajsvica: „Vaš [Švankeov] položaj u Upravnom štabu i odnos sa Vašim pretpostavljenima ostaju nezadovoljavajući, posebno činjenica da jedan nestručnjak [Rajsvic] vodi 'Glavni referat' za arhivske poslove, a da ste mu Vi samo pomoćnik … ne dozvolite da recimo – iz osećanja ogorčenosti – i sami budete potisnuti u stanje bezuticajnosti."

Pored toga, Švanke je bio sklon da prekoračuje svoja ovlašćenja. Tako se na povratku iz Beča u Beograd ceo jedan dan bez odobrenja, iako mu je Rajsvic to „izričito zabranio", zadržao u Zagrebu da bi posetio rođake. Uz to, mešao se i u rešavanje pitanja naslednika direktora srpskog Državnog arhiva. Švanke bi više voleo da je upravo penzionisani upravnik Aleksandar Arnautović (1888–1982), koji je vodio Arhiv od 1939, ostao na dužnosti. Međutim, Nedićeva vlada je pozvala Rajsvicovog poznanika Milana Jovanovića Stojimirovića da ga nasledi. On navodno, uopšte za to nije bio kvalifikovan, a uz to, dok god nema srpskog zakona o arhivima, trebalo je njega, tj. Švankea, saslušati. Švanke se čak nosio mišlju da on sâm komesarski preuzme vođenje Arhiva. Zato, dakle, ne čudi što je Lerhofer Švankeu pripisao „potpuno nezrele, da ne kažem detinjaste nazore" u pogledu „političkih postupaka". Da je Rajsvic s Jovanovićem Stojimirovićem bio blizak Švanke je, dakako,

dobro primetio. Novi upravnik „sedi svake nedelje“ s Rajsvicem i iznosi mu „svoje žalbe“ na Švankea. Uz to, Rajsvic redovno „gosti“ Jovanovića Stojimirovića i druge Srbe.

Rajsvic je izgrdio Švankea i zbog njegove sklonosti da širi nepotvrđene glasine o srpskim saradnicima. U decembru 1941. Rajsvic ga je opomenuo da „odustane od svake sumnje u sabotažu koja se ne može zaista dokazati i da se suzdrži od svih epiteta koji se mogu izbeći“. Švanke je i samog Rajsvica uzeo na nišan. Tako je nakon smene Turnera sa mesta šefa Vojne uprave u Beogradu pisao Cipfelu da „Rajsvic nikada nije krio da mu je svrgavanje Turnera vrlo poželjno, jer se ovaj nije dao potpuno upregnuti pod [*sic*] njegova kola“. Ova Švankeova izjava pokazuje kako malo je razumeo odnos Rajsvica i Turnera, budući da je Rajsvic bio sve samo ne srećan zbog Turnerove smene.

Zato ne čudi što se Rajsvicovo mišljenje o Švankeu brzo promenilo. U jednom pismu Boksici iz februara 1942. već ga je označio kao „potpuno zbrkanog“. Cipfelov put u Beograd početkom juna 1942. trebalo je da pomogne da se odnos Švankea i Rajsvica opusti. Posle dužeg razgovora sa Cipfelom i Rajsvicom tokom koga se Švanke dugo opirao, svečano je izjavio da je pri svom prebacivanju da Rajsvic svoje srpske posetioce „gosti“, pošao od „netačnih pretpostavki“. Dalje je obećao da neće više „podmetati“ da Rajsvic „iz ličnih razloga favorizuje i pomaže Srbe“. Da je Cipfel svakako bio na Švankeovoj strani proizlazi iz jedne interne Cipfelove beleške u kojoj je Rajsvica označio kao „izrazitog prijatelja Srba“. U istoj belešci Cipfel je grdio srpski Državni arhiv koji je posetio 4. juna 1942. kao „vašljivu, negativno nastrojenu ustanovu“. Jovanović Stojimirović, koji je od preuzimanja dužnosti redovno izveštavao Rajsvica a ne Švankea, jer je ovaj odbijao da s njim, direktorom Arhiva, održava službene odnose, o tome je pisao: „Gospodin Cipfel se u Arhivu zadržao skoro jedan sat … U razgovoru se gospodin Cipfel pokudno izrazio o lošem sistemu koji je u njemu postojao od osnivanja Arhiva.“

Dakako, Arhiv se i našao u neredu i zbog, i baš zbog, nemačkog mešanja. U svom izveštaju Rajsvicu od 23. maja 1942. Jovanović Stojimirović je spomenuo da je feldkomandantura 599 pustila nestručne jevrejske prinudne radnike da transportuju dokumenta, zbog čega je mnogo „pobrkano“. Između redova Jovanović Stojimirović u svojim izveštajima Rajsvicu nije krio ni da ni doprinos nezadovoljavajućem stanju u Državnom arhivu samog arhivskog referenta Švankea nije nezanemarljiv, s jedne strane time što je prostorije držao pod ključem, nalagao da se arhivski materijal bez obrazloženja odvozi i što je bez razloga naredio novu podelu fondova.

Poslednjeg dana Cipfelove posete Srbiji Rajsvic je s njim, u pratnji Švankea napravio ekskurziju preko Petrovaradina i Fruške gore u Rumu, odakle je Cipfel seo na noćni voz za Beč. Izlet se izrodio u farsu koju je Rajsvic opisao u jednoj službenoj belešci na više strana. Cipfel je navodno otezao već sa odlaskom iz Beograda jer je dao da mu se nabave „tregeri, podvezice i bademi". Uz to, reagovao je krajnje neprijateljski kad ga je Rajsvic zamolio da se sretne sa predstavnicima Nemačke narodne grupe čije arhive je na kraju krajeva dao da se obezbede: „Kafansko društvo ga ne zanima", kako reče Cipfel. Uz to Cipfel je pred okupljenim ljudima Rajsvicu zapretio da „će ga još upoznati". Međutim, Rajsvicu je najviše zasmetalo nešto drugo: „Posebno sam žalio što je gospodin Cipfel tokom celog puta pustio da ga samo gospodin Švanke obaveštava o političkom i etničkom stanju predela kroz koji smo putovali. Na taj način je nesumnjivo stekao pogrešnu sliku o tamošnjim prilikama." Utoliko ne iznenađuje što je Rajsvic nekoliko dana kasnije svojoj ženi govorio o Švankeu kao o „bednom arhivskom crvu" koji je izazvao „neprijatno začikavanje." Ubrzo zatim je nazvao Švankea „seronjom".

Cipfel je pokušao da svog preferiranog sagovornika Švankea zaštiti i od odlaska na front. Kad je Vrhovna komanda vojske htela da Švankea u junu 1942. povuče iz Beograda, Cipfel se obratio – za kratko vreme čak uspešno – Turneru istakavši da je Švanke kao vojnik u Francuskoj pretrpeo povredu glave koja mu je umanjila vojnu sposobnost. Pored toga, je navodno, u zaštiti arhiva u Beogradu ostvario „izuzetna postignuća". O kakvoj „povredi glave" se radilo, ne može se nedvosmisleno zaključiti – u svakom slučaju, Rajsvic, koji je i sâm u Prvom svetskom ratu pretrpeo jednu takvu, smatrao je Švankea zrelim za „duševnu bolnicu".

Šest dana pošto se Cipfel potrudio da spreči Švankeov premeštaj u borbenu jedinicu, vojnoupravni asesor je, međutim, ponovo neprijatno upao u oči. Po Rajsvicu, počinio je „utaju", odnosno krađu, zbog čega je 21 dan bio u pritvoru. I dok je Rajsvic tačno izvestio o kazni, grešio je u pogledu krivice. Protiv Švankea je zaista vođena istraga zbog krađe i utaje, ali je taj postupak obustavljen 5. avgusta 1942. Na 21 dan „pooštrenog kućnog pritvora" Švanke je osuđen dan kasnije, 6. avgusta 1942. On je 26. juna 1942. u Zemunu kofer službenice Vermahta Sofi Merc, bez njenog znanja, dupke napunio životnim namirnicama za svoju porodicu u Beču i inkriminisani prtljag dao svojoj kućnoj pomoćnici Hermini Gruber da ponese sa sobom iz Beograda za Beč. Švankeova žalba protiv te disciplinske mere je ostala bez uspeha. Poslat je nazad za Beč gde se gorko žalio Cipfelu. Njegovim odlaskom je navodno

„referat za zaštitu arhiva izgubio opravdanje i postaće samo sinekura ili šta Rajsvic pod tim zamisli. Ne zaštita nemačkih interesa, nego prevashodno srpskih kulturnih vrednosti. Znači jatakovanje srpskim sanjarijama, koje će sa srpske strane u datom trenutku biti nagrađeno nogom u zadnjicu."

Međutim, time nisu završene svađe oko Švankea. Pri svom odlasku iz Beograda on je neke svoje privatne stvari naslagao u dva sanduka koji su spadali u pošiljku od ukupno 52 sanduka sa arhivskom građom. Te sanduke je trebalo prevesti iz Beograda u bečki Arhiv Rajha. Među predmetima koje je Švanke naslagao sa delom vrlo starim dokumentima bila je i kutija jaja. Pri dolasku u Beč, dva sanduka su nedostajala. Vojna uprava u Beogradu je pokrenula istragu da utvrdi gde su, a kada je utvrđeno da su oba izgubljena sanduka sadržala Švankeova jaja i nekoliko njegovih odevnih predmeta, pojavila se sumnja da je Švanke vredne povelje, među kojima i komade iz Dubrovnika i akta tzv. Solunskog procesa protiv Apisa, režisera Sarajevskog atentata, pokušao da skloni na stranu. Međutim, sanduci su se opet pojavili, sa jajima, koja su se u međuvremenu, naravno, osušila. Opsežna istraga koju je sproveo bečki Gestapo raspršila je „sumnju u delovanje s predumišljajem u cilju prevare".

Njegov opoziv iz Beograda nipošto nije značio da je Švanke završio svoj ratni pohod protiv navodno srbofilskog Rajsvica. Krajem marta u Beč je iz Beograda došla još jedna pošiljka dokumenata sa Solunskog procesa. Dalja obrada je poverena Švankeu. On je verovao da je utvrdio da materijal nije potpun, imputirajući „uz ironičan smešak" u prisustvu prevodioca Veselog (Wessely, rođ. 1923, ne Kurt Veseli), da su dokumente u Beogradu svesno zadržali Švankeov naslednik Celtner i Rajsvic da bi zaštitili srpski ugled. Po izjavi Veselog, Švanke je još dodao da „se dole u Beogradu sad raširila čista srbofilija". Celtner i šef Vojne uprave, Bener, besno su reagovali na ovu optužbu. Bener je 28. aprila 1943. u Berlinu od Cipfela tražio da od Švankea „bez odlaganja" dobije pisano izvinjenje. U protivnom, pokrenuće postupak za „klevetanje nemačkog Vermahta" kod Državnog tužilaštva u Beču. Uz to, Švanke mora „odmah da nestane" iz Arhiva Rajha. Ovog puta Bitner se zaštitnički postavio prema Švankeu opisavši ga kao „u službi marljivog, bogatog znanjima i trpeljivog" činovnika koji se nalazi u „stanju patnje". Bitner je dalje podsetio da u Švankeovom slučaju treba paziti na „odredbe o postupanju s činovnicima povređenima u ratu". Omalovažavajuće izjave o Rajsvicu i Celtneru Švanke, navodno, nije izneo „u tom obliku". Pravi krivac je, navodno, Veseli sa svojim „štetnim pričama o odnosima u

Beogradu". Ishod ovog poslednjeg sukoba oko Švankea bio je bar taj da se on zaista izvinio u pisanoj formi. Činjenično Švankeova prebacivanja ionako nisu bila opravdana. Tako se Rajsvic u martu 1944. izjasnio protiv vraćanja dokumenata srpskog „Političkog arhiva" Nedićevoj vladi, iako je to čak i Bencler pozdravio. Rajsvic je ukazao na još nezavršenu publikaciju dokumenata koji inkriminišu srpsku vladu pod Nikolom Pašićem u vezi sa krivicom za izbijanje Prvog svetskog rata. Ni akta od pre 1908. još nije trebalo ustupiti Nediću jer su oni s nemačke strane dovedeni u „besprekorni red", i sa „stanovišta arhivskog čuvanja dokumenata" je bolje da za sada ostanu u nemačkim rukama.

Beneru pak nije uspelo da isposluje uklanjanje Švankea iz Arhiva Rajha u Beču. Naprotiv, 1944. Švanke je unapređen u arhivskog savetnika, a neposredno posle rata povereno mu je vraćanje dokumenata, koja je delimično sâm zaplenio u Srbiji, jugoslovenskoj vojnoj misiji. Od kraja pedesetih godina radio je u austrijskom Institutu za istočnu i jugoistočnu Evropu, objavljujući redovno u naučnim časopisima – doduše, gotovo isključivo o svojoj „omiljenoj temi", Albaniji.

„Švankeov slučaj" pokazuje komplikovan splet odnosa između beogradske Vojne uprave kao Švankeovog vojnog nadređenog s jedne strane, i stručnog nadzora nad arhivskim referentom s druge. Tako je Rajsvicu uspelo da uz podršku šefa Vojne uprave nadvlada Švankeove zagovornike u Beču i Berlinu, Bitnera i Cipfela, i isposluje njegovo povlačenje iz Beograda. Pa ipak, Vojnoj upravi nije uspelo da Švankea potpuno otpusti iz Arhiva Rajha u Beču, iako je Bene pretio tužbom za klevetu.

Rad Švankeovog nadleštva za zaštitu arhiva i njegovog naslednika Celtnera je u Rajsvicovoj privatnoj ostavštini ostavio vidno veće tragove nego onaj Gerstnerovog nadleštva za zaštitu biblioteka, iako su oba od 1942. došla pod Rajsvicovo okrilje. Tako bi se za posebnu studiju mogli upotrebiti kao izvor, na nemački prevedeni, rukom pisani, po pravilu dvonedeljni računski izveštaji Jovanovića Stojimirovića sačuvani u ostavštini koje je on, u svojstvu upravnika srpskog Državnog arhiva, slao neposredno Rajsvicu – i zato što je Švanke odbijao službeno i privatno opštenje sa Jovanovićem Stojimirovićem – pored obimnih pregleda arhivalija i drugog materijala poslatog za Beč, između ostalog i inventarskih pregleda o arhivima u Banatu. U okviru ovog rada smo se, međutim, suzdržali od detaljnog opisa rada na zaštiti arhiva i biblioteka. Rajsvic je bio kritički raspoložen prema svakoj konfiskaciji srpskih dokumenata i slanju za Beč, ukoliko ona nisu služila razjašnjenju

pitanja krivice za rat 1914. Cipfelu, „poznatom pljačkašu arhiva“ stavio je jasno do znanja da uz to „svaku zaplenu sprovede na što nežniji način“. Time je Rajsvic po namerama ličio na referenta za zaštitu arhiva u Italiji, Teodora Majera (Theodor Mayer, 1883–1972), kome je uspelo da „osujeti projekat široko zasnovanog odnošenja arhivalija u Rajh“.

Doduše, znatne količine arhivalija su odnete za Beč, ali se videlo da se Rajsvic trudio da podrži rad Jovanovića Stojimirovića. Ovaj je uz stalni nedostatak osoblja, morao da se bori i protiv nespremnosti, odnosno nemogućnosti srpskih ustanova da svoje arhivalije povere Državnom arhivu. Mnogim lokalnim arhivima je pretilo potpuno pretvaranje fondova u staru hartiju u sklopu reciklaže starog papira koja je postajala sve nužnija za ratne potrebe. Takođe, tokom nemačke okupacije nije se uspelo da Nedićeva vlada objavi neku uredbu o arhivima, nalik onoj o zaštiti spomenika. Konačno, ni Jovanović Stojimirović, ni Rajsvic nisu uspeli da spreče izmeštanje Državnog arhiva u obližnju zgradu Tehničkih fakulteta, iako je Jovanović Stojimirović do kraja gajio neosnovanu nadu da će Rajsvicu uspeti da „izmuva“ povlačenje naredbe o preseljenju.

Racionalizacijom Vojne uprave pod Nojbaherovim okriljem, od kraja 1943. Rajsvicovom delokrugu je pridodato i školstvo. Budući da ta oblast, kao ni arhivistika i bibliotekarstvo, nije spadala u njegov izvorni glavni delokrug zaštite spomenika, i ono će biti samo letimično obrađeno. Kao i u slučaju arhivistike i bibliotekarstva, izvorna osnova je ionako mršava. Na jednom mestu u privatnoj prepisci, on je sebe, doduše, označio kao „ministra prosvete“, ali ipak nema sumnje koji zadatak je Rajsvicu više ležao na srcu: „Pod zbrkom poslova vezanih za školstvo, i dalje cveta, kao brižno negovani cvetak, meni tako draga zaštita spomenika. Po mom mišljenju, ona je važnija od svih drugih dostignuća cele Vojne uprave.“

U središtu njegove delatnosti kao „ministra prosvete“ bile su pripreme za ponovno otvaranje Beogradskog univerziteta. Još u oktobru 1941, na Rajsvicov pritisak, koga je u to vreme zastupao Lerhofer koji je zapravo bio nadležan za obrazovanje, Nedićeva vlada je izdala uredbu o univerzitetu. Sa Rajsvicovog stanovišta, tadašnji ministar prosvete, Trivunac, je pokušao da sabotira uredbu: „Na to sam pobesneo, i uspeo da sredim kod državnog savetnika [Turnera] da mu se [Trivuncu] već sledećeg dana univerzitetski zakon [u stvari, uredba] pošalje u Ministarstvo da je prihvati u roku od 48 sati.“ Samo nekoliko dana kasnije, krajem septembra 1941, Rajsvic je pisao supruzi: „Upravo je ova protekla sedmica bila naporna jer je očekivana

galama protiv uredbe o univerzitetu snažno počela. Međutim, ja sam ostao nepopustljiv pred svim mogućim vizantijskim okolišanjima i sabotažama koji su pokušane. Juče je navodno najzad sve usvojeno na ministarskoj sednici. Po dogovoru. Stalno je ispred svih intelektualnih pitanja gurano svakako jako „zanimljivo" stanje u unutrašnjosti zemlje." Pod „zanimljivim stanjem" Rajsvic je svakako eufemistički mislio na ustanički pokret u okupiranoj Srbiji. Uredba o Univerzitetu je onda stupila na snagu 16. oktobra 1941.

Pa ipak, početak pravog rada Univerziteta otegao se do kraja nemačke okupacione vlasti. Razlog je, s jedne strane, bio strah okupacionih vlasti da bi studenti mogli da podstaknu političke nemire. S druge strane, zbog potreba Vermahta postojao je manjak pogodnih prostorija za uredno održavanje nastave, a moralo se računati i s tim da će studenti biti uzeti na prinudni rad: „Samo mi je otvaranje Univerziteta zadalo strašno puno posla. Dragi Nemci su čudni ljudi. Umesto da učine sve da se postigne neki politički cilj, jedno nadleštvo neće da isprazni zgradu, drugo odvuče na rad u rudnik iste one studente čije je studiranje upravo na veliko odobreno."

Pa ipak, početkom januara 1944. kucnuo je čas: „Sutra, u ponedeljak [10. januara 1944], svečano ću otvoriti Univerzitet." Rajsvic je očigledno očekivao da će i on lično imati koristi od ponovnog početka nastave: „Moja gostujuća profesura je teoretski sigurna … ali dok do toga dođe, još je dug put." Kolaboracionistička štampa je izvestila o svečanosti 10. januara 1944, međutim, bez spominjanja Rajsvica. Prema jednom Rajsvicovom pismu od 28. marta 1944. „Srbi su između sebe" obavili stvarno otvaranje Univerziteta, ali je uveče kod Nojbahera bio prijem. Tu se Rajsvic mogao videti u jednom srpskom nedeljnom filmskom žurnalu o ponovnom otvaranju Univerziteta kog s ponosom spominje u jednom pismu: Rajsvic je tu snimljen u krupnom planu s Nedićem i Nojbaherom za širu svetsku javnost. „Nažalost, meni samom je taj žurnal do sada promakao." U istom pismu Rajsvic spominje da je „upisano 9.099 studenata", od kojih je, međutim, svega jedna trećina stvarno mogla da studira. Prvopomenuti broj otprilike odgovara službenim navodima iz januara 1944. o 8.761 kandidatu za jedno studentsko mesto.

Ubrzo zatim, Rajsvic je učestvovao u proslavi Sv. Save u sali Rektorata Beogradskog univerziteta, „uz potoke šljivovice i sirovu šunku", održavši patetičan govor o „velikim likovima vođa" Srba, Svetom Savi i njegovom ocu, Stefanu Nemanji: „I dok je Nemanjina državna tvorevina posle dva stoleća jakog i često dominirajućeg života u jugoistočnoj Evropi potonula u turskoj poplavi, srpska nacionalna crkva je još tokom 400 godina turske

vlasti održala budnom svest o zajedničkoj pripadnosti svih Srba, ostavši i posle toga u XIX veku važan, a možda i najvažniji faktor srpske države koja se polako ponovo izgrađivala i oslobađala." U to vreme je – verovatno u vezi sa otvaranjem Univerziteta – u Beogradu boravio Herbert Skurla (Scurla), viši vladin savetnik u Ministarstvu prosvete Rajha, koji će Rajsvica Sifersu – s obzirom na Rajsvicove reči na proslavi Sv. Save, ne baš bez osnova – označiti kao sto godina prekasno rođenog „romantičara". „Srpskoj državi koja se polako ponovo izgrađivala i oslobađala", međutim, ostalo je manje od devet meseci inkubacije do prodora Crvene armije.

Rajsvicovo nastojanje da se ponovo pokrene rad Beogradskog univerziteta svakako je bilo posledica njegove iskrene želje da ponovno pokrene intelektualni život u Srbiji, od čega bi, na kraju krajeva, i on sâm mogao imati koristi zbog gostujuće profesure kojoj je težio. S druge strane, Uredba o Univerzitetu iz oktobra 1941 pak pokazuje da se nije imala na umu univerzitetska nastava kakvu je sâm Rajsvic upoznao kao student u Berlinu 1920-ih i početkom 1930-ih godina. Doduše, po članu 30 nastava je bila slobodna, ali je morala biti usklađena s zahtevom iz člana 1 o učestvovanju u izgradnji „nacionalne kulture" u Srbiji. Učešće u tome je Jevrejima i Ciganima po članu 27 bilo zabranjeno.

Druga uredba iz oblasti nastave koju je Rajsvic inicirao bila je nemačkom školstvu u Banatu od 3. oktobra 1941. Njome su sve nemačke škole u toj oblasti postale privatne ustanove, ali plate njihovih učitelja je imala da isplaćuje srpska država. I to pitanje zahteva posebnu studiju. Rajsvic je i u ovom slučaju tesno sarađivao s Jonićem. Na primer, u junu 1944. Rajsvic je referisao o podužem razgovoru s ministrom prosvete o ugrožavanju srpske „školske omladine" i učitelja u Banatu od jednog školskog inspektora ruskog porekla po imenu „Patronov". Po Rajsvicu, Jonić je želeo veću mogućnost delovanja u Banatu da bi mogao da propagandno jače nastupi protiv sve jače „partizanije".

Sa ministrom Jonićem Rajsvic je i inače održavao dobar i čak blizak lični odnos. U maju 1944. posetio ga je u njegovoj kući van grada, u „jednom očaravajućem seocetu" nadomak Beograda. Jonićeva žena je, navodno, „kavkasko-turska" a sin mu ide u školu u Minhenu. Rajsvic i Jonić su se popeli na jedno brdo gde su „puna četiri sata" ležali u travi i ćaskali. Prilikom njegove druge posete samo nekoliko dana kasnije, obojica su „super prijatno" zasela u jednom „šljiviku" i tri sata zajedno pili šljivovicu: „Pored toga, gledali smo i kako se puca na Dunavski most". Na saslušanju o svom tadašnjem radu na

mestu ministra prosvete, Jonić je 21. juna 1946. opisao svoj odnos s Rajsvicom. Označio je Rajsvica kao „socijaldemokratu" i „protivnika Hitlera" koji mu je tokom četiri godine pomagao da sprovede „svoj plan protiv nacizma". Ti navodi, dakako, Jonića nisu spasli pogubljenja jedva mesec dana kasnije.

I dok su se razmimoilaženja između Rajsvica i Švankea na kraju slila u zacementiranu ličnu i službenu konfrontaciju, odnos između posetioca na proslavi Sv. Save, Šmausa – Gezemanovog naslednika na mestu upravnika Nemačkog naučnog instituta u Beogradu i Rajsvica razvijao se nešto iznijansiranije. Isprva se činilo da nema mogućnosti za sukob. Za vreme Cipfelove posete Beogradu u junu 1942. Šmaus je čak spomenuo – a da Rajsvicovo uredništvo nije spomenuto u zapisniku – izdanje „najstarijih izveštaja carskih poslanika o prilikama na Balkanskom poluostrvu" koje je Nemački naučni institut nameravao da objavi. U to vreme Cipfel je podstakao da se slanjem jednog arhivskog stručnjaka intenzivira saradnja između arhivskog komesarijata i u krajnjoj liniji poslanika Benclera, kao zastupnika Ministarstva inostranih poslova, kome je NNI u Beogradu bio potčinjen. Ostalo je otvoreno ko bi plaćao tog zaposlenika. U svakom slučaju, po Cipfelu, trebalo je da Švanke „već sada stupi u tešnju saradnju" s NNI.

Ta „tešnja saradnja" sa nadleštvom zaštite arhiva, koja je tokom 1942. pridodata Rajsvicovoj grupi, ipak nije ostvarena. U delovanju NNI u Srbiji u prvom planu je bilo „jednostrano filološko usmerenje". U julu 1942. Rajsvic je pred Boksicom grdio Šmausa kao „suviše srbiziranog". Uprkos tome Rajsvic se i dalje privatno viđao sa Šmausom i posećivao njegova predavanja u NNI-u, kao početkom decembra 1942. kada je Šmaus održao referat o „srpskom Božiću". Međutim, Rajsvic izgleda nije bio u božićnom raspoloženju, kako proizlazi iz njegove oštro formulisane službene beleške od 24. novembra 1942. o odnosu NNI prema nadleštvu zaštite spomenika u Srbiji. U njoj se Rajsvic žalio da posle svog dolaska u Beograd „mesecima" od Šmausa nije dobio nikakvu podršku. Uz to, Šmaus je odbio da u zgradi NNI-a u Frankopanovoj 34 jednu prostoriju stavi na raspolaganje Nadleštvu za zaštitu spomenika u istraživačke svrhe. Kartoteke srpskih starina koje je Nadleštvo za zaštitu spomenika sastavilo, Šmaus je navodno omalovažio kao „hvalisanje". Po Rajsvicu, Šmaus je „uvek u strahu". Osnivanje zavičajnih muzeja i zavičajnih istraživačkih stanica je za Šmausa „preterivanje u muzeološkoj ideji u jednoj za to nepodesnoj zemlji." Na priredbe NNI, Rajsvic, po svojoj tvrdnji, „nikad nije pozivan" – ali na božićno predavanje onda verovatno ipak jeste. Odbojno držanje NNI-a prema njemu ga uz to sprečava da održava kontakte

sa srpskom inteligencijom. Zato je Rajsvic „već u oktobru 1941. razmatrao ideju da Nadleštvo za zaštitu spomenika podrži Vođstvo SS Rajha i tamošnja istraživačka zajednica 'Anenerbe'". Najzad je Rajsvic stigao do srži stvari. Odlučno je odbio očito od viših instanci usmeravano „pripojenje" Nadleštva za zaštitu spomenika NNI-ju, jer NNI ne samo što „rad nadleštva za zaštitu spomenika nije pomagao, nego ga je uvek ometao", a NNI-u je nedostajalo „svako razumevanje za delokrug nadleštva za zaštitu spomenika u Srbiji".

Onda se u januaru 1944. stanje okrenulo. Sad se Rajsvic nije plašio sinergičkog usisavanja Nadleštva za zaštitu spomenika od strane NNI-a, nego je zagovarao osnivanje „istraživačkog odeljenja" unutar NNI-a – sa sobom kao upravnikom. Taj plan je smislio sa Sifersom i on je trebalo da zacementira položaj Anenerbea u Srbiji. Međutim, Rajsvic ovo prestrukturisanje nije poverio dotadašnjem upravniku NNI-a: „Ako direktor Šmaus sam od sebe bude morao da podnese zahtev za istraživačkim odeljenjem, taj zahtev nikad neće biti podnet." I pred Sifersom je Šmausu imputirao da je kolebljivac: „Šmaus se suviše boji moje aktivnosti, a uz to ga uopšte ne zanima ono što zanima nas: praistorija, istorija naseljavanja, zanatska etnografija i zaštita spomenika." Jedva nešto više od mesec dana pošto je napisano ovo pismo Sifersu, prestao je svaki rad NNI-a u Beogradu. Za razliku od Rajsvica, Šmaus više nije imao priliku da otpravi u Nemačku dokumente NNI-a. Uništio je sve dokumente koji „bi mogli da kompromituju srpske saradnike Instituta ili bi uopšte mogli da pruže uvid u rad NNI-a". Sedmog septembra 1944, dakle, čak jedan dan pre Rajsvica, Šmaus je napustio Beograd.

Šmaus, koji je u aprilu 1946. došao na čelo „Starateljskog ureda za visokoškolske nastavnike" koji je bio pod bavarskim Državnim ministarstvom prosvete i vera, svakako nije bio svestan Rajsvicovog bockanja protiv sebe i svoje „bojažljivosti" iz zajedničkog vremena provedenog u Beogradu, kada se u decembru 1946. u jednoj izjavi pod zakletvom založio za Rajsvica: „Njegov stav prema balkanskim narodima, pre svega prema Srbima, već tada je karakterisala iskrena volja da se razumeju tuđe osobenosti, topla simpatija i nastojanje da i kod svojih zemljaka pobudi razumevanje za narode i sudbinu Balkana. Tokom okupacije je u svojstvu referenta za zaštitu spomenika učinio sve što je mogao da olakša sudbinu Srba. Ne samo što je nastojao da savesno izvršava svoje neposredne zadatke utoliko što je sačuvao zemaljske muzeje i spomenike od uništavanja, pljačke i odvoženja; ljudski mnogo veće priznanje zaslužuju njegova nastojanja da u tim danima terora izvrši svoju ljudsku dužnost, da spasava ljudske živote i ublažava ljudsku patnju. U mnogim slučajevima

hapšenja i internacije predstavnika intelektualnih profesija, univerzitetskih profesora i umetnika, kod nadređenih nadleštava se svim srcem zalagao za njihovo puštanje na slobodu (u tom kontekstu se sećam njegovih uspešnih intervencija za profesore Nikolu Vulića i Aleksandra Deroka, koji su pohapšeni kao taoci). Posebno je bilo teško naći puta i načina da se pomogne Srbima gotovo svakog sata po život i zdravlje ugroženim od ustaškog režima u Hrvatskoj. Pa ipak, i tu je f. Rajsvic pomagao gde god je mogao. Srbi koji su ga od pre znali ili koji su imali priliku da s njim dođu u bliži dodir, nisu u njemu videli predstavnika nacističkog režima. Sa opštim priznanjem je zabeleženo kako je gospodin f. Rajsvic u jednoj akciji koja nije bila bezopasna, relikvije srpskih nacionalnih svetaca koje su se nalazile u manastirima Fruške gore, otrgao iz ruku ustaša i preneo ih u Beograd. Moj dvadesetogodišnji boravak u Beogradu … imao je za posledicu da Srbi svoje mišljenje o Nemcima preda mnom uopšte nisu krili. Na osnovu tog iskustva mislim da mirne savesti mogu da tvrdim da je gospodin f. Rajsvic i tokom ratnih godina spadao među one Nemce koji su se osetili podstaknuti da ne izdaju svoju ljudsku savest i da spasu neki ostatak nemačkog ugleda. Pošto je gospodin f. Rajsvic na svom mestu po prirodi stvari bio izložen jakom pritisku viših partijskih instanci, utoliko otporu koji im je pružio treba odati veće priznanje."

U osnovi, Šmausove izjave sigurno odgovaraju činjenicama, iako je to što ga je predstavio maltene kao borca otpora sigurno prebacuje metu i treba da bude shvaćeno kao Šmausova ljubaznost. „Posrbljeni" Šmaus se uspešno založio za „srbofila" Rajsvica. Njemu – svakako i zbog uspešnog rada na zaštiti spomenika – sukcesivno pridodavane resore arhivistike, bibliotekarstva i školstva on nipošto nije vodio s oklevanjem. Svađa s arhivskim asesorom Robertom Švankeom koji nipošto nije bio orijentisan na srpske interese, a koju je Rajsvic na kraju završio s delimičnim uspehom, s jedne strane dokumentuje da je on kao činovnik Vojne uprave u potpunosti davao prednost nemačkim interesima, ali da pri tom nikad nije gubio iz vida da njegova delatnost u Beogradu treba da postavi temelje dugoročnom nemačko-srpskom razumevanju. S druge strane, baš taj rad mu je otežan matricom nadležnosti nemačkih i srpskih civilnih i vojnih instanci nalik vizantijskoj, koja se vidi na primeru Rajsvicovih rasprava sa „pljačkašem arhiva" Cipfelom, sa Vermahtom koji je vrlo nerado ustupio prostorije za Beogradski univerzitet i sa mesnim Nemačkim naučnim institutom.

Završetak rada nadleštva za zaštitu spomenika

Otvaranje muzeja u Bečkereku za Uskrs 1944. je, sa Rajsvicovog stanovišta, bio poslednji pozitivni vrhunac njegove delatnosti na zaštiti spomenika u Srbiji. Ako su u početku njegov rad često otežavali nesporazumi sa dodeljenim saradnicima kao što su Švanke ili Vilfonseder ili stalne sitne svađe s Unfercagtom , sada je nadleštvo za zaštitu spomenika bilo sve opasnije uvučeno u neposredni ratni vrtlog, što je bio razvoj događaja koji se u Rajsvicovoj prepisci ocrtavao već u drugoj polovini 1943. Iskrcavanje Saveznika na Siciliji početkom septembra te godine kod njega je isprva pobudilo nadu da će se sada nemačka politika prema Srbiji više usmeriti na popuštanje. Supruzi je pisao: „Izgleda da ću najzad na osnovu svojih poslednjih dela [verovatno se misli na drugu kampanju iskopavanja na Kalemegdanu] doći do uticaja. Iz onoga što stoji u novinama, možeš i sama da stekneš sliku, jasno je da našoj novoj balkanskoj politici bez Italije treba baš ono što sam ja do sada radio, ja 'srbofil'."

Iako se nemačka okupaciona politika pod Nojbaherom pokazivala kao humanija, Rajsvicova očekivanja se nisu ispunila. Sredinom oktobra 1943. još je računao da će moći da postane Nojbaherov „savetnik" i čak verovao u plodnu saradnju između Hermana Nojbahera i „dupeta s ušima", Franca Nojhauzena. I u decembru 1943. bio je oduševljen Nojbaherom koji mu se „super" sviđao. Međutim, ta slika se naglo promenila početkom 1944. Začudo, „srbofil" Rajsvic je bio vrlo rezervisan prema Nojbaherovoj velikodušnoj politici prema Srbiji. Dok je Rajsvic, naravno, pozdravljao smanjenje streljanja talaca, nije držao do nemačke politike koja je Nedićevoj vladi dopuštala više manevarskog prostora. Boksici je javio: „Ceo Nojbaherov kurs vidim … u sadašnjem trenutku i pri drugim spoljnopolitičkim, ili bolje rečeno balkansko-političkoj konstelaciji, drugačije od Nojbahera." Nojbaher se po njemu, okružio „nulama" i „uplašeno" izbegava konsultacije s njim [Rajsvicom]. Supruzi je objasnio da je sledeće nedelje Nedić pozvan u „naš parlament", tj. sedište Vojne uprave: „To je Nojbaher smislio". Time će pristup Srba Vojnoj upravi biti „optički lakši". Po Rajsvicovom mišljenju, bilo bi bolje da se ugled Vojne uprave u očima Srba ne slabi time što će se s nemačke strane više pažnje polagati na transparentnost: „Dok god postoji Vojna uprava, ona mora da bude u središtu. Orijentalnom zemljom se ne može upravljati bez ceremonijala." Posebno je iseljavanje svoje Grupe iz zgrade Narodne skupštine doživeo kao gubitak prestiža. Od januara je nova Grupa V I, 2 „Kultura"

koju je vodio bila smeštena u Nemanjinu 37, nedaleko od železničke stanice. Grupa 2 Kultura je bila potčinjena Odeljenju V I, Opšte uprave, koje je pak bilo deo Glavnog odeljenja uprave. Upravnik Odeljenja opšte uprave i njemu nadređenog Glavnog odeljenja uprave bio je Benerov naslednik Justus Dankverts (Danckwert) koji će Rajsvicu u svojoj službenoj proceni posvedočiti da je „u nastupu i pri obradi upravnih zadataka … ponešto ometen". Novi šef Vojne uprave je od 21. februara 1944. bio Nojhauzen. Prestrukturisanje je dovelo do spajanja upravnih štabova koji su do tada organizaciono delovali odvojeno, s jedne strane onog za privredu – koji je od početka bio pod Nojhauzenovim vođstvom – i, s druge strane, Upravnog štaba vojnog zapovednika. U prvo vreme, Rajsvic je sa svojim nadleštvom za zaštitu spomenika potpadao neposredno pod Turnera kao jedini borac Grupe V, gde su bili smešteni i Lerhofer sa svojim resorom školstva i Švanke kao poverenik za arhive. Posle prvobitnog oklevanja, Turner je onda u proleće 1942. stvorio posebnu Grupu IV za zaštitu spomenika, biblioteke i arhive. Time je Rajsvic kao upravnik grupe postao pretpostavljeni Švankeu, a posle Celtneru, kao i Hermanu Gerstneru koji je bio zadužen za oblast bibliotekarstva. I pod Turnerom, i pod Benerom, Rajsvic je tako – do smene Benera kao šefa Vojne uprave i spajanja štabova – delovao bez većih žalbi na svoje mesto u upravnom aparatu. Pa ipak, najnovije restrukturiranje koje je bilo povezano i sa preseljenjem u Nemanjinu, što Rajsvic nije voleo, on nije odobravao. S jedne strane, sada je dobio još i celu oblast školstva, što je u praksi značilo da se po službenoj dužnosti morao baviti ponovnim otvaranjem Beogradskog univerziteta, a to je oduzimalo energiju i radno vreme koje bi radije potrošio na zaštitu spomenika. Rajsvic je pisao Ervinu Rugeu (Erwin Ruge): „Uopšte, od početka 1944. sam zaštitu spomenika samo formalno mogao da održim u životu u svom resoru jer sam bio šef celog kulturnog sektora, a pri tom se usput još bavio zaštitom spomenika."

S druge strane, sada više nije bio direktno potčinjen šefu Vojne uprave, Nojhauzenu, nego samo njegovom zastupniku Dankvertsu. I to u dva smisla, jer je Dankverts vodio i Glavno odeljenje uprave, i njemu podređeno Odeljenje opšte uprave, koje je obuhvatalo Rajsvica sa njegovom Grupom Kultura. Uz to, ni sa Nojhauzenom, ni sa Dankvertsom, za razliku od Turnera i Benera, nije ga povezivao prijatni lični odnos. Već je u januaru 1944. pisao supruzi da „nema ni Dankvertsovo zanimanje ni poštovanje". Rajsvic se i privatno preselio iz potkrovlja u Ulici kralja Milana, na 5. sprat jedne zgrade u Kneginje Perside 88, gde mu je po sopstvenom navodu uspelo da

spreči da se svi stanari ne izbace na ulicu. I dok se, s jedne strane, založio da se spreči da nemačke vojne vlasti izbace na ulicu stanare iz Kneginje Perside 88, s druge nije video povoda za sličnu intervenciju u pogledu želja Nedićeve vlade da dobije veću slobodu delovanja: „Čudno je da baš ja, koji sam dve i po godine Srbe štitio od pogrešnog i nepravednog postupanja, nasuprot tome sada moram da govorim protiv ove iznenadne mekoće i po obliku pogrešne popustljivosti, i da ću, pošto sam jedini koji protestuje protiv toga, zbog toga verovatno i 'pasti'."

Rajsvic, međutim, neće pasti zbog svog protesta protiv „pogrešne popustljivosti" nego zbog svog narušenog zdravlja i zbog konačnog gašenja Nadleštva za zaštitu spomenika u Srbiji, o čemu je odlučeno na višim nivoima. Boravak kod kuće u Edhofu, odsustvo na koje je pošao iz Beograda 18. maja 1944, produžio se za više nedelja usled posledica difterije od koje je oboleo, tako da je Rajsvic, tek pošto je 25. jula 1944. na sopstvenu odgovornost otpušten iz vojne bolnice u Traunštajnu, 27. jula 1944. opet mogao da stupi na dužnost u Beogradu. U odsutnosti ga je zamenjivao Celtner. Međutim, Rajsvica je od početka vuklo nazad u Beograd. Tako je razmišljao već deset dana po dolasku u Edhof: „Odavde [iz Edhofa] smo mi [Rajsvic i njegova žena] na naš dragi Balkan oduvek natrčavali, laskali mu, okruživali ga i po njemu putovali. U trenutku kad opet budemo jedno pored drugog, biće i Beograd i lepi zadatak tamo jedini mogući način delovanja, kao prvog dana, pre sada skoro tri godine." Tri nedelje kasnije je već bio „uznemiren da bi se moglo pomisliti da možda neću hteti da se vratim, što bi bilo potpuno pogrešno. Jer opet sa svom ljubavlju mislim na moj beli grad i opet mi je jedina želja da budem tamo." I svog korespondenta Celtnera je obavestio o gorkoj ironiji nove situacije u kojoj sada njemu, koji je po Cipfelu „izraziti prijatelj Srba", prebacuju da nije dovoljno otvoreno za prenošenje odgovornosti na Nedićevu vladu: „Najbolji vic je, naravno, to što smo od 1941. do 1943. nadleštvo za zaštitu spomenika sa njegovom delatnošću za Srbe morali da brižljivo skrivamo!!! od gospodina op.[unomoćenika] ministarstva inostranih poslova [Benclera], jer on još nije mogao da se odluči ne bi li nevaljale Srbe sve naselio u Sibir!"

Još više od kolebanja nemačke okupacione politike u Srbiji Rajsvica je naljutio jedan unutrašnjopolitički događaj – atentat koji je 20. jula 1944. na Hitlera izvršio grof Klaus Šenk fon Štaufenberg (Claus Schenk Graf von Stauffenberg, 1907–1944). Dva dana kasnije pisao je majci: „To je trajni idiotizam koji može baš u ovom trenutku da smisli tako nešto. Tupavo crno

katoličko pseto, koji i sve nas kompromituje, jer će se, prirodno, sada probuditi nepoverenje prema nama." Iz Rajsvicovih redaka majci govori, s jedne strane, njegov gnev zbog tobože pogrešno odabranog trenutka za atentat („baš u ovom trenutku") i, s druge, međutim, strah da će Štaufenbergov čin sada privući pažnju državnih organa na sve plemićke oficire, i da bi tako i on sâm kao baron sa činom majora mogao doći pod lupu istražitelja. Teško da je Rajsvic zaboravio iskustva iz 1933. i 1934. kada su ljudi iz njegovog ličnog i političkog okruženja bili izloženi državnim represivnim merama.

Međutim, izgleda da se ipak pre radilo o slučajnosti što mu je četiri dana nakon Štaufenbergovog atentata naredbom načelnika logističke službe Vrhovne komande kopnene vojske oduzet rang vojnoupravnog savetnika. Doduše, Rajsvic je to saznao tek jedan dan po povratku u Beograd, 28. jula 1944, kada ga je Danverts obavestio da Nadleštvo za zaštitu spomenika treba ugasiti. Međutim, Rajsvic je trebalo da i dalje bude na licu mesta na raspolaganju Vojnoj upravi kao savetnik svaka dva meseca.

Potpuno zatečen i očajan, Rajsvic je na to pisao Beneru, ne bi li ovaj ipak našao „bilo kakvu mogućnost" da Rajsvica „sačuva za prostor za koji je sad već 20 godina radio". Pa ipak, na kraju je morao da se pokori, pa je grozničavo počeo s poslednjim činom svoje delatnosti na zaštiti spomenika. Pored nerazumevanja njemu sve odvratnijeg Dankvertsa, Rajsvic je morao da se bori i sa svojim dalje narušenim zdravljem. Beogradski trupni lekar je ustanovio poremećaj ritma srca, visok pritisak i jednostrano suženje vidnog polja, što je bila posledica njegovog ranjavanja u Prvom svetskom ratu.

Hitro pakovanje muzeja i njihova zaštita od daljih savezničkih bombardovanja bili su sada u prvom planu njegovog rada. Pored toga, trebalo je i prepisku Nadleštva za zaštitu spomenika skloniti na sigurno. Krajem avgusta 1944. pet sanduka sa dokumentima nadleštva za zaštitu spomenika poslato je kao kabasti tovar za Traunštajn, da se dalje proslede za Edhof, gde su do sredine septembra zaista i stigli. S njima je poslata i prepiska sa Anenerbeom i razne fotografske ploče, kartoteke, fotografije, filmovi, inventari i planovi. Uvek je trebalo odlučivati šta je bolje ostaviti u Beogradu u rukama Zavoda za čuvanje starina. Trebalo se, dalje, pobrinuti da Rajsvicovi saradnici na projektima Anenerbea dobiju ubuduće stalno zaposlenje u Zavodu da bi im se obezbedila egzistencija, ali i da bi se nastavila nemačko-srpska saradnja na kulturnom polju posle završetka borbenih dejstava, koju je uprkos ratnoj situaciji još smatrao mogućom. Tačno tri nedelje pre nego što je Rajsvic konačno napustio Beograd, retrospektivno je utvrdio sledeće: „Osnovna politička

ideja dugoročne nemačko-srpske naučne saradnje je, uz saglasnost svakog odgovarajućeg šefa Vojne uprave, od mog preuzimanja dužnosti bila vodeća za sve mere Nadleštva za zaštitu spomenika u Srbiji. Ta osnovna ideja je uz prvu priliku koja se ukazala dovela do sporazuma između SS-vođe Rajha i srpskog Ministarstva prosvete o pravu Ureda 'A' na vremenski neograničeno pravo izvođenja istraživanja i iskopavanja na prostoru Srbije. Toj ideji i njenim naučnim i pedagoškim rezultatima je nedavno Ministarstvo obrazovanja Rajha ponovo odalo priznanje." Ova poslednja primedba se odnosila na posetu Skurle, višeg vladinog savetnika iz Ministarstva obrazovanja Rajha, Beogradu u januaru 1944. koji je Rajsvicovim radom bio „oduševljen". U nastavku službene beleške Rajsvic se bavi obeležjem samostalnosti Nadleštva zaštite spomenika u Srbiji: „To idejno usmerenje [saradnja Nadleštva za zaštitu spomenika i Anenerbea uz perspektivu obostrano korisnih nemačko-srpskih kulturnih odnosa posle rata] razlikuje rad nadleštva za zaštitu spomenika u Srbiji od nadleštva za zaštitu spomenika u Francuskoj ili Grčkoj. Svoj spoljni izraz nemačko-srpska saradnja na zaštiti spomenika treba da nađe u tome što će srpsko Ministarstvo prosvete staviti na raspolaganje Konak kneginje Ljubice Zavodu za čuvanje starina, a istovremeno stoji i na raspolaganju zajedničkim nemačko-srpskim naučnoistraživačkim inicijativama na ovom polju."

Trećeg septembra je u Beogradu za Rajsvica priređen ispraćaj. Međutim, jedan od njegovih najbližih poverenika iz vremena nadleštva za zaštitu spomenika nije bio među gostima: Vladimir Velmar-Janković. On je u pismu iz Kicbila od 15. novembra 1944. svoje odsustvo opravdao time da nije znao za proslavu. Vrlo lični redovi Velmar-Jankovića Rajsvicu bacaju znakovito svetlo na odnos zamenika ministra prosvete u Nedićevoj vladi, koji je tokom međuratnog razdoblja istupao kao izraziti protivnik pozapadnjačenja Srbije i koji je bio glavni idejni tvorac prosvetne politike pod ministrom Jonićem: „Ja sam… od kad sam u Nemačkoj, ponekad razmišljao o našem beogradskom 'službovanju'. Već prvim transportom 7. septembra sam otišao za Nemačku. Nisam hteo više da čekam nikoga i ništa, video sam događaje već odavno – već četiri godine – jasno preda mnom…Sad sam slobodan, još slobodniji nego ranije: bez otadžbine, bez porodice … sad imam samo umetnost… Dragi moj fon Rajsvic, ipak je to život bivšeg čoveka koji sada vodim." Velmar-Janković se ovde pokazao krajnje defetistički i dao je naslutiti da je on, najaktivnija snaga obrazovne politike kolaboracionističke vlade, još i pre izbijanja rata 1941. verovao u pobedu Saveznika. Pa ipak, stvarno „slobodan"

nije bio, a dobijao je „ubod posred srca“ kad bi pomislio na „beskrajan jad našeg vremena“. Nastavio je primedbom o poseti bioskopu nekoliko dana ranije kada je čuo Nezavršenu Šubertovu simfoniju i rasplakao se: „Pred sobom sam video oči moje male Svetlane“. Svoju kćerku Svetlanu (1933–2014) je ostavio u Srbiji – a videće je ponovo tek 1969. u Firenci: „Takav jedan duboki prodorni pogled bi u stvari sva deca sveta trebalo da upere na nas, da sve nas, pre svega Čerčila i Ruzvelta, zapitaju: zašto i mi patimo? O takvim stvarima bih rado s Vama razgovarao, tako skroz otvoreno, kao što smo nekada u doba Lili Marlen razgovarali o srpskim i nemačkim sudbinama.“ Njihova međusobna poverljivost sigurno nije počivala samo na zajedničkim razgovorima uz uključenu Vojničku radio-stanicu Beograd. Tako su se npr. 6. jula 1943. „baš prijatno“ našli u restoranu na Kalemegdanu na kajmaku, šniclama i palačinkama od „belog brašna“ – na dan kada za penzionera Rankovića na tržištu nije bilo ni hleba ni mesa. U restoranu nije svirana „Lili Marlen“ nego, čim je orkestar prepoznao Rajsvica, „Ohridska pesma“. Obrok je organizovao Velmar-Janković, možda kao mali znak zahvalnosti. Tačno godinu dana ranije Rajsvic se stavio na stranu Velmar-Jankovića kada je Propagandnom odeljenju Jugoistok dopao šaka primerak njegove knjige, drame „Sreća d.d.“. Na njemu je bila prijateljska posveta jevrejskom lekaru i piscu Žaku Konfinu (1892–1975) i njegovoj ženi Greti. Propagandno odeljenje je time htelo da sruši Velmar-Jankovića. Međutim, Rajsvic je Turneru naveo da gospođa Konfino ima švajcarsko državljanstvo, da je poznanstvo bračnog para Konfino s Velmar-Jankovićem potpuno privatne prirode i da ni u Nemačkoj „ljudi nisu sklanjani sa vodećih položaja jer su pre 1933. neki svoj spis … posvetili nekom polujevrejskom bračnom paru“. Turner se priklonio Rajsvicovom mišljenju. U jednom pismu iz emigracije kćerki Svetlani, Velmar-Janković se setio Rajsvicove pomoći: „Velika je sreća bila što je taj iskreni i časni čovek bio nadležan za školstvo. Iako se i sâm plašio SS-a, uradio je mnogo dobrog na tom polju, posebno u delikatnim pitanjima gde se radilo o jemstvima za pojedine profesore univerziteta.“

Osmog septembra 1944, „posle šestonedeljnog otpora šefu Dankvertsu“ Rajsvic je konačno napustio Beograd. Tri dana kasnije je stigao u Edhof, odakle je prvo morao da se uputi u vojnu bolnicu u Tranuštajnu. Međutim, uskoro ga je Sifers pozvao u Salcburg da podnese izveštaj u sklopu jedne konferencije Anenerbea 20. septembra 1944: „Tamo je bila velika konferencija. Iz Flandrije, Belgije, Holandije, Bretanje, severne Francuske, Danske, Norveške – odasvud su doveli gospodu da podnesu izveštaje. Kao uvek kod Sifersa, sve

je išlo jasno i bez iluzija, ali pouzdano. Svi su sa svojih područja izveštavali o istim iskustvima. Potpuno nezavisno jedan od drugog." Pa ipak, visoka politika je u tom trenutku Rajsvica manje preokupirala. Svojoj sekretarici Helgi Buse (Busse), rođenoj Lajzeder (Leiseder), koja se u međuvremenu takođe vratila iz Beograda u Rajh je pisao: „Stalno mi ide kroz glavu što nismo evakuisali makar Mano-Zisija, Grbića, Garašanina i gospođu Korunović." Slično se izrazio pred Celtnerom: „Počistili su nas kao nadničare, a naša iskustva smo morali da uspavamo, a naše ljude da najvećim delom prepustimo samima sebi. Dankverts je naš trogodišnji rad stoprocentno dezavuisao. Pred Srbima smo ispali smešna grupa koja se pravila važna pa zbrisala kad je postalo kritično… Vi [Celtner] ste shvatili, ali ste više pogođeni lično nego idejno. Mene je to prosto ubilo…" Raspoloženje mu se dodatno pokvarilo zbog toga što nije bilo najavljene Jonićeve posete. Možda je Rajsvic onda dobio malo poleta zato što je Celtner u Berlinu imao razgovor s Turnerom, čiji ishod je saopštio Rajsvicu: „Turneru su u proleće o. g. ponudili da opet preuzme Voj. up. u Srbiji". On je tražio posebna ovlašćenja, naime, komandujućeg generala, visokog šefa policije i vođe SS-a, privrednog opunomoćenika i šefa Vojne uprave u jednoj osobi – u trenutku kada je Beograd već pao u ruke partizana i Crvene armije. Celtner je dalje preneo Turnerove sanjarije: „U tom slučaju bi Vas [Rajsvica] i mene uzeo za najbliže saradnike jer nas dvojica imamo neophodno poznavanje srpskog narodnog karaktera." Konačno, po Celtneru, Turner mu je poverio da je čvrstorukac Majsner najzad uvideo ispravnost Turnerove politike.

Dakako ni Rajsvic nije bio manje nadahnut određenom udaljenošću od stvarnosti. Tako je početkom decembra 1944. pisao Busici: „Kada bih sada našao nešto što bi me vratilo na Balkan, ništa me ovde ne bi zadržalo." U jednom drugom privatnom pismu, ovog puta nekadašnjoj sekretarici Nemačkog naučnog instituta u Beogradu, Hildegard Šnabel (Schnabel) stoji: „Hteo bih da uradim nešto na našem Balkanu ili bar za njega i njegove prijatelje u Nemačkoj."

Nedugo pre toga jedan „prijatelj iz Nemačke" je zaista zamolio Rajsvica za pomoć, međutim, verovatno više u ironičnom obliku. Jovanović-Stojimirović, koji je pobegao iz Srbije, raspitivao se da li bi mogao da se zaposli kod Rajsvica kao baštovan. Molbu za pomoć direktora srpskog Državnog arhiva je prosledio Celtneru: „Očigledno svi zamišljaju da je moja koliba neki seoski plemićki dvorac sa staklenicima, kravama, maslacem, mlekom i puno praznih gostinskih soba. Gospodin baron onda verovatno leži u,

naravno, crnoj svilenoj raskošnoj garderobi na sofi i prima posetnice na srebrnom poslužavniku. Bože, al' bi se začudili. Ali, šta ćemo sa Stojimirovićem, jadniku izgleda stvarno loše ide." Još jedna Rajsvicova briga se vrtela oko njegovog ranijeg prokletstva, arhivistike u Beogradu. Očigledno, nisu još svi dokumenti Nadleštva za zaštitu spomenika stigli u Edhof. Nedostajao je još jedan sanduk s „našim Lajc-registratorima": „Samo da u Beču ne dopadnu šaka Švankeu."

Rajsvic će uskoro dobiti priliku da sâm u Beču traga za sandukom. Službeno ga je pozvao Dankverts, koji je sada navodno bio „oduševljen" Rajsvicovim završnim izveštajem o zaštiti spomenika. Sada je trebalo da referiše o obrazovanju i školstvu koji su mu od restrukturiranja bili podređeni, a uz to, da vodi razgovore sa srpskim predstavnicima Nedićeve vlade koji su se nalazili u izgnanstvu u Beču, odnosno Kicbilu. Rajsvic se u ta dva mesta zadržao tri sedmice, a u Edhof se vratio 19. januara 1945. Celtneru je pisao: „Iskreno sam zahvalan za ovaj završetak, ne, epilog – jer sam prilikom otprilike 40 savetovanja i razgovora na ovom putovanju opet video i došao do potvrde da sam bio sto posto u pravu: kako u načinu na koji sam postupao s Balkancima, tako i u načinu kako sam do poslednjeg trenutka vršio pritisak da mogu uredno da raspustim nadleštvo. Ovi ponovni susreti s Nedićem, Jonićem, Velmar-Jankovićem, Cincar-Markovićem, bili su prosto 'dirljivi', stvarno me vole i skoro je obespokojavajuće šta sve još uvek očekuju. Da ne dolazi velika poplava s istoka i ako ne budemo svi morali … još jednom u životu opet u pakao, bez obzira na gubitke, trenutak 'mojih pet minuta' s Danvertsom bi uskoro došao." Očigledno je njegov gnev prema nevoljenom šefu još bio nesmanjen, a ovaj, kako je Rajsvic morao da primeti, poslednji izveštaj Nadleštva za zaštitu spomenika nije ni pročitao.

Doduše, postojala je još jedna osoba koja izgleda nije znala da ceni Rajsvicov rad: „Zamislite: Tito je izjavio na radiju da su Nemci navodno opljačkali sve muzeje, da su svi bili prazni. Znači, sve sam tako dobro popakovao radi zaštite od opasnosti iz vazduha, da do sada nisu ništa opet našli!"

Posle povratka iz Beča nije još dugo trajalo dok se Rajsvic nije vratio u civilni život. Petnaestog februara 1945. je službeno otpušten iz vojne bolnice, a u Marburgu je još morao da se lično pojavi u Centru za prijem i otpust za vojne uprave. Sada je opet bio docent Univerziteta u Minhenu i dobio je zadatak da pripremi svoja predavanja za letnji semestar. Ubrzo zatim, završio se Drugi svetski rat. Tačno godinu dana kasnije, Rajsvic je sarkastično o tome pisao Beneru: „Konačnu pobedu sam doživeo u mom Edhofu". Nestali

„Lajcovi registratori“ su se izgleda još pre kraja rata pojavili u Edhofu. Dva od njih je Rajsvic 17. septembra 1945. predao Džonatanu Taperu Moriju (Jonathan Tupper Morey, 1916–1995) koji je samo mesec dana ranije, kao „specijalni oficir“, pridodat američkoj trupi „Spomenici, umetnost i arhivi“ sa nadležnošću za okrug Gornja Bavarska. Registratori koje je Mori predao „Minhenskom punktu za sakupljanje“ opljačkanih umetnina na Königsplatzu, bili su označeni sa „Balkan I. Muzeji“ i „Balkan II. Crkve i manastiri“. Registratori su očigledno tu bili zaboravljeni, a otkriveni su tek pre nekoliko godina u biblioteci zgrade u kojoj je u međuvremenu osnovan Institut za istoriju umetnosti, i predati Saveznom arhivu. Međutim, Rajsvic je zadržao bar još jedan potpuni registrator: Balkan V. Prepisku s Anenerbeom koju je tek 2016. opet pronašao autor. Da li su postojali Lacovi registratori sa natpisima Balkan III i IV nije poznato. Sigurno je da je Rajsvic uskratio Amerikancima najveći deo dokumenata Nadleštva za zaštitu spomenika i deo dokumenata njemu tokom rata prenetih stručnih oblasti arhivistike, bibliotekarstva i školstva. Sada su ti papiri rasuti, s jedne strane, u Rajsvicovoj ostavštini u Bavarskoj državnoj biblioteci i Rajsvicovoj ostavštini u Univerzitetskom arhivu u Minhenu i, s druge, u privatnoj zaostavštini. Treba pretpostaviti da je jedan ne neznatan deo nestao prodajom Edhofa početkom 2000-ih godina.

Za Rajsvica je posle završetka rata počela faza ponovnog uključivanja u posao predavača na Univerzitetu u Minhenu. Od Balkana je bio odsečen, fizički i mentalno. Nedugo pred Božić 1945. pisao je Celtneru: „Šta se politički dešava na Balkanu, ne znam. Nemam nikakav izvor informacija, samo sa radija i iz novina saznajem da su Rumunija, Bugarska, Jugoslavija tri mora i Mađarska postale ruske provincije. Da živim u engleskoj zoni, sigurno bi me kao starog prijatelja balkanskih naroda odavno pozvali za savetodavca, a ovako čekam da li ću uopšte dobiti priliku da držim predavanja… Ne znam zašto se kod nas sve radi tako mučno i ubija svaka volja za radom. Danas moram po četvrti, ne, peti put da popunjavam upitnike.“

Budući da nije bio član Partije, njegovo ponovno uključivanje u univerzitetsku nastavu je prošlo bez komplikacija. Već u decembru 1945. primio je zahtev da od letnjeg semestra 1946. opet drži predavanja, a u martu 1946. je američka vojna vlast dala saglasnost da Rajsvic može da ostane na svom radnom mestu na Univerzitetu. Prvog maja 1946. mu je odobrena plata, a sa dejstvom od 19. januara 1948. usledilo je njegovo imenovanje za vanrednog profesora uz *venia legendi* za istoriju jugoistočne Evrope. Godinu dana kasnije kod njega su se pojavila dva nezvana posetioca sa Jugoistoka: „Uostalom,

početkom februara 1949. dva Titova Jugoslovena su se javila ovdašnjem Punktu za sakupljanje i tražila od mene obaveštenja o nestalim predmetima koji su delom nestali pre i posle nemačke okupacije, apsolutno su hteli da mi dokažu da je naše Nadleštvo za zaštitu spomenika dopuštalo da se pljačka, okačivši nada mnom, sa Vama [Beneru] dobro poznatom mešavinom sugestivnih sumnjičenja i zlonamernih tumačenja predatih dokumenata, neku vrstu Damoklovog mača." Onda je Rajsvic pismo Beneru završio primedbom koja uopšte nije bila u skladu s njegovim dotadašnjim, sad već višedecenijskim angažmanom za Jugoslaviju i u njoj, kojom je kao reflektorom osvetlio da mu je nedostajalo dalje motivacije: „Radiću kao svih ovih godina: čekaću."

Čekanje Blanketi, kozi gospodina Seguena, nije bila smernica za delovanje. Ona je po sopstvenom nagonu učinila korak ka grabežljivoj zveri. Ali, za razliku od Blanket, Rajsvic nije dozvolio da ga Volfram Sifers iz Anenerbea potpuno prisvoji. On se, međutim, nagodio i postao onaj koji pleše s vukom. Bliskim zagrljajem je obezbedio sopstveni opstanak, ali je delimično i sam mutirao u vuka, postavši ovca u vučjoj koži, a željeni san o bilateralnom prijateljstvu na temelju ravnopravnosti između Nemačke i Jugoslavije se, na kraju, razložio u neokolonijalističkoj stvarnosti „nežne sile".

Alternativa bi bila pred vukom se skameniti od straha i od početka samo „čekati". Za Rajsvica bi to značilo sahraniti svoj životni san, pa to nikad nije bila prava alternativa. Na kraju krajeva, on je kao zaštitnik spomenika težio proaktivnoj delatnosti.

Ali, da li je vuk možda pomalo postao koza? Rajsvic je preduzeo pokušaj da vojnike ubedi da prestanu sa streljanjem talaca. Pa ipak, vuk ostaje vuk. Rajsvic je samo uspeo da sačuva od progona ovog ili onog naučnika – vuk se dao nagovoriti da poštedi nekoliko koza koje su bile Blanketini prijatelji.

Sadržaj

Predgovor 5

I. Obrazovanje za naučnika 7

Vrlo lični „balkanizam“ 25

II. Na putu ka istraživanju jugoistočne Evrope 34

Izgradnja mreže poznanstava i drugo putovanje u Jugoslaviju 1928. 47

III. Zaštita spomenika i iskopavanja u Ohridu 64

Društvo za zaštitu starina 73

IV. Pokušaj naučnog etabliranja 77

V. Pokušaji uticanja na nemačku politiku prema Jugoslaviji . 79

Sadržaj i dejstvo memoranduma o Jugoslaviji 1933 79

VI. Zaštitnik spomenika (1941–1944) 83

Pripremna faza vojne zaštite spomenika u Srbiji 83

Mobilisanje domaćih pomoćnika 103

Hitni paket mera za zaštitu spomenika 120

Rajsvic i „Anenerbe“ 159

Oblikovanje i preoblikovanje Rajsvicovog angažmana u Srbiji . . . 218

Završetak rada nadleštva za zaštitu spomenika 253

Andreas Rot

Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962)
Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu
do zaštitnika spomenika

Izdavači
Institut za evropske studije
Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd
Arhiv Vojvodine
Žarka Vasiljevića 2a, 21000 Novi Sad

Za izdavače
Dr Miša Đurković, direktor Instituta za evropske studije
Dr Nebojša Kuzmanović, direktor Arhiva Vojvodine

Lektura i korektura
Sonja Šoć

Slog
Vesna Pijanović

Štampa
„Sajnos", Novi Sad

Tiraž
500

ISBN 978-86-82057-87-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94:929 Рајсвиц
94(4)"1941/1944"

РОТ, Андреас, 1967-
Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962) : od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika / Andreas Rot ; priredio i preveo Zoran Janjetović. - Beograd : Institut za evropske studije ; Novi Sad : Arhiv Vojvodine, 2022 (Novi Sad : Sajnos). - 262 str. ; 23 cm

Prevod dela: Johann Albrecht von Reiswitz (1899-1962) / Andreas Roth. - Tiraž 500. - Str. 5-6: Predgovor / Prevodilac. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-82057-87-1 (IES)
a) Рајсвиц, Јохан Албрехт фон (1899-1962)
COBISS.SR-ID 82299657

Istoričar Johan Albreht fon Rajsvic koji je tokom okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu bio zadužen za čuvanje kulturno-istorijskih spomenika, je kod nas, čak i među istoričarima, malo poznata figura. On je bio jedan od onih ljudi koji se u mladosti oduševe jednom zemljom ili, bolje rečeno, jednim regionom, i ostanu za njega vezani, lično i profesionalno, tokom celog života. Rajsvic je u Jugoslaviji našao svoju ljubav i poslanje, ostajući uprkos tome Nemac koji na prvo mesto stavlja nemačke interese, istovremeno kombinujući iskrene simpatije sa željom i potrebom da ostvari profesionalnu karijeru. Andreas Rot je svojom knjigom o njemu bacio više svetla na tu neobičnu pojavu u još uvek nedovoljno istraženom nemačkom okupacionom aparatu u Srbiji 1941–1944. Autor je pokazao da se i o trećerazrednim istorijskim figurama može napisati prvorazredna monografija, iz koje je moguće crpsti obilje podataka i novih saznanja. On ga na osnovu obimne lične zaostavštine i drugih dokumenata, kao i vrlo opsežne literature, slika nimalo idealizovano. Naprotiv: prikazuje nam čoveka od krvi i mesa, sa svim vrlinama i manama. Preko stranica ove knjige defiluje ceo niz vrlo poznatih srpskih naučnika i političara, ali i našoj javnosti mnogo manje poznata galerija istaknutih ličnosti nemačkog akademskog života. Rajsvicovo delovanje u okupiranoj Srbiji, kao i cela njegova karijera, pred ostalog otvaraju i pitanja kulturnog imperijalizma i odnosa vlasti i naučnika, a Rot ne oklева da se osvrne na moralne implikacije koje iz toga proizilaze.

ISBN 978-86-82057-87-1